

Linköping Studies in Arts and Science, No. 507

Fridolf in memoriam

Mellan två samhällen

*Inflyttat arbetsfolk i Linköping under det
förindustriella 1800-talet*

Victoria Nygren

Linköpings universitet
FILOSOFISKA FAKULTETEN

Linköping Studies in Arts and Science, No. 507
Dissertation on Health and Society, No. 18

Linköpings universitet, Institutionen för medicin och hälsa
Linköping, 2009

Linköping Studies in Arts and Science, No. 507

Vid filosofiska fakulteten vid Linköpings universitet bedrivs forskning och ges forskarutbildning med utgångspunkt från breda problemområden. Forskningen är organiserad i mångvetenskapliga forskningsmiljöer och forskarutbildningen huvudsakligen i forskarskolor. Gemensamt ger de ut serien Linköping Studies in Arts and Science. Denna avhandling kommer från avdelningen hälsa och samhälle vid institutionen för medicin och hälsa.

Distribueras av:
Institutionen för medicin och hälsa
Linköpings universitet
581 83 Linköping

Victoria Nygren
Mellan två samhällen
Inflyttat arbetsfolk i Linköping under det förindustriella 1800-talet

Upplaga 1:1
ISBN 978-91-7393-466-4
ISSN 0282-9800

© Victoria Nygren, 2009
Institutionen för medicin och hälsa

Omslagsfoto: Didrik von Essen, ca 1898, Pilens backe från Järntorget
Östergötlands länsmuseum
Omslagslayout: Dennis Netzell
Tryckeri: LiU-tryck, Linköping, 2009

FÖRORD

Jag ville skriva den här avhandlingen ”inte för att det är enkelt utan för att det är svårt”.¹ Det har varit en mycket lärorik och givande period i mitt liv. Det har jag främst att tacka min handledare professor Jan Sundin för, som är förträfflig i sitt sätt att lyssna, läsa, komma med synpunkter och förslag. Jag har haft tur som fått ta del av sådan djup och bred kunskap, optimism, tålmodighet samt värme och humor! Genom Jans försorg har jag även fått möjlighet att åka ut på flera internationella konferenser.

Jag vill också särskilt tacka docent Sam Willner och professor John Carstensen som lagt ned tid på att ge synpunkter och råd kring framför allt de aggregerade sammanställningarna av data. John har också varit till stor hjälp för mig när jag skulle göra beräkningar i statistikprogram.

Jag är också mycket tacksam för de synpunkter jag fick vid slutseminariet, framför allt genom opponent docent Christine Bladhs, Södertörns högskola, noggranna närläsning men också av bedömningsgruppen: lektor Marie Jansson, professor Ingemar Nor-din och docent Sam Willner som delade med sig av viktiga reflektioner.

Jag har också anledning att tacka för synpunkter och råd som jag fått i tidigare ske-den av avhandlingsarbetet. Jag tänker då på lektor Lasse Kvarnström som granskat texten vid 60 %- seminariet men också på deltagarna vid det högre historiska seminari-et på ISAK och vid forskningsområdets samhällsförändring, vardagsliv och hälsa se-minarier på IMH, dåvarande IHS.

Min handledare på grundutbildningen i historia på C- och D-nivå, professor Marie Clark Nelson har också varit en viktig kunskaps- och inspirationskälla för mig.

Lärarna vid forskningsmiljön på avdelningen Hälsa och Samhälle, tidigare Tema Hälsa och Samhälle, vill jag också passa på att tacka. Det har varit givande samtal och diskussioner såväl vid seminarier som mer informella sammankomster. Det gäller även alla doktorandkollegor som funnits med genom åren. Tack också Anna Schenell och Maria Hedtjärn för administrativ och praktisk hjälp under den här tiden.

Under så gott som hela doktorandtiden och fram till nu har jag, i olika omfattning, varit anställd vid Människa, Teknik, Samhälle (MTS), Campus Norrköping. Jag har dåvarande studierektor Gunilla Waldenström att tacka för att jag fått möjlighet att ar-be-ta där. Det har varit mycket betydelsefullt för mig att ingå i den gemenskapen där också mina nuvarande kollegor Maria Thunborg och Hans Blomberg ingår och som även delat med sig av språkråd på delar av min text. Maria, som jag delar arbetsrum med, vill jag särskilt tacka för stor förståelse och hänsyn till att mitt skrivande upptagit en del av mitt engagemang. Tack också för kommentarerna på manuskriptet.

Delar av data i avhandlingen har ursprungligen excerperats av Karin Sundin och för det arbetet vill jag tacka. Även Viola Edström på Östergötlands länsmuseum tackar jag för hjälpen med fotografierna i avhandlingen. Tack också Peter Berkesand som hjälpt till med installationen av Linköpings historiska databas (LHD) på min dator.

¹ John F. Kennedy, 1962, inför månlandningsprojektet. Fritt övers.

Slutligen skänker jag en tacksam tanke till min kära familj; först och främst Peo, som fått utstå många sena middagar på sistone men alltid är ett stöd, inte minst med sina goda kunskaper om språk och datorer och som bidragit med förnuftiga synpunkter på mitt skriftspråk, men också mina föräldrar, syskon med familjer och svärföräldrar. Ett stort tack vill jag också rikta till Janis för all hjälp med redigering och datahantering av bilder och kartor. Sedan vill jag också särskilt framhålla min mamma som varit en ovärderlig hjälp och periodvis dragit ett bokstavligen stort, men kärt, lass med passningen av familjemedlemmarna Elan och Fridolf medan jag suttit böjd över datorn.

Victoria Nygren, en gråmulen dag i november, Norrköping, 2009.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING	11
BAKGRUND	11
SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR	19
DISPOSITION	20
2. TIDIGARE FORSKNING	21
INLEDNING	21
PARADIGMFÖRSKJUTNINGEN INOM MIGRATIONS Historisk FORSKNING	22
STADSINFLYTTNING OCH URBANISERING UR ETT DEMOGRAFISKT OCH SOCIALHISTORISKT PERSPEKTIV	25
STÄDERNA SOM LIVSMILJÖ	25
BETYDELSEN AV OMSTÄNDIGHETERNA KRING STADSINFLYTTNING	28
PROLETARISERINGEN OCH DE OBESUTTNAS SITUATION I DEN FÖRINDUSTRIELLA STADEN	29
FAMILJ, FAS OCH FÖRÄNDRING	32
SAMMANFATTNING	34
3. TEORETISK FÖRFÖRSTÅELSE —	
METODOLOGISKA VAL	37
DET KVALITATIVA, HERMENEUTISKA TOLKNINGSFÖRFARANDET	37
SOCIAL FÖRANKRING	39
FÖRHÅLLET TEORI OCH EMPIRI	40
LIVSKURS OCH MIKROHISTORIA	41
AVGRÄNSNINGAR	42
KÄLLORNA: BESKAFFENHET OCH KÄLLKRITISKA ANMÄRKNINGAR	44
LIVSFÖRING, HÄLSA OCH DÖD	47
URVAL OCH SOCIALGRUPPBESTÄMNING	48
ANALYSFÖRFARANDE	52

4. PRÖVAD AV STADEN I:	
INFLYTTNINGSFRÅGAN SEDD SOM EN ”SOCIAL FRÅGA” I LINKÖPING	
PERIODEN 1818-46	53
INLEDNING	53
KONTROLLAPPARATEN KRING INFLYTTNINGEN TILL LINKÖPING	57
NÄLSÖGAT - FATTIGVÅRDSREKONSTRUKTIONEN/FATTIGVÅRDSSTYRELSEN	57
BORGERSKAPSFÖRANKRINGEN-MAGISTRATEN OCH BORGERSKAPETS ÄLDSTE	62
SAMBANDSCENTRALEN- SOCKENSTÄMMAN	65
SYNEN PÅ SAMBANDEN MELLAN INFLYTTNING, LÖSDRIVERI OCH TIGGERI	68
”... SÅ VIDA ICKE STADEN SKALL ÖFVERSVÄMMAS AF FATTIGT FOLK	
AF ALLA CLASSER...”: STICKPROV PÅ FATTIGVÅRDSREKONSTRUKTIONENS	
HANTERING AV INFLYTTNINGSFRÅGOR	73
LAGA FÖRSVAR	74
BORGEN	77
FREJD OCH FÖRMÖGENHET	81
NYTTIGA OCH BIDRAGANDE (MED)BORGARE	81
SAMMANFATTANDE DISKUSSION	88

5. PRÖVAD AV STADEN II: KONTURER AV INFLYTTARNAS LIV	
MIKRODEMOGRAFISKT SETT	95
INLEDNING	95
NYANLÄNDA	100
ROTADE OCH ANPASSADE?	105
SLUTET PÅ STADSLIVET	119
SAMMANFATTANDE DISKUSSION	124

6. FAMILJER PÅ EGET BEVÅG I STADEN I:	
BOENDE OCH SOCIAL FÖRANKRING I STADEN	127
INLEDNING	127
FAMILJ, SLÄKT OCH BOENDEARRANGEMANG I STADEN	129
KÄLLKRITISKA ASPEKTER	129
DE VUXNA BARNENS FÖRHÅLLANDE TILL FÖRÄLDRARNAS HEM	131
BORELATIONER MED ÖVRIG FAMILJ OCH SLÄKT	134
FRÅN HUS TILL HUS- OM INFLYTTARNAS SOCIALA FÖRANKRING I STADEN	141
”FLYTTKULTUREN” I STADEN	141
ATT SITTA ”FÖR SIG SJÄLFVA”	147
INNEBOENDE OCH INHYSNING?	151
SPÅR EFTER UMGÄNGE OCH MÖTESPLATSER	154
SAMMANFATTANDE DISKUSSION	167

7. FAMILJER PÅ EGET BEVÅG I STADEN II:	
FATTIGDOMSCYKLER OCH ANDRA LIVSKURSER	171
INLEDNING	171
TECKEN PÅ EN TÄRANDE LIVSFÖRING	175
HÄLSA OCH MORALISK DOM	175
EN INBLICK I HEMMET	178
”SJÄLFFÖRVÅLLAD” FATTIGDOM OCH ARBETSFÖRMÅGA	180
ÖVERLEVNADSUTVÄGAR OCH KRITISKA VÄGVAL	188
BARNEN	188
EN ”DOLD EKONOMI”	191
TILLFÄLLIG HJÄLP, KREDIT ELLER STÖLD	192
HUSTRURNAS OCH ÄNKORNAS FÖRSÖRJNINGSMÖJLIGHETER	194
SÄRSKILT HÅRT DRABBADE?	200
FAMILJER SOM KLARADE SIG BÄTTRE	201
LIVET SOM HELHET	206
FAMILJEN SVEN PERSSON	206
FAMILJEN JOHAN ZETTERGREN	211
FAMILJEN LARS PETER ZETTERSTRÖM	214
GLIMTAR UR UPPVÄXTEN HOS NÅGRA AV DE ANDRA MÄNNEN OCH HUSTRURNA	216
SAMMANFATTANDE DISKUSSION	219

8. MELLAN TVÅ SAMHÄLLEN:	
SAMMANFATTNING OCH SLUTSATSER	227
INLEDNING	227
DE LOKALA AUKTORITETERNAS SYN PÅ OCH HANTERING AV INFLYTTNINGSSITUATIONEN	228
VAD KÄLLORNA AVSLÖJAR, UTIFRÅN KOHORTERNA, OM DE FAKTISKA MÖJLIGHETERNA TILL FÖRSÖRJNING, FAMILJELIV OCH HÄLSA I STADEN	231
DET INFLYTTADE ARBETSFOLKETS, MED FAMILJER, SITUATION I RELATION TILL DEN ALLMÄNNA ”SOCIALA FRÅGAN” OCH KRISEN	235
SPECIFIKA LIVSKURSERS OCH FAMILJESITUATIONERS BETYDELSE	237
BILDEN AV LOKALSAMHÄLLET KARAKTÄRSDRAG UTIFRÅN RESULTATEN	238

SUMMARY	241
FÖRKORTNINGAR	255
BILAGOR	256
1. FÖRTECKNING ÖVER INDIVIDER I PRIMÄR OCH UTÖKAD KOHORT	256
2. FÖRTECKNING ÖVER YRKESTITLAR (INFLYTTADE MÄN FÖDDA 1800, 1801, 1802) SOM HAR BORTVALTS FRÅN DEN UTÖKADE KOHORTEN	258
3. KOMMENTARER KRING DÖDSORSAKSANGIVELSER	259
4. UTFLYTTNINGSFÖRSAMLINGAR VID FÖRSTA INFLYTTNING TILL LINKÖPING INOM DEN UTÖKADE KOHORTEN	260
5. FÖDELSEFÖRSAMLINGAR INOM DEN UTÖKADE KOHORTEN	261
6. ÖVERLEVNADESFUNKTION. UTÖKAD KOHORT. UTIFRÅN SOCIAL TILLHÖRIGHET	263
7. ÖVERLEVNADESFUNKTION. UTÖKAD KOHORT. UTIFRÅN ÅLDER VID FÖRSTA INFLYTTNING	264
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	265

KAPITEL 1

INLEDNING

BAKGRUND

... den, som icke flyttar fötterna, då tidens trampqvarn vridet kring sin axel, den sjunker först och faller sedan.¹

Så reflekterade landshövdingen i Östergötland vid 1800-talets mitt över hur tidens obändiga förändringskrafter krossade de människoliv, även inom bondeklassen, som inte förmådde anpassa sig snart nog till det nya samhällssystemet som var under uppbyggnad. Samtidigt, menade landshövdingen, fanns en nyväckt längtan inom det sociala underskiktet efter ”delaktighet uti lifvets kroppsliga njutningar”.²

Allt fler av dessa obemedlade hade, flera decennier tidigare, börjat flytta fötterna mot staden med förhoppningar om att finna en födkrok och kanske också ett friare liv i eget hushåll utan husbondens domsrätt över sig. 27-årige drängen *Sven Persson* från Vårdsnäs tillhörde denna skara av pionjärer som avsåg att omsätta sina erfarenheter från landsbygden till kunskaper efterfrågade i staden.³ Situationen var emellertid ny och vanskelig. Det livsschema som gällt sedan länge var nu satt ur spel: ”det traditionella sambandet mellan jord och äktenskap” gällde för de flesta inte längre sedan jordinnehav blivit svåruppnåeligt. Inte heller tjänsterna som legohjon räckte längre till alla på landsbygden.⁴

Sven anlände till den förindustriella småstaden Linköping för första gången på 1820-talet. Staden han mötte var kontrastrik. I början av 1800-talet fanns där cirka 3 000 invånare och vid seklets mitt runt 5 000 invånare.⁵ I stadens kransområde, som gränsade mot den omgärdande Sankt Lars socken, fanns åkrar och ängar som tillhörde staden. (Se kartbild, figur 1.)

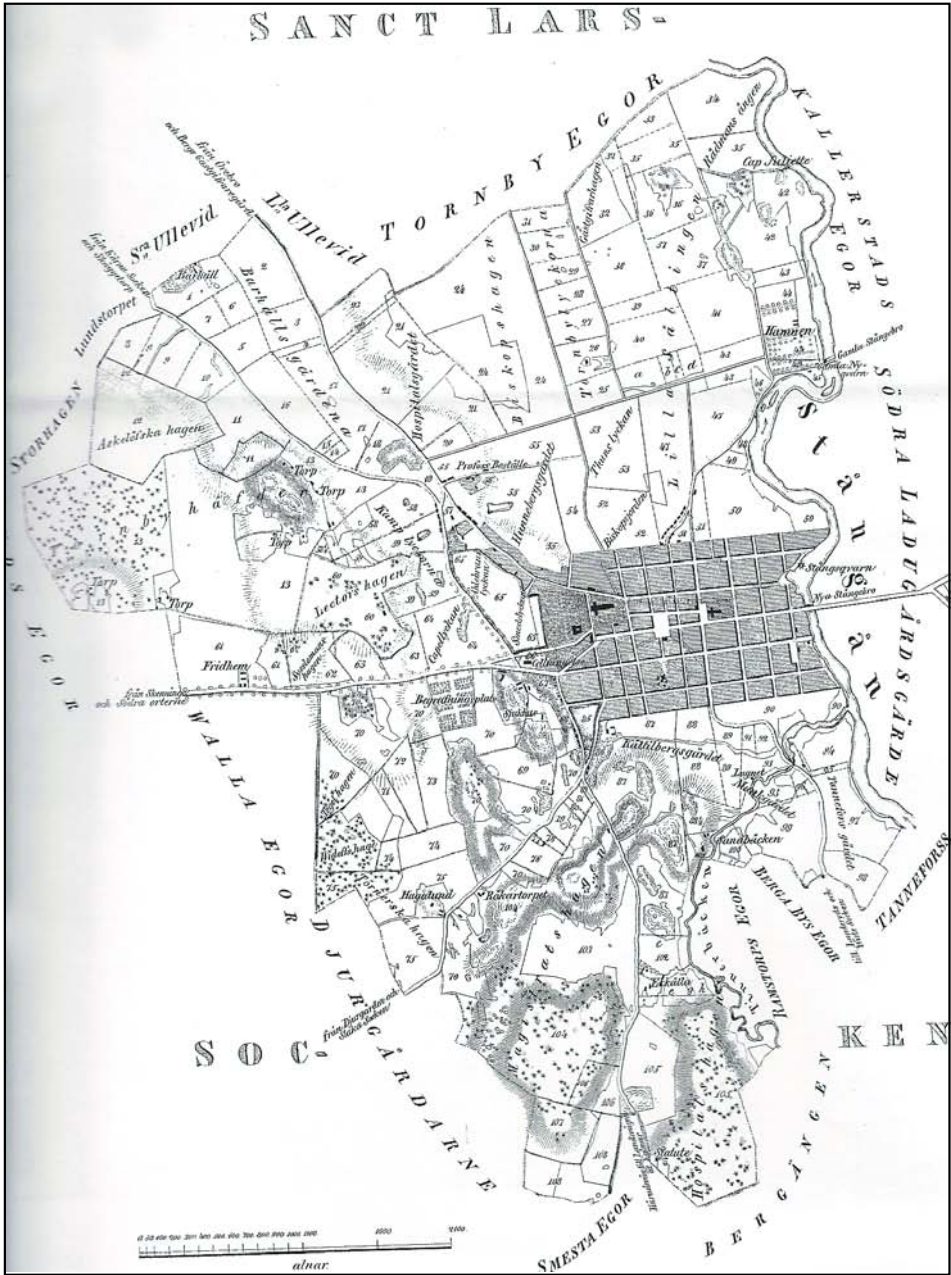
¹ Kongliga Majestäts Befallningshafvandes Embets-berättelser, Östergötland, 1842-47. Bihang till Riksdagens protokoll 1850-1851. 2:a samlingen, 2:a avdelningen, 1:a bandet (Stockholm, 1850), s. 8.

² *Ibid.*, s. 8.

³ Med pionjärer menas här förelöpare till urbaniseringen.

⁴ Sigrid Håkanson, ”...då skall han taga henne till äkta...”: *Oäkta födslar, äktenskapsmarknad och giftermålssystem i Östsverige och Västsverige 1750-1850* (Stockholm, 1999), s. 214.

⁵ Enligt Tabellverkets statistik var det 2 915 invånare i Linköping år 1805 och 1850 5 240 invånare, se Umeå universitet, Demografiska databasen (DDB) [<http://www.ddb.umu.se/visualisering/Tabverk/FormF320>] respektive [<http://www.ddb.umu.se/visualisering/Tabverk/FormF520>].

Figur 1. Karta över Linköping med ägor, år 1853. Källa: Linköpings stiftsbibliotek.

Här hade kyrkan och staden, kronan och hospitalet sedan länge haft sin jord, liksom borgarna. På sommaren betade husdjuren här. Dessa hade sina vintervisten inom staden.⁶

Ett flertal ladugårdar låg till exempel vid Hunnebergsgatan och Galgbomsgatan, sedermera Djurgårdsgatan. Vid hörnet av Ågatan och Klostergatan hölls 30 hästar i skjutstjänst. Små stall och fähus hörde tillika till de flesta gårdarna i staden, där såväl hantverkare som arbetare med egen gård höll djur. Utmed Stora torget kunde landsortens folk ställa in sina hästar vid besök i staden.⁷ Det var också på torgen som bönderna kunde avyttra sina varor.⁸ Det myllrade således av djur i staden. Vid en räkning år 1822 rapporterades att 150 hästar, 88 oxar, 188 kor, 172 får samt 264 grisar vistades inom stadens tullar.⁹ I synnerhet grisarna hade uppmärksammats såsom sanitärt hot av ortens läkare redan på 1700-talet.¹⁰ Problemen med djurhållningen i staden fortsatte under hela 1800-talet, något som inte fick sin lösning förrän mot seklets slut. Det blev en lång kamp om stadens utrymmen när staden började tränga ut sina ålderdomliga och lantliga inslag.¹¹ Det förekom att drängarna delade husrum med djuren. Lukten från gödselstackar bredvid husen blandades upp med odörerna från människornas avskräde.¹² Såväl större som mindre boskap vistades också olovligen i gränder och på allmänna platser i staden när de kom åt.¹³ Stadens gatusträckning moderniserades från och med 1850-talet och flera nya gator samt Trädgårdstorget skapades.¹⁴

Mitt i denna lanthushållande miljö, tornade Linköpings Domkyrka upp sig och vittnade om att staden också var ett säte för biskop och domkapitel. I dess närhet låg slottet, som påminde om att det var en residensstad med tillhörande ämbeten, och gymnasiet, som innebar att staden ägde utbildningsrätt på högre nivå.¹⁵ Till denna centralort hörde också ett länslasarett med 50-talet sängplatser samt ett länsfängelse som stod färdigt 1846 och var uppdelat i ett 100-tal celler. Tidigare hade fångarna huserat i slottets källare, granne med landshövdingen. Från och med 1820-talet fanns även ett länskorrektionshus i gården Tannefors 17 med plats för en handfull tvångsarbetare, vilka dömts för lösdriveri och försvarslöshet. Även tiggande barn kunde hamna där. En arbetsinrättning hörde även till stadens stora fattighus i gården Tannefors 25.¹⁶

⁶ Sven Hellström, "Linköping under 1700- och 1800-talen", i S. Hellström, red., *Linköping: Idyll och panik* (Linköping, 1992), s. 49.

⁷ Siv Sandberg, "Den offentliga sektorn", i Sven Hellström, red., *Linköping historia, del 4, 1863-1910* (Linköping, 1978), s. 273; Hans Norman, "Stor rörlighet-liten förändring: Livet i den agrara köpstaden Örebro årtiondena runt 1800", i Hans Norman, red., *Den utsatta familjen: Liv, arbete och samlevnad i olika nordiska miljöer under de senaste tvåhundra åren* (Stockholm, 1983), s. 99.

⁸ S. Hellström (1992), s. 46.

⁹ Folke Lindberg, *Linköping historia, del 2, 1567-1862 Näringsliv och förvaltning* (Linköping, 1976), s. 140.

¹⁰ Jan Sundin, "Folkhälsa och folkhälsopolitik" i Jan Sundin, Christer Hogstedt, et al, red., *Svenska folkets hälsa i historiskt perspektiv* (Stockholm, 2005), s. 461.

¹¹ Hans Nilsson och Marie C. Nelson, "The Perennial Pig Problem: Pigs in theory and practice in 19th century Swedish towns and cities". Linköpings universitet, Opulicerat paper, 2006.

¹² S. Hellström (1992), s. 49, 53, 54.

¹³ J. P. Tollstorp, *Beskrifning öfver Linköping* (Linköping, 1957, orig. 1834), s. 170.

¹⁴ F. Lindberg, *Linköping historia, del 3, 1567-1862 Samhälls- och Kulturliv* (Linköping, 1976), s. 111ff.

¹⁵ Mats Hellspong, "Städer" i Mats Hellspong & Orvar Lövgren, red., *Land och stad: Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid* (Malmö, 1995), s. 204.

¹⁶ F. Lindberg, del 3 (1976), s. 30, 34, 64-69; Anton Ridderstad, *Historiskt, geografiskt och statistiskt lexikon öfver Östergötland* (Norrköping, 1875-1877).

Bild 1. Vy från söder över bakgårdar till byggnader längs med Djurgårdsgatan. Domkyrkan i horisonten. Foto: Didrik von Essen, 1889. Källa: ÖLM.

Vid sidan av dessa sakrala och kamerala inslag, utmärkte sig Linköping för sitt mondäna sällskapslivs skull och kallades av borgarna själva för "Lilla Stockholm".¹⁷ Landshövdingen och övriga ämbetsmän i staden fraterniserade med adeln som säsongsvis bebodde staden, när de tillfälligt övergivit sina gods och herresäten för att bland annat förströ sig på lokal. Dit lockades även stadens många frimurare och office-rare.¹⁸ Till detta sällskapsliv drogs likaså många ur det uppåtsträvande borgerskapet. Dessa utgjorde en stor del av den lilla stommen av infödda linköpingsbor. Tillsammans med överheten bildade de stadens maktelit.¹⁹ Den ideologiska spännvidden härinom utgjordes av förespråkare för både de konservativa och liberala lägren. Nya liberala, eller snarare humanistiskt präglade idéer, började till exempel att spridas i bygden i och med publiceringen av lokaltidningen Östgöta Correspondenten (härefter kallad ÖC) 1838, i en tid då tryckfrihetsfrågan hade nått upprorsgränsen i landet.²⁰ Den raffinerade kulturen i "Lilla Stockholm", eller "Kråkvinkel" som de första årens utgivare av ÖC, H. B. Palmær, hånfullt kallade staden,²¹ odlades genom olika "Spektakler" och "Baller". Då kunde det hända att någon av stadens två livgrenadjärregementens musikkårer stod för musiken, för att tjäna extra till pensionskassan.²² De flesta av musikkårens

¹⁷ F. Lindberg, del 3 (1976), s. 186.

¹⁸ S. Hellström (1992), s. 38, 40.

¹⁹ *Ibid.*, s. 40, 51.

²⁰ *Ibid.*, s. 56f.; Stefan Bohman, "Tryckfrihetens lov 1838", i *Från undersåte till medborgare: Om svenska folkets demokratiska traditioner* (Stockholm, 1981), s. 72-76.

²¹ F. Lindberg, del 3 (1976), s. 172.

²² J. P. Tollstorp (1957), s. 166f. Citat s. 167.

totalt cirka 110 musikanter bodde på heltid i Linköping tillsammans med sina familjer. Det stora antalet musiker i militärtjänst gjorde Linköping till den största bland småstäder i fråga om militär kårmusik.²³ Detta var alltså en småstad som visserligen var agrar och småskalig till sin karaktär men som för den skull inte bör ses som obetydlig i sin verksamhet.²⁴ Här blandades fattiga och rika, obildade och bildade, och sannolikt var gränsen mellan natur och kultur på samma gång både flytande och knivskarp.

Bild 2. S:t Larsgatan sedd från Stora torget. Till höger i bild ligger S:t Larskyrkan. Till vänster syns Assemblé- och Spektakelhuset där teaterverksamhet bedrevs mellan 1806 och 1901. Foto: Okänd, taget före 1902. Källa: ÖLM.

I likhet med det stora flertalet inflyttare till städerna vid denna tid blev *Sven Perssons* första vistelse i staden kortvarig. Sven återvände dock till Linköping efter några år, nu tillsammans med en hustru, Stina, samt två barn och familjens fortsatta liv i staden tillåts överblickas. Skulle de bli kvar i staden denna gång eller skulle de fortsätta att flytta enligt det tidigare mönstret, varje till vartannat år mellan olika gårdar och husbönder i socknarna kring Linköping? Om de blev kvar, på vilket sätt skulle deras nya liv i staden skilja sig från deras tidigare liv som statorpare på landsbygden? Vilka förutsättningar fanns i staden för Sven och hans familj att lyckas? Hur kunde de i så fall förvalta dessa förutsättningar?

De lokala myndigheterna hade redan en klar uppfattning om detta. Landshövdingen i Östergötland uttryckte farhågor om att:

²³ Åke Edenstrand, "Musikregemente av rang" i Sven Hellström, red., *Livgrenadjärregementet i slutet av en epok* (Linköping, 2000), s. 356-357.

²⁴ Beträffande en modifiering och diskussion av den förindustriella småstadsstatusen, se Claes Westling, *Småstadens dynamik: Skänningens och Vadstenas befolkning och kontaktnät ca 1630-1660* (Linköping, 2002), s. 17-24, 148-151, 158-159. Westling vill bryta med bilden av de förindustriella städerna som isolerade och i stiltje.

... de arbetsförtjänster, som stadens kringliggande jord erbjuder, locka dit arbetsfolk, vilka söker en större dagspenning än på landet erhålles, utan att beräkna de större hyror och levnadskostnader, som av förflyttningen följa. Överlämnade således åt sig själva förledas de flesta av frestelser, som med kroglivet äro förenade, och förfalla samt bliva snart nog till tunga för fattigvården...²⁵

Även i övriga riket återfanns denna föreställning om inflyttares dystra möjligheter i städerna, vilket framgår av en statlig utredning om bostadssituationen i svenska städer under 1800-talet:

Det jämförelsevis låga pris, vartill inhysning i dessa boningar kan ske, bidrager ej litet att locka de stora skarorna av landsbygdens lösa befolkning in till städerna, där de hoppas arbetsförtjänst men oftast möta elände och förnedring, varefter, om icke döden mellankommer, landet får återtaga sitt lån, fördärvat av sjukdom, ofta nedsjunket i brott, nästan alltid i duglöshet och elände. [...] I detta förnedrings- och osundhetstillstånd leva tusentals människor i huvudstaden; och från dessa tillhåll utgå över samhället tiggeri, last, prostitution och brott.²⁶

Det var en genklang från Europa där det på liknande vis rapporterades om social oreda och riskfyllda situationer som drabbade landsbygdsborna efter inflyttning till städerna.²⁷ Många av dessa obemidlade människor som flyttade in till städerna i början av 1800-talet förefaller således ha betraktas som samhällets parior. Ungefär ett sekel senare kom de som i huvudsak utgjorde samma migrationsflöde,²⁸ men som då istället flyttade till Amerika, att saknas som en del av Sveriges förlorade "hjärteblod".²⁹ Samhället hade genomgått en metamorfos.

Denna karaktäriseras enligt gängse historieskrivning som en djupgående och allt snabbare transformation från ett agrarsamhälle till ett industrisamhälle, innefattande en "agrар revolution"³⁰ när jordbruket övergick från "feodala till kapitalistiska egendoms-

²⁵ Kongliga Majestäts Befallningshafvandes Embets-berättelser, Östergötland, 1848- 1850. Bihang till Riksdagens protokoll 1853-1854. 2:a samlingsen, 2:a avdelningen, 1:a bandet. (Stockholm, 1853), s. 9-10. Citatet återfinns även i Hans Nilsson, Sam Willner, "Inflyttare till Linköping under 1800-talet", Rapport Nr. 6, 1994 (Linköping, 1994), s. 6.

²⁶ Citat från kommitté hämtat ur Arthur Montgomery, *Svensk socialpolitik under 1800-talet* (Stockholm, 1951), s. 128-129. Se även liknande formuleringar gällande övriga delar av riket i *Underdånigt betänkande, med dertill hörande handlingar, angående fattigvården i riket, utom Stockholms stad, jemte dermed sammanhang egande ämnen* (Stockholm, 1839), s. 17, 18.

²⁷ Se t. ex. Leslie Page Moch, *Paths to the city: Regional migration in Nineteenth-century France* (Beverly Hills, 1983), s. 21ff.

²⁸ Leslie Page Moch argumenterar för att intern och internationell migration bör ses i förhållande till varandra, i "Dividing Time: An Analytical Framework for Migration History Periodization", i Jan Lucassen & Leo Lucassen, red, *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives* (Bern, 1999), s. 43; Jfr. dock Ann-Sofie Ohlander, *Kärlek, död och frihet: Historiska uppsatser om människovärde och livsvillkor i Sverige* (Stockholm, 1986). Hon gör en poäng av att migraternas tillgång till resurser avgjorde vilka som kunde resa över Atlanten, vilket kan komplicera jämförelser mellan olika typer av migration.

²⁹ Carl Snoilsky, "Emigrationen" (1887), i *Samlade dikter*, fjärde bandet.

[<http://runeberg.org/snoildik/4/emigrati.html>], åtkomst 050106. Se även Nils Edling, *Det fosterländska hemmet: Egnahemsolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900* (Stockholm, 1996), s. 91ff.

³⁰ Enligt gängse terminologi, se t. ex. Christer Winberg, *Folkökning och proletarisering; Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen* (Göteborg, 1975), s. 269.

förhållanden”.³¹ Häri hade bland annat skiftesreformerna stor betydelse. Dessa medförde att den hävdvunna by- och hushållscentrerade ordningen för arbete samt social och religiös gemenskap på landsbygden successivt kollapsade. Denna ordning vilade på ”patriarkala”, sociala grunder vilka slutligen gav vika för mer individualistiska och egalitära.³² Den agrara omvälvningen sammanföll med en befolkning som inte bara ökade stort i antal, framförallt sedan 1810, utan också ökade i antal proletariserade på landsbygden där ännu cirka 90 procent av landets totala befolkning levde i mitten av 1800-talet.³³ Den största andelen av dessa egendomslösa befann sig i en arbetsduglig ålder med följderna att en stor mängd människor nu sökte arbete.³⁴

Städerna, dit många av dem sökte sig, var emellertid under första delen av 1800-talet tämligen slutna och dess permanenta befolkning var reserverad för borgare.³⁵ Föreskrifterna för befolkningens omflyttningar korresponderade nämligen med andra inbördes avpassade förordningar om tjänste- och anställningsförhållanden, näringsliv samt fattigvård.³⁶ De sociala hjälpinstanser som utvecklats under historiens gång byggde på patriarkala värderingar om hur samhället borde vara beskaffat.³⁷ Tillståndet har beskrivits i tidigare forskning som en ”kris” i landet.³⁸ Krisen kom i en utbredd samhällsdebatt att formuleras som den ”sociala frågan”.³⁹ Dess kärna rörde problemet med hanteringen av den växande delen av befolkningen som inte kunde försörja sig själv. Samhällets styrande reagerade i ökad grad under 1800-talets första del genom att vilja skydda allmänheten från dessa ”lösa” och moraliskt dubiösa element: det blev förbjudet att vara ”försvarslös”, i meningen arbetsför men arbetslös, utan hushållstillhörighet eller husbonde.⁴⁰ Ett annat problem var att så många tillhörde den ”lösa” oreglerade arbetskraften som arbetade som dagkarlar och bosatte sig i backstugor och försörjde sig på tillfälliga påhugg.⁴¹ Det ansågs också problematiskt att alltfler flyttade runt och sökte säsongsarbeten där det gavs möjlighet, i en tid när befolkningen inte var fri att

³¹ Sture Martinius, *Jordbrukets omvandling på 1700- och 1800-talen* (Lund, 1982), s. 5.

³² Hilding Pleijel, *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige* (Stockholm, 1970), s. 69ff, 103ff. Se Börje Harnesk's definition av ”patriarkalism” i ”Patriarkalism och lönearbete”, *Historisk tidskrift*, 3, (1986), s. 330-331, resp. *Legofolk* (Umeå, 1990), s. 46ff. Harnesk menar att det är helheten som är patriarkalismens mest framträdande egenskap och som skiljer den från andra sociala relationer. Husbonden ägde rätt att kontrollera den underordnades *samtliga* livssfärer, i likhet med föräldrarnas kontroll över sitt barn.

³³ C. Winberg, (1975), s. 16f. Se vidare i kapitel 2 om proletariseringsbegreppet.

³⁴ Gunnar Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige 1809-1846: Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena* (Göteborg, 1960), s. 115, 268.

³⁵ H. Norman (1983), s. 109, 111.

³⁶ H. Pleijel (1970), s. 69, 104; A. Montgomery (1951), s. 99f.

³⁷ Se t. ex. Günter Sollinger, *Sjuk- och begravningskassorna och andra understödkassor i Kungl. bibliotekets samlingar* (Stockholm, 1985), s. 20-28.

³⁸ Marja Taussi Sjöberg, *Dufvans fångar: Brottet, straffet och människan i 1800-talets Sverige* (Stockholm, 1986), s. 19.

³⁹ Se Birgit Petersson, ”Debatten om ’Den sociala frågan’”, i Jan Sundin, red., *Kontroll och kontrollerade: Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv* (Umeå, 1982), s. 88.

⁴⁰ Väinö Helgesson, ”Kontroll av underklassen: Försvarslöshetsfrågan 1825-53”, i Ingrid Hammarström, Väinö Helgesson, et al., red., *Ideologi och Socialpolitik i 1800-talets Sverige. Fyra studier* (Uppsala, 1978), s. 3-4. Se även Roger Qvarsell, *Skall jag taga vara på min broder? Tolv artiklar om vårdens, omsorgens och det sociala arbetets idéhistoria*. (Umeå, 1993), s. 35.

⁴¹ Se t. ex. Johan Söderberg, *Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet*. (Stockholm, 1978), s. 130ff; A. Montgomery (1951), s. 44f.

flytta omkring i landet precis som den önskade.⁴² Det var dessutom ett hot mot den alltjämt rådande samhällsstrukturen att individer riskerade att befinna sig i ett samhällsligt ingemansland under den tid som de flyttade. Från det att en person tagit ut flyttningsattest till att den lämnades in till prästen i den nya socknen tillhörde denne nämligen varken någon socken eller husbonde.⁴³ Då var personen i formell mening lösgjord från samhället, om än tillfälligt.⁴⁴

Flyttningsrörelsen mellan landsbygden och städerna var inte ny men likväl en vital del av den pågående omstruktureringen av samhällsordningen i Sverige i början av 1800-talet. Den förebådade därmed urbaniseringen som inte fick full kraft förrän i seklets andra hälft. Mellan 1800 och 1835 ökade dock städernas befolkning, om än trögt, enbart på grund av inflyttning från landsbygden, det vill säga städerna hade ingen egenproducerad tillväxt.⁴⁵ Under 1840-talet kan märkas hur tillströmningen till städerna intensifierades.⁴⁶ Detta ska här ses mot bakgrund av det traditionella ”täta” samhällets upplösningsprocess.⁴⁷ Nu började krackeleringen av en samhällsstruktur som varit strängt hushållsbaserad och där landsbygd och stad, socken och stat ibland kom att ställas emot varandra.⁴⁸ Ett antal traditionellt oönskade samhällsfenomen började uppträda i ökande grad, vilket innebar en spänning i samhället beträffande vad som skulle betraktas som extraordinärt och oönskat eller gängse och eftersträfvansvärt. Den ”sociala frågan” var omfattande och rörde många olika aspekter, inte minst de mindre bemedlade som ofta flyttade. Det är således ett tudelat problem som här ska behandlas utifrån ett individ- och familjeperspektiv: *social situation/proletarisering* (i vid social bemärkelse) och *inflyttning* i en tid och miljö i social förändring.

⁴² A. Montgomery (1951), s. 44f.

⁴³ Gösta Lext, *Studier i svensk kyrkobokföring 1600-1946*. (Göteborg, 1984), s. 247.

⁴⁴ Se vidare i kapitel 4 om begreppet ”lös”.

⁴⁵ Se t. ex., Bo Öhngren, ”Urbaniseringen i Sverige 1840-1920”, i Grethe Authén Blom, red., *Urbaniseringsprosessen i Norden, del 3. Industrialiseringens första fase* (Oslo, 1977), s. 279, 289, 294-295. Se även Lars Nilsson, *Den urbana transitionen: Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800-1980*, (Stockholm, 1989), s. 140-143.

⁴⁶ Gustaf Utterström, *Jordbrukets arbetare: Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten af 1800-talet. Första delen* (Stockholm, 1957), s. 5- 6. Den interregionala omflyttningen i landet som helhet var ringa ännu på 1860-talet; B. Öhngren (1977), s. 264.

⁴⁷ Nils Christie, *Hvor tett et samfunn?* (Oslo, 1975, tredje upplagan 1978), s. 28. Min övers. av citatet från norska. Notera att avsikten här inte är att överbetona motsatsförhållandena mellan de olika perioderna. Se vidare i den teoretiska diskussionen i kapitel 3.

⁴⁸ Detta kan tyckas som en paradox eftersom utvecklingen gick mot att stad och landsbygd blev alltmer kontrasterade under industrialiseringen. Samtidigt öppnades emellertid gränser och marknader upp, som tidigare varit hårt kontrollerade. Se t. ex. Nils Herlitz, *Svensk stadsförvaltning på 1830-talet* (Stockholm, 1924), s. 51ff.

SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR

Syftet med avhandlingen är att undersöka den sammantagna livssituationen i staden Linköping för ett begränsat urval individer (en *primär kohort* av 19 män och en *utökad kohort* med ytterligare 42 män, det vill säga totalt 61 män) i ett *familjesammanhang*. Gemensamt för dessa utvalda individer är att de företrädesvis tillhörde det undre samhällsskiktet (arbetsfolket) och flyttade till småstaden Linköping under början av 1800-talet, innan inflyttningen till städerna blev fri.⁴⁹ Det var männen som hade det huvudsakliga försörjningskravet som familjeöverhuvuden i 1800-talets ännu patriarkala familje- och hushållsbaserade samhälle. Hur männen än levde sina liv i stadsmiljön förmodas de som familjeförsörjare ha präglat sina hustrurs och barns liv om än i olika mån och knappast fullständigt. Vid den här tiden fanns hos männen en kraftig överdödlighet i städerna, ett fenomen där ”den traditionella manliga livsstilen” fått stor förklaringskraft men som behöver förstås närmare.⁵⁰ Dessa förhållanden ligger bakom valet att ha män som utgångspunkt i studien.

Det handlar närmare bestämt om att så långt källorna tillåter söka kvalitativt förstå och karaktärisera socioekonomiska villkor, familjeliv och hälsa, såsom de gestaltar sig i den vardagliga livsföringen och i relation till den specifika tiden och den lokala stadsmiljön. I denna *skärningspunkt mellan individen och den yttre omgivningen* (kontexten) undersöks såväl möjligheter som begränsningar, händelser och handlingar med ett mikrohistoriskt angreppssätt. I syftet ingår således också att gestalta själva det *lokala samhället i förändring* och dess förhållande till nya invånare och grupper, för att ge underlag för fortsatt forskning kring social förändring. I historien finns erfarenheter av livssituationer som är besläktade med nutiden.⁵¹

Fem övergripande frågeställningar ställs till materialet:

1. Hur uppfattades inflyttare till staden av dess normgivare och makthavare och vilka följder fick detta för hanteringen av inflyttningssituationen och för inflyttarna själva?

⁴⁹ I kohorterna ingår också ett mindre antal hantverkarmästare och gårdsägare. Termen *arbetsfolk* används här i en vid mening. Se kapitel 3 för en beskrivning av urvalsförfarande och socialgruppsbestämning.

⁵⁰ Jan Sundin och Sam Willner, ”The History of Social Determinants in Europe: A Swedish Example” i Harold J. Cook, Sanjoy Bhattacharya, et al, red., *History of the Social Determinants of Health: Global Histories, Contemporary Debates* (Hyderabad, Indien, 2009), citat s. 93. Min övers. Se även J. Sundin och S. Willner, ”Social stress, socialt kapital och hälsa: Välfärd och samhällsförändring i historia och nutid”, i J. Sundin & S. Willner, red., *Samhällsförändring och hälsa: Olika forskarperspektiv* (Stockholm, 2003), s. 19; J. Sundin och S. Willner, ”Health and Vulnerable Men. Sweden: From Traditional Farming to Industrialisation”, i *Hygiea Internationalis*, Special Issue, vol. 4, nr. 1 (2004), s. 192-195; S. Willner, *Det svaga könet? Kön och vuxendödlighet i 1800-talets Sverige* (Linköping, 1999), s. 279f. Se vidare i kapitel 2.

⁵¹ Inom det etnologiska fältet är det vanligt att använda historien för att spegla nutiden och *vice versa*, se t. ex. M. Hellspong och O. Löfgren (Malmö, 1995), s. 5. Se även Britt Liljewall som argumenterar för att använda lärdomar från historien för att analysera nutiden, ”Tradition som moderniserande kraft: Alternativa mönster för historisk förändring”, i *Rig: Föreningen för svensk kulturhistoria tidskrift*, 2000, s. 129-149.

2. Vad avslöjar källorna om de faktiska möjligheterna till försörjning, familjeliv och hälsa i staden för denna befolkningsgrupp, sett utifrån kohorterna av inflyttat arbetsfolk och deras familjer som typexempel?

3. I vilken situation befann sig detta inflyttade arbetsfolk med familjer, sett i relation till den allmänna ”sociala frågan” och den sociala krisen vid denna tid, det vill säga kan de något tillspetsat betraktas som ”lösa”, rotlösa och marginaliserade i samhället? Den sociala förankringen, släkt och andra relationer är också av intresse här.

4. Hur står detta i förhållande till specifika livskurser och familjesituationer?

5. Vad säger resultaten sammantaget om lokalsamhällets karaktärsdrag?

DISPOSITION

De fyra empiriska kapitlen föregrips av tre inledande kapitel; där bakgrund, syfte, frågeställningar och disposition bildar kapitel 1, tidigare forskning beskrivs i kapitel 2 och de teoretiska och metodologiska utgångspunkterna tas upp i kapitel 3. I kapitel 4 behandlas sedan de lokala makthavarnas och myndigheternas syn på inflyttningen till staden, deras praktiska hantering av inflyttningsärenden, hur det kunde påverka inflyttarnas situation samt hur allt detta stod i relation till ”den sociala frågan”. Utgångspunkten i kapitlet är staden och den stora gruppen inflyttare, det vill säga här är det inte själva inflyttarkohorterna som studeras utan den ideologisk-praktiska ramen som de befann sig i. Här presenteras också åtskilliga individexempel från kontexten (miljön). I kapitel 5 redogörs för hur den utvalda gruppen inflyttare i den utökade kohorten stod i relation till stadens demografiska profil. Tanken är här att få tydliga konturer av bland annat den sociala tillhörigheten, livslängden och dödsorsakerna. I kapitel 6 och 7 fokuseras på individerna, familjelivet och livsföringen inom staden i en bred, etnologiskt inspirerad mening. Kapitel 6 behandlar boende, släkt, familj och social förankring i staden och kapitel 7 tar upp försörjning och överlevnadsutvägar. Här ges också livskursperspektivet särskilt utrymme. I båda dessa kapitel figurerar framför allt individerna i den primära kohorten men också barnfamiljerna inom den utökade (med hustrur, barn och släktingar) i en mångfald av egenskaper och situationer. Även kontexten med dess individer ges en plats här. I det sista kapitlet, 8, sammanfogas resultaten och slutsatserna presenteras.

KAPITEL 2

TIDIGARE FORSKNING

INLEDNING

Studien tas utgångspunkt i ett övergripande *samhällsförändringsperspektiv* vilket berör en tudelad problemställning som inledningsvis beskrivits i termer av *proletarisering* och *inflyttning* till staden. Leslie Page Moch räknar det som migration när människor ”avflyttar eller byter bostad utanför sina hembyar eller socknar”¹ oavsett karaktär och orsak, destination eller boendelängd på inflyttningsorten.² Jan Lucassen och Leo Lucassen uppfattar, i likhet med Moch, olika typer av migration som delar av samma fenomen med gemensamma grund, nämligen arbetskraftens omstrukturering.³ De fastslår att

[s]tudier av småskaliga former av migration är nödvändiga för en god insikt i internationella och interkontinentala migrationer.⁴

Utflyttningsort och inflyttningsort står i ett symbiotiskt förhållande till varandra och olika flyttningsrutter är i sin tur förbundna med varandra, allt i kraft av ”människliga relationer”.⁵ En sådan grundläggande uppfattning av migration motiverar till att även beakta forskning som rör andra tider och kontexter än den svenska och inhemska 1800-talsmigrationen. Tyngdpunkten i framställningen ligger dock på det senare. Studieobjektet är en utvald grupp män och deras familjer, som följs genom livet. Således är *familjehistoria* och *livskurshistoria* också av intresse här. Det råder dock inga vattentä-

¹ Leslie Page Moch, ”Introduction”, i Dirk Hoerder & Leslie Page Moch, red., *European Migrants: Global and Local perspectives* (Boston, 1996), s. 8. Min övers.

² Se även L. P. Moch (1999), s. 43; L. P. Moch, *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650* (Bloomington & Indianapolis, 1992), s. 18.

³ L. Page Moch (1999). Hon talar om ett i vid mening migrationshistoriskt kontinuum för Europas del redan från 1650, alltså innan industrialiseringen tar sin början. Se också L. P. Moch (1992); L. P. Moch, ”The European Perspective: Changing Conditions and Multiple Migrations, 1750-1914”, i Dirk Hoerder & Leslie Page Moch, red. (1996); Colin G. Pooley och Ian D. Whyte betraktar också inhemska migration och utvandring som ”element av samma process”, i Colin G. Pooley & Ian D. Whyte, red., ”Introduction: Approaches to the study of migration and social change”, i *Migrants, Emigrants and Immigrants: A social history of migration* (London & New York, 1991), s. 6.

⁴ J. Lucassen och L. Lucassen, ”Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives”, i J. Lucassen & L. Lucassen, red., *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*, (Wien, 1999), s. 28.

⁵ L. P. Moch bygger på Charles Tilly som har gjort en grundläggande definition av olika migrationstyper utifrån migrantens relation och närhet till ett mottagar- respektive sändarnätverk och visar att olika migrationstyper till viss del går in i, samt avlöser varandra, över tid. Undantaget är *tvingad* migration enligt L. P. Moch (1996), s. 115-140, citat s. 134; L. P. Moch (1992), s. 16-18.; Charles Tilly, ”Migration in Modern European History”, i William McNeill & Ruth S. Adams, red., *Human Migration: Patterns and Policies*, red. (Bloomington & London, 1978), s. 51-57; Charles Tilly, ”Transplanted Networks”, i Virginia Yans-McLaughlin, red., *Immigration Reconsidered: History, Sociology, and Politics* (New York & Oxford, 1990), s. 88-90.

ta skott mellan dessa olika perspektiv utan snarare är det ett syfte med detta avsnitt att påvisa hur inflettade perspektiven är i varandra. Muriel Neven framhåller:

... hur essentiellt det är inte bara att placera individen i en vidare kontext, men också att undvika att fokusera bara på en aspekt av mänskligt liv eller ett demografiskt beteende.⁶

I detta kapitel ges en introduktion till tidigare forskningskontexter på ett övergripande plan för att blottlägga forskningsbehov och samtidigt ge en bakgrund till frågeställningarna i undersökningen. I de empiriska kapitlen inkluderas ytterligare specifika forskningsresultat.

PARADIGMFÖRSKJUTNINGEN INOM MIGRATIONSHISTORISK FORSKNING

Den migrationshistoriska forskningen har genomgått ett ”dramatiskt paradigmskifte”.⁷ Det markeras av två klassiska verk med drygt 30 år mellan sig; Oscar Handlins *The uprooted* (1951)⁸ och John Bodnars *The transplanted: A History of Immigrants in Urban America* (1985).⁹ Dessa representerar olika perspektiv på vad det kunde innebära att flytta för att bosätta sig på en främmande plats som Amerika under 1800-talet och samtidigt byta odallivet mot stadslivet. Handlin betonar inlevelsefullt européernas vedermödor under och efter migrationen till Amerika under 1800-talet och 1900-talets början. Han tolkar denna företeelse som ett omvälvande och prövande uppbrott från det traditionella, förutsägbara och kollektiva bondelivet till det moderna, oförutsägbara och individualiserade livet, genom att själva ”migrationshandlingen var individuell”¹⁰ och innebar en ”hjälpnadsväckande omkastning av roller, ett radikalt byte av attityder”.¹¹ Immigranterna fick bland annat betala med en högre dödlighet än den övriga befolkningen.¹² Handlin representerar det äldre forskningsparadigmet som Charles Tilly hävdar har sin bakgrund i tidiga samhällsforskarens teser. Dessa hade i sin tur ursprung i 1800-talets vardagliga uppfattningar som omhuldades av tidens medelklass.¹³ Det uppkom till exempel sociologiska analyser i början av 1900-talet där effekterna av en splittrad kulturell tillhörighet beskrevs. Den ”marginaliserade” migranten jämfördes med en person som bytt religionstillhörighet och sades därmed uppvisa:

⁶ Muriel Neven, ”Terra Incognita: Migration of the Elderly and the Nuclear Hardship Hypothesis”, *History of the Family*, vol. 8, nr. 2 (2003), s. 269-295. citat s. 289. Min övers.

⁷ Enligt L. P. Moch (1996), citat not 4, s. 15. Min övers. Även J. Lucassen och L. Lucassen (1999), s. 9, talar om ett paradigmskifte.

⁸ Oscar Handlin, *The Uprooted* (New York, 1951).

⁹ John Bodnar, *The Transplanted: A History of Immigrants in Urban America* (Bloomington, 1987, orig. 1985).

¹⁰ Handlin (1951), s. 38.

¹¹ *Ibid.*, s. 61.

¹² *Ibid.*, s. 155-156. Främst gällde det spädbarnsdödligheten.

¹³ Charles Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons* (New York, 1984), s. 1-13. Han tillstår emellertid att det finns en viss skillnad mellan t. ex. Durkheim och Marx vad gäller deras prägling av 1800-talets vardagliga uppfattningar.

... samma andliga instabilitet, intensiva självmedvetande, rastlöshet, och *missnöje*...¹⁴

Liksom religionen var idéen om det platsbundna och familjära essentiell. Stadslivet karaktäriserades som riskabelt och innebar

... ersättandet av primära kontakter med sekundära, försvagandet av släktband, och den minskande sociala betydelsen av familjen, försvinnandet av grannskapet, och undermineringen av den traditionella grunden för social solidaritet.¹⁵

Detta synsätt var en del av modernismens kontrastering av det sedvana livet på landsbygden och det nymodiga livet i staden. Modernismen är visserligen ingen entydig företeelse men syftar här på idéer som betonar samhällets framskridande och utveckling alltsedan 1800-talet, i skarp kontrast med tidigare samhällsformer.¹⁶ Mobilitet och migration associerades ofta med en oundviklig, skenande utveckling som människan gick till mötes. I slutet av 1800-talet presenterade E. G. Ravenstein statistiskt underbyggda migrationsteorier, där migration beskrivs som beroende av tillgång och efterfrågan avseende ett materiellt utbud.¹⁷ Dessa teser kompletterades sedan under 1960-talet av Everett S. Lee. Han hävdar bland annat att om flyttningsbeslutet är pådrivet av negativa värderingar om ursprungsplatsen, är det generellt sett förlorarna i systemet som flyttar. Flyttningar som grundas i att destinationen värderas positivt attraherar istället vinnarna.¹⁸ Geografen Wilbur Zelinskys teori på 1970-talet om den ”mobila transitionen” utgick från Lees grundaxiom och gör gällande att i samband med moderniseringen och *den demografiska transitionen*, det vill säga befolkningsökningen under de senaste tre seklen i Västeuropa, framgick de potentiella fördelarna med att flytta i högre grad än tidigare, vilket ledde till faktisk ökad omflyttning:

¹⁴ Robert E. Park, ”Human Migration and the Marginal Man”, *The American Journal of Sociology*, vol. 33, nr. 6, 1928, s. 881-893, citat, s. 893. Min övers. Parks kursivering.

¹⁵ Louis Wirth, ”Urbanism as a Way of Life”, *The American Journal of Sociology*, vol. 44, nr. 1, 1938, s. 1-24. Citat s. 20-21. Min övers.

¹⁶ Thomas Brante, Heine Andersen & Olav Korsnes, red., *Sociologiskt lexikon* (Stockholm, 1998), s. 211f.

¹⁷ E. G. Ravenstein, ”The Laws of Migration”, *Journal of the Statistical Society of London*, vol. 48, nr. 2, 1885, s. 167-235 resp. ”The Laws of Migration”, *Journal of the Royal Statistical Society*, vol. 52, nr. 2, 1889, s. 241-305. Att ekonomiska incitament är centrala för flyttbeslut håller även Moch och Lucassen och Lucassen, ovan, med om. Det framstår även tydligt i en rad svenska migrationsstudier, enligt B. Öhngren (1977), s. 295.

¹⁸ Everett S. Lee, ”A Theory of Migration”, *Demography*, vol. 3, nr. 1 (1966), s. 47-57. Exempelvis kommer han fram till att en persons sannolikhet att flytta ökar om denne flyttat tidigare eftersom det ger träning i att utvärdera de geografiska platserna ifråga samt komma över det generella motståndet att flytta. Kalkylen visar dessutom vid en jämförelse mellan ursprungsort och destinationsort att flyttarna får mellanvärden gentemot befolkningen på de båda orterna, till exempel i fråga om fertilitets- och utbildningsnivåer. Förklaringen skulle vara att urvalet flyttare låter sig påverkas av båda orterna, såväl före som efter flyttningen.

[d]et finns definitiva, regelbundna mönster i ökningen av personlig mobilitet genom tid-rum under den senaste historien, och dessa regelbundenheter omfattar en väsentlig komponent av moderniseringsprocessen.¹⁹

I likhet med Handlin betonar Zelinsky flyttningarnas konsekvenser i form av ”rotlöshet” och förlust av ”platskänsla” och sociala förbindelser, inom ett modernt samhälle som egentligen inte förmår förbättra välfärden för sina invånare.²⁰

Bodnar tecknar istället en annorlunda och ljusare bild av samma företeelse som Handlins bok skildrar. Han hävdar visserligen att amerikaimmigranternas erfarenheter i hög grad kretsade kring att klara uppehållet i den nya krävande tillvaron. Den ”vardagslivets kultur”,²¹ som härigenom växte fram, bestod emellertid av både gamla och nya värderingar samt beprövade och nya levnadssätt. Inom denna kultur medgavs dessutom olika förhållningssätt till den nya kulturen med olika grader av anpassning eller motsträvan.²² I och med Bodnars bok blossade kritiken upp mot den traditionella bilden av migration som en modern företeelse vilken abrupt bryter med de föräldrade levnadsformerna. Tolkningen av migration som något i grunden förgörande för individer och samhällen har likaså tillbakavisats.²³ I stället betonas det allmänmänskliga i migrationsföreteelsen, snarare än det moderna. James Jackson Jr. och Leslie Page Moch hävdar att det ligger både ”ideologiska” och ”metodologiska” ställningstaganden bakom det nya förhållningssättet. Moch framhåller särskilt tendensen i de äldre migrationsstudierna att främst se de negativa sidorna.²⁴ Moderniseringsteorier som betonar skarpa brott mellan epoker, respektive traditioner och livsformer eller motsatspar som landsbygd och stad, har alltså fått utstå betydande kritik. Moch har varit tongivande när hon visserligen håller med om att det finns ett ”korn av sanning” i att migranter kunde hamna i svårigheter men väljer att som helhetstolkning ljusa upp den mörka bilden:²⁵

Medvetet eller omedvetet, har det visat sig svårt att röra sig bort från idéer om uppräckthet och nedbrytning. Det här kan bero på en snedvridning mot ett psykologiskt synsätt. Hur som helst, en orientering mot individuell succé och misslyckande är okänslig för migrationskontexten och för personliga band mellan migranter.²⁶

Ett långlivat problem som återkommer inom den nya migrationshistoriska inriktningen anses dock vara att migrationshistorisk forskning och socialhistorisk forskning har kommit för långt ifrån varandra. Ett annat problem ses i att migrationsforskningen kommit att bli tämligen brokig med många konkurrerande tolkningar. Den övergripande

¹⁹ Wilbur Zelinsky, ”The Hypothesis of the Mobility Transition”, *Geographical Review*, vol. 61, nr. 2 (1971), s. 219-249, citat s. 221-222. Min övers.

²⁰ W. Zelinsky (1971), s. 225, 249.

²¹ J. Bodnar (1987), s. 212.

²² *Ibid.*, s. 211-212.

²³ James Jackson Jr. och L. P. Moch, ”Migration and the Social History of Modern Europe”, i D. Hoerder & L. P. Moch, red., (1996), s. 53. Jfr. dock Barbara A. Andersson som har tagit fasta på modernistiska teorier som istället innebär att migranten ses som en viljestark varelse med ambition att lösgöra sig från det ålderdomliga levernet. Se *Internal Migration During Modernization in Late Nineteenth-Century Russia* (Princeton, 1980).

²⁴ Leslie Page Moch (1983), s. 24.

²⁵ L. P. Moch (1992), s. 144.

²⁶ L. P. Moch (1983), s. 24. Min övers.

de kunskapsstillväxten förhindras när olika delområden inte tillåts befrukta varandra.²⁷ Colin G. Pooley och Ian D. Whyte menar dock att migrationsföreteelsen är så pass sammansatt till sin natur att någon ny generell teorigenerering inte gärna kan förväntas efter Ravensteins teser. De ser istället behovet av mer detaljerad insikt i migranternas levnadsöden under tidsbundna omständigheter. Migrationsföreteelsens sammansatta natur lämpar sig väl för kvalitativa individstudier av ”individuella longitudinella migrationsprofiler” där flera olika källor kombineras, i nära kontakt med kontexten.²⁸ Jackson och Moch konstaterar dock att det alljämt krävs ökad kunskap kring i princip hela migrationsprocessen, där såväl övergripande mönster som individuella livsöden är viktiga.²⁹ Lotta Vikströms avhandling ger prov på hur dessa perspektiv kan kombineras i en svensk historisk demografisk studie.³⁰

STADSINFLYTTNING OCH URBANISERING UR ETT DEMOGRAFISKT OCH SOCIALHISTORISKT PERSPEKTIV

STÄDERNA SOM LIVSMILJÖ

De äldre, generella lagarna om migration och mobilitet har problematiserats även inom demografi och Gerry Kearns varnar till exempel för att dessa teorier tenderar att bli för allomfattande och intetsägande när,

... modernisering associeras med teknologiska förändringar vilka i sin tur medger industrialisering, urbanisering, demografisk transition och befolkningsökning. Teknologi anses vara centralt därför att med förhöjd jordbrukskapacitet lösgörs folk från jorden. De kan hänge sig åt att arbeta med andra saker än att producera föda och kan till och med flytta in till städer för att göra det.³¹

²⁷ En paneldiskussion ägnades åt J. Bodnar (1987, orig. 1985) i *Social Science History*, vol. 12, nr. 3, 1988., se t. ex. Nora Faires, ”Introduction”, s. 217-219. Ett decennium senare diskuteras ånyo problemen. Se J. Lucasen och L. Lucassen (1999), s. 9-37. Citat s. 10; James R. Barrett, ”The Transplanted: Workers, Class, and Labor”, *Social Science History*, vol. 12, nr. 3, 1988, s. 221-231.

²⁸ Colin G. Pooley och Ian D. Whyte (1991), s. 1-15. Citat s. 12. Se även J. Jackson Jr. och L. P. Moch (1996), som också varnar för att populationsbaserade studier av migration kan innebära att det mänskliga i migrationsfenomenet inte fokuseras.

²⁹ J. Jackson Jr. och L. P. Moch (1996), s. 53-64. De visar på fem aspekter: urvalet av dem som flyttade, migranternas bevekelsegrunder för att flytta, hur migrationsflödena var beskaffade, vilka följder migrationen fick för avflyttningsorterna och inflyttningsorterna samt följderna av flytten hos migranterna själva.

³⁰ Lotta Vikström, *Gendered Routes and Courses: The Socio-Spatial Mobility of Migrants in Nineteenth-Century Sundsvall, Sweden* (Umeå, 2003). I avhandlingen inkluderas samtliga ovanstående perspektiv som beskrivs i not 29. Studien rymmer för övrigt en uttömmande genomgång av tidigare migrationshistorisk forskning.

³¹ Gerry Kearns, ”The Urban Penalty and the Population History of England”, i Anders Brändström & Lars-Göran Tedebrand, red., *Society, Health and Population during the Demographic Transition* (Stockholm, 1988), s. 213. Min övers.

Kjell Söderberg, konstaterar mer anspråkslöst att det råder ”en ömsesidig påverkan mellan en befolknings geografiska rörlighet å ena sidan och viktiga förändringar i samhället å den andra”.³²

De historiska befolkningsstudierna har förvisso tvingats ge en tämligen dyster bild av städerna med dess konglomerat av människor.³³ De tidigmoderna städerna har beskrivits som ”urbana kyrkogårdar” på grund av sin sanitära belägenhet och höga mortalitet jämfört med landsbygden.³⁴ Skillnaden i dödlighet mellan landsbygd och stad, också kallat ”det urbana straffet”, under framför allt 1800-talets första hälft, är väldokumenterad både för Sveriges och övriga Europas del och gäller i hög grad även för små lantligt utformade städer.³⁵ Detta innebär att när den urbana transitionen försiktigt inleddes i Sverige på 1830-talet och födelsetalen där också började öka hade ännu inte den demografiska transitionens första del inträffat i städerna. Mortaliteten började sjunka i städerna först vid seklets mitt och urbaniseringen accelererade därefter.³⁶

Betraktas landsbygdens mortalitet i förhållande till stadens menar Gerry Kearns med flera forskare att städernas specifika miljö med utbredd trångboddhet och ökad smittorisk, torde totalt sett vara en viktig faktor bakom överdödligheten i städerna.³⁷ Att bo i sämre och mer ohygieniska eller trångbodda bostadsområden betydde dock inte alltid högre dödlighet.³⁸ Det är därför utomordentligt svårt att utrona vilken roll bostadsmiljö, arbetsförhållanden, näring och övriga sociala och hygieniska betingelser spelade eftersom de samverkade. Det framgår till exempel genom studier av den vid tiden största dödliga infektionssjukdomen tuberkulos.³⁹ Bilden av den urbana mortaliteten blir inte mindre komplicerad av att det var männen som stod för den stora skillnaden i dödlighet mellan land och stad, vilket antyder att staden som livsmiljö var mer

³² Kjell Söderberg, *Den första massutvandringen: En studie av befolkningsrörlighet och emigration utgående från Alfta socken i Hälsingland 1846-1895* (Umeå, 1981), s. 17.

³³ Chris Galley, ”Urban Graveyards and English Population History”, i Anders Brändström & Lars-Göran, Tedebrand, red., *Swedish Urban Demography during Industrialization* (Umeå, 1995), s. 141.

³⁴ *Ibid.*, s. 141.

³⁵ Se t ex. Roger Schofield och David Reher, ”The Decline of Mortality in Europe”, i R. Schofield, D. Reher *et al.*, red., *The Decline of Mortality in Europe* (New York, 1991), s. 14; John Burnett, ”Housing and the Decline of Mortality”, i R. Schofield, D. Reher *et al.*, red. (1991), s. 176; Michael R. Haines, ”Conditions of Work and the Decline of Mortality”, i R. Schofield, D. Reher *et al.*, red. (1991), s. 194; C. Galley (1995), s. 145, 154, 162-163; S. Willner (1999), s. 60, 97; Eva M. Bernhardt, ”Overcrowding and Mortality from Airborne Infectious Disease: The Case of Stockholm 1895-1925”, i A. Brändström & L-G Tedebrand, red., (1995), s. 82 ff.

³⁶ L. Nilsson (1989), s. 143.

³⁷ G. Kearns (1988), s. 213-236. Hans argumentation är riktad mot Thomas McKeown, *The Modern Rise of Population* (London, 1976), som hävdar att industrialisering och urbanisering sammanföll med ett förbättrat näringsintag med gynnsam påverkan på dödligheten i infektionssjukdomar, i synnerhet tuberkulos. Kearns föreslår att jämförelser mellan olika regioner helst också följs upp genom individuella livshistoriestudier för att komma åt betydelsen av skiftande miljöer för dödligheten. Beträffande tuberkulosdödlighetsmönstret i Sverige, anger Britt- Inger Puranen att detta påverkades av ett beroendeförhållande mellan boendeförhållanden, sanitära villkor, arbete och näringsstillstånd, där staden varit särskilt farofyllt i dessa avseenden. *Tuberkulos: En sjukdoms förekomst och dess orsaker. Sverige 1750-1980* (Umeå, 1984), s. 341-347. Se även S. Willner (1999), s. 63.

³⁸ Sören Edvinsson, ”Mortality and the Urban Environment: Sundsvall in the 1880’s”, i A. Brändström & L-G Tedebrand, red. (1995), s. 107 ff; E. M. Bernhardt (1995), s. 82 ff.

³⁹ B- I. Puranen (1984), s. 341-347. Se även S. Willner (1999), s. 63.

riskabel för män än för kvinnor.⁴⁰ När dödligheten så småningom började sjunka även i städerna har det betraktats som en effekt av många faktorer.⁴¹ Sanitetsreformerna hörde troligen till de viktigare men olika åldersgrupper svarade olika på olika faktorer. Män- nens dödlighet påverkades också positivt av en minskad alkoholkonsumtion.⁴² Den manliga överdödligheten i städerna har icke desto mindre kommit att beskrivas som ”den manliga gåtan”.⁴³

Till det komplicerade scenariot kring det ”urbana straffet”, hör att befolkningen knappast skydde städerna. Tvärtom utgjorde inflyttarna stommen i städernas befolk- ningsutveckling då inflyttarna i hög grad bestod av giftaslystna och fertila individer vilka kunde bidra till att återhämta stadens befolkningstal efter massiva sjukdomsut- brott.⁴⁴ Denna tes, som förfäktades redan i slutet av 1960-talet, bestrider emellertid Allan Sharlin som istället menar att det var just migranternas typiska karaktäristik som bidrog till att städerna inte kunde generera tillväxt på egen hand, vilket också skulle visa sig om migranterna kunde plockas bort från städernas befolkningsstatistik. Mi- granterna stod enkelt uttryckt för fler dödsfall än födselar jämfört med den infödda be- folkningen.⁴⁵ Problemet är dock att det vanligtvis är svårt att identifiera migranter bland den infödda befolkningen.⁴⁶ Studier som undersöker till exempel migranternas dödlighet i historisk tid är fåtaliga. Med hjälp av den svenska, unika, statistiken har Sören Edvinsson och Hans Nilsson tagit sig an problemet och jämfört Sundsvall och Linköping med skilda resultat.⁴⁷ I motsats till linköpingsresultatet framkommer att migranterna till Sundsvall uppvisade ett bättre dödlighetsmönster än de infödda sunds- vallsborna.⁴⁸ Edvinsson och Nilsson tolkar sina resultat som att det tyder på att migra- tion och hälsa/dödlighet är en problematik som inte låter sig beskrivas på något enkelt sätt. Deras studier indikerar dock att migranter hade en fördel av att ha befunnit sig i

⁴⁰ Gunnar Fridlitzius, ”Sex-Differential Mortality and Socio Economic Change: Sweden 1750-1910”, i A. Brändström & L-G Tedebrand, red., (1988), s. 254; S. Willner (1999), s. 264; J. Sundin och S. Willner (2004), s. 175-203.

⁴¹ R. Schofield, D. Reher (1991), s. 16f.

⁴² Hans Nilsson, *Mot bättre hälsa: Dödlighet och hälsoarbete i Linköping 1860-1894* (Linköping, 1994), s. 196ff.; J. Sundin, S. Willner (2004), s. 197.

⁴³ J. Sundin, S. Willner (2004), s. 190. Min övers.

⁴⁴ C. Galley (1995), s. 145, 154, 162-163. Han hävdar dessutom att det urbana straffet främst gällde de små barnen.

⁴⁵ Allan Sharlin, ”Natural Decrease in Early modern Cities: A Reconsideration”, *Past and Present*, nr. 79 (1978), s. 126-138. Sharlin baserar sina antaganden i huvudsak på Frankfurt-am- Main vars källbestånd han finner tillfredsställande. Jfr Leslie Page Moch (1983), s. 134-138, som studerat migranter i Nîmes under 1800- talet men som inte kunnat undersöka fertiliteten hos infödda och migranter pga. källbrister. Hon noterar dock att många migranter reste hem för att föda sina barn i födelsebyn, vilket ytterligare komplicerar jämförelser. Vad gäller giftermålsfrekvens bland migrantkvinnorna var den högre än de inföddas i alla åldrar och talar för att migranterna bidrog till barnafödelsen i staden.

⁴⁶ Det hamnar i stället på områdesnivå, som i John Landers studie av London under 1700-talet, där han kom- mer fram till att olika områden hade olika dödlighetsmönster där de mer belastade områdenas dödlighetstal, i synnerhet för smittkoppor, sätts i samband med sämre bostadsskick i kombination med en befolkning inom vilken majoriteten var unga inflyttare från glesbygden. Som förklaring anger Landers i huvudsak migranternas svagare motståndskraft mot smittkoppsinfektionen till skillnad från t. ex. tyfus där det snarare handlade om en ökad risk för kontakt med smittämnet. Se *Death and Metropolis: Studies in the Demographic History of London, 1670-1830* (Cambridge, 1993), s. 29, 354, 356, not 7.

⁴⁷ Sören Edvinsson, Hans Nilsson, ”Swedish Towns During Industrialization”, *Annales De Démographie Historique*, 2 (1999), s. 63-96, s. 81.

⁴⁸ S. Edvinsson, H. Nilsson (1999), s. 88ff. För linköpingsresultatet, se vidare i kapitel 5.

mindre epidemiskt belastade områden innan de hamnade i staden. Klassmässiga dödlighetsskillnader kan därmed dölja sig om många inflyttade var från det lägre skiktet och de infödda i hög grad tillhörde medelklassen.⁴⁹ Den sociala tillhörighetens betydelse för hälsan är således också svår att fastställa. Sören Edvinsson har exempelvis inte funnit någon väntad social skillnad i dödlighet vad gäller den vuxna sundsvallsbefolkningen under 1800-talet. De ”kulturella” påverkanskrafterna som hade med levernet hos män att göra torde väga tyngre. Arbetarmännen hade exempelvis inte samma tydliga alkoholrelaterade dödlighet som hantverkarmännen och medelklassmännen men kunskapsunderlaget är osäkert samtidigt som de samtida berättelserna snarare pekade ut arbetarnas livstil.⁵⁰ Sam Willner har dock funnit vissa belägg för att den manliga överdödligheten under 1800-talets första hälft förutom att vara särskilt accentuerad i städerna också i någon mån var socialt bunden. Fattiga landsortsregioner kunde samtidigt gynnas av att inte befinna sig i smittspridningens epicentrum.⁵¹ Även i dagens västerländska populationer framträder dessa svårutredda samband mellan utdragna och snabbverkande processer, livsstil, kultur och materiella villkor i relation till hälsan. Migration mellan olika populationer ställer förståelsen av detta ytterligare på sin spets.⁵²

BETYDELSEN AV OMSTÄNDIGHETERNA KRING STADSINFLYTTNING

Demografiska och epidemiologiska undersökningar som jämfört historiska och nutida samhällen har dessutom kommit fram till att omfattande omstruktureringar av samhäl-

⁴⁹ S. Edvinsson, H. Nilsson (1999), s. 88 ff.; S. Edvinsson, ”Adult Mortality and Childhood Conditions: Long-Term Effects of Urban Life in 19th-Century Sweden”, i Lars-Göran Tedebrand och Peter Sköld, red., *Nordic Demography in History and Present – Day Society* (Umeå, 2001), s. 247-268. Se även Hans Normans kohortjämförelse mellan manliga migranter och stationära i Örebro vid denna tid som visar samma tendens till bättre överlevnad bland migranter jämfört med infödda i staden. Detta tillskriver han en positiv selektion bland migranterna som också i högre grad var gifta jämfört med de bofasta. Norman har emellertid endast följt migranterna en begränsad tid av deras liv, H. Norman, *Från Bergslagen till Nordamerika: Studier i migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851-1915* (Uppsala, 1974), s. 153, 161, 185, tab. 47 samt s. 206. Norman utgår från alla män, 20 år, boende i Örebro 1894 och 1895, vilka följts till 1912 respektive 1913. Ungefär en tredjedel var födda i staden. Se även Michel Oris och George Alter, ”Paths to the city and roads to death: Mortality and migration in east Belgium during the industrial revolution”, i Isabel Devos & Muriel Neven, red., *Revue belge d'Histoire contemporaine. Recent work in Belgian Historical Demography 19th and early 20th Centuries* vol. 3, nr. 4 (2001), s. 453-495, som studerar migranter från lantliga miljöer i östra Belgien till industristäder under 1800-talet och hävdar att de som flyttade hade bättre hälsa än dem som stannade. De fann nämligen en koppling mellan tidigare dödsfall inom hushållet och kvarboende bland unga ogifta, där flera dödsfall inom familjen tolkas som en allmänt ohälsosam bakgrundsprofil.

⁵⁰ Sören Edvinsson, *Den osunda staden: Sociala skillnader i dödlighet i 1800-talets Sundsvall* (Umeå, 1992), s. 203-204.

⁵¹ Sam Willner (1999), s. 64ff., har undersökt den sociala dödligheten i kust- och skogsbygden i sundsvallsområdets landsbygd under 1800-talets början. Det visade sig att de obesuttna männen hade högre dödlighet och att obesuttna som levde i de proletariserade kustbygderna hade allra högst dödlighet. Kvinnornas sociala skillnader var inte uttalade i Sundvallsstudien. Se även S. Willner, ”Hälsa- och samhällsutveckling i Sverige 1750-2000”, i Jan Sundin, Christer Hogstedt, et al red., (2005) s. 52.

⁵² För en introduktion och referenser till forskningsdiskussionen om social ojämlikhet i hälsa, se t. ex. Victoria Nygren, ”Socialt kapital och dess relation till individ, samhälle och hälsa” i Henrik Lerner & Nicklas Skillnäs, red., *Essäer om hälsa; En antologi från forskarutbildningen på Tema Hälsa och Samhälle* (SHS 33, 2006), s. 45-64.

let och "social stress" försvårar migrationen, i synnerhet om omhuldade livsmål och beprövade försörjningssätt saknar tillfredsställande alternativ. Vissa kvalifikationer synes generellt sett vara särskilt besvärande. Den rådande och trögföränderliga genusordningen drabbar *männen* särskilt hårt livsstils- och dödlighetsmässigt. *Stadsmiljön*, dit många flyttar för att finna nya försörjningsmöjligheter, har visat sig särskilt farofyllt om människor lever avskurna från sina tidigare sociala sammanhang och normsystem. Miljöer där det saknas *okvalificerade arbeten* är svåra att etablera sig i.⁵³ Beata Losman tänker sig, liksom Jan Sundin och Sam Willner, att det kan vara negativt laddat att tvingas flytta för att leva och försörja sig på ett nytt sätt om samhället bygger på stabilitet och tradition och inte är flexibelt.⁵⁴

Även Bo Kronborg och Thomas Nilsson understryker att migranternas framtid på den nya platsen var beroende av huruvida flytten var del av en framtidsplan eller akut nödsakad.⁵⁵ Frågor om vilka det var som flyttade, varför de flyttade och hur dessa personer lyckades på sin nya plats hänger alltså samman. Beträffande selektion har flera forskare till exempel noterat att migranter haft såväl högre betyg som mer ambition än jämförda grupper och att detta bidragit till en social rörelse uppåt.⁵⁶

PROLETARISERINGEN OCH DE OBESUTTNAS SITUATION I DEN FÖRINDUSTRIELLA STADEN
Olle Lundsjö menar att någon entydig fattigdomsökning i Sverige i början av 1800-talet egentligen inte är att märka men ger stöd åt forskning som särskilt pekat ut perioden 1835-1855 som en svår prövotid ur överlevnadssynpunkt, i synnerhet på Sveriges östsida. Hans definition av fattigdom, som är ämnad att statistiskt kunna mäta fattigdomen på 1800-talets landsbygd, grundar sig på en oförmåga att betala den lägsta skattegraden, nämligen kurhusavgiften. Den var personlig och varken inkomst- eller förmögenhetsrelaterad.⁵⁷ Johan Söderberg hävdar emellertid att "fattigdom" bör ses i relation till "marginalisering" och "proletarisering". Han menar att proletarisering begreppet används alldeles för vidsträckt när det täcker in hela den stora ökningen av den icke jordägande befolkningen under 1800-talet. Enligt honom borde det endast gälla för dem som tvingades "sälja sin arbetskraft", det vill säga arbetsföra arbetare och inhysesfolk som lönearbetade.⁵⁸ Marginaliseringsbegreppet fångar bättre in de obesuttna på landsbygden som i ökande grad började leva i utkanterna av de ekonomiska och

⁵³ J. Sundin och S. Willner (2003), s. 19; J. Sundin och S. Willner (2004), s. 192-195, citat s. 192; J. Sundin och S. Willner (2009), s. 78-110; S. Willner (1999), s. 279f.

⁵⁴ J. Sundin och S. Willner (2003), s. 17-78; Beata Losman, *Kvinnor, män och barn på 1800-talets svenska landsbygd: Livsöden för människor födda i Väse församling Värmland 1800-1840* (Göteborg, 1986), s. 46.

⁵⁵ Bo Kronborg, Thomas Nilsson, *Stadsflyttare: Industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad 1870-1910* (Uppsala, 1975), s. 117, 179, 202, 224, 230.

⁵⁶ K. Söderberg (1981), s. 97ff. Studien avser perioden 1846-50 och 1866-95. Resultatet gäller särskilt 30-49-åringar, oavsett kön eller om de var jordägande eller ej.; H. Norman (1974), s. 153, 161, 185, 192. Norman använder samma definition på "kvarboende" respektive flyttare som Kronborg & Nilsson (1975) men utgår från alla män, 20 år, boende i Örebro 1894 och 1895, vilka följs till 1912 respektive 1913. Ungefär en tredjedel var födda i staden; William H. Sewell Jr., *Structure and Mobility: The men and Women of Marseille, 1820-1870* (Cambridge, 1985), s. 10f., 267, 312; Stephan Ternstrom, *The Other Bostonians, Poverty and Progress in the American Metropolis 1880-1970* (Cambridge, Massachusetts, 1973), s. 232-241.

⁵⁷ Olle Lundsjö, *Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet* (Stockholm, 1975), s. 41-51, 149-151, s. 166-173.

⁵⁸ Johan Söderberg, *Agrar fattigdom i Sydsvetige under 1800-talet*. (Stockholm, 1978), s. 126.

sociala systemen i en ojämlig maktsituation. Till dessa räknar Söderberg arbetare och inhysesfolk som av ålder eller sjukdom och skador saknar arbetsförmåga samt fattighjon. Alla marginaliserade behövde förvisso inte nödvändigtvis vara fattiga.⁵⁹ Sture Martinius framhåller också att den sociala ställningen ofta var flytande över livstiden vilket medförde att den proletära gruppen inte kan ses som väsensskild från de jordägande grupperna.⁶⁰

De svåra åren under perioden 1835-1855 bildade, enligt Lars Nilsson, en ”prolog” till den kommande urbaniseringen i Sverige.⁶¹ Under denna tid ”drev” befolkningsexplosionen många från landsbygden till staden.⁶² Nilsson menar att städerna förändrade sin näringsstruktur vid samma tid med ett ökat antal fabriker, bruk och arbetskarlar som följd. Därmed vill han sätta fokus på städernas roll, och dess dragningskraft, i förstadiet till urbaniseringen.⁶³ Olika städer skiljer sig dock kraftigt åt vid denna tid.⁶⁴ Vid 1800-talets början tillhörde således de inflyttade i städerna till största delen den lägsta socialgruppen och utgjorde dessutom en majoritet av städernas befolkning.⁶⁵ Hur dessa faktiskt klarade sig och levde sina liv sedan de flyttat till den förindustriella 1800-talsstaden, alternativt bodde där som infödda, saknas det emellertid ännu fördjupad kunskap om i svensk historieforskning, i synnerhet sett ur ett individ- och familje-/livskursperspektiv. Det är komplicerat att i större sammanhang skaffa sig en rikt nyanserad uppfattning om olika levnadsnivåer och socioekonomiska förhållanden. Några svenska studier som på olika sätt tangerar delar av denna problematik, bland annat via individdata, kan dock nämnas här. Lotta Vikström, som följt kvinnliga migranter, däribland pigor, i Sundsvall framhåller att dessa varken var ”marginaliserade eller alienerade” på grund av sin inflyttarstatus. Snarare bevarade de sin sociala ställning inom en förhållandevis god arbetsmarknad. Eftersom de trots detta i hög grad flyttade iväg indikerar det förvisso att något lockade eller tvingade bort dem från staden.⁶⁶ Ulf Drugge har via ”krisbiografier” undersökt mötet mellan den lokala fattigvårdsorganisationen och de fattiga själva i några distrikt i 1800-talets Sverige, däribland Sundsvall. Han ser där flertalet exempel som tyder på en ökning av ”försumliga familjeförsörjare” bland den ofta ditflyttade arbetskraften under framför allt det industrialiserade skedet av 1800-talet. Han menar att detta hade att göra med de svåra materiella omständigheter som uppstod när tiderna förändrades. Dessa personer utgjorde en iögonenfallande del av fattigvårdens ”marginaliserade” klientel.⁶⁷ Iréne Artæus har följt flera kohorter (där många var inflyttade) med ensamstående kvinnor från olika socialgrupper i det tidiga 1800-talets Västerås på nära håll. Hon konstaterar i jämförelse mellan kohorterna att de ensamstående pigorna med eget hushåll som inte ingick i någons hushållsgemenskap, i synnerhet om de hade barn, hade kortast livslängd. Deras mycket utsatta eko-

⁵⁹ Ibid., s. 130, 133. Den ”övriga” befolkningen bestod av t. ex. torpare, bönder och icke inhyses tjänstehjon.

⁶⁰ S. Martinius (1982), s. 9.

⁶¹ L. Nilsson (1989), s. 143.

⁶² B. Öhnberg (1977), s. 276. L. Nilsson (1989) hänvisar just till Öhnbergs beskrivning.

⁶³ L. Nilsson (1989), s. 173.

⁶⁴ Se t. ex. L. Nilsson (1989), vad gäller ”urban-industriella tillväxtpoler”, s. 278ff.

⁶⁵ H. Norman (1983); B. Öhngren (1977), s. 279, 289, 294-295. Jfr. även L. Nilsson (1989), s. 140-143.

⁶⁶ L. Vikström (2003), s. 287.

⁶⁷ Ulf Drugge, *Krisbiografier: Utfattiga och mindre fattiga förr* (Malmö, 2007), s. 77ff., 216. Drugge är sociolog.

nomiska situation i staden torde ha inverkat på dödligheten.⁶⁸ Brita Zacke har följt nära 300 pojkar på individnivå i Stockholm från deras födelse i samma stad år 1791. Hon betonar det sociala ursprungets betydelse och kommer fram till att det var stora skillnader i barnadödlighet mellan olika socialgrupper, där de socialt lägsta hade en markant högre dödlighet men där också hantverkarmästarnas barns dödlighet sticker ut. De sociala skillnaderna framträder även när dödsåldern i vuxen ålder bland kohortmedlemmarna studeras. Av kohortmännen som var söner till arbetare, sjömän och militärer förblev också många i okvalificerade yrken.⁶⁹ Hans Norman har i en artikel belyst hur livet i det förindustriella Örebro såg ut för de mindre bemedlade. Att inte de förindustriella städerna ökade i befolkningsstorlek trots hög inflyttningsgrad menar han främst berodde på svårigheten för dessa grupper att stanna i staden och bilda familj. Han uppfattar denna period i stadens historia som oföränderlig och reguljär i jämförelse med den senare urbaniseringsperioden.⁷⁰ Jan Sundin har följt enstaka individer ur den lägre sociala gruppen obesuttna i det förindustriella 1800-talets Linköping. Också han menar att det finns anledning att ange en dyster prognos för inflyttarnas levnadsöden i städerna:

Det egendomslösa proletariatet växte, delar av det migrerade till de förindustriella städerna. Resultatet var arbetslöshet, fattigdom, instabila hushåll, uppräckta invånare och en ökning av alkoholkonsumtion, våld och stöld. Det här, i sin tur, påverkade de ekonomiska, kulturella och sociala resurserna (*kapitalen*) hos samma proletariat, vilket visade sig vara mest problematiskt för hälsan hos medelålders män.⁷¹

Tillvaron var svår att kontrollera och tillfälligheter fick stor betydelse för hur livet skulle utveckla sig. Släkt, familj och annan social samverkan kunde spela en avgörande roll. Sundin menar att samhället inte var utformat för dessa individer och den sociala grupp de tillhörde. Deras svaga sociala ställning blev bestående och inte som i tidigare generationer en begränsad fas i ungdomslivet.⁷² Mats Hayen sätter, i linje med detta, den nya friare hushållsstrukturen i förhållande till fattigdomsökningen och proletariseringen i städerna i början av 1800-talet då allt fler människor i knappa omständigheter började ställa sig utanför husbondens hushåll.⁷³

Birgit Petersson som har studerat den ”sociala frågan” vid denna tid menar att de farhågor som fanns rörande de lägre sociala grupperna härrörde ur den allmänna klivenhet som fanns mellan gamla och nya samhällsstrukturer. Detta föll proletariatet offer för då ingen ville ta ansvar för denna grupp. Farorna som de överordnade såg

⁶⁸ Iréne Artæus, *Kvinnorna som blev över: Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft- fallet- Västerås* (Uppsala, 1992), s. 172f.

⁶⁹ Brita Zacke, *Född 1791: Pojkar i Gamla Stan och Katarina för 200 år sedan* (Stockholm, 1995), s. 189-197.

⁷⁰ H. Norman (1983), s. 91-113.

⁷¹ J. Sundin och S. Willner (2004), s. 194-195. Min övers.

⁷² J. Sundin, ”Livet i den förindustriella staden: Om det goda livets sociala villkor”, i Per Månson, red., *Det goda livet* (Göteborg, 2001), s. 75-101; J. Sundin, ”Worlds We Have Lost and Worlds We May Regain: Two Centuries of Changes in the Life Course in Sweden”, *The History of the Family*, vol. 4, nr. 1 (1999), s. 93-112.

⁷³ Mats Hayen, *Stadens Puls: En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760-1830* (Stockholm, 2007), s. 186, 196.

moraliskt och socialt, och som även hade sin internationella motsvarighet, förefaller i Peterssons ögon uppförstorade. I de nedslag hon gjort på landsbygden (i synnerhet 1860-talet) bland en särskilt utsatt befolkning finner hon inga belägg för att denna grupp var överrepresenterad i våldsbrottslighet eller alkoholmissbruk. Däremot kunde hon se att många tvingades stjäla för sin överlevnad samt att de var noga bevakade av överheten. Resultatet går igen även på högre samhällsnivåer. Brotten som samhällets underskikt stod för generellt sett handlade om störande beteende och dryckenskap, vilket hon menar egentligen var triviala förseelser. De flesta av dessa brottstyper böt-fälldes i städerna där övervakning och författningar var hårdare.⁷⁴

FAMILJ, FAS OCH FÖRÄNDRING

Inom den familjehistoriska forskningen betonas individens och familjens omställningsförmåga vid genomgripande sociala förändringar som till exempel industrialiseringen. Familjen som institution har inte genomgått några genomgripande förändringar till följd av denna. Tamara K. Hareven pekar särskilt på de närståendes roll, men även inneboendetraditionen, som en ofta dämpande kraft. Kärnfamiljen har existerat under en längre tidsperiod än vad som tidigare antagits och nya försörjningssätt har kunnat samexistera med traditionella familjemönster. Samtidigt är det viktigt att problematisera hur familjens överlevnadsplan fungerade och även belysa när den inte kunde användas. Här spelar livskursens olika faser in.⁷⁵ Unga och ogifta individer, särskilt män, har till exempel pekats ut för att vara utsatta i städerna och när de flyttade.⁷⁶ Forskning tyder dock på att en bibehållen gemenskap med vänner och släktingar, familjeflyttningar, eller en bekant arbetsmiljö kunde fungera som en försäkring mot social och ekonomisk utslagning.⁷⁷

Vilken roll har då familjen haft i förhållande till det framväxande välfärdssamhället med dess sociala hjälpsystem? Enligt David I. Kertzer har teoribildningen kring detta ännu inte fullt ut hunnit i kapp de nya rönen. Här behövs en vidgad kunskapsram kring de många sätt som individ, familj och omgivande samhälle har samspelat på.⁷⁸ Det betonas att olika faser och situationer i livet kan ha betydelse för vilka familje-, hushålls- och hjälpprinciper som gäller, något som verkar ha större betydelse än skillna-

⁷⁴ B. Petersson, "Den farliga underklassen": *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige* (Umeå, 1983), s. 16, 233-268.

⁷⁵ Familje- och livskurshistoria har sitt arv i den så kallade "nya socialhistorian". Från och med 1960-talet har historiker undersökt det *vardagliga livet*. Se Tamara K. Hareven, "What Difference does it Make?", *Social Science History*, vol. 20, nr. 3 (1996), s. 317-344; Se vidare forskningsöversikten i T. K. Hareven, "The Impact of Family History and the Life Course on Social History", i Richard Wall, Tamara K. Hareven, Joseph Ehmer, red., *Family History Revisited: Comparative Perspectives* (Newark, 2001), s. 21ff; T. K. Hareven, "The History of the Family and the Complexity of Social Change", *American Historical Review*, vol. 96, nr. 1 (1991), s. 95-124. Se även ett likande synsätt i Virginia Yans-McLaughlin, *Family and Community: Italian Immigrants in Buffalo, 1880-1930* (Ithaca & London, 1977), s. 22f, 81, 265.

⁷⁶ L. P. Moch (1983), s. 125-132. W. H. Sewell, JR., (1985), s. 221-233.

⁷⁷ L. P. Moch (1983), s. 159-163; L. P. Moch (1992), s. 143-146. Colin G. Pooley och John C. Doherty, "The Longitudinal Study of Migration: Welsh Migration to English Towns in the Nineteenth Century", i C. G. Pooley & I. D. Whyte, red. (1991), s. 169f.

⁷⁸ David I. Kertzer, "Household History and Sociological Theory", *Annual Review of Sociology*, vol. 17 (1991), s. 155-179.

derna mellan epoker.⁷⁹ David Gaunt beskriver i liknande ordalag ett familje/hushållssystem på den svenska landsbygden som på ett liknande sätt över tid växlade i storlek och konstellation.⁸⁰ Utifrån den så kallade ”kärnfamiljssvårighets-hypotesen” (”nuclear hardship hypothesis”) betraktas emellertid kärnfamiljen i det förindustriella västeuropeiska samhället på ett mer strikt schematiskt sätt. Enligt det synsättet tvingades kärnfamiljen för det mesta agera avgränsande gentemot familjemedlemmar och släktingar som de inte bodde med. Samhället fick träda in i dess ställe med socialt stöd där så behövdes.⁸¹ Ett exempel som Muriel Neven pekar på är flyttningar företagna av äldre på egen hand, till okänt mål. Han menar att det tyder på en utsatt försörjningssituation och ett hårt familjestödsystem. De med svårast utgångsläge flyttade ofta iväg strax innan de avled, något som Neven uppfattar som ett sätt att undvika en ensam död på hemmaplan.⁸² Andrejs Plakans och Charles Wetherell menar dock att dessa situationer visar att ”kärnfamiljssvårighets-hypotesen” egentligen borde tolkas som ett tillstånd när *andra* släkt- och familjemedlemmar får hjälpa till eftersom den ursprungliga kärnfamiljen inte längre räcker till.⁸³ Barry Reay (tillika Hareven), menar på samma sätt att kärnfamiljen och dess funktioner måste sättas i relation till lokalsamhället och de individer som finns tillgängliga där. Reay, som särskilt studerat den engelska landsbygden, kommer fram till att socknens fattigvård och ett familje-/släktbaserat stöd inte bör ställas som motpoler till varandra utan snarare har haft parallella funktioner.⁸⁴

Orvar Löfgren beskriver på ett historiskt sammanfattat sätt hur arbetarfamiljen i det svenska samhället kom att omstöpas enligt det förhärskande borgerskapets mall, i takt med 1800-talets industrialisering och ståndsutjämning. Traditionellt sett på landsbygden hade det äkta paret i hög grad levt i skilda sociala sfärer och arbetslag. Trots det fanns en sammanhållning i arbetsåtagandena mellan makarna, något som blev svårt att återskapa i staden.⁸⁵ När arbetsplatserna och familjehushållen började placeras utanför husbondens hägn hävdar Monika Edgren med ett konfliktperspektiv att det samtidigt skedde en parallell omformning av hur de sociala resurserna skulle hanteras. Samboendet och hjälpen bland släkt, utökad familj och grannar ökade under andra halvan av

⁷⁹ D. I. Kertzer (1991), s. 155-179; Barry Reay, *Microhistories: Demography, Society and Culture in Rural England, 1800-1930* (Cambridge, 1996), s. 92; Muriel Neven, ”The Influence of the Wider Kin Group on Individual Life-Course Transitions: Results from the Pays de Herve (Belgium), 1846-1900”, *Continuity and Change*, vol. 17, nr. 3 (2002), s. 405-435; För resultat som delvis stödjer ”nuclear hardship hypothesis”, se t. ex. M. Neven (2003), s. 267-295 samt T. K. Hareven, ”Aging and Generational Relations: A Historical and Life Course Perspective”, *Annual Review of Sociology*, vol. 20 (1994), s. 437-461.

⁸⁰ David Gaunt, *Familjeliv i Norden* (Stockholm, 1983), s. 90f.

⁸¹ Peter Laslett, ”Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the ’nuclear-hardship’ hypothesis”, *Continuity and Change*, vol. 3, nr. 2 (1998), s. 153-175, min övers.; För en uttalad ståndpunkt för det kollektiva välfärdssystemets existens, se David Thomson, ”The Welfare of the Elderly in the Past: A Family or Community Responsibility?”, i Margaret Pelling & Richard M. Smith, red., *Life, Death, and the Elderly: Historical Perspectives* (London & New York, 1991), s. 194-221.

⁸² M. Neven (2003), s. 269-295.

⁸³ Andrejs Plakans, Charles Wetherell, ”Households and Kinship Networks; the Costs and Benefits of Contextualization” *Continuity and Change*, vol. 18, nr. 1 (2003), s. 49-76.

⁸⁴ Inom de lokalsamhällen Reay studerat fanns många släktingar inom räckhåll. Barry Reay, ”Kinship and the neighbourhood in nineteenth-century rural England: The myth of the autonomous nuclear family”, *Journal of Family History*, vol. 21, nr. 1 (1996), s. 87-104. Se även T. K. Hareven, ”The History of the Family as an Interdisciplinary Field”, *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 2, No. 2 (1971), s. 399-414.

⁸⁵ Orvar Löfgren, ”Familjemänniskan” i Jonas Frykman, Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan* (Malmö, 1979), s. 76f.

1800-talet när det patriarkala omhändertagandet inte längre existerade.⁸⁶ Familjen i urban miljö har dock enligt Hans Nilsson och Lars-Göran Tedebrand hanterats ”styvmoderligt” i tidigare svenska historiska studier. Främst har familjen studerats demografiskt och statistiskt med tonvikt på industrialiseringen.⁸⁷ Genom sin egen demografiska forskning baserad på ett stort kohortmaterial i Sundsvall och Linköping kan de i huvudsak bekräfta vad som i tidigare studier indikerats kring familjebildning och stadsinflyttning under andra hälften av 1800-talet i Sverige. Sena äktenskapsåldrar rådde exempelvis även i städerna. En minoritet av de inflyttade valde att stanna mer än fem år och gjorde då det i samband med giftermål. Några nya familjelivsmönster bland dessa stadsfamiljer i jämförelse med landsbygden har de inte demografiskt kunnat skönja före de sista decennierna av 1800-talet. Industrialiseringen började då förbättra villkoren för att skaffa familj i staden. Samtidigt ser de tecken på att ensamhushållen i hög grad började ersätta familjerna i städerna (Sundsvall) vid sekelskiftet 1900. Att städerna inte utmärkt sig för att stå i fronten för några nya familjemönster har även hävdats i internationell forskning. Att belysa de små sociala sammanhangen och relationerna i samband med de här processerna har samtidigt efterlysts.⁸⁸

SAMMANFATTNING

Från vad som redovisats av tidigare forskning tas avstamp i det följande. Det är befogat att studera även lokal småskalig migration i ljuset av ett vidare migrationshistoriskt sammanhang. Vidare framgår att teoribildningen har rört sig bort från de äldre generella moderniseringsteorierna samtidigt som det finns ett behov av att inte bli för snäv eller ensidig. Ett sätt att undvika det skulle kunna vara att ta tillvara information om hur den historiska samtiden såg på sin egen situation och på så vis skapa en länk till den äldre migrationshistoriska forskningen. Ett annat sätt är att använda kvalitativ metod vilket sällan görs inom den migrationshistoriska forskningen.⁸⁹ Att närma sig socialhistoria och andra historiska områden har också efterlysts. I den socialhistoriska och historisk- demografiska forskningen kring inflyttning och urbanisering framträder städerna ofta som riskfyllda och i synnerhet ”den manliga gåtan” förefaller vara central för förståelsen av städernas specifika demografi, där migrationens roll ofta är svårtol-

⁸⁶ Monika Edgren, *Tradition och förändring: Könsrelationer, omsorgsarbete, och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet* (Lund, 1994), s. 224f., 229ff. Se också Elsa Lunander, ”Bland hantverkare och handlare i en svensk landsortsstad under 1800-talet” i H. Norman, red., (1983), s. 147-158. Hon finner t. ex. att inte heller hantverkare och handlare hade ekonomisk möjlighet att bo i utökade familjer i någon hög grad i det tidiga 1800-talet.

⁸⁷ Hans Nilsson, Lars Göran Tedebrand, *Familjer i växande städer: Strukturer och strategier vid familjebildning i Sverige 1840-1940* (Umeå, 2005), 32-42. Citat s. 42. Deras studie innehåller även en omfattande allmän forskningsöversikt av familjehistoria, internationellt och nationellt sett.

⁸⁸ H. Nilsson och L-G Tedebrand (2005), s. 138ff, 155, 160, 165, 173; S. Willner (1999), s. 264. Se även Richard Wall, ”The Transformations of the European Family Across the Centuries”, i Richard Wall, Tamara K. Hareven & Joseph Emer, red., *Family History Revisited: Comparative Perspectives* (Newark, 2001), s. 236. Den triviala migrationen, som familjelivet medför, har ofta hamnat i skymundan för forskningen, enligt Dirk Hoerder, ”Segmented Macrosystems and Networking Individuals: The Balancing Functions of Migration Processes”, i J. Lucassen och L. Lucassen, red. (1999), s. 74, 82; L. Page Moch (1999), s. 42ff.

⁸⁹ Undantag i Sverige är exempelvis L. Vikström (2003) och internationellt exempelvis C. G. Pooley och I. D. Whyte (1991).

kad. I samband med detta visar forskning i olika kontexter att omvälvande tider blir särskilt försvarande för dem som måste anpassa sig genom att flytta. Det finns förvisso mycket forskning om hur inflyttare lyckades i städerna, avspeglad i social rörlighet, särskilt under den industrialiserade epoken. Resultaten är dock ofta svårtolkade och bland annat måste orsakerna till flyttningen beaktas. Det finns följaktligen anledning att mot bakgrund av landsbygdens proletarisering och den ”sociala frågan” i Sverige under ”prologen” till urbaniseringen, skaffa mer empirisk kunskap om hur obesuttna individer, som samtidigt var migranter, verkligen klarade sig i staden, i synnerhet om de också ville etablera sig där och skaffa familj. Familjehistoriskt sett har det samtidigt diskuterats på vilka sätt familjens medlemmar kunde samverka under olika epoker. Det råder exempelvis delade meningar i forskningen om i vilken grad det fanns möjlighet att hjälpa varandra utanför kärnfamiljen. Det i sin tur kan betraktas inom ramen för den lite vidare frågan om familjens tillvägagångssätt för att överleva och anpassa sig i tider av social förändring. I föreliggande studie består bidraget av en sammanvävning av perspektiv från dessa olika forskningsfält.

KAPITEL 3

TEORETISK FÖRFÖRSTÅELSE— METODOLOGISKA VAL

DET KVALITATIVA, HERMENEUTISKA TOLKNINGSFÖRFARANDET

Studiens anslag går ut på att bredast möjligt söka en individnära förståelsegrund för hur livet som helhet kunde te sig för individerna i studien. Där ingår också något av det svärfångade intima vardagslivet.¹ I detta upplägg har också tagits intryck av Leslie Page Mochs varning beträffande att vara ”okänslig för migrationskontexten”, eller negligera vikten av ”personliga band mellan migranter”.² Studien utgår från individer inom ett visst socialt skikt som flyttat till staden. Ett genomgående fokus ligger på den *sociala* situationen och den lokala kontexten. Inflyttarnas situation påverkades av faktorer som också påverkade de inföddas liv i staden. Detta gör det vanskligt att utifrån ett mindre antal individer söka fastställa specifika *migrationseffekter*, något som forskningsöversikten visar kan vara svårt nog även i kvantitativa sammanhang. Kunskapsmålet i den här studien består i stället av att karaktärisera och i hermeneutisk bemärkelse nå *förståelse* för individernas sammantagna livssituation inom ett visst samhälle och socialt skikt. Det rör sig således om en kvalitativ tolkning av enskilda typfall.³ Sålunda har ett visst mått av ”psykologisering”, i meningen hermeneutisk inlevelse, tillåtits.⁴ Jan Sundin har en motsvarande föresats när han rekonstruerar enskilda ”livskursmodeller”, för att i samma anda söka förstå dessas relation till genomsnittets norm. Han menar att det unika också är värdefullt att få kännedom om samt att det går att finna kontexttypiska drag även i enskilda individers liv.⁵ Det enstaka exemplet behöver därmed inte stå i absolut motsatsposition till det allmängiltiga. Svante Nordin har uttryckt det som att:

... i biografin finner vi en historisk genre som är samtidigt idiografisk och nomotetisk. Den är i eminent grad idiografisk, eftersom den handlar om just en individ, om ett unikt levnadsöde, om ett förlopp som aldrig upprepas. Men den är också nomotetisk, eftersom den rör någonting, som äger sträng lagbundenhet—det mänskliga livet med dess födelse, uppväxt, mognad, åldrande och död, de mänskliga villkoren,

¹ Beträffande behovet att få kunskap också om det intima familjelivet, se Donna Gabaccia, “The Transplanted: Women and Family in Immigrant America”, *Social Science History*, vol. 12, nr. 3 (1988), s. 243-253.

² L. P. Moch (1983), s. 24, citat i kap. 2.

³ Detta har viss likhet med C. Pooley’s och J. Doherty’s ”migrationsprofiler” (1991), s. 148.

⁴ Jfr dock L. P. Moch (1983), s. 24, citat i kap. 2. Om hermeneutikens olika skepnader, se Kristian Gerner, ”Den kollektiva människan och historievetenskapen: en studie i hermeneutisk marxism” i *Förtolkningsproblemen i historia* (Oslo, 1977), s. 107ff. Antologin rymmer ytterligare föredrag om hermeneutik från den nordiska fackkonferensen för historisk metodlära 1976.

⁵ J. Sundin (1999), s. 93-112, citat s. 107. Min övers. Se även J. Sundin och S. Willner (2003), s. 17-78; J. Sundin (2001), s. 97.

som trots alla skiftningar i tid och rum och levnadsställning i väsentliga grunddrag är lika för oss alla.⁶

I studien görs således inte anspråk på att *förklara* inflyttarnas livsöden som direkta utfall av exempelvis deras migrantbelägenhet. Därmed inte sagt att strävandet efter att förklara och förstå behöver utesluta varandra helt och hållet. Flera hermeneutiskt sinnade forskare hävdar att förklaring och förståelse är kunskapsstyper som griper in i varandra, en uppfattning som också avspeglas i den här studien.⁷ I den här studien är dessutom en stor del av källorna, som ligger till grund för tolkningen, av det hårda slaget som exempelvis dokument om död och födelse, och beräkningar görs i mikro-demografiskt avseende. I grund och botten handlar det dock om att tolka individens liv och handlingar, med dess villkor och innebörder.⁸

Individerna betraktas i den här studien med en slags historisk "isbergsteknik", där varje individ ses som förankrad i samhällsberget. Metaforen står även för det faktum att mycket av kunskapen om de utvalda individerna är dold för historikern vilket gör det nödvändigt att ibland "läsa mellan raderna", eller pröva sig fram i tolkningen.⁹ Den hermeneutiska principen om ett dialektiskt förhållande mellan del och helhet (den *hermeneutiska cirkeln*) har här tillämpats på flera analysnivåer, dels genom att kretsa mellan fokus på detalj och helhet inom individernas livskurser, dels, i utsträckt bemärkelse, genom att betrakta individens förhållande till sin omgivning. Flera historiker som bland annat studerat migration har i olika språkdräkt uppmärksammat ett sådant växelspel i samhällsutvecklingen mellan enskilda aktörers initiativ och rådande ordningar i samhället.¹⁰ Nancy Green bland andra menar att det är viktigt att inte heller glömma bort de kulturella aspekterna utan istället belysa förhållandet mellan "individuella beslut, kulturella val, och strukturella begränsningar". Hon menar att detta görs bäst genom att undersöka individers olika erfarenheter. Endast genom att också bestämma det specifika kan det generella framträda.¹¹ Virginia Yans-McLaughlin beskriver detta växelspel

⁶ Citatet av Svante Nordin är hämtat ur Göran B. Nilsson, "Biografi som spjutspetsforskning", i Sune Åkerman, Ronny Ambjörnson, Pär Ringby, red., *Att skriva människan: Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre* (Stockholm, 1997), s. 20.

⁷ Se Paul Ricoeur, *Från text till handling*, en antologi om hermeneutik redigerad av Peter Kemp och Bengt Kristensson (Stockholm), s. 83. Vilken typ av förklaring Ricoeur egentligen talar om framstår dock inte med önskvärd tydlighet men han förefaller att syfta på en *ändamålsförklaring* snarare än en *orsaksförklaring*, enligt klassisk terminologi. Se även G. B. Nilsson, *Den lycklige humanisten: tio offensiva essäer* (Stockholm, 1990), s. 92; Bo Stråth, "Historia som samhällsvetenskap", *Historisk tidskrift*, vol. 109 (1989), s. 203; K. Gerner (Oslo, 1977), s. 111; Nils Gilje, Harald Grimen, *Samhällsvetenskapernas förutsättningar* (1992) sv. översättning (Göteborg, 2003), s. 206ff.

⁸ N. Gilje, H. Grimen (2003), s. 175. Dessa kriterier menar författarna kännetecknar studiet av "meningsfulla fenomen", vilket beskriver området som angår hermeneutiken.

⁹ Se C. G. Pooley, och J. C. Doherty (1991), s. 146, som förespråkar empiriskt understödd spekulation. Beträffande isbergsmetaforen är den lånad från den litteraturvetenskapliga vokabulären men används här i ovan sagda bemärkelse, jfr. t. ex. Niels Chr. Lindtner, "Den amerikanska litteraturen" i Sven Rinman, sv. red., *Litteraturens världshistoria. Mellankrigstiden. Andra världskriget* (1974), 2 uppl. (Stockholm, 1991), s. 72.

¹⁰ G. B. Nilsson (1990), s. 62; T. K. Hareven (2001), s. 28; T. K. Hareven (1991), s. 95-124. Citat s. 111. Se även Colin G. Pooley och Ian D. Whyte (1991), s. 13, som förespråkar Anthony Giddens struktureringssteori för att tolka individ-struktur-förhållandet på ett liknande sätt. Även L. Vikström (2003) använder sig av Giddens ansats, se s. 41.

¹¹ Nancy Green, "The Comparative Method and Poststructural Structuralism: New Perspectives for Migration Studies", i J. Lucassen och L. Lucassen, red. (1999), s. 67-72. Citat s. 72. Min övers. Greens kursivering.

som att det sociala driver på förändring och det kulturella håller kvar tradition.¹² Gränserna för detta kan dock vara svåra att avgöra i praktiken och i den här studien görs heller inte anspråk på att kunna avspegla detta till fullo. Det handlar främst om att lägga upp studien på ett sådant sätt att det finns möjlighet att upptäcka något av denna dynamiska process.

Britt Liljewalls synsätt hålls i åtanke genom studien eftersom hon, i likhet med den nya migrationshistoriska inriktningen, är kritisk till en alltför kraftig betoning av kontrast och åtskillnad mellan det traditionella, agrara och det moderna, industrialiserade samhället. Hennes antagande går istället ut på att traditionen är ett viktigt medel för att kunna åstadkomma förändring. De bevarande dragen i samhället har alltså en viktig funktion under förnyelseprocessen eftersom de förmedlar viktiga kunskaper och värderingar. Förnyelse och bevarande förutsätter på så vis varandra, i en gradvis omställning. I denna studies sammanhang gäller det främst att vara öppen för vad det empiriska materialet tyder på ifråga om detta, snarare än att applicera en förutfattad uppfattning. Det är annars lätt, som Liljewall säger, att missa viktiga element i förändringen, de som i ett längre perspektiv visar sig ha samband med, och relevans för, nutiden.¹³ Det mikrohistoriska anslaget brukar dock kunna visa att flera av de typiska dragen i det industrialiserade samhället faktiskt existerat tidigare än vad de vedertagna periodiseringarna gör gällande.¹⁴

SOCIAL FÖRANKRING

Under 1800-talets snabbt föränderliga tidevarv utformades teoribildningar om det sociala samspelet. Charles Tilly menar att det fanns en gemensam beståndsdel inom hela det ideologiska spektrat i Europa under 1800-talet beträffande tolkningen av den pågående samhällsomvandlingen. Oavsett åskådning beskrevs samhällsutvecklingen nämligen utifrån två element: ”differentiering” och ”integration”, vilkas inbördes förhållande ansågs bestämma samhällets grad av ”social ordning” respektive ”ordning”.¹⁵ Tanken om en rigid ordning i samhället där varje företeelse och person hade en fixerad roll hade funnits med sedan åtminstone 1600-talet i Sverige. Då stärktes den statliga organisationen och framför allt kyrkan började hålla uppsikt över folket i en rad olika avseenden. Indelningen i fyra samhällsstånd bestämde också individens plikter och förmåner. Dessa fyra stånd sågs som en samfungerande helhet men de skulle likväl vara segregerade från varandra. Stånden inordnades dessutom i hustavlans struktur där till exempel barn och tjänstefolk hörde till hushållsståndet vilket kompletterade de politiska och kyrkliga

¹² V. Yans-McLaughlin (1977), s. 23.

¹³ B. Liljewall (2000), s. 129-149. Jfr. även liknande resonemang i Kim Salomon, ”Den nödvändiga samtids-historien”, i Lars M. Anderson & Ulf Zander, red., *In med historien! Fem historiker om korta och långa perspektiv i samtidshistorien* (Lund, 1997), s. 85. Staffan Bengtson menar på samma sätt att det inte är fråga om något antingen eller beträffande om individen eller samhället ska utgöra förklaringsgrunden i samhällsteorin. Se ”Varför får icke jag följa med dit fram?” *Medborgarskapet och den offentliga debatten om dövstumma och blinda 1860-1914* (Linköping/Örebro, 2005), s. 41f.

¹⁴ B. Liljewall (2000), s. 132; Birgitta Odén, *Leda vid livet: Fyra mikrohistoriska essäer om självmordets historia* (Lund, 1998), s. 13.

¹⁵ C. Tilly (1984), s. 1-13.

stånden. Redan vid denna tid fanns också farhågor om att de fattiga skulle störa ordningen såväl ute i Europa som i Sverige.¹⁶

Integration är dock ett begrepp som kommit att få många nutida, demokratiska innebörder. Exempelvis brukar ”tillit”, ”jämlighet”, ”delaktighet” och ”medborgarskap” kopplas hit. Margareta Popoola menar att det ändå finns ett grundläggande drag som också historiskt verkar handla om att ge uttryck för det som förenar och involverar olika befolkningssegment i samhället och att detta brukar värderas högt och ses som tecken på ett välfungerande samhälle. Avsaknaden av integration i samhället har bland annat beskrivits som ”marginalisering” eller ”segregation”.¹⁷ Det har också blivit allt vanligare att beskriva detta sociala deltagande i termer av sociala resurser och socialt inflytande, det vill säga socialt kapital. Dessa kapital kan ha olika funktioner och se ut på olika vis beroende på samhällsnivå. Genom att använda sig av dessa begrepp blir det också synligt hur gemenskap inom en grupp ibland kan sätta gränser för gemenskap mellan grupper, det vill säga för integrationen.¹⁸ Här är inte meningen att göra någon operationalisering av dessa teoretiska begrepp eller formulera preciserade hypoteser. Istället finns *social integration och social förankring* med i studien som samlingsnamn för ett perspektiv i syfte att allmänt sett ringa in inflyttarnas situation och plats i samhället, med huvudsaklig utgångspunkt i individen. Det finns på så vis också en ambition att närma sig området i en mer tidlös mening men det kräver samtidigt en lyhördhet i tiden för att undvika anakronismer. Ambitionen är att också ligga nära den historiska begreppsapparaten och försöka förstå tidens förutsättningar. Av den anledningen rymmer framställningen många citat från tiden som studeras.

FÖRHÅLLET TEORI OCH EMPIRI

E. H. Carr menar att ”[f]örhållandet mellan människan och hennes miljö är detsamma som förhållandet mellan historikern och hans material.”¹⁹ Den här studien är visserligen företrädesvis empiriskt orienterad, i bemärkelsen att ingen genomsyrande teoriapparat appliceras på materialet. De teoretiska inslagen (dit även tidigare forskning kan räknas) uppträder främst som förförståelse, vilken också delvis har präglat syfte, fråge-

¹⁶ Christina Unger, *Makten och fattigdomen: Fattigpolitik och fattigvård i 1600-talets Stockholm* (Stockholm, 1996), s. 30ff., 265.

¹⁷ För en översikt av integrationsbegreppet i historien och nutid, se Margareta Popoola, *Integration, en samtidsspeglning* (Stockholm, 2002), s. 9-17. Citat s. 10, 11 och 13. Se även kopplingen till en modern användning av begreppet medborgarskap i Carl Ulrik Schierup, Susanne Urban, ”Social exkludering: Ett beskuret medborgarskap” i Magnus Dahlstedt, Fredrik Hertzberg *et al*, red., *Utbildning, arbete, medborgarskap. Strategier för social inkludering i den mångkulturella staden* (Umeå, 2007), s. 59.

¹⁸ För en genomgång av begreppet, se t. ex. Sarah Wamala, ”Socialt kapital och folkhälsa-begrepp och indikationer”, i *Välfärd, jämlikhet och folkhälsa- vetenskapligt underlag för begrepp, mått och indikationer* (Stockholm, 2003), s. 221, 230. [http://www.fhi.se/shop/material_pdf/valfard163-252.pdf]. För en diskussion kring förutsättningarna att kombinera olika användningar av begreppet socialt kapital, se även V. Nygren (2006), s. 45-64. Se även Simon Szreter och Michael Woolcock, ”Health by association? Social capital, social theory and the political economy of public health”. Von Hügel institute working paper, WP2002-13. draft: 3 december. [<http://www.st-edmunds.cam.ac.uk/vhi/research/szr-wlck.pdf>].

¹⁹ E. H. Carr, *Vad är historia?: Den historiska vetenskapens problem, metoder och mål* (1961) svensk övers. (Stockholm, 1965), s. 38-39.

ställningar och upplägg, men också i form av en dialog med empirin. Med det menas att inte bara förförståelsen påverkar tolkningen av fynden utan att även de historiska fynden influerar tolkningen.²⁰ Denna process sker, enligt Göran B. Nilsson, bäst när forskaren med källkritisk blick "... också inbjuder de historiska aktörerna till teorise-minariet".²¹ I den här studien är källtillgången begränsad och synpunkter och förhållningssätt från det förflutna kan endast nås från den (lokala) överordnade, maktthavande sfären i samhället.²² De vanliga människornas (aktörernas), det vill säga individerna i studiens kohort, upplevelser och egna syn på situationen är dessvärre utom räckhåll här. Då återstår att kritiskt resonera kring detta utifrån de empiriska spåren av deras liv.

LIVSKURS OCH MIKROHISTORIA

Livskursperspektivet innebär här ett intresse för samspelet mellan livsfas, familje-, boende- och försörjningssituation sett genom tid och miljö. Livshändelser hos en individ förstås bäst om de kan ses i förhållande till familjen eftersom händelserna ofta var familjeangelägenheter. Livskursperspektivet är på så vis en metod, men också ett förhållningssätt. Det inbegriper studiet av tre tidssfärer och dess inbördes relation och påverkan: "individtid", "familjetid" och "historisk tid".²³ Det empiriska källmaterialet i följande studie rymmer inte sådan information att det kan bli fråga om någon sofistikerad analys av dessa tidsenheter hos varje individ utan det används främst för att berika förståelsen för kohorten på ett övergripande plan.

Livskursperspektivet med dess detaljstudium av livsloppet innebär här också en mikrohistorisk inriktning.²⁴ I föreliggande studie vetter detta intresse åt ett historiskt etnologiskt/antropologiskt håll. Utifrån en helhetssyn på individen studeras flera perspektiv inom en given lokal miljö.²⁵ Det brukar dock i dessa sammanhang varnas för tunnelseende eller banalitet samtidigt som de skildrande inslagen är nödvändiga i mik-

²⁰ Ibid., s. 39. Jfr. även Dagfinn Føllesdal, Lars Walløe, Jon Elster, *Argumentationsteori, språk och vetenskapsfilosofi* (Stockholm, 1993), s. 135, som hävdar att den hermeneutiska cirkeln och hypotetisk-deduktiv metod är besläktade tillvägagångssätt.

²¹ G. B. Nilsson (1990), s. 54.

²² Här åberopas B. Harnesk (1990), s. 11-12. Han förordar principen att betrakta utsagor från överheten om de underordnade som vanligen inte helt utan substans. Graden av informationsrikedom och pregnans är också ledstjärnor för att fastställa rimligheten i ett uttalande.

²³ Hareven kallar förhållningssättet för "paradigm". T. K. Hareven (1994), s. 439-440. Citat s. 439.

²⁴ Peter Burke, *What is cultural history?* (Cambridge, UK, 2004), s. 43-46, 112-114. Formellt brukar mikrohistoria placeras inom det som kallas "ny kulturhistoria", med koppling till historisk etnologi/antropologi, samtliga omfattande fält med många överlappningar. Gränserna mellan de sociala och de kulturella samhällssfärerna är likaledes flytande.

²⁵ Jfr Anna Götlind, Helena Kåks, *Handbok i konsten att skriva mikrohistoria* (Stockholm, 2004), s. 25-31. Jfr även B. Odén (1998), s. 14. Peter Olausson har ett uttalat mikrohistoriskt anslag med liknande motivering i avhandlingen *Gillbergaknaparna: En studie i den svenske storbondens habitus ca 1750-1850* (Göteborg, 2007), s. 27f. Det finns även en rad socialhistoriska kohortstudier gjorda i Sverige som måhända inte betecknas mikrohistoriska, men som ändå tangerar fältet, exempelvis M. Taussi Sjöberg (1986); Sten Carlsson, *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället* (Uppsala, 1977); Svan-te Jakobsson, *På kant med samhället: Om "löst folks" tillvaro på 1880-talet* (Uppsala, 1984); B. Zacke (1995); I. Artæus (1992); J. Sundin (2001).

rohistorisk forskning.²⁶ Birgitta Odén ser, med stöd av Peter Burke, det därför som angeläget att upprätta en kontakt mellan ”mikro- och makrohistoria”. Ett sätt att göra det, menar Odén, är att knyta an till tidigare makrohistorisk forskning på området och via frågeställningarna kontrollera teoriers giltighet eller framkasta nya tolkningsförslag.²⁷ Det handlar egentligen om vad Martin Vejbrink avser när han talar om att göra makrohistoriska processer förståeliga och påtagliga.²⁸ Barry Reay, som studerat den engelska landsbygden under 1800-talet med ett sådant mikrohistoriskt förhållningssätt, menar att de mest betydande demografiska, sociala och kulturella aspekterna av ett samhälle avtecknar sig i det lilla formatet.²⁹

AVGRÄNSNINGAR

Huvudkoncentrationen i studien ligger på *staden* Linköping som livsmiljö betraktad. Tidsperioden som primärt står i fokus i studien är 1800-talets första hälft, det vill säga den förindustriella perioden. Urvalspersonerna, som är födda de första åren av 1800-talet följs dock fram till döden i staden, eller tills de flyttar ut ur staden definitivt. Det finns också en tyngdpunkt på familjelivet i staden. Detta innebär att också andra hälften av 1800-talet berörs men staden industrialiserades förvisso inte förrän i början av 1900-talet. Barndom och uppväxtperiod tas upp i ett delkapitel men redovisas inte för varje individ. Här har ett svårt källäge spelat in till viss del.

Linköping har ansetts vara en lämplig miljö att förlägga studien till av flera skäl. Vad gäller forskningsmässiga resurser utgör Linköpings historiska databas (DDB/LHD) ett starkt skäl tillsammans med det faktum att kontexten sedan tidigare är välutforskad, främst ur demografisk synpunkt. Det ses som en fördel att kunna ansluta en individbaserad mikrohistorisk studie till ett demografiskt sammanhang. I övrigt kan Linköping betraktas som en typisk småstad för tiden, en miljö som beskrivs närmare i kapitel 1.

Det är männen som är huvudfokus i studien men familjeperspektivet innebär att de betraktas i ett familjesammanhang (i de fall det kan identifieras) där även hustrur och barn samt andra familjemedlemmar är av intresse.³⁰ Männen i den *primära kohorten* utgör huvudpersoner i studien och deras liv följs så långt källorna medger. Deras hustrur, föräldrar och syskon, respektive parets barn (gemensamma eller ej) följs i viss utsträckning men betydligt mer selektivt än huvudpersonerna. Hustrurnas livssituation

²⁶ C. G. Pooley & I. D. Whyte (1991), s. 5; B. Odén (1998), s. 13.

²⁷ B. Odén (1998), s. 13-14.

²⁸ Martin Vejbrink, ”En kontrollerad brottsling som historiskt fenomen. Om social kontroll för hundra år sedan och nu. En presentation av en individ och av hans samhälle”, i J. Sundin, red., (1982), s. 172. Vejbrink visar pedagogiskt hur studiet av en enda individ kan ge betydelsefulla socialhistoriska inblickar i hur ett samhälle fungerar i ett visst avseende och vilka handlingsramar individen kan ha.

²⁹ B. Reay (1996), s. xxii; Detsamma menar B. Losman (1986), s. 5, som bearbetat ett digert kyrkboks- och fattigvårdsmaterial rörande en värmländsk församling under åren 1800-1840.

³⁰ Om vikten att se män och kvinnor i relation till varandra inom familjen, se t. ex. D. Gabaccia, *From the Other Side: Women, Gender, & Immigrant Life in the U.S. 1820-1990* (Bloomington & Indianapolis, 1994), s. xi- xiii; D. Gabaccia (1988), s. 246; Lars Olsson, ”Dödsorsaker bland metallarbetare i Stockholm 1891-1926” i Sven Sperlings, red., *Studier och handlingar rörande Stockholms historia VI* (Stockholm, 1989), s. 215.

synliggörs därför inte heller i samma grad som männens. Det är således inte fråga om någon genealogisk beskrivning eller systematisk jämförelse mellan makarna. Även den *utökade kohorten* utgörs av män, vilka endast följts inom staden. Bland dessa har barnfamiljerna i staden också identifierats och ägnas särskilt intresse i ett par kapitel. Avgränsningen av familjekontexten motiveras främst av att dessa släktförhållanden framgår tydligt i kyrkböckerna. Kusiner och farbröder till exempel, kan dock vara väl så betydelsefulla i sammanhanget och om sådana släktrationer påträffas i källmaterialet tas hänsyn till dem.

Beata Losman ger stöd för en misstanke som här har uppkommit beträffande individer med svaga spår efterlämnade i källmaterialet och som därför inte kunnat följas fullt ut genom livet eller som flyttade otaliga gånger. Hennes intryck är att dessa ofta var mer socialt utsatta än övriga och hade en trasslig familjesituation. De individer som prästen hade bäst kännedom om var således ofta de mer socialt stabila. Hennes erfarenhet är att tämligen många individer försvann ur källorna, vilket är en erfarenhet som delas i denna studie beträffande sökningen omkring individernas uppväxtförhållanden.³¹ Tre av männen inom den *primära kohorten* har här exempelvis inte kunnat spåras ända tillbaka till barndomen, varav två individer saknar bekräftelse om födelseuppgift, medan några andra har vissa luckor i sina livskurser rörande tiden innan flyttningen till Linköping. Till exempel har endast 13 av 19 återfunnits i de angivna utflyttningsförsamlingar som de flyttat till Linköping från, något som också återspeglar källläget där vissa församlingar saknar bevarade in- och utflyttningslängder. För perioden i Linköping, vilken är huvudfokus, är dock bilden betydligt mer tillfredsställande. Endast tio av individerna i den *utökade kohorten* flyttade ut permanent och försvinner ur studien. Dessa tillhör heller inte den *primära kohorten*. I den *utökade kohorten* är det tre som saknar uppgift om dödsorsak och två som saknar uppgift om vilken ort de närmast inflyttat till staden ifrån. För dessa är också yrket vid inflyttningen okänt. Åldern vid inflyttningen är okänt för en individ och för ytterligare en individ är det oklart huruvida det funnits barn i hemmet eller ej. Det är dock inte troligt då det rör sig om en gesäll från Tyskland som befunnit sig en kort period i staden.

Samtidigt bör det framhållas att det går att få fram mest information om individer antingen i svåra problem eller som lyckats väl. Detta är viktigt att hålla i minnet eftersom den kvalitativt inriktade analysen måste använda de tecken på en viss situation som finns tillgängliga. Huruvida en svår eller knaper situation har varit rådande för en viss individ måste bedömas från fall till fall och kan utgå från en rad olika indicier, ofta i kombination med varandra. I ena fallet kan det vara formell fattigstatus, i ett annat fall livslängd och dödsorsak och så vidare. Det har dessutom överlag varit besvärligt att identifiera kohortindivider i annat källmaterial såsom till exempel fattigvårdens protokoll då dessa inte anger födelsedata eller specifik bostadsadress. Namnskicket var vid den här tiden heller inte särskilt varierat vilket gör det vanskligt att fastställa identiteten enbart utifrån namn.³² Om individerna bytte namn i samband med att de flyttade till staden innebär det också att deras ursprung inte kan säkerställas då in- och utflyttningslängderna inte anger andra nödvändiga data såsom födelsedatum. Hela studien präglas således av det faktum att källornas kvalitet styr vilka individer, eller övrig information,

³¹ B. Losman (1986), s 17.

³² Se även B. Liljewall (2000), s. 136ff.

som har kunnat följas. Bortfallet har trots allt inte givit upphov till ett intryck av snedfördelning i något viktigt avseende inom kohorten. Tvärtom har en så kallad ”mättnadsnivå” infunnit sig i materialet. Det innebär att söka uppnå en variationsrik men ändå sammanhållen bild utifrån materialet.³³ Den erfarenhet som Losman beskriver att det, förutom viktiga undantag, funnits vissa ”typer av liv där *en* beskrivning kunde tjäna som exempel på många,” delas således här.³⁴ I analysarbetet har en ledstjärna också varit vilka möjligheter som finns att finna kopplingar och föreningar mellan individerna samt mellan kontexten och individerna. Det innebär också det omvända; att genom individerna kunna få en adekvat bild av kontexten.

I husförhörslängderna anges familjeöverhuvudet först på sidan och därefter följer hustru och barn med familjens inbördes förhållanden angivna. Därefter noteras eventuellt andra förekommande släktingar och tjänstefolk på sidan vilken på landsbygden ofta rymde ett hushåll. I staden är det vanskligare att utgå från detta. Flera hushåll förekom ofta på samma sida. Ett *hushållsbegrepp* som inkluderar personer där inte släktband eller annan relation tydligt framgår, exempelvis inhysespersoner, har därför inte varit möjligt att använda sig av utifrån husförhörslängdernas uppgifter.³⁵ Husförhörslängderna är emellertid en källa vari förändringar över en femårs-period registrerades, vilket är att föredra i den här närstudien, jämfört med mantalslängderna som fördes vid ett fryst tillfälle årsvis men som redovisade samtliga skattskyldiga personer inom hushållet.

KÄLLORNA: BESKAFFENHET OCH KÄLLKRITISKA ANMÄRKNINGAR

Huvudmaterialet utgörs av kyrkböcker, det vill säga husförhörslängder, dödböcker samt födelse- och doplängder, vigsel- och flyttlängder.³⁶ Dessa återfinns för Linköpings Domkyrkoförsamling och ytterligare 26 omgivande församlingar i Linköpings Historiska Databas (LHD). Databasen är utformad i samarbete med Demografiska Databasen i Umeå (DDB), som äger densamma.³⁷ Individer som återfinns inom någon av dessa församlingar är sökbara men länkningen måste göras manuellt. Detta har betraktats som en källkritisk fördel då flera uppgifter om en individ måste sättas samman, exempelvis födelsedatum, födelseort och namn, för att säkerställa att uppgifter från flera källor verkligen hör till samma individ. Detta ger många möjligheter till kontroll och revidering under tolkningsarbetet. Av största vikt för den här studien är dessutom att LHD: s databas återger prästernas anmärkningar om individerna. Det kan röra sjukdomar, lyten, försörjning, bostad, brott och så vidare.

³³ J. Sundin (2001), s. 97.

³⁴ B. Losman (1986), s. 5.

³⁵ Se vidare diskussion i kapitel 6.

³⁶ Dessa har sitt ursprung i 1686 års kyrkolag.

³⁷ Umeå universitet, Demografiska databasen, DDB [<http://www.ddb.umu.se>]. DDB har också en Internetbaserad databas för kyrkböckerna (INDIKO). I den återfinns några ytterligare församlingar kring Linköping samt ett tiotal länkade församlingar. Det senare innebär att varje individuppgift inom församlingen har satts samman inom databasens försorg till livshistorier och släkträd. Noteras bör att det bara gäller de uppgifter som finns inom församlingarna. Detta material har endast använts i några få fall i kompletterande syfte, i första hand som en hjälp att söka reda på uppgifter i de olika kyrkböckerna. I INDIKO publiceras inte prästernas anmärkningar. Linköpingsmaterialet har heller inte blivit länkat under detta arbetes färdigställande.

För att tidseffektivt kunna följa individer som rört sig i församlingar som inte inkluderats i databasen har scannade bilder av kyrkböckerna på mikrofilm använts. Dessa har tagits fram digitalt via Internet i ett särskilt bildvisningsprogram (GENLINE).³⁸ Dessa bilder härrör från Riksarkivets kopior av mormonfilmer.³⁹ Bilderna av kyrkböckerna har fördelen att återge originalkällan exakt utan mellanhänder som tolkat uppgifterna. Information från LHD har därför vid tveksamhet kontrollerats i dessa källor med ett tillfredsställande resultat vad gäller LHD: s tillförlitlighet.

Uppgifter som är äldre än 70 år är inte sekretessbelagda.⁴⁰ Efter övervägande har det därför ansetts angeläget att redovisa fullständiga namn på männen i kohorten och deras hustrur.⁴¹ Inte minst av metodmässiga skäl är det viktigt att källangivelserna är så detaljerade som möjligt i syfte att förenkla för andra forskare att kontrollera uppgifter som ligger till grund för tolkningarna.

Ett källkritiskt synsätt är viktigt både vid excerpering och fortsatt tolkning.⁴² Uppgifterna som förekommer i kyrkböckerna har vägts mot varandra med strävan att uppgiften hämtas från en källa så nära händelsen i tid som möjligt. Födelseuppgifter har om möjligt kontrollerats i födelseboken och dödsorsaker i dödboken. Påpekas bör dock att födelseuppgifterna i flera fall varierar över tid och i olika källor, i synnerhet födelsemånad och dag, och i det tidiga 1800-talet inte alltid kan anses vara helt pålitliga. I de fall födelseuppgifterna har varit osäkra har andra tillgängliga uppgifter och källor fått träda in i dess ställe för att fastställa individens identitet. Tillförlitligheten på de hårda uppgifterna i husförhörslängden, vilka noterades av prästerna, såsom namn, hemvist, födelseort- och datum, in- och utflyttningar, samt yrkes- och familjetillhörighet kan dock överlag anses vara god.⁴³ Prästerna hade god kännedom om sina församlingsbor vid denna tid.⁴⁴ Uppgifterna i DDB/LHD, som databasens personal excerperat utan avvikelser från originalkällan, har också kontrolleras stickprovsmässigt enligt databas-

³⁸ Genline [<http://www.genline.com>]. Varje bild ges ett unikt identifikationsnummer, GENLINE ID (härefter förkortat GID) och kan sökas i Genline via detta. Excerpteringen av data i Genline har skett kontinuerligt och det har inte ansetts relevant att ange åtkomstdatum för varje gång en bild tagits fram, eftersom källorna finns i original på landsarkiven. I källförteckningen anges dock ett senaste åtkomstdatum där tillgängligheten kontrollerats. Excerpterna finns dessutom arkiverade i pappersform.

³⁹ Dessa skapades ursprungligen av mormonerna i Salt Lake City, Utah, USA, där de finns tillgängliga för allmänheten.

⁴⁰ Se Statens arkiv, [<http://www.statensarkiv.se/default.aspx?id=8868>] åtkomst 091101 samt Notisum, SFS 2009: 400, § 1. [<http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/20090400.htm>] åtkomst 091101.

⁴¹ För en allmän diskussion om behovet av större etisk medvetenhet inom historieforskningen, se Eva Österberg, "Etik i historisk forskning. Strunt – eller rosor i ett sprucket krus?", *Historisk tidskrift*, vol. 110 (1990), s. 2-20.

⁴² Det är som B. Odén (1998), s. 13, påpekar synnerligen viktigt i mikrohistoriska studier.

⁴³ Även uppgifter om nattvardsgång och husförhör samt vaccination mot smittkoppor brukar finnas med, men är ej primärt relevanta för den här studien.

⁴⁴ Ett exempel som styrker detta och samtidigt visar på hur komplicerat det kan vara att rekonstruera en individs flyttningar över tid, är en notering vad gäller en av kohortmedlemmarna, *Sven Persson*. Han stod skriven i Berga i Slaka församling samtidigt som han flyttade till Linköping, från Karstorp i samma församling, år 1826. Från Berga ska han dock ha flyttat till Karstorp 1825 och sedan vidare till Linköping. Från Karstorp, enligt DDB/LHD, står dock en flytt hänvisning till Hag i Slaka, dit han dock flyttade först 1828, dvs. efter sejouren i Linköping. Förmodligen fortsatte prästen dessa sidhänvisningar i efterhand vilket gör att det vid första anblicken ser ut som om han endast flyttat inom församlingen. Det ger dock en indikation om att prästen hade god kontroll över sina församlingsmedlemmar och förmodligen också kände behov av att ha kontinuitet i sina uppgifter om dem.

administrationens rutiner.⁴⁵ Prästerna skrev även in betyg i läsning och kunskaper och förståelse i kristendomens lära (främst i form av Lilla Katekesens innehåll). Dessutom noterade de anmärkningar om sina församlingsbor samt angav ibland om de hade *frejd*, vilket var en viktig uppgift för att kontrollera en persons medborgerliga förtroende och rykte, något som bland annat bedömdes vid anställning, inflyttning och lösdriveri. Här är subjektiva inslag i prästernas bedömningar oundvikliga. Kyrkböckerna är således att betrakta både som *kvarlevor* från det som ägt rum, husförhör, dop och så vidare men också *berättelser* om det som hänt. En varsamhet vad gäller den subjektiva tendensen är följaktligen påkallad, men i synnerhet anmärkningarna om individerna är betydelsefulla för den här studien. Utgångspunkten är nämligen att prästerna fungerade som nav i det patriarkala kontrollsystemet av befolkningen och att de därmed hade ett kunskaps- och maktövertag gentemot enskilda i församlingen. När prästen till exempel skrev om en av individerna i föreliggande undersökning att hon var ”Elak” är det möjligt att tolka detta, inte i första hand som en personligt färgad förtrytelse från prästens sida, utan som en allmänt förekommande uppfattning på bygden och som prästen fann anledning att notera.⁴⁶ På samma vis kan uppgifter om sjuklighet, fattigdom och arbetsoförmåga tolkas som en produkt av myndighetsutövning för att kontrollera befolkningen i relation till de normer och lagar som fanns i samhället. Det hindrar förstås inte att prästen hade utrymme att överdriva utsagor men även att förtiga viss skamfylld information.⁴⁷

Det har också varit av intresse att ringa in var männen bodde efter att de flyttat till Linköping och kunna säga något om grannskapet. I husförhörlängden, som är förd topografiskt, framgår *hemvisten* utifrån prästens anteckningar om kvarter och tomt-/gårdsnummer i staden. Förteckningen över personer med en och samma hemvist spänner över mer än en sida och sålunda flera hushåll. Det fanns fyra stadskvarter i början av 1800-talet; *S:t Lars*, *S:t Kors*, *S:t Per* och *Tannefors*. En bostadsadress i exempelvis *S:t Kors*, gård 43, förkortades till exempel K. 43. Utifrån äldre kartmaterial möjliggörs en visualisering av boställena vid en viss tidpunkt.

Förutom kyrkböckerna har annat material använts för att komplettera bilden av männens situation i staden och därmed kunna spegla både kohorten och den lokala kontexten. Valet av källorna har styrts av två principer. Den ena är att materialet har sökts igenom utifrån indikation, det vill säga att kyrkböckerna ger en fingervisning om att en viss kohortindivid kan förekomma i en viss källa. Det gäller framför allt sjukjournaler, fångrullor, saköreslängder, sockenstämmo- och fattigvårdsdirektionens protokoll samt bouppteckningar.⁴⁸ Den andra principen har varit att mer systematiskt söka efter information rörande inflyttning, det sociala underskiktet samt ”den sociala frågan” i staden överlag, både vad som rapporterades och hur det uppfattades av makthavare,

⁴⁵ Christina Danell, red., *Demografiska databasen vid Umeå universitet: En presentation av verksamheten* (Umeå, 1995), s. 115, 117.

⁴⁶ Jfr. dock Magdalena Bengtsson, *Det hotade barnet: Tre generationers spädbarns- och barnadödlighet i 1800-talets Sverige* (Linköping, 1996), s. 71, som ser uppgifter av det här slaget som utslag av prästernas personliga ”indignation”.

⁴⁷ Det förekom t. ex. vad gäller oäkta barn, vars status ibland kunde maskeras i kyrkboken men också vad gäller venerisk sjukdom.

⁴⁸ M. Vejbrink (1982), s. 159-195, har visat vilka möjligheter som finns att studera en enstaka individ i en samhällskontext genom olika källor, framför allt fångrullor.

myndighetsutövare och opinion genom redogörelser och rapporter i tidningen Östgöta Correspondenten (ÖC), åren 1838-1842, samt Linköpings Bladet (härefter förkortat LB) åren 1818, 1821, 1826, 1831, 1836,⁴⁹ Landshövdingens i Östergötland femårsberättelser, under 1820-1850-talen, Linköpings Domkyrkoförsamlings sockenstämmoprotokoll (härefter förkortat SSP) åren 1818, 1821, 1826, 1831, 1836, 1841 och 1846 samt Linköpings fattigvårdsdirektions (inkluderar även fattigvårdsstyrelsens) protokoll (härefter förkortat LFP) åren 1818, 1821, 1826, 1831, 1836, 1841 och 1846 samt Linköpings Rådstufwuratts (rådstugurätt) Saköreslängder. Christine Bladh har till exempel funnit att Stockholmstidningar, som hon studerat vad gäller genusfrågor, i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet inte i första hand såg som sin uppgift att rapportera vad som utspelat sig i samhället utan snarare att lära ut vissa synsätt och förhållnings-sätt till den framväxande medelklassen. Samtidigt antar hon att tidningarna inte bara skapade egna värderingar utan även speglade förekommande värderingar.⁵⁰ Även i ÖC var de lokala redogörelserna ibland oförblommerat subjektiva. Nyheter kunde rapporteras åtföljda av en syrlig kommentar, som följande notis under rubriken Linköping, stiftsnyheter: ”Biskop Hedrén har rest till Stockholm. Gud vet hur Stiftet skall berga sig under hans frånvaro.”⁵¹ Ett annat exempel är följande kryptiska anmärkning under rubriken Linköping: ”d. 2 Maj var sig fullkomligt lik: halfva staden hade hufvudvärk.”⁵² Här är således tendensen allena rådande men det måste avvägas från fall till fall hur mycket tendensen påverkar innehållet.⁵³ Börje Harnesk menar att överhetens uppfattningar och omdömen om befolkningen vanligen inte var helt grundlösa utan att det går att finna en stomme av fakta under lagren av moralism och värderande uttryck.⁵⁴

Vad gäller kohorterna används de på olika sätt i de empiriska kapitlen. Kapitel 4 grundas inte på kohorten, utan helt på kontexten, kapitel 5 grundar sig på hela den utökade kohorten, kapitel 6 och 7 grundar sig på ett urval individer ur den utökade kohorten men med fokus på barnfamiljerna och något större tyngdpunkt i den primära kohorten.

LIVSFÖRING, HÄLSA OCH DÖD

Dödsorsaksangivelserna representerar på sätt och vis ett slags samlat kvitto på hur livet gestaltat sig.⁵⁵ Information om dödsorsak kan alltså bidra till att besvara mer långtgående frågor om vilka möjligheter och hinder individerna mött i livet med tanke på sin

⁴⁹ Det är i huvudsak tidningens lokalityheter som studeras, framför allt under rubriken ”Linköping”, kungörelser, tillkännagivanden och annonser. In- och utrikesnyheter, referat ur andra dagstidningar, redogörelser för riksdagens ärenden samt skönlitterära publikationer, recensioner och handelsnytt lämnas därhän.

⁵⁰ Christine Bladh, ”Gendered by Nature, or...? The Debate on Female and Male Qualities in the Stockholm Newspapers, 1770-1830”, i Arne Jarrick, red., *Only human : studies in the history of conceptions of man* (Stockholm, 2000), s. 191-217.

⁵¹ ÖC, 18390320.

⁵² ÖC, 18390504.

⁵³ Jfr. L. Wikström (2003), s. 46f, som använder tidningars annonser för att undersöka faktiska omständigheter för migranter i Sundsvall under 1800-talet, vad gäller t. ex. migranternas yrkesmöjligheter. Det är dock svårare att göra i den här studiens individbaserade kohort, då träffarna blir få.

⁵⁴ B. Harnesk (1990), s. 11.

⁵⁵ L. Olsson (1989), s. 112. Olsson citerar i sin tur bl.a. Gerhard Beier.

hälsa. Även om undersökningen inte rymmer en större mängd kvantitativ data förtjänar dödsorsaksbestämningen en kommentar, eftersom den föregås av en tolkning. En redogörelse för detta finns i bilaga 3.

Perspektivet på hälsa är inspirerat av Lennart Nordenfelts definition där hänsyn har tagits till individens möjligheter att uppnå ”*vitala mål*” (det vill säga sådana hon strävar att uppnå i sitt liv och som hon ger stor betydelse), ”*givet standardomständigheter*” (det som kan betraktas som rimligt/konventionellt inom en viss kulturell sfär).⁵⁶ I en studie om historisk tid stöter en tillämpning av detta emellertid på vissa metodologiska begränsningar. Det är omöjligt att få kännedom om vad individerna själva tyckt och tänkt om sina liv. Det har också diskuterats inom historieforskningen i vilken grad känslor och tänkesätt är en produkt av tidskontexten, exempelvis rådande maktförhållanden och materiella förutsättningar.⁵⁷ Samtidigt kan nog människan genom alla tider, under den kulturella fasaden, sägas vara förbunden genom själva *viljan* att leva ett gott liv och få sina önskningar uppfyllda.⁵⁸ För en historiker som inte kan samtala med individerna om dessa komplicerade förhållanden måste en *ad hoc*-hållning alltså duga för att tolka olika livssituationer. I tidigare forskning har det föreslagits att ett någorlunda långt liv med möjligheter att livnära sig och familjen, ett drägligt boende och en familj eller krets av närstående omkring sig samt att få känna social gemenskap i den vidare samhällssfären kan vara exempel på detta.⁵⁹ Här har detta främst undersökts genom att karaktärisera individernas konkreta *livsföring* i en bred sociokulturell vardagslivsmening. Dess gränser styrs i en historisk studie i hög grad av vilken information som främst på kvalitativ väg är möjlig att få fram men information har sökts från så många håll som möjligt. Begreppet ska tolkas närmare det etnologiska begreppet *livsform* än det mer folkhälsovetenskapligt klingande begreppet *livsstil*.⁶⁰

URVAL OCH SOCIALGRUPPBESTÄMNING

Studien har en utgångspunkt i ett brett och holistiskt migrationsbegrepp, vilket har ansetts viktigt inte minst för den teoretiska förståelsen. Här har villkoret ställts att individerna i kohorterna ska vara födda utanför Linköpings domkyrkoförsamling men bosatta

⁵⁶ Lennart Nordenfelt, *On the Nature of Health: An Action-Theoretic Approach* (Dordrecht, 1987), s. 145. Sv. Citat ur L. Nordenfelt, *Livskvalitet och hälsa: teori och kritik* (Linköping, 2004), s. 84-89. Citat s. 84.

⁵⁷ Se t. ex. David Gaunt (1983), s. 13, som belyser de materiella villkorens betydelse för idéer om familjebildning i det traditionella jordbruksverige, i överensstämmelse med föregångaren Philippe Ariès välkända resultat i *Barndomens historia* (rev. utgåva 1973, sv. övers. 1982), s. 53f. På P. Ariès tes bygger även Peter Uhlenberg, i ”Death and the Family”, *Journal of Family History*, vol. 5 (1980), s. 313-20. Jfr dock James Casey, i *Familjens historia* (Lund, orig. 1989, sv. övers. 1993), s. 156.

⁵⁸ Annika Sandén väcker frågan i *Stadsgemenskapens resurser och villkor: Samhällssyn och välfärdsstrategier i Linköping 1600-1620* (Linköping, 2005), s. 12. Se också Per Månson, ”Det goda livet”, i P. Månson, red., (2001), s. 9f.

⁵⁹ Jfr. Ingrid Olsson, *Att leva som lytt: Handikappades levnadsvillkor i 1800-talets Linköping* (Linköping, 1999), s.139, respektive J. Sundin (2001), s. 93-98; B. Losman (1986), s. 174, vilka resonerar på liknande vis.

⁶⁰ För livsformsbegreppets användning i en etnologisk mening, se t. ex. J. Frykman, O. Löfgren (1979); M. Hellspong, O. Löfgren (1994).

där vid urvalstillfället, följaktligen *inflyttade till Linköping*.⁶¹ Huvudmaterialet består av två kohorter, som är förtecknade i bilaga 1. Den *primära kohorten*, som selekterats först i tid och som bearbetats utförligast, utgörs av 19 inflyttade män födda år 1800, 1801 och 1802 och som var skrivna i Linköpings Domkyrkoförsamlings (förkortat LinD) husförhörlängd någon gång under perioden 1841-45, och tillhörde socialgrupp 3 eller gränstillfall som betecknas 2/3.⁶² Urvalsförfarandet är gjort med avsikt att inflyttarna vid urvalstillfället skall vara i 40-årsåldern och sålunda i en tidpunkt i livet då det är rimligt att förvänta sig att de flesta fortsättningsvis stannar i staden. Det är nödvändigt, eftersom studien syftar till att studera just livssituationen i staden. Inflyttare i yngre år flyttade vanligtvis ut från staden inom några år. Urvalet består alltså av ”överlevare”, i meningen att de ännu levde i 40-årsåldern. Den *utökade kohorten* har excerperats efter att den primära kohorten tagits fram, utifrån *samma urvalskriterier* och ur samma volym och inkluderar resterande individer. Volymen består av totalt 77 inflyttade män födda 1800-1802, den primära kohorten medräknad.⁶³ 16 individer har valts bort, för att de tillhörde det övre sociala skiktet. Dessa redovisas i bilaga 2. Kohorten utökades således med återstående 42 individer, vilket allt som allt ger 61 individer i den utökade kohorten. Den utökade kohorten beskrivs närmare i kapitel 5 som berör stadens demografi. Det är viktigt att understryka att det inte förekommer någon snedvridning (*bias*) i urvalet, då den *primära kohorten*, bortsett från urvalskriterierna, tagits fram slumpmässigt och övriga män till den *utökade kohorten* fyllts på i ett efterföljande skede. När båda kohorterna sammantagna åsyftas används härefter *utökade kohorten* eller endast *kohorten* i synonym mening.

När väl individerna valts ut har deras liv rekonstruerats i olika utsträckning för den *primära kohorten* och den *utökade kohorten*, såväl före som efter urvalsperioden. Männerna kan ha bott i Linköping en längre eller kortare tid, eller flyttat ut och in igen. Gemensamt för dem är dock att de alla flyttat in (första gången) medan bestämmelserna för inflyttning till staden var stränga, det vill säga före 1847 års fattigvårdsförordning trädde i kraft och som innebar att inflyttning till staden blev fri.⁶⁴

I titeln på den här studien framgår att den handlar om ”arbetsfolk”. Termen används här i en vid mening på så sätt som den ofta användes under den tidsperiod som stude-

⁶¹ Flyttningattesten skulle lämnas in till den nya församlingen inom 14 dagar. Observera dock att flyttningsdatum och attestdatum ej är detsamma. Se DDB, Umeå universitet, ”Om kyrkböcker-nyckelvariabler” [<http://www.ddb.umu.se/ddbmaterial/nyckvark.htm>] Åtkomst 040614.

⁶² Den *primära kohorten*, utgörs av ett material som ursprungligen excerperats för annat ändamål av Jan Sundin, men har aldrig tidigare bearbetats eller nyttjats i forskning. Materialets urvalskriterier visade sig vara lämpligt för denna studies syfte med undantaget att en man i det ursprungliga materialet på 20 personer var infödd linköpingsbo och har därför plockats bort. Att återstående 19 individer utgjordes av inflyttade personer återspeglar det faktum att majoriteten av Linköpings befolkning vid tidpunkten var inflyttad. Materialet som ursprungligen excerperats kommer uteslutande från Linköpings historiska databas (DDB/LHD) som utgörs av kyrkböcker. Materialet kring de 19 individerna har därefter kompletterats med ytterligare uppgifter utifrån föreliggande studies syfte vilket även innebär att andra källor än LHD:s kyrkböcker tagits med. Varje excerpterad uppgift har dock undergått en självständig kritisk granskning i länkingsarbetet. Som jämförelse kan nämnas DDB: s kyrkboksmaterial på Internet, INDIKO, som innehåller färdiglänkad sökbar individdata. I den primära kohorten har t. ex. en dödsorsaksuppgift som befunnits felaktigt excerperad blivit reviderad under bearbetningen. En av kohortmedlemmarna befanns dessutom efter sökning bakåt i tiden vara född 1799. Detta faktum har inte ansetts påverka resultatet i någon riktning varför individen inkluderats i studien.

⁶³ En volym fördes under cirka fem år, sedan påbörjades en ny.

⁶⁴ SFS 1847, No 23. Se även A. Montgomery (1951), s. 100.

ras. Urvalet av individer är följaktligen hämtat från i huvudsak socialgrupp 3 för att i någon mån kunna avspegla det breda lagret av typisk inflyttningsbefolkning till Linköping vid den här tiden och samtidigt låta kohorten vara någorlunda socialt homogen. Det har inte ansetts befogat att ta med samtliga män i husförhörslängderna 1841-45 som inflyttat och var födda 1800-1802. En sådan jämförelse med de högre socialgrupperna skulle bli alltför numerärt snedfördelad. Av samma skäl har det ansetts omotiverat att inkludera infödda i studien, något som diskuteras ytterligare i kapitel 5. Uppläggandet är således ämnat för en kvalitativ studie och därför måste resonemang om i vilken grad kohorten speglar de generella dragen i samhället göras med försiktighet.⁶⁵ Med en redovisning av specifika yrkestitlar kan ändå en diskussion föras kring den svåra bedömningen av social tillhörighet och vad det innebär. Att avgöra social status kräver nämligen en mer fullständig rekonstruktion av livsförutsättningarna än vad som vanligtvis brukar företas. Iréne Artæus menar exempelvis att det finns skäl att misstänka att det även inom en och samma yrkeskategori kan finnas sociala variationer. En dräng eller arbetskarl kan vara arvtagare till en bonde, eller vara ingift i en bondefamilj.⁶⁶ Proletariseringen gjorde visserligen detta alltmer ovanligt. I en individstudie som denna är det ändamålsenligt att kunna ta hänsyn till alla omständigheter som röjs kring individerna över tid. Redan vid urvalstillfället har därför möjligheten tagits att förhålla sig något friare till den gängse socialgruppsindelningen för att kunna komma åt variation och nyanser i materialet.

Som utgångspunkt används Hans Nilssons socialgruppsindelning, som även Ingrid Olsson använt, och som rör 1800-talets Linköping. Den bygger på en uppdelning av befolkningen vägled av tanken om att "ägande, makt, kunskap och status" var socialt differentierande.⁶⁷ Yrkesangivelsen bildar grund för bestämmelsen. Kvinnors yrkestillhörighet skrevs dock sällan ut. Deras sociala ställning tillskrivs densamma som deras fäder eller makar, om än i kvinnans omyndiga tappning.⁶⁸ Hans Nilssons socialgruppsindelning återges här oförvanskat:

⁶⁵ För att kunna sätta in kohorten i ett mikrodemografiskt sammanhang i staden har vissa beräkningar gjorts i kapitel 5. Till delar av dessa har statistikprogrammet SPSS nyttjats.

⁶⁶ I. Artæus (1992), s. 68f.

⁶⁷ H. Nilsson (1994), s. 48; I. Olsson (1999), s. 27.

⁶⁸ Änkor blev dock myndiga medan ogifta kvinnor först 1858 fick, via domstolsansökan, myndigförklarades om de fyllt 25 år. 1863 kom myndigförklarandet att ske utan domstols inblandning efter 25 års ålder för ogifta kvinnor. 1884 ändrades åldern till att överensstämma med männens, dvs. 21 års ålder. 1924 myndigförklarades gifta kvinnor. Se I. Artæus (1992), s. 37.

1. överhet, större handlare, studenter
2. lägre tjänstemän, hantverkare med mästartitel, mamseller, gårdsägare, bönder, elever, madamer, fröknar och borgare.
3. hantverkare utan mästartitel, gesäller och lärlingar, pigor och drängar, arbetare, fattighjon, änkor, hustrur och fästekvinnor, söner, döttrar, tjänstefolk, sjömän, småhandlare, månglare, torpare, änklingar, ej angivet/läsbart.⁶⁹

Från den här indelningen har nu ett par viktiga avvikelser gjorts. Den berör två gränfall, nämligen grupperna *gårdsägare och hantverkare*. Hans Nilsson menar att gårdsägartiteln är svårbedömd därför att den kan avse såväl bönder som ägare av mindre fastigheter inne i staden med skilda statusförhållanden. Både Nilsson och Olsson placerar dem i socialgrupp 2, där de även placerar *hantverkare med mästartitel* som alltså på grund av sin vanligen högre ställning brukar skiljas från *hantverkare utan mästartitel*. Eftersom de sociala skillnaderna kan vara stora mellan olika typer av hantverksgrupper, och även över tid, menar Nilsson dock att studiens syfte bör avgöra var de ska placeras.⁷⁰ Alla hantverkaryrken ingick till exempel inte i skråväsendet eller krävde mästarprov och förordningarna kring detta ändrades dessutom under 1800-talets gång.⁷¹ I den här studien har samtliga hantverkare, och gårdsägare, som alltså var besuttna i varierande grad, inkluderats i studien och förts samman med socialgrupp 3 (kallad grupp 2/3). Detta trots att hantverkarmästarna vanligen titulerades "Herr" i likhet med de flesta andra som exkluderats från studien såsom tillhörande överheten. Före detta bönder, jordbrukare och hemmansägare som också är skrivna som gårdsägare har dock placerats som bönder i socialgrupp 2 och alltså exkluderats från studien. Även yrken som vaktmästare och fångvaktare, postiljoner och militärmusiker är svårplacerade. Dessa har i den här studien placerats tillsammans med den okvalificerade arbetargruppen i socialgrupp 3, i likhet med Nilsson och Olsson. Hans Norman placerar däremot vaktmästare och fångvaktare, i en studie av det tidiga 1800-talets Örebro, bland de "småborgerliga", motsvarande socialgrupp 2.⁷² Den här studiens något friare, eller snarare flytande, indelning kan tillåtas eftersom den kan redovisa individerna bakom siffror och medelvärden och i grunden inte är kvantitativt inriktad. Genom att inkludera dessa vanliga titlar, som befinner sig i marginalerna mellan socialgrupp 3 och 2, är tanken också att kunna fånga en viss rörelse och nyansering inom det stora sociala skiktet i samhället, något som är särskilt viktigt i en livskursstudie där en individ exempelvis kan hinna röra sig från lärling till mästare under sin livstid och arbetskarlar kunde köpa sig gårdar i staden.⁷³ Tanken är att på så vis problematisera resultaten och få större möjlighet att pröva hållbarheten i resonemangen.

⁶⁹ H. Nilsson (1994), s. 47-49. Citat s. 48.

⁷⁰ H. Nilsson (1994), s. 48. Jfr. S. Willner (1999), s. 25f., som för Linköpings del under 1800-talet endast särskiljt mellan "medelklass" och "arbetare" för att få ett tillräckligt stort befolkningsunderlag, där hantverkare med mästartitel hamnar i medelklassgruppen. M. Bengtsson (1996), s. 82, däremot, placerar hantverkare utan hänsyn till mästartitel bland socialgrupp 2 i en 3-gradig skala i sin studie av Linköping under 1800-talet i likhet med H. Norman (1983), s. 99.

⁷¹ Henry Lindström, *Näringsfrihetsfrågan i Sverige 1837-1864* (Göteborg, 1929), s. 70f.

⁷² Hans Norman (1983), s. 99.

⁷³ Se även B. Losman (1986), s. 45, som tar upp det faktum att de flesta bytte socialgrupp under livet, i synnerhet sett i ett familjeperspektiv.

ANALYSFÖRFARANDE

Studiens frågeställningar ger utrymme för både systematiska och explorativa inslag vilket också präglar materialinsamlingen. Samma material kan alltså användas i olika analysammanshang. Individerna är genomgående i blickpunkten, men betraktade i nära samspel med sin kontext. Den empiriska grunden ligger i den primära och utökade kohorten och deras familjer men åtskilliga exempel har följaktligen också hämtats från andra, jämförbara eller på annat sätt relevanta, individer i kontexten. Dessa är delvis osystematiskt insamlade och bidrar till den explorativa sidan av analysen. Individnamn från kohorten är genomgående kursiverade och det framgår dessutom av notapparaten om individen *inte* tillhör kohorten förutom i kapitel 4, där det omvända förhållandet råder och individfallen, systematiskt, är hämtade utanför kohorten. Några få undantag bland dessa råkar vara kohortmedlemmar, vilket då anges i källhänvisningen. Såsom fattigvårdens källmaterial ser ut hade det varit betydligt mindre fruktbart att i detta kapitel söka efter kohortindividernas eventuella inflyttningsärenden och utifrån dessa skaffa en uppfattning om *helhetssituationen* kring inflyttningsfrågan i staden. Här är alltså perspektivet vidare, på staden, snarare än på ett visst urval individer, även om kapitlet ger många individexempel.

Kontexten, med vilket här avses det miljömässiga och sociala sammanhanget kring individerna i kohorten, och som bland annat hela kapitel 4 är exempel på, har analyserats till viss del empiriskt utifrån primärkällor förutom att beskrivas med hjälp av tidigare forskning. Det har handlat om att få information från så många håll som möjligt, där även tendensen beaktas i berättande källor. Det är på så vis en eklektisk insamlingsmetod med många detaljer som fogas samman. Analysen, som är av det karaktäriserande slaget, bygger således till viss del på ett ledrådsförfarande, där en viss information ger anledning att söka efter en annan. Det är en process som inte helt och hållet har kunnat planeras på förhand utan också har skett under arbetets gång.

Ursprungligen var det tänkt att den primära kohorten skulle svara för merparten av underlaget till individanalysen i kapitel 6 och 7 medan den utökade kohorten skulle ligga till grund för det mikrodemografiska perspektivet i kapitel 5. Det visade sig dock att familjeperspektivet i kapitel 6 och 7 gynnas av att de 37 barnfamiljerna som identifierats inom den utökade kohorten inkluderas, för att få ett tillräckligt informations- och variationsrikt material. Det bör i sammanhanget också nämnas att kohortindividerna återkommer i flera olika delar av studien och att samma källor återopas i olika sammanhang, vilket kan göra att källmängden kan verka större än den faktiskt är. Kohortindividerna benämns vid namn för att läsaren lättare ska kunna följa dem, men det finns i de flesta fall inga hänvisningar mellan de olika avsnitten som individen förekommer i. I framställningen, särskilt kapitel 6 och 7, har individperspektivet medvetet valts framför en mer kollektiv skildring. Varje individfall som tas upp representerar således, empiriskt sett, inga andra än sig själva och källorna avser det specifika individfallet såvida inget annat anges.

KAPITEL 4

PRÖVAD AV STADEN I: INFLYTTNINGSFRÅGAN SEDD SOM EN ”SOCIAL FRÅGA” I LINKÖPING PERIODEN 1818-46

INLEDNING

Enär icke den ringaste uppgift blifvit meddelad när och hvarest nämnde Petterson blifvit född, ej heller när han skola hava hitkommit eller hvarifrån afflyttad, icke ens hvad sysselsättning han haft eller hos hvem han skulle varit skattskrifven, och således ovisst är, huruvida han verkligen tillhör detta fattigvårdssamhälle, fattigvårdsstyrelsen till följe af 14 § 3 mom. i Kongl. Nådigs förordning om fattigvården i riket d. 25 maj 1847 icke anser sig kunna ifrågavarande ersättningssumma utbetala.¹

På detta vis svarade fattigvårdsstyrelsen i Linköping med anledning av anspråk på kostnadsersättning från Göteborg där ovannämnda Petterson funnits stryka omkring utan pass och nu satt häktad. Petterson själv hävdade att han hörde till Linköping. Detta ärende härstammar visserligen från 1847 när inflyttningsrätten blifvit fri men visar likväl den traditionella uppfattningen om platstillhörighetens betydelse i konkurrensen mellan olika behövande individer. Sedan gammalt fanns en grundlagd oenighet mellan de olika samhällsenheterna gällande ansvarsfrågan kring de svaga grupperna. Denna oenighet blossade upp när hela den samhälleliga grundstrukturen höll på att omformas och Luthers ”treståndslära”, vilken formellt givit ansvaret av försörjningen av samhällets nödrängda till husbonden, socknen och staten i nämnd pliktordning, kom i gungning.² Reglerna som staten satt kring fattigvården var dock i början av 1800-talet vaga och fattigvården inom socknarna var därför olika ordnad. Det gjorde den känslig för socknarnas (främst böndernas eller borgarnas) resurser och vilja.³ Systemet medförde framför allt en ofta skarp men olika tillämpad gränskontroll av flödet mellan socknarna då personers försörjningspotential bedömdes av sockenstämman eller en särskild fattigvårdsdirektion innan de kunde få lov att bosätta sig i socknen. Olovligt uppehåll i socknen kunde rapporteras av grannar och bli föremål för sockenstämmans beslut om avhysning.⁴ Socknarna kom ofta i tröto om vems skyldighet det var att hjälpa en viss utsatt person.⁵ Erik Gustaf Geijer uppfattade att fattigvårdsfrågan var sammanlänkad med övriga väsentliga samhällsfrågor vid den här ti-

¹ LiSA, Linköpings fattigvårdsstyrelse protokoll, 18510814.

² R. Qvarsell (1993), s. 72.

³ Anna-Maria Skoglund, *Fattigvården på den svenska landsbygden år 1829* (Stockholm, 1992), s. 11-12.

⁴ Jan Garnert, *Kulturhistoria för släktforskare* (Västerås, 1982), s. 40.

⁵ A. Montgomery (1951), s. 99.

den.⁶ Han formulerade tre kärnfrågor vilka alla var ofullkomligt besvarade vid denna tid:

hvem är berättigad till fattigförsörjning? – af hvilken? – och hvar?⁷

I den starka konkurrens som rådde kring vem som skulle få fattigvårdshjälpen inom socknes premierades dessutom bofasthet, i första hand kom den som var uppväxt i socknen eller som levtt och verkat där större delen av sin livstid.⁸

Socknarna hade att följa 1788 års förordning som gav plikten att ge fattighjälpp till den socken där den behövande varit hemmansägare eller senast varit skattad som inhyses eller tjänstehjon. Med plikten följde dock också en central rättighet. Socknarna gavs rätten att begränsa inflyttningen av inhysesshjon och äldre eller mindre arbetsföra tjänstehjon. Arthur Montgomery påpekar att dessa grupper inte var alldeles enkla att peka ut. Bäckstugusittare kunde exempelvis få svårt att flytta. Det fanns även plats för tolkningar vad gäller ålder och arbetsförmåga. Socknarna och städerna kom därutöver att på olaglig väg försöka förhindra inflyttning även av arbetsföra tjänstehjon. Montgomery ger exempel på att ogifta mödrar och gifta arbetare med många barn kunde drabbas och hävdar att proletariatet i stort omfattades av ett "osäkerhetstillstånd" kring sin rätt att flytta mellan socknarna. Det lade en extra börda på deras redan trängda situation; "ett slags mindervärdighetsstämpel" i förändringens tid när dessa grupper ökade till antal och många nödgades söka sin inkomst utomsocknes. Stockholms tullar stängdes exempelvis helt för vissa fattiga grupper enligt en specialreglering 1805.⁹ I en lokal studie av Göteborgs fattigvård visar Ann-Marie Fällström att fattigvården ville värna sin organisation som de tyckte var mer frikostig jämfört med omgivande socknar. Behovet att stoppa inflödet ökade dessutom när allt fler arbetkarlar med familjer ville flytta in i hopp om en bättre omsorg än de skulle ha fått på landsbygden.¹⁰ En försvårande faktor för situationen i landet var dessutom att det under 1830-40-talen rådde en lågkonjunktur.¹¹ 1837-38 var särskilt svåra år då en internationell bankkris med början i USA fick återverkningar på den svenska järnexporten. Dessutom slog skördarna fel och till råga på allt blev det en osedvanligt bister vinter.¹²

Det hävdvunna husbondesystemet var helt enkelt inte avsett för frekventa rörelser mellan tjänster och socknar, sett ur husböndernas perspektiv vilka önskade ha kontroll över sin arbetskraft.¹³ Varje rörelse mellan socknarna skulle följaktligen registreras.¹⁴

⁶ Erik Gustaf Geijer, "Fattigvårdsfrågan. 1839" Första artikeln, N:o 3, mars månad i *Samlade skrifter*, åttonde delen (Stockholm, 1928), s. 365.

⁷ E. G. Geijer, "Fattigvårdsfrågan. 1839" i *Samlade skrifter*. Tredje bandet (Stockholm, 1874), s. 73.

⁸ A.-M. Skoglund (1992), s. 50.

⁹ A. Montgomery (1951), s. 40-41, 43-45, 47. Citat s. 44. Se även N. Herlitz (1924), s. 133; L. Nilsson (1989), s. 145.

¹⁰ Ann-Marie Fällström, *Göteborgs fattigvård från 1800 till 1840: Att för all tid utrota tiggeriet och utöver Göteborgs råmärken förvisa eländet och uselheten* (Göteborg, 1974), s. 43f.

¹¹ G. Utterström. Första delen (1957), s. 43.

¹² Nils Holmberg, *Medelklassen och proletariatet: Studier rörande 1840-1841 års riksdag och dess förutsättningar i svenskt samhällsliv* (Lund, 1934), s. 36-45.

¹³ A. Montgomery (1951), s. 67-68.

¹⁴ G. Lext (1984), s. 285-287. För dem som bara var på resande fot inom landet krävdes pass fram till 1860.

Personer som ville flytta från sin socken skulle anmäla sig till pastorn eller komministern och lämna sitt prästbevis. Det var alltså flyttaren själv som ansvarade för attesten under själva flytten. Det var därför inte helt ovanligt att individer vid den här tiden flyttade omkring utan att lämna in flyttattesten, levandes en tillvaro utan sockentillhörighet.¹⁵ Det var emellertid dubbelt vanskligt att flytta från sin socken utan att ha ett stundande arbete. Då riskerade flyttaren nämligen inte bara att nekas inflyttning och eventuell framtida fattigvård utan också att klassas som försvarslös. Det gällde den som saknade tjänst eller förmögenhet utan att aktivt söka arbete, något som det för övrigt var svårt att ha uppsikt över. Under 1820-talet kunde försvarslöshet innebära inspärning på anstalt om den arbetslöse samtidigt tiggde eller stal eller, fram till 1824, tvångsrekrytering till militärtjänst.¹⁶ 1833 skärptes lagen om försvarslöshet, vilket innebar att även försvarslösa som i övrigt höll sig innanför lagens ramar kunde bli satta i tvångsarbete på obestämd tid. Regelverket var tämligen vagt och gränsen mellan arbetslös och försvarslös var hårfin. Det rådde emellertid brist på arbetsanstalter varför försvarslösa ibland blandades med andra kriminella om de inte undslapp straff på grund av platsbrist. Sockenföreträdarnas nitiskhet och inställning fick sålunda en avgörande roll, där det kunde vara en god affär för fattigvården att hantera den som inte klarade sin försörjning som försvarslös.¹⁷

1847 kom en ny fattigvårdsförordning som historiker tolkat som relativt välvillig mot de nödställda och som också innebar att inflyttning utan prövning till städerna och lansbygdsocknarna tilläts.¹⁸ Även efter att den nya lagen trätt i kraft ville dock socknarna ibland hindra personers inträde.¹⁹ 1853 justerades ”hemortsrätten” som angav från vilken ort fattighjälpen skulle ges. Den innebar nu att en person tillhörde den ort där denne mantalsskrevs och inte som i 1847 års förordning där den var liktydig med de senaste tre årens hemvist, vilket inte nödvändigtvis betydde samma plats som där personen ifråga var mantalsskriven. Det instiftades dock en sex månaders karens som innebar att den socken varifrån en person flyttat hade fattigvårdsansvaret ett halvår efter utflyttningen. Den som fyllt 55 år fick behålla samma hemortsrätt livet ut.²⁰ Laga försvarsstadgan reviderades på nytt 1846 och blev snävare än den föregående. Återigen var det bara brottslingar och tidigare dömda till tvångsarbete som kunde sändas till statliga arbetsinrättningar. Övriga personer utan arbete skulle övervakas med hjälp av socknarnas nytillsatta tillsyningsmän. Däremot kunde de arbetslösa som misskötte sig genom till exempel tiggeri beordras till arbete inom församlingen. Både den nya fattigvårdslagsstiftningen och laga försvarsstadgan innebar att socknarna fick ta ett större ansvar för samhällets svaga grupper. Detta kritiserades och ledde till att laga försvarsstadgan 1853 ånyo blev strängare gentemot de fattiga och arbetslösa. Ännu en gång blev ”lättja” ett brott som staten krävde straffarbete för och som medförde en utsatt position för dem som av olika anledningar saknade hederlig försörjning.²¹ Trots det har

¹⁵ Ibid., s. 247, 249.

¹⁶ V. Helgesson (1978), s. 3-4.

¹⁷ A. Montgomery (1951), s. 62-68.

¹⁸ Se t. ex. Ingrid Åberg, ”Filantroper i auktion”, i Marja Taussi Sjöberg & Tinne Vammen, red., *På tröskeln till välfärden* (Stockholm, 1995), s. 24.

¹⁹ G. Lext (1984), s. 246-247.

²⁰ Svensk författningssamling (SFS) 1853, no. 39.

²¹ V. Helgesson (1978), s. 5-6, 119-121.

stadgan om laga försvar 1853 kommit att betraktas som mindre hårdför än 1833 års stadga, såsom 1853 års stadga praktiserades i kombination med det allmänt förbättrade sociala läget från och med 1800-talets mitt. Skråtvångets upphörande 1846 och näringsfrihetens införande 1864 var centrala brytpunkter inför den kommande ståndsutjämnade och industrialiserade välfärdsstaten.²²

Den ovan skisserade utvecklingen hade ackompanjerats av en livlig social debatt där fattigvårdsfrågan och den närbesläktade försvarslöshetsfrågan fördes mellan konservativa och liberala poler och fick sin kulmen under 1830- och 40-talen och sedan mynnade ut i den social- och näringspolitiska omläggningen på 1840- och 50-talen.²³ Birgit Petersson, som analyserat den svenska sociala debatten, har funnit att det fanns en utbredd rädsla hos makthavarna för en revolutionär omstörtning av hela samhällsapparaten från, det ännu oorganiserade, proletariatet. Den i antal ökande underklassen upplevdes ”farlig” och demoraliserad, socialt belastande med potential att skada den sociala sammanhållningen och ”integrationen” i samhället.²⁴ Det här liknade den diskussion som fördes i Europa vars stora städer dock låg före Sverige i industrialiseringsprocessen med dess framväxande arbetarklass. Olagligt eller opassande beteende, missbruk och misär är exempel på vad som ansågs födas ur detta sociala kaos. Den ökande migrationen till städerna tillskrevs en betydande roll i detta drama.²⁵ Dessa symptom vävdes in i ett andra mindre framträdande spår i debatten om ”den sociala frågan”, som Petersson identifierar. Det handlade om själva ”verkligheten i Fattigsverige”, det vill säga en ”... fruktan för vad den konkreta situationen i landet med den snabba ökningen av landsbygdens obesuttna klasser kan få för följder”.²⁶ Det fanns helt enkelt, som Alf Kjellén uttrycker saken, ett ”medvetandet om nödläget” inom ideologisk debatt, press och litteratur.²⁷

I det följande undersöks således hur inflyttningsfrågan sedd som en social fråga tog sig uttryck på det lokala planet i Linköping under företrädesvis 1820- 40-talen (det vill säga även något innan debatten om den sociala frågan fick sin kulmen), i de två nästan oskiljaktiga idéspåren. I kapitel 1 citerades landshövdingens farhågor kring inflyttarnas möjligheter i staden. Frågan är hur utbredda dessa farhågor var i Linköping och vilka motiv som fanns till dem i en tid då varje församling hade rätt till viss egen utformning av inflyttningshantering och fattigvård men i vissa fall även utökade den rätten.²⁸ Vilka idéer och hållningar florerade således kring inflyttningen och dess relation till den sociala situationen i staden hos de lokala makthavarna, och hur nitiska var makthavarna i denna fråga i Linköpings stad och Domkyrkoförsamling? Hur gestaltade sig detta i praktiken i hanteringen av inflyttningsfrågor och inflyttarärenden i Linköping? Vilka personer och sociala omständigheter var inte önskvärda i staden? Hur framskyntar genom detta sammantaget den ”konkreta situationen”, av ”nödläget” i Linköping? Det

²² A. Montgomery (1951), s.107; Lars- Arne Norborg, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen: Svensk samhällsutveckling 1809-1986* (Stockholm, 1988), s. 42-43. SFS, 1846, No 40; SFS, 1864, No 41.

²³ Alf Kjellén, *Sociala idéer och motiv hos svenska författare under 1930- och 1840-talen* (Stockholm, 1937), s. 26; B. Petersson (1982), s. 87-136, s. 127, 128.

²⁴ B. Petersson (1982), s. 87-136. Citat s. 127, 128.

²⁵ C. Tilly (1984), s. 1-13; S. Edvinsson, H. Nilsson (1999), s. 79; H. Nilsson, L.-G. Tedebrand (2005), s. 147-148; H. Nilsson, S. Willner, (1994), s. 6.

²⁶ B. Petersson (1982), s. 130, 131.

²⁷ A. Kjellén (1937), s. 33.

²⁸ N. Herlitz (1924), s. 133.

görs inte anspråk på att vara heltäckande och fånga samtliga yttringar och förändringar i denna fråga under perioden. Fokus har i stället lagts på stadens och socknens makt-
nav. Med det avses fattigvårdsdirektionen respektive fattigvårdsstyrelsen, i synnerhet
åren 1818, 1821, 1826, 1831, 1836, 1841 och 1846, respektive sockenstämman dito år
samt landshövdingens i Östergötlands femårsberättelser 1820-40-tal respektive de
notiser och kungörelser i tidningen ÖC åren 1838-1842 respektive LB, 1818, 1821,
1826, 1831, 1836, som berör ämnet. Magistraten behandlas också men dess protokoll
har inte undersökts då dessa är integrerade med domböckerna och således svåröver-
skådliga. Ovanstående källor har alltså tagits fram som åskådliggörande exempel och
har studerats under ovan nämnda utvalda årsserier. Åren har valts med tanke på käll-
tillgång samt utifrån en princip om en någorlunda jämn spridning över de tre decenni-
erna. Individexemplen som förekommer i detta kapitel är *inte*, sånär på några undantag,
individer från kohorten då poängen här är att kartlägga den allmänna situationen i sta-
den i nämnda avseende. Av detta skäl inkluderas också ärenden rörande både män och
kvinnor.

KONTROLLAPPARATEN KRING INFLYTTNINGEN TILL LINKÖPING

NÅLSÖGAT—FATTIGVÅRDS DIREKTIONEN/FATTIGVÅRDSSTYRELSEN

I det förmoderna 1600-talets Linköping tilläts inte något okänt "löst parti" passera
stadsgränsen utan att först besiktigas.²⁹ Fram till 1800-talets mitt var Linköping, liksom
övriga svenska städer, fortfarande präglad av den medeltida, borgarstyrda stadsstruktu-
ren kännetecknad av en slutenhet gentemot omlandet.³⁰ Städernas organisation stod i
relation till samhällsskicket i stort och förändrades därför inte i grunden förrän på
1860-talet då borgar- och magistratrepresentationen övergavs i takt med den allmänna
ståndsupplösningen i riket.³¹ Uppdraget att noga vaka över sin befolkning levde således
kvar i Linköping i början av 1800-talet. Tanken var att staden skulle hålla uppsyn över
främlingar i varje gård och kvarter, in i minsta hus och härbärke.³² Linköpings stads
fattigvårdsdirektion och sedermera fattigvårdsstyrelse var det nålsöga som ytterst fatta-
de besluten om vilka personer som fick flytta till staden fram till att den nya fattigför-
ordningen 1847 gjorde inflyttningen fri mellan församlingarna.³³ Mellan 1814 och
1844 bestod fattigvårdsdirektionen av nio ledamöter, utvalda utifrån en strikt stånd-
fördelningsprincip: domprosten, borgmästaren, två från ridderskap och adel, en repre-
sentant från ecklesiastikstaten, en ofrälse ämbetsman eller ståndsperson samt en han-
delsman och en hantverkare.³⁴ I det nya fattigvårdsreglementet 1814 var det tydliggjort
att:

²⁹ A. Sandén (2005), s. 101-104.

³⁰ Sven E. Noreen, "Bebyggelse", i S. Hellström, red., *Linköpings historia*, 4. Tiden 1863-1910 (Linköping, 1978), s. 34-35; M. Hellspong (1995), s. 195.

³¹ N. Herlitz (1924), s. III.

³² Vilka resande som befann sig i staden och logerade på Gästgifvaregården eller annorstädes redovisades i LB. Se t. ex. LB 18310108, supplementblad nr. 2.

³³ SFS 1847, no 23.

³⁴ LiSA, Linköpings stads Fattigvårdsreglemente fastställt på allmän sockenstämma med Domkyrkoförsam-
lingen den 24 maj 1814, § 1. Inskrivet i LFP, 1818, vol. A1:2; F. Lindberg, del 3 (1976), s. 71.

Direktionen äger att utöfva församlingens uti författningarne grundade rättighet att pröfva alla förekommande inflyttningsfrågor.³⁵

Författningarna uppfattades dock sakna pregnant ”försiktighetsmåt”, vilka fattigvården i Linköping ansåg ”nödvändiga att iakttagas”.³⁶ 1818 skärptes därför uppdraget till stadskommistern och pastorsadjunkten som skulle ta emot inflyttningsanmälningarna, då fattigvårdsdirektionen upplevde att personer fått flytta in som inte borde ha fått det:

... till äfventyrs hände kan att personer utan Direktionens hörande – att blifva i församlingen emottagne, hvilka genom ålderdom, sjuklighet eller annan oförmögenhet att försörja sig förr eller senare blifva församlingen till last...³⁷

Det stadgades således nu att:

... endast ogifte, friska och färdige samt barnlöse och välfrägdade tjenstehjon från och med 16 till och med 40 år gamla måge utan Direktionens hörande, enär de företa lagligt försvar, af Prästerskapet i Husförhörslängderna genast införas, men alla öfriga skola med sina Betyg genast hänvisas till Stads Commistern, hvilken i egenskap af directionens allmänna ombud i detta afseende åligger att dylika inflyttningsbetyg till Direktionens pröfning skyndsamt framlägga, hvarefter de antagne at-
testerna jämte protokollutdrag deröfver i vanlig ordning till Pastorsämbetet [-] att i kyrkoböckerna intagas, men de afslagna med på stället skeende påskrift å Direktionens vägnar åter[-] till den ort, hvarifrån de utgått...³⁸

Inflyttningsfriheten gällde följaktligen endast arbetsföra, ensamstående och otadliga *tjänstehjon* upp till 40 år, under villkor att de skaffade laga försvar. Redan vid passerad 40-årsålder ansågs det uppenbarligen vara svårt för de obesuttna att klara sin försörjning. Övriga som kanske själva kunde ge laga försvar åt någon, var också tvungna att anmäla sig även om denna grupp allmänt sett antogs kunna försörja inte bara sin egen familj utan även andra och alltså inte ansågs riskera att bli försvarslösa.³⁹ Dessutom fick inte någon som vistades en begränsad tid i staden utan att vara mantalsskriven där, ”... i sitt försvar låta här i staden mantalsskrifva något tjenstefolk.”⁴⁰ Att märka är också att stadens prövning inte bara skulle gälla den akuta risken att inte kunna försörja sig utan även i högsta grad gällde den framtida prognosen.

³⁵ LiSA, Linköpings stads Fattigvårdsreglemente fastställt på allmän sockenstämma med Domkyrkoförsamlingen den 24 maj 1814, § 15. Inskrivet i LFP, 1818, vol. A1:2.

³⁶ LiSA, LFP, vol. A:1 2, 1818, 11 september, § 3.

³⁷ LiSA, LFP, vol. A1:2, 1818, 11 september, § 3. Stavningen är i några fall ändrad i citaten från Fattigvårdsdirektionens/styrelsens protokoll som återges i detta kapitel.

³⁸ LiSA, LFP, vol. A1:2, 1818, 11 september, § 3.

³⁹ Jfr. A. Montgomery (1951), s. 56.

⁴⁰ LiSA, LFP, vol. A1:2, 1818, 10 november, § 9.

En nyckel till att få bo i staden var alltså att skaffa sig laga försvar. I staden fanns en länskorrektionsinrättning, som hyste

... vanartige försvarslöse som ej begått brott, samt om hvilkas förbättring och öfvergående till sedligare vanor man ännu har något hopp...⁴¹

Här förvarades endast ca 6-8 personer som inte ville eller kunde skaffa sig en årstjänst.⁴² Linköpings stads fattigvårdsdirektion önskade dock kunna nyttja korrektionsanstalten flitigare men församlingen saknade "dispositionsrätt" till den.⁴³ Försvarslösa eller lösdrivare togs emellertid också in på länshäktet, sedermera på länsfängelset.⁴⁴ Direktionen ansåg nämligen i en skrivelse till magistraten 1826 att "... arbetshus, correctionshus, eller spinnhus...", skulle vara den enda långsiktiga lösningen på problemet med att "det här i staden visserligen finnas åtskillige sådane personer, hvilka icke enligt Kongl. Maj:ts Nådige Legostadga anskaffat sig årstjenst."⁴⁵ Stadens representanter i form av fattigvårdsdirektionen upplevde ett stort bekymmer när:

... den tjenande classen, hvilka såsom frie från årstjenst anse sig oberoende; de taga hellre tiggarestatusen, under jemrande beklagelser öfver sin uselhet och utsprida hånliga beskyllningar öfver fattigvårdsstyrelsen som ej bispringer dem.⁴⁶

Fattigvårdsdirektionen var helt enkelt rädd för att arbetskraft skulle saknas för husbönderna men även att "sederna" skulle sättas ur spel genom "lättja, lust och liderlighet". Samhället riskerade att stjälpas om det "... öfverhoppas med en mängd personer, som finna det vara bekvämligare att tigga än arbeta."⁴⁷ När den nya försvarslöshetsstadgan 1846 krävde att församlingarna inrättade tillsyningsmän för att kontrollera de arbetslösa, ansåg Linköpings Domkyrkoförsamling att de hade en stor mängd försvarslösa, vilket resulterade i att åtta tillsyningsmän valdes.⁴⁸

Problemet med att det fanns en mängd försvarslösa personer i staden sattes i samband med inflyttningen till staden. Fattigvårdsdirektionen noterade i själva verket att det fanns en vana i staden, särskilt bland de mindre välbeställda, att husera "löse och ledige, oftast liderlige personer" utan att meddela fattigvårdsdirektionen eller polisen. Direktionen hade därför redan 1818 krävt förbättrade möjligheter att hindra "sådana personers inträngande i Staden...". De ansågs skapa "olägenheter" där. Direktionen önskade således bättre kunna spåra upp dem som var arbetslösa men "... utan lagligt

⁴¹ Landshövdingen i Östergötlands län. Femårsberättelser för åren 1832-36. Bihang till Riks-ståndens protokoll 1840 (Stockholm, 1840), s. 39-40.

⁴² Ibid.; J.P Tollstorp (1957, orig. 1834), s. 156.

⁴³ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 1826, osäkert datum, februari, § 2. "Yttrande om controll, till säkerhet att försvarslösa personer sig årligen försörja". "Skrivelse till magistraten."

⁴⁴ Landshövdingen i Östergötlands län. Femårsberättelser 1832-36 (1840), s. 39-40; Hans Blomqvist, Dan Waldetoft, *Zimmermans hotell: Linköpings länsfängelset 1846-1946* (Stockholm, 1997), s. 29.

⁴⁵ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, År 1826, säkert datum, februari § 2.

⁴⁶ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, År 1826, osäkert datum februari § 2.

⁴⁷ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, År 1826, osäkert datum februari § 2

⁴⁸ VaLa, Kyrkoarkiv KlA, 5, LinD, SSP, 1832-1856, Extra ordinarie sockenstämma 18460731, § 1.

försvär nästa sig i enrum, för att som man säger sitta för sig själva”.⁴⁹ Tendensen till frigörelse hos proletariatet var inget unikt för Linköping utan känd i hela riket. Landshövdingar runt om i landet utgjöt sig över fenomenet att inte vilja ta årstjänst med samma argument som Linköpings fattigvårdsdirektion. Likt barn ansågs inte tjänstefolk vara ”mogna” att sköta sig själva.⁵⁰ Det patriarkala samhället genomsyrades av en syn på dem som mindre vetande där de som inte uppförde sig väl även kunde bli jämförda med djur som skulle kuvas.⁵¹ Också Geijer framhöll självständighetstendensen som ett centralt och tidstypiskt drag i det samhälle som fått ett stigande antal obemedlade människor att hamna i gråzonen mellan fattigvård och kriminalvård.⁵²

Fattigvårdsdirektionen ville även kräva av gårdsägarna och husvärdarna att dessa meddelade direktionens ombudsmän inom ett dygn från att någon flyttat in hos dem, vare sig de kom från någon annanstans i staden eller utifrån. Husägarna skulle också bli tvungna att uppge alla hyresgäster samt alla hushållsmedlemmar, vid de återkommande ”fattigmönstringar” som ägde rum i staden varje april och oktober.⁵³ Fattigvårdsdirektionen föreslog vidare för magistraten att de som huserade dessa obehöriga inflyttare hölls ansvariga för deras uppehälle så länge de bodde i staden.⁵⁴

Frågan om olovlig inflyttning till Linköping som togs upp 1818 kvarstod dock trots att detta numera renderade böter och på hösten 1825 tog fattigvårdsdirektionen upp det inför sockenstämman:

... det härstädes ej sällan händt, det åtskillige af Stadens Innewånare uthyrt rum till personer, som dit inflyttat, innan de af Directionen erhållit inflyttningstillstånd...⁵⁵

Även nu blev böter på 3 Riksdaler 16 skilling Banco det som skulle hindra att husägarna hyrde ut olovandes men med skärningen att husägarna först skulle invänta intyget om inflyttningslov innan någon fick flytta in.⁵⁶ Enligt en tidigare bestämmelse hade de haft ett dygn på sig att anmäla en redan gjord inflyttning.

Utöver att vara en ordningsfråga, motiverades beslutet med att:

..., utan ock att Fattig-Cassan snart nog genom Sådanas medellöshet och obestånd lidit betydlig skada...⁵⁷

Det framgår här att fattigvården fått erfara vad olovliga inflyttningar kunde föra med sig i form av fattigutgifter. Förmodligen var det främst de fattigaste som försökte

⁴⁹ LiSA, LFP, vol. A1:2, 18180425, § 2, § 8.

⁵⁰ V. Helgesson (1978), s. 15.

⁵¹ Johan Söderberg, ”Views of the Criminal in Early Nineteenth-Century Sweden”, i A. Jarrick, Red. (2000), s. 222.

⁵² E. G. Geijer (1874), s. 84, 107-108.

⁵³ LiSA, LFP, vol. A1:2, år 18180425, § 2, § 8. Några specifika rullor från dessa mönstringar har inte påträffats i fattigvårdens arkiv.

⁵⁴ LiSA, LFP, vol. A1:2, år 18180911, § 9.

⁵⁵ Utdrag ur protokoll från allmän ordinarie sockenstämma med LinD 18251101 publicerat i LB 18260225.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid.

komma in olovligt då de hade sämst utsikter att få stanna på officiell väg. Uttalandet tyder hur som helst på att fattigvården hade hjälpt dessa personer istället för att fördriva dem vid upptäckten. Förmodligen hade inflyttarna blivit upptagna i husförhålls- och skattelängderna utan kontroll, något som fattigvårdsdirektionen påpekat hade inträffat tidigare. Väl inskrivna i församlingen var det svårare att neka dem hjälp.

Ett nytt fattigvårdsreglemente fastställdes 1842, efter förslag, diskussioner och allmän rådföring av stadens medlemmar. Tidningen Östgöta Correspondenten ansåg utformandet av ett nytt reglemente vara en angelägen fråga och dristade sig till att föreslå att den förberedande kommittén skulle kunna rådfråga ”en eller flere besuttna arbetskarlar,...”, då det fanns risker att dessa själva skulle komma i behov av fattigvård eller vara presumtiva tiggare.⁵⁸ Det visar något av det nya i försörjningssituationen för denna grupp. I reglementet fastställdes ånyo fattigvårdsstyrelsens prövningsrätt av inflyttningsfrågor. Nu skulle samtliga inflyttningar anmälas till fattigvårdsstyrelsen, dock fick hyresvärderna tre dagar på sig, vilket var en tidsfrist i jämförelse med 1825 års regler då anmälan skulle ske till fattigvårdsdirektionen *innan* inflyttningen ägt rum:

... hvadan ingen inom Staden och dess område bosatt person, vare sig jord-eller gård-egare, eller eljest i Staden boende, äger att i sitt hus eller innehafvande lägenheter intaga och hysa personer från annat samhälle, med mindre han hos Styrelsens Ordförande gjort anmälan derom, antingen före eller sist 3:ne dagar efter, sedan inflyttningen skett. Den som åsidosätter en sådan anmälan, plikte 1 R:dr 32 sk. Bco till Fattig-Cassan, och vare dessutom underkastad det §. 11 av detta Reglemente stadgar.⁵⁹

Paragraf 11 i det nya reglementet stipulerade tydligt husbondens skyldigheter att försörja den anställde och hans familj under tiden för anställningen. Tog husbonden in folk med barn från en annan församling var han dessutom tvungen att ta på sig hälften av fattigkostnaden som dessa barnfamiljer eventuellt skulle ådra sig under två år efter anställningens slut.⁶⁰

De kategorier som var tvungna att provas var, som tidigare, de som var försvagade eller lösa i någon mening, vilket dock nu specificerades än tydligare. Åldern för prövning var senarelagd från 40 till 50 år då riskerna att inte klara sin försörjning ansågs vara så stora att en enskild prövning var befogad:

... tjänstehjon, som uppnått 50 år, eller som, i anseende till sjuklighet eller hvarjehanda åkommor, saknar arbetsförmåga; arbetsfolk med minderåriga barn; ogift hafvande kvinna; vanfregdad person; inhysesshjon; köpare af serskilde rum, eller delade åbyggnader i Staden eller å dess område, utan att tillika vara i lagstadd tjänst, eller jordegares arbetare, eller, i vederbörlig ordning antagen, fabriks- eller handverksarbetare, och innehafver han icke heller allmän tjänst eller erkänt yrke, motsvarande behovet för sjelfförsörjning, eller annan känd utväg för bergning, så må sådan person icke kunna utan Styrelsens bifall i Stadens mantals-längder införas. För

⁵⁸ ÖC 18420416, resp. 18410908; *Reglemente för fattigvården i Linköpings stad*, antaget vid sockenstämma den 17 november 1842, att på försök blifva gällande under 2:ne år räknade från den 1 januari 1844 (Linköping, 1842).

⁵⁹ *Reglemente för fattigvården i Linköpings stad* (1842), § 22.

⁶⁰ *Ibid.*, § 11.

att bevaka iakttagandet af dessa Stadgar, eger Styrelsen vid mantalsskrifningen hafva ett ombud närvarande.⁶¹

Fattigvårdsstyrelsen ville enligt nyordningen tillsäkra sig mer kontroll genom att få alla inflyttningsfall anmälda hos sig, och inte som enligt 1818 års beslut lämna en del ärenden till prästerna, samt att också kunna kontrollera att prövningsutfallet efterlevdes av dem som stod för skattskrivningen i staden, nämligen magistraten.⁶² Även så sent som på 1840-talet förefaller det således som om kontrollen för inskrivning i rullorna inte fungerade som stadens styrande önskade.

BORGERSKAPSFÖRANKRINGEN—MAGISTRATEN OCH BORGERSKAPETS ÄLDSTE

Magistraten, det vill säga borgmästaren och hans rådmän vilka bestod av både ämbetsmän och borgare,⁶³ var visserligen representerad i fattigvårdsdirektionen i form av borgmästaren, men hade även inom sitt eget ämbete makt och intresse att på olika vägar kontrollera inflyttningen. I samband med fattigmönstringarna fanns till exempel en önskan från borgmästaren att allt ”arbetsfolk” och alla ”lösa personer” som nyligen flyttat in även noterades för vidarebefordran till magistraten.⁶⁴ Arbetskarlar och timmermän, som förmodligen åsyftades, var nämligen en speciell grupp som arbetade för dagsverkspenning och som kunde anställas av staden efter behov. Om inte de traditionella tjänstesysslorna i husbondens hushåll fanns att tillgå kunde detta alltså vara ett alternativ för den obesuttna att få arbete i staden. Till slottet och kronomagaset söktes till exempel timmermän 1818 för anställning med ”Slotts-Byggareförsvar” mellan mantalsskrivningarna, det vill säga ett år.⁶⁵ Det var magistraten som brukade annonsera och ombesörja arbetskarlsanställningarna och de hade också rätt att förfoga över arbetskraften efter eget gottfinnande. Det var därför viktigt att arbetskarlarna anmäla när ett arbete var färdigt. Om de inte gjorde det fick de böta.⁶⁶ Näringslagstiftningen var snårigt reglerad innan den så småningom blev friare och stadens borgerskap och magistrat hade utöver skrå- och handelsbestämmelserna ett inte obetydligt utrymme när det gällde att avgöra vilka yrken, och därmed individer, de önskade ha inom sin stad.⁶⁷

Magistraten tog likaså fasta på fattigvårdsdirektionens förslag från 1818 om bättre inflyttningskontroll och menade att varken polisen eller fattigvårdsdirektionen kunde ha möjlighet att ”... känna och förebygga alla obehöriga inflyttningar i Staden...” De utfäste därför en kungörelse 1818 som vitesbelade gårdsägare med 3 riksdaler och 16 skilling banco om de inte inom ett dygn anmälde de personer som flyttat in på deras respektive gårdar till ”Fattigvårdens Ombuds och Ordningsmän”. Därutöver skulle ombuds- och ordningsmännen kontrollera inflyttningen varje kvartal då husvärdarna och gårdsägarna hade skyldighet att uppge alla sina hyresgäster. Om de inte gjorde det,

⁶¹ Ibid., § 23.

⁶² Det var borgmästaren och rådet som utfärdade kungörelser med föreskrifter för skattskrivningen vilken ägde rum på rådhuset i staden. ÖC 18391204.

⁶³ F. Lindberg, del 2 (1976), s. 273-274.

⁶⁴ VaLa, Kyrkoarkiv KIa, 4 LinD, SSP 1816-1831, Allmän Michaelimässosockenstämma 18181006, § 1.

⁶⁵ LB 18180902.

⁶⁶ J. P. Tollstorp (1957, orig. 1834), s. 172.

⁶⁷ LB 18210502; 18260408. Se även N. Herlitz (1924), s. 132, 134.

fick de enligt magistraten ”skylla sig sjelfwe” att de brutit mot ”Kongl. Författningarne för obehörige personers undandöljande och hysande...”⁶⁸

Det var alltså ”gårdsägare” och ”husvärdar” som ålades den primära funktionen att bevaka och rapportera vilka som flyttade in på deras gårdar, utöver sitt eget hushåll. Vilka var de egentligen? Av tradition hade bostäderna i staden varit reserverade åt de självägande borgarna, något som gjort det svårt för andra inflyttare att bosätta sig i staden. Den rätten fanns dock inte kvar i i början av 1800-talet.⁶⁹ I Linköping år 1815 utgjorde borgarna, 23,9 procent och år 1855 hade andelen sjunkit till 12,2 procent. Ståndspersonerna, inklusive präster och adel, hade bara sjunkit från 15,1 till 13,6 procent under motsvarande tid. Det var framför allt resten av befolkningen som ökade i proportion, från 61 till 74 procent.⁷⁰ Det får likväl förmodas att de skattskyldiga husägarna i hög grad tillhörde borgerskapet, vid sidan av andra mer eller mindre bemedlade ”ståndspersoner”, där nu alltså även personer utanför de fyra stånden börjat bebo städerna i allt högre utsträckning.⁷¹

Som Annika Sandén visar var diskrepansen i inställningen till främlingar mellan å ena sidan stadens styrande skikt och å andra sidan övriga invånare ett sedan gammalt grundlagt problem i staden. Det förekom också i det tidiga 1600-talets Linköping på liknande vis att obehöriga blev olovligen inlogerade i staden, för vilka värdfolket då skulle straffas.⁷² Claes Westling, som noterar detsamma i Vadstena och Skänninge vid samma tid, håller för troligt att de medellösa tog en lägre risk att bli upptäckta i staden än på landsbygden.⁷³ Att de styrande inte fick med sig folket visade sig bland annat i att borgmästaren och rådet i Linköping, i likhet med fattigvårdsdirektionen, inte blev nöjda med hur kontrollen av inflyttarna kom att skötas. Sommaren 1840 beslöt borgmästaren och hans råd att själva ta på sig uppgiften:

Som erfarenheten visat, att de, enligt 1818 års kungörelse, vidtagne åtgärder med vissa ordningsmäns antagande, till förekommande af obehöriga personers inflyttande och herbergerande i Staden, icke nöjaktigt uppfyllt ändamålet, så har Magistraten funnit nödigt, att inom sig fördela tillsynen häröfver på sådant sätt, att uti S:t Pers kvarter Hr Häradshöfding Egnell, i S:t Lars kvarter Hr Rådman Frökenberg, i Tannefors kvarter Hr Rådman Kylander och uti S:t Kors kvarter Hr Borgmästaren Behm...⁷⁴

Magistraten hade dock redan sedan tidigare egna kontroller, via kvarterstådmännen, när de passade på att registrera de nyinflyttade, bland annat vid den årliga brandsynen i staden.⁷⁵ Gårds- och husägarna anmodades exempelvis 1839 i en kungörelse i Östgöta Correspondenten att:

⁶⁸ LB 18180502.

⁶⁹ N. Herlitz (1924), s. 134f.

⁷⁰ F. Lindberg, del 3 (1976), s. 196, bilaga III. År 1855 var dessutom 0.2 procent ”Utlänningar”.

⁷¹ N. Herlitz (1924), s. 136.

⁷² A. Sandén (2005), s. 104-105.

⁷³ C. Westling (2002), s. 89.

⁷⁴ ÖC 18400801.

⁷⁵ F. Lindberg, del 2 (1976), s. 261.

...för QuartersRådmannen uppgifva alla i Gården boende personer till controlle-
rande af de inflytningar, som sedan sista Vårfrudag egt rum⁷⁶

Dessa krävde i likhet med tidigare beslut att bli kontinuerligt underrättade inte bara om alla inflyttade hyresgäster och tjänstehjon, inklusive flyttning mellan gårdar, utan även alla resande som stannade i staden mer än en natt. I en kungörelse gör de detta gällande då de också påminner om 1833 års legostadga, enligt vilken nu 6 Riksdaler 32 skilling Banco i böter utgår för den,

som hyser eller söker undandölja och ej hos Magistraten uppgifver tjenstlösa perso-
ner...⁷⁷

Enligt legostadgan från 1833 krävdes för tjänstehjon att de lämnade sitt prästbevis till husbonden direkt vid ankomsten samt därefter inom 14 dagar till pastorn i den nya församlingen. Uppenbarligen upplevdes det som att såväl gårdsägarna som tjänstehjonen i Linköping följde detta påbud illa. I ÖC togs tillfället i akt att på höstarna 1840 och 1841 påminna gårdsägarna om deras plikter samt om de böter som tjänstehjonen ådrog sig om de inte lämnade in betyg till prästen,

[d]å det hänt att från andra Församlingar inflyttade personer längre tid dröjt med att
till Pastor aflemna Prestbevis.⁷⁸

Stadens borgare tillika husägare och husbönder, det vill säga den traditionellt etablerade befolkningsstommen i staden som torde ha besuttit centrala kunskaper om sitt grannskap, skulle om några kunna förväntas vara en viktig grundbult i kontrollapparaten. Att vara borgare innebar att en person fått burskap med rätt att idka ”borgerlig näring”. Grunden häri var handel och hantverk men det var en grumligt formulerad reglering som gjorde det svårbestämt och konfliktfyllt både vad som skulle anses som borgerligt förpliktigande och vad som var en fri näring att utöva. Stadens organisation och fördelning av resurser grundade sig i borgerskapets skyldigheter och privilegier och dessa var alltså tätt förbundna med näringsregleringen. Fria näringsidkare torde liksom löst folk ha setts som ett hot mot systemets jämvikt. De kom att tävla om stadsmarknaden men på andra villkor än det etablerade borgerskapet.⁷⁹ Borgarna hade representanter inom stadens styre i form av ”borgerskapets äldste”, vilka tillsattes på ”allmänna rådstuwan” där alla med burskap hade rösträtt. Borgerskapets äldste företrädde borgarna i olika spörsmål och sammanträdde både tillsammans med och särskiljda från magistraten. De äldste tog ställning till burskapsansökningar och fick därav del av den viktiga makten att besluta om den interna ekonomin i staden inte minst genom sina beslut kring inflytningar av nya hantverkare och handlare.⁸⁰ Konsekvenserna

⁷⁶ ÖC 18390504. Se även LB 18180520.

⁷⁷ ÖC 18400801.

⁷⁸ ÖC 18411030, resp. 18401128.

⁷⁹ N. Herlitz (1924), s. 113ff. Citat s. 113.

⁸⁰ F. Lindberg, del 2 (1976), s. 290.

av en nekad burskapsansökning kunde leda till att en familj inte fick direktionens tillstånd att flytta in, vilket till exempel var fallet med hustrun till en bagare som vägrats burskap i staden. Risken att barnfamiljen skulle bli offer för fattigdom och därmed stadens fattigkassa bedömdes vara alltför stor.⁸¹

SAMBANDSCENTRALEN— SOCKENSTÄMMAN

Den täta sammanflätningen i och mellan olika stads- och församlingsorgan blev ytterst manifesterad i sockenstämman där representanter för pastorsämbetet, magistraten, fattigvårdsdirektionen, kungliga befallningshavande, det vill säga landshövdingen, och stadens borgerskap sammanstrålade och utbytte information och synpunkter. Borgerskapsrepresentationen var stark med två ombud per kvarter. Ombuden valdes på den "Allmänna Rådstufwa" som magistraten kallade till och på vilken alltså alla med burskap i staden hade rösträtt.⁸² Sockenstämman hade ingen större del i den direkta fattigvårdshanteringen som istället ålagts fattigvårdsdirektionen.⁸³ På sockenstämman gavs emellertid tillfälle att lägga fram ståndpunkter och ställa förfrågningar mellan de olika organen. I samband med att fattigvårdsreglementet skulle omprövas i början av 1840-talet yttrade sig exempelvis fattigvårdsdirektionen på sockenstämman angående tiggeriproblemet i staden. Detta var sammanlänkat med frågan om vilka som hörde, eller skulle få höra, till stadens befolkning. Direktionen hävdade att de flera gånger försökt att få hjälp av polisen i staden för att få reda på vilka tiggare som hörde till staden och vilka som kom utsocknes ifrån. De hade emellertid endast fått hjälp med detta två gånger. Vid dessa tillfällen hade ett par "vanartige" äldre pojkar blivit skickade till stadens korrektionsinrättning. Fattigvårdsdirektionen underströk dock att inga barn i Linköping behövde tigga, om fattigvårdsdirektionens ombudsmän blev uppmärksamma på de fattigas behov i tid. De konstaterade dock uppgivet att "[o]kynne, wanart, lättja och liderlighet har ännu ingen Lag förmått förekomma."⁸⁴

Det var också på sockenstämman som frågor om församlingens (stadens) försvarslösa personer behandlades på uppdrag av landshövding och magistrat. På sockenstämman ägde nämligen en slags "samkörning" rum av information från olika håll.⁸⁵ Sockenstämman tog till exempel hjälp av polisen för att undersöka hur det stod till med lösa personers "frägd och förhållande" i staden. De fick då ansöka hos magistraten om att få lov till detta. Det önskades till exempel i fallet med en hushållerska som förlorat sin tjänst och som skulle sättas på spinnhuset i Norrköping om hon inte skaffade sig en laglig tjänst. Hon bodde olovligen hos en barnmorska, vilken sockenstämman skulle ställa till svars om det visade sig att hushållerskan skulle bli en börda för församlingen, i linje med vad fattigvårdsdirektionens föreslagit 1818.⁸⁶ Sockenstämman hade makten att avgöra vilka som bedömdes (kunna) syssla med något för staden gagneligt som lag

⁸¹ LiSA, LFP, vol. A1:3, 1821-43. År 18311003, § 10.

⁸² LB 18180729, resp. 18180801; F. Lindberg, del 2 (1976), s. 281ff., 298f. Denna rösträttsprincip gällde fram till 1860.

⁸³ F. Lindberg, del 2 (1976), s. 297, 302.

⁸⁴ VaLa, Kyrkoarkiv KIa, 5, LinD, SSP 1832-56, Walborgsmässa Ordinarie sockenstämma, 18410607, § 14.

⁸⁵ M. Vejbrink (1982), s. 188.

⁸⁶ VaLa, Kyrkoarkiv KIa, 4 LinD, SSP 1816-1831, Allmän ordinarie Walborgsmässa-sockenstämma 18180508, § 12.

utanför de lagstadgade tjänsterna.⁸⁷ Magistraten respektive landshövdingen kom således med förfrågningar till sockenstämman om framför allt vanfrenjda och lösa personers möjlighet att få laga försvar eller annan stadig sysselsättning inom staden. Till detta ställde sig sockenstämmans ledamöter, i de 14 fall som framkommit här, odelat negativa.⁸⁸ Ynglingen Claes Johan Fredriksson exempelvis, som straffats för stöld, nekades eftersom han var "... känd för sin svåra vanart, troligen som en följd af vanvårdad uppfostran och föräldrarnas dåliga exempel".⁸⁹ I den här tidens samhällsdebatt sattes ofta sedeslöshet och vanart i samband med påvra förhållanden i barndomen.⁹⁰ Förra metallarbetaren Per Gustaf Ekwall gavs inte heller någon möjlighet till arbete i staden eftersom han var "illa känd" på grund av en "... oordentlig lefnad och sin begifvenhet på starka drycker". Sockenstämmans kunskaper om de omfrågade personerna var viktiga för magistraten som ville ha omdömet medskickat prästbeviset.⁹¹

I Linköping verkar det följaktligen snarare ha varit *pro forma* att ta upp dessa ärenden på sockenstämman än att använda forumet som en genuin möjlighet till hjälp för den försvarslöse. Väinö Helgesson har funnit detsamma vad gäller tidigare straffade försvarslösa.⁹² Under slutet av den studerade perioden började faktiskt, som Jonas Olofsson visar, en gryende arbetsmarknadspolitik slå igenom tänkesättet och det blev alltmer accepterat att se försvarslösa som just arbetslösa som borde få hjälp till arbete.⁹³ I och med att personerna nu blivit uppmärksammade för att sakna, eller ha blivit av med, arbete och kanske också för dåligt uppförande, kom dock deras rätt att bo i staden och få dess fattighjälp att bli ifrågasatt. Sockenstämmans gottfinnande förefaller här ha haft betydelse för utslagen där också kännedom om var dessa personer senast varit bosatta och skattskrivna var utslagsgivande. Landshövdingen frågade exempelvis sockenstämman om det fanns stadig sysselsättning åt förra lantmäteriauscultanten Isak Ljungberg som sade sig vara född i Askeby där han bott tills han flyttat till staden sju år tidigare för ett lagligt arbete. Nu saknade han emellertid laga försvar och hans öde hade hamnat på Konungens Resp. Befallningshafvandes bord. Sockenstämman hade inga uppgifter om vanfrenjd men yrkade ändå på att Isak skulle återföras med sin familj till Askeby där han tydligen senast varit skattskrivnen, trots att han befunnit sig i staden i hela sju år.⁹⁴

Vilka som över huvud taget blev föremål för sockenstämmans uppmärksamhet kunde dessutom komma an på om någon borgare i staden anmälde en person som han misstänkte inte hade tillstånd att bo där. Herr Järnhandlaren Lundman varnade på detta sätt sockenstämman för att kopparslagare Wisting från Skänninge vistades i staden med sin hustru sedan förra våren och hade ansökt om burskap. Lundman kände till att Wisting nog inte skulle få burskap och att han förmodligen skulle få svårigheter att försörja sin familj medan han arbetade åt kopparslagare Zander. Detta förhållande skulle kunna

⁸⁷ N. Herlitz (1924), s. 132.

⁸⁸ Grundat på LinD, SSP för år 1818, 1821, 1826, 1831, 1836, 1841 och 1846.

⁸⁹ VaLa, Kyrkoarkiv KIa, 5 LinD, SSP 1832-1856, extra ordinarie sockenstämma 18360410.

⁹⁰ J. Söderberg (2000), s. 227.

⁹¹ VaLa, Kyrkoarkiv KIa, 5 LinD, SSP 1832-1856, extra ordinarie sockenstämma 18360624.

⁹² V. Helgesson (1978), s. 115.

⁹³ Jonas Olofsson, *Arbetslöshetsfrågan i historisk belysning: En diskussion om arbetslöshet och social politik i Sverige 1830- 1920* (Lund, 1996), s. 97-115. Se även N. Holmberg (1934), s. 94.

⁹⁴ VaLa, Kyrkoarkiv KIa, 5 LinD, SSP 1832-1856, extra ordinarie sockenstämma 18360522.

få staden att "... lida mycken olägenhet", menade han. Eftersom inte heller fattigvårdsdirektionen hade givit sitt tillstånd till inflyttningen skulle sockenstämman kräva av fattigvårdsdirektionen att den ansökte hos magistraten om att polisen skulle få förhöra Wisting och föra honom ut ur staden.⁹⁵

Denna något omständliga arbetsgång uttrycker tydligt hur kontrollapparaten kring inflyttning i staden var reglerad av ett intimt samröre mellan de olika organen och funktionerna samtidigt som utfallen ofta var beroende av enskilda intressenters anmälningar, kännedom och talan beträffande en viss persons rätt att bo och arbeta i staden. Detta förfarande bör ha borgat för en synnerligen god kontroll av inflyttningen och visar prov på det system av social kontroll som det var inbäddat i vid denna tid. Systemet kännetecknades framförallt av vad Martin Vejbrink kallar den "halvformella" kontrollen, vilken utövades av organ som just fattigvården, sockenstämman, magistraten och länsstyrelsen. Prästerna var också en del av denna och fungerade som en central länk mellan å ena sidan husböndernas och grannskapets "informella" kontroll och å andra sidan de statliga myndigheternas "formella" kontroll.⁹⁶ Kontrolltyperna återfanns dessutom i sin tur inom en samhällsstruktur där inte makten mellan stat, kyrka och lokalort var åtskiljd utan samverkade, något som var typiskt för det svenska samhällsskicket jämfört med övriga Europa.⁹⁷ Trots dessa till synes goda förutsättningar har det dock framkommit att det inom de respektive kontrollorganen i staden fanns ett ömsesidigt missnöje med hur inflyttningskontrollen i Linköping hanterades där alltså borgarna själva var stommen. De hade intresse att bevaka sina revir i staden men var samtidigt, som Nils Herlitz påpekar, del av en stadsorganisation som byggde på borgarnas egna ideella arbetsinsatser, exempelvis genom att vara ordningsmän, vilket kanske inte alltid motiverade till nitälskan.⁹⁸ Borgarna var dessutom undertaliga jämfört med det övriga folket.

⁹⁵ VaLa, Kyrkoarkiv KIa, 4 LinD, SSP 1816-1831, allmän extra ordinarie sockenstämma 18180707, § 5.

⁹⁶ M. Vejbrink (1982), s. 188, 192.

⁹⁷ J. Sundin, "Kontroll, straff och försoning. Kyrklig rättvisa på sockennivå före 1850", i J. Sundin, red. (1982), s. 53.

⁹⁸ N. Herlitz (1924), s. 234f.

SYNEN PÅ SAMBANDEN MELLAN INFLYTTNING, LÖSDRIVERI OCH TIGGERI

Kontrollapparaten hängde samman med den övergripande samhällsordningen. Det blev nämligen, vilket fattigvårdsstyrelsen själv påpekade, komplicerat när allt fler människor nu började lösgöra sig från den slutna administrativa ordningen med följden att personer exempelvis bodde på ett ställe och var skattskrivna på ett annat. Fattigvårdsstyrelsen skrev i en propå till magistraten året innan inflyttningen blev oinskränkt om de återkommande bekymren med att det flyttade in fattiga personer i staden, skattskrivna på någon annan ort, vars barn ofta blev "kringstrykande" tiggare. Detta administrativa förhållande komplicerade tillsynen enligt fattigvårdsstyrelsen då personerna inte tillhörde stadens Domkyrkoförsamling men likväl dess "civila local-auktoriteters lydno", något som dessutom inte var författningsenligt. Skattskrivningen skulle äga rum på den plats som personen vistades på större delen av året. Detta tolkade fattigvårdsstyrelsen dock till sin egen favör, nämligen genom att understryka det rimliga i att bo där man är skattskrivna och inte tvärtom, det vill säga att personen försökte skattskrivna sig där denne för tillfället vistades.⁹⁹ Skattskrivningen skulle alltså vara sekundär vid prövningen av en inflyttning.

Det var alltså inte ovanligt vid den här tiden att det cirkulerade folk inom landet med oklar tillhörighet till socken och skatteadministration. Några av dessa personer tillhörde sannolikt det segment av befolkningen som av olika skäl försökte undkomma kontrollinstanserna, så kallade luffare och kringstrykare. Rapporter från England vid 1800-talets mitt avslöjar hur myndigheterna där uppmärksammade vissa inslag av tiggeri och vagabonderi som en yrkesbana, det vill säga en alltmer utstuderad väg till ett levebröd.¹⁰⁰ I Sverige utreddes också lösdrivares behandling under 1800-talet. C. G. Hammarskjöld har till exempel en talande utläggning beträffande riskerna med att inte vistas "stadigvarande" på en ort:

Redan ett sysslolöst lif medför ett förderfligt inflytande i moraliskt hänseende. Saknas nu icke blott hem eller åtminstone stadigvarande vistelseort, så blir sannolikheten af ett moraliskt förfall så mycket större. Den, som äger ett eget hem, är redan härigenom intresserad i rättstillståndets upprätthållande. Han har något att frukta för egen del och är därför åtminstone i någon mån benägen och van att med ovilja betrakta förbrytelser. Och äfven den, som sjelf saknar ett eget bo, men dock har sin stadiga vistelseort på en och samma trakt, bindes genom hänsyn till kamrater, vänner, fränder, för hvilkas omdöme han merendels icke är likgiltig. Deremot är det allbekant, hvilken moraliskt förslappande inflytelse, ett ostadigt, kringströfvande lif utöfvar. Brist på tillgångar ökar frestelsen. Den, som, ehuru medellös, icke genom arbete förtjenar sitt uppehälle, är uppenbarligen hänvisad till andra människors egendom för att få sina lefnadsbehof tillfredsställda.¹⁰¹

Fattiga kringstrykare hade, som nämnts, enligt Westling viss möjlighet att vistas oberoende i den svenska förindustriella 1600-talsstaden, som erbjöd gott om gömslen för

⁹⁹ LiSA, LFP, vol. A1a: 1, år 18461015, § 3.

¹⁰⁰ C. J. Ribton-Turner, *A History of Vagrants and Vagrancy and Beggars and Begging* (Montclair, New Jersey, 1972), s. 241, 246-247.

¹⁰¹ Carl Gustaf Hammarskjöld, *Om Lösdrifvare och deras Behandling, företrädesvis enligt Svensk Lag* (Lund, 1866), s. 7.

den som inte ville bli igenkänd och ertappad.¹⁰² Detta förhållande tycks inte ha ändrats i grunden vid 1800-talets början. En lärogosse hade exempelvis hållt sig undan i staden i åtta dagar när en bläckslagare vädjade i tidningen att ingen skulle ”herbergera” gossen.¹⁰³ Tiggeriet kunde i sådana fall vara ett *skäl* till att vilja, eller mer troligt behöva, flytta in eller åtminstone vistas i staden olovandes, något som staden hade att ta med i beräkningen i sin hållning i inflyttningsfrågan. Tiggare som inte hörde till Linköpings stad fick inte blott kravet att upphöra med tiggeriet utan skulle också skickas hem utan omsvep, ett förfarande med medeltida anor.¹⁰⁴ De fick alltså inte vistas i staden överhuvudtaget och hemförsamlingen fick stå för hemtransporten ekonomiskt. Stadsbetjänterna anbefalldes därför, enligt en kungörelse 1838:

... sjelfva noga efterspana, gripa till förenämnde ort afföra alla dem, som bettlande i staden anträffas.¹⁰⁵

Kringstrykarna och dess gelikar tillhörde kärntruppen bland ”löst folk”, enligt det traditionella begrepp som förekom under hela 1800-talet under mer eller mindre stränga definitioner.¹⁰⁶ Gränserna för begreppet hade emellertid vaga konturer och Svante Jakobsson som studerat lösdrivares behandling i slutet av 1800-talet menar att det förmodligen var en grannliga uppgift för myndighetspersoner att säkerställa vem som var egentlig ”lösdrivare”, försvarslös eller hemlös, eller kanske endast i flyttningstagen. Här fanns ett stort utrymme för tolkningar angående den misstänkta syften, redbarhet och leverne, utan att detta för den skull nödvändigtvis innebar att myndigheterna agerade egenmäktigt i bedömningarna.¹⁰⁷

Fattigvårdsdirektionen var, som visats, bekymrad över det stora antalet försvarslösa i Linköping och urskiljde dessa i tre slag: de som hade små barn eller gamla föräldrar att vårda och därför inte kunde arbeta, de som var vanryktade på grund av sjukdom, lathet eller osedlighet och därför inte kunde få anställning som tjänstehjon samt de som blivit anmälda till landshövdingen men fått tidsfrist att skaffa sig laga försvar. Tillgång på arbete uppgavs inte saknas i staden vid mitten av 1820-talet, enligt fattigvårdens uppfattning. Å andra sidan framkommer i landshövdingens berättelse att Linköping troligen genom utflyttningar minskat sin befolkning på grund av saknade ”bergningstillfällen”.¹⁰⁸ Det var just också städernas bristande företagsliv som bekymrade 1839 års statliga fattigvårdsutredning. Utredarna menade att det behövdes fler arbetstillfällen för arbetarna.¹⁰⁹

¹⁰² C. Westling (2002), s. 89.

¹⁰³ LB 18260527.

¹⁰⁴ Angående 15-1600-talen, se Lars Levander, *Fattigt folk och tiggare* (Stockholm, 1974), s. 101ff.

¹⁰⁵ ÖC 18420402, kungörelse daterad 18381116.

¹⁰⁶ Enligt SAOB förknippas ordet ”lös” historiskt bl.a. med att sakna bostad och anställning samt att flytta omkring och leva karaktärlöst och asocialt. [<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>]. Åtkomst 090206.

¹⁰⁷ S. Jakobsson (1984), s. 11, 146ff.

¹⁰⁸ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, År 1826, osäkert datum februari, § 2; Kongl. Commerce Collegium femårsberättelser 1822. Kongl. Maj:ts Befallningshafwandes i Östergöthlands med Wadstena län till Kongl. Maj:t afgifne Fem-årsberättelse år 1822, s. 10.

¹⁰⁹ N. Holmberg (1934), s. 91.

Benägenhet att anmäla de försvarslösa verkade heller inte saknas hos de lokala myndigheterna. Borgmästaren i Linköping anmälde till exempel år 1831 "åtskillige personer" som saknade laga försvar till fattigvårdsdirektionen som hade att besluta om deras framtid.¹¹⁰ Även den, enligt ÖC, "nitiske" stadsfiskalen sökte exempelvis 1842 upp ett 70-tal personer i staden, varav många kvinnor, utan laga försvar och ställde dem inför Rådhusrätten med tvång att skaffa sig tjänst inom en utsatt tid.¹¹¹ Landshövdingen såg emellertid skeptiskt på möjligheten att följa lagen om försvarslöshet fullt ut, delvis på grund av platsbristen på fängelserna med ett tusenfaldigt tryck från människor utan anställning och delvis på grund av att den "allmänna känslan" inte medgav att dessa skulle behandlas som tungt kriminella.¹¹² Det låg i linje med den vid tiden starka liberala och socialt medvetna opinionen som exempelvis *Aftonbladet* och Geijer stod för.¹¹³ Det hindrade inte att Geijer samtidigt kunde ge uttryck för en skarp och tidsenlig indignation över lösdriivarna och de barskrapade, just för att de ansågs ställa sig utanför samhället moraliskt och ekonomiskt.¹¹⁴

De arbetsföra som var arbetslösa och eller försvarslösa, och därmed egentligen saknade rätt att bebo staden, skulle sålunda bevakas till arbete och hindras fattighjälps tiggeri. De direkta fattighjälpsinsatserna skulle istället riktas till de gamla försvagade och behövande som nu tiggde för sin överlevnad, menade den tillsatta kommittén inför fattigvårdsomorganisationen i Linköping. I en tidningsinsändare 1841 hävdades att det inte bara var dessa äldre fattighjon, utan även barn och unga vuxna, som var delaktiga i tiggeriet. Det var heller inte bara mat utan även pengar som tiggdes och insändaren gör gällande att få i staden torde ha undgått att ha blivit uppmanade: "'Herre gif en slant'".¹¹⁵ Kommittén lyfte på samma vis fram att stora skaror barn från såväl stad som landsbygd med daglig regelbundenhet skickades ut att hämta föda som de ofta inte nyttjade själva utan sålde vidare.¹¹⁶

Magistraten hävdade, i likhet med fattigvårdsdirektionen, att det inte fanns något skäl för någon att behöva tigga eftersom fattigvården hade fått tillräckliga medel samt att det också fanns möjligheter att ge gåvor till de fattiga på ordnad väg. Tiggeriet skulle därför motverkas å det bestämdaste eftersom det drog med sig "Lättingar och Wanwårdad Ungdom både från Staden och Landsbyggen". Vid 1831 års början vidtog därför magistraten ordentliga åtgärder mot tiggeriet som de menade störde stadens befolkning "i husen och å Gatorne". Risken befanns överhängande att samhället skulle bryta samman om ungdomar och barn började "att sysslösa kringstryka, hwarigenom deras förderf till seder och arbetsgagn merendels för alltid grundläggges". Magistraten vädjade därför till stadens invånare att ta sitt ansvar och anmäla tiggarna till "Uppsy-

¹¹⁰ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 1831, 18310122, § 1.

¹¹¹ ÖC 18420126.

¹¹² Landshövdingen i Östergötlands län. Femårsberättelser för åren 1832-36. Bihang till Riks-ståndens protokoll 1840 (Stockholm, 1840), s. 39-40.

¹¹³ A. Kjellén (1937), s. 34f; E.G. Geijer (1874), s. 91.

¹¹⁴ J. Söderberg (2000), s. 233ff.

¹¹⁵ ÖC 18420618; "Utdrag ur Herr Professorn och Riddaren Åmans anförande till protokollet vid Walborgs-Messo Socken-stämman, angående stadens fattigvård", i ÖC 18410609. Se även F. Lindberg, del 3 (1976), s. 69. I Åmans anförda tidningsinsändare, skriven inför fattigvårdsreglementets omformning, tas upp att fattighushjonerna inte bedömdes kunna klara att på sitt bistånd skaffa "ved, föda och kläder, då nakna väggar endast bestås". Detta påstående fick även stöd av en revision av fattigvården i staden 1815-1816.

¹¹⁶ ÖC 18420618.

ningen”.¹¹⁷ 1838 (samt ånyo 1842) togs saken upp igen av magistraten i en kungörelse som lät meddela att tiggarna, som främst var barn, skulle sättas på stadens korrekthuset och föräldrarna uppspåras för att straffas. Om ”verkligt” behov förelåg skulle familjen dock få hjälp.¹¹⁸ Magistraten hyste sålunda en för tiden allmänt förekommande tanke om att det bland tiggarna förekom två sorters fattigdom, nämligen den ”*ärliga*” och den ”*oärliga*”, något som bland andra Geijer gör gällande i sin uppmärksammade uppsats om fattigvårdsfrågan från 1839.¹¹⁹ Här märks samtidigt drag av den förmoderna, skärpta inställningen till fattigdom och tiggeri som Christina Unger åskådliggjort beträffande 1600-talets Stockholm.¹²⁰ Den statliga fattigvårdsutredningen 1839 hade ett förslag om att renodla hanteringen av de fattiga. De som hade vilja och kraft att arbeta borde hamna på en frivillig arbetsinrättning medan de fattiga som saknade motivation och moral borde hamna på tvångsarbetsinrättning.¹²¹ Dessa inrättningar sätter Jonas Olofsson i samband med insatser i form av tidiga nödhjälpsarbeten.¹²²

Tiggeriförfallet som stadens styrande var bekymrade över var alltså ständigt aktuell i staden under den här perioden.¹²³ Klagomålen på utbredd fattigdom och tiggeri bland dem som redan bodde i staden återkom under hela den första delen av 1800-talet. 1836 fick exempelvis drygt 5 procent av stadens invånare någon form av fattighjälpen.¹²⁴ De obesuttna skarorna som tiggade blev i stort sett synonyma med inflyttarna vilka ställdes mot stadens befolkning, som ”stördes”. Här avsågs egentligen borgarklassen och aristokratin trots att dessa var i minoritet inom stadens befolkning vid den här tiden. Dessa högre samhällsgrupper hyste som åskådliggjorts vanligen föraktfulla känslor mot tiggare och löst folk som inte uppfattades vara av det rätta strävsamma slaget,¹²⁵ men den vädjan som kom från magistraten att inte ge allmosor till tiggarna tyder också på att dylika sympatifyllda handlingar förekom parallellt i staden.

Den alltjämt helgjutna samhällsstrukturen bidrog till att inflyttningsfrågan och dess hantering är svår att skilja från såväl fattigvårdsfrågan som försvarslöshetsfrågan vid denna tid. Till Geijers frågor om vem som hade rätt till fattighjälpen av vem och var, kan sålunda fogas frågan vem som skulle betraktas som lös eller lösdrivare. Detta poängterade även den ovannämnda statliga fattigvårdsutredningen från 1839, som på ett bättre sätt ville kunna skilja på ”tjänstlösa”, ”försvarslösa” och ”lösdrivare” i lagen. De allra farligaste för samhället bland dessa, menade de, var lösdrivarna.¹²⁶ I Linköpings fall har det konkret framkommit hur de obesuttna inflyttarna kom i kläm och fick dras, inte bara med en osäkerhet kring sin rätt att flytta in och få ta del av fattigvården, utan också betraktades som faktiska eller presumtiva tiggare och lösdrivare med det sociala stigma som det innebar. Samtidigt bör bilden inte göras alltför entydig. Den sociala

¹¹⁷ LB, Adress-kontor, 18310309.

¹¹⁸ ÖC 18420402, kungörelse daterad 18381116.

¹¹⁹ E. G. Geijer (1874), s. 110. Geijers kursivering. Se även J. Olofsson (1996), s. 110 om Robert Cederschiölds utläggningar.

¹²⁰ C. Unger (1996), s. 144.

¹²¹ *Underdånigt betänkande, med dertill hörande handlingar, angående fattigvården i riket, utom Stockholms stad, jemte dermed sammanhang egande ämnen* (Stockholm, 1839), s. 143.

¹²² J. Olofsson (1996), s. 98f.

¹²³ F. Lindberg, del 3 (1976), s. 66-75.

¹²⁴ *Ibid.*, s. 70-72.

¹²⁵ Se även S. Jakobsson (1984), s. 150.

¹²⁶ *Underdånigt betänkande...* (1839), s. 143.

kontrollen i staden var god men det var likafullt inte säkert att den alltid gick de styrandes ärenden. Precis som att befolkningen i staden olovligen hyste inflyttare, var den uppenbarligen inte heller främmande för att ge allmosor till tiggarna. Inom stadens befolkning fanns således motstridiga hållningar till de fattiga inflyttarna och sympatin kunde alltså innebära ett visst engagemang i de fattiga. En sådan, enligt maktavarna, problematisk sympati är något som också konstaterats i Göteborg i början av 1800-talet.¹²⁷ Trots allt var det möjligt i den lilla staden för fattig och rik, att i all sin kontrast komma nära varandra i gatustråk och på förstukvist, om än i mer praktisk mening.

Bild 3. Westmanska gården vid Stora torget. Foto: Didrik von Essen, ca 1895, Källa: ÖLM.

¹²⁷ A-M. Fällström (1974), s. 41. Jfr. C. Unger (1996), s. 273f. Hon menar att liknande förbud mot att ge till de fattiga införts i Stockholm under 1600-talet och att detta innebar att engagemanget slocknade, då insamlingarna istället sköttes av fattigkassan.

”...SÅ VIDA ICKE STADEN SKALL ÖFVERSVÄMMAS AF FATTIGT FOLK AF ALLA CLASSER...”: STICKPROV PÅ FATTIGVÅRSDIREKTIONENS HANTERING AV INFLYTTNINGSFRÅGOR

Det kan nog misstänkas att det i staden, som fattigvårdsdirektionen och magistraten själva anade, slank in en del obehöriga personer som aldrig kom till deras kännedom. Vid de punktnedslag som gjorts för de sex åren 1821, 1826, 1831, 1836, 1841 och 1846 protokollfördes sammanlagt 121 prövningar eller granskningar (brett definierat som inflyttningsärenden som på något vis fångat fattigvårdsdirektionens/styrelsens intresse), gällande antingen ensamma personer eller familjer och hushåll som sökt tillstånd att flytta in eller ertappats med att olovligen redan ha flyttat in.¹²⁸ Det kan tyckas som en litet antal med tanke på att det varje år i början av 1800-talet flyttade in långt över 300 personer. De allra flesta av dessa var dock unga och tillhörde tjänstekategorin och behövde alltså inte ansöka om inflyttningsstillstånd.¹²⁹ Dessutom ledde förhållandevis få av prövningarna, 24 stycken, till oförbehållsamt nekad inflyttning, vilket tabell 1 visar. Inget hindrade emellertid att de försökte igen vid en annan tidpunkt. Könsfördelningen var jämn bland dem som stod som huvudsökande. Som jämförelse till dessa siffror kan nämnas att Fällström räknat att i Göteborg fick endast 22 av 80 sökanden *tillåtelse* att mantalsskriva sig i staden år 1830. Bland dessa tillhörde merparten arbetsklassen.¹³⁰ Om siffrorna är jämförbara, tillämpade alltså Göteborg en strängare praxis än Linköping.¹³¹

¹²⁸ Beräkningen är vid och utförd med vissa gränsfall inkluderade. Exempelvis har yttrande över besvär om tidigare nekad inflyttning här räknats som en prövning/granskning, likaså anteckning i protokollet om olovlig inflyttning som lämnats utan vidare kommentar om åtgärd samt kommentarer kring person som fått inflyttningsstillstånd men med en anmärkning från fattigvårdsdirektionens sida. Ett fall som påbörjats året innan men överklagats och dryftats under det utvalda året har också tagits med, likaså granskningar av redan inflyttade fall där laga försvar saknas. Prövningarna har dock räknats per individ, dvs. personerna har endast tagits med en gång även om deras ärende dryftats flera gånger under året. (En person som först nekats och senare under året fått flytta in har således inte räknats som en nekad inflyttning.) Däremot har endast huvudsökanden räknats inom en familj/hushåll. I vissa fall kan någon annan än föremålet för inflyttning ha gjort själva ansökan. Då räknas den som ska flytta in som huvudsökanden. För övrigt kan nämnas att i protokollen blandas prövningsärenden med övriga fattigvårdsfrågor.

¹²⁹ 1821-1830 flyttade t. ex. 360.8 personer in till Linköping i årsmedeltal. Se F. Lindberg, del 3 (1976), s. 14. Den demografiska karaktäristiken beskrivs närmare i kapitel 5.

¹³⁰ A-M Fällström (1974), s. 44.

¹³¹ De båda städerna verkar ha haft olika organisation av prövningsrätten av inflyttningsärenden då Fällströms uppgifter bygger på poliskammarens protokoll och inte fattigvårdens protokoll som är fallet i Linköping.

Tabell 1. Fattigvårdens samtliga inflyttningsprövningar i Linköpings Domkyrkoförsamling åren 1821, 1826, 1831, 1836, 1841 och 1846, fördelade på år och könstillhörighet på huvudsökanden jämfört med antalet inflyttningar till Linköpings Domkyrkoförsamling samma år, enligt inflyttningslängderna.

År	Antal protokollfördade inflyttningsprövningar i staden. Antal inflyttningar inom parentes	Män med eller utan familj	Kvinnor med eller utan manlig försörjare i staden	Varav antal blankt nekade män	Varav antal blankt nekade kvinnor
1821	19 (276)	8	11	2	3
1826	25 (422)	10	15	2	2
1831	14 (372)	9	5	1	1
1836	21 (537)	9	12	1	1
1841	11 (473)	9	2	3	1
1846	31 (437)	16	15	5	2
Totalt:	121 (2517)	61	60	14	10

Källor: LiSA, Fattigvårdsdirektionens protokoll, för år 1821, vol. A1:2 och A1:3, 1826, vol. A1:3, 1831, vol. A1:3, 1836, vol. A1:3, 1841, vol. A1:3, Fattigvårdsstyrelsens protokoll, för år 1846, vol. A1a:1; Genline, Inflyttningslängder för Linköpings Domkyrkoförsamling för dito år, vol. B:1, s. 22, vol. B:1, s. 162, vol. B:2, s. 100, vol. B:2, s. 216, vol. B:3, s. 140, vol. B:4, s. 30.

Kommentar: Beträffande antal protokollfördade inflyttningsprövningar avses huvudpersonen som flyttade in. Antalet medflyttande är ej inräknade. Ärendena gäller både inflyttningsansökningar samt olovligt inflyttade, "vistande" i staden samt resulterade nekanden. Beträffande antal inflyttningar enligt inflyttningslängderna avses totalsumman av inflyttade.

Vad som inte framkommer i tabell 1 är att flertalet av dem som fick inflyttningsstillstånd fick det på vissa villkor. Vid en närmare kontroll av fallen framkommer vilka villkor det handlade om samt bevekelsegrunderna för fattigvårdsdirektionens/fattigvårdsstyrelsens beslut för den tämligen socialt spretiga skara individer som hamnade under stadens prövning de berörda åren.

LAGA FÖRSVAR

Egentligen var laga försvar en företeelse som hörde till tjänstehjonsstadgan och som sådan beskrev den primärt förhållandet mellan husbonde och tjänstehjon inom de agrara näringarna. Monika Edgren menar att det är mindre känt hur laga försvar hanterades i städerna där också möjligheterna att olovligt undslippa att ta årstjänst torde ha varit större.¹³² Det blev än mer komplicerat när det började uppträda nya och friare arbetsförhållanden i jämförelse med de ursprungliga skråbaserade.

Löfte om ett stundande arbete vid inflyttning var inte något som fattigvården tog lätt på. Det skulle bekräftas på regelmässigt sätt innan en person som ansökte om inflyttning kunde få lov att flytta in. Det räckte till exempel inte med ett intyg från slottsvaktmästaren för att avskedade trumslagaren Johan Bergström från Törnevalla skulle få

¹³² M. Edgren (1994), s. 64.

inflyttningsstillstånd. Han var tvungen att först visa upp ett utdrag från kansliprotokollet att han var anställd som vaktkarl vid slottshäktet innan han fick flytta in med hustru och barn.¹³³ Det stränga förfarandet framgår också av ärendet med en murardräng som flyttat till staden med sin familj för att arbeta hos direktör Holmberg. Holmberg hade gjort en skriftlig försäkran om laga försvar, såvida murardrängen kunde få inflyttningsstillstånd. Det fick han, men Holmberg blev ”vänligen” förbunden ”att hädanefter, när person under hans försvar skola inflytta, lemna en mera laglig säkerhet för sitt folks underhåll och bärgning, att de ej falla fattigkassan till last”.¹³⁴ Det är oklart vad som åsyftas här men till saken hör att byggmästare Holmberg tidigare hade fått en anmärkning från fattigvårdsdirektionen om att han ”... ofta besvärat församlingen med emottagandet af arbetsfolk som varit staden till olägenhet...”. Han hade därför blivit ombedd att inte ta emot andra än dem som han avsåg att försörja inom sitt eget hushåll.¹³⁵ Däremot tillät fattigvårdsdirektionen att gifta drängen Lars Jacob Ahlstedt fick flytta in med försvar hos Byggmästare Hogner.¹³⁶ Hogner hade dock, även han, tidigare fått en inflyttningsansökan nekad gällande en skraddaredräng som skulle få gå i lära hos honom.¹³⁷ Fattigvårdsdirektionens vaksamhet torde ha att göra med det faktum, som Montgomery påtalat, att det på vissa orter förekom att husbönder satte i system att mot en summa pengar i ersättning ge laga försvar på pappret utan att det innebar någon reell tjänst. Dessutom var det brukligt inom i synnerhet byggnadssektorn, som det var fråga om här, eller andra säsongskänsliga arbeten att flera blev tagna i årsförsvar än vad som kunde avlönas.¹³⁸

Det inträffade till yttermera visso att fattigvården fick kännedom om personer som bodde i staden utan att ha laga försvar. Som framgått var vare sig fattigvården, sockenstämman eller magistraten hugade av dessa personer. Det var efter 1833 upp till sockenstämman att bedöma om en person ändå lyckades försörja sig ärligen på annat sätt eller om denne skulle åtalas. Iréne Artæus har fått indikationer från Västerås på att kontrollen kunde vara bristfällig från församlingens sida.¹³⁹ Som redovisats, förefaller Linköpings sockenstämman ha haft en allmänt återhållsam inställning till att erbjuda försvarslösa personer något försvar eller annan ”stadig sysselsättning” inom församlingen. Det verkar dock ha vara något slumpartat vilka som blev föremål för sockenstämmans beslut. Fattigvården i Linköping kunde ibland låta ett pragmatiskt synsätt råda, något som också Montgomery förväntar sig vad gäller tillämpningen av försvarslöshetsstadgan.¹⁴⁰ Pigan Stina Cajsa Hersling blev anmäld för att sakna laga försvar men när fattigvårdsdirektionen fick reda på att hon lyckats försörja sina tre barn utan att bli åtalad för något oegentligt fick hon stanna kvar i staden för att ta hand om sina barn. Dessa skulle annars bli en börda för fattigvården i staden.¹⁴¹ Ännu generösare var de mot skraddaren, *Johan Zettergren*, som återfinns i den *primära kohorten*. Han hade

¹³³ LiSA, LFP, vol. A1:3, 1821-1843, år 18260329 och 18260323, § 10.

¹³⁴ LiSA, LFP, vol. A1:3, 1821-1843, år 18211124, § 1.

¹³⁵ LiSA, LFP, vol. A1:2, 1813-1821, år 18181024, § 12.

¹³⁶ LiSA, LFP, vol. A1:3, 1821-1843, år 18310408, § 4.

¹³⁷ LiSA, LFP, vol. A1:3, 1821-43, år 18260408, § 1.

¹³⁸ A. Montgomery (1951), s. 58-59.

¹³⁹ I. Artæus (1992), s. 56-57.

¹⁴⁰ A. Montgomery (1951), s. 66.

¹⁴¹ LiSA, LFP, vol. A1:3, 1821-43, år 18360205, § 10.

blivit ertappad med att bo i staden utan laga försvar. Någon annan försörjning framgår inte heller. Fattigvården krävde att han skaffade sig ”stadig sysselsättning” men lät honom dock stanna kvar i staden eftersom han hade hustru och fem barn att försörja vilka annars riskerade att hamna hos fattigvården.¹⁴² Däremot erbjöd inte sockenstämman Zettergrens son, tio år senare, någon tjänst när han blivit häktad för snatteri.¹⁴³ Den springande punkten förefaller ha varit huruvida personen betedde sig på ett acceptabelt sätt, vilket en piga som ”... en längre tid som lösdrierska kringstrukit och fött ett oäkta barn, ...”, förmodligen inte heller gjorde. Kvinnor som togs för lösdriveri var ofta prostituerade.¹⁴⁴ Hon hade blivit tillsagd att lämna staden ett flertal gånger utan att lyda. Hon skulle nu skickas tillbaka till Klockrike där hon senast varit mantalsskriven. Detta var ett förfarande som förvisso också sockenstämman kunde tillämpa.¹⁴⁵

Det var heller inte vilken tjänst i staden som helst som blickade fattigvården inför en inflyttningsprövning. Möjligheten att genom denna försörja sig och sin eventuella familj beaktades också noga. Det framgår av hospitalsklockaren¹⁴⁶ Nordqvists fall. Han hade redan fått en fullmakt att flytta in med sina sex barn. Direktionen lämnade dock till protokollet en anmärkning ”om wederbörandes oförsigtighet att till en så ringa tjänsteman antaga en person som efter all sannolikhet icke kan förtjena tillräcklig bärgning för så stort underhåll”.¹⁴⁷ Hur det sedan i själva verket gick för Nordqvist och hans familj, tyder på att fattigvårdsdirektionen inte alltid hade fullt klart för sig vad försörjningsmöjligheterna verkligen innebar. Nordqvist tog vid som den andra, i rullorna kända, hospitalsklockaren. Som sådan fick han i naturaförmån rätt att bebo de två ”sjukrummen” som fanns kvar i kyrkan sedan hospitalstiden samt även under viss tid sköta mathållningen vid lasarettet tillsammans med sin hustru.¹⁴⁸ Nordqvist dog dock sex år senare vid 43 år ålder av ”nerffeber” (tarmtymf).¹⁴⁹ Nu lämnades klockarens hustru och fyra kvarvarande barn utan makens försörjning, förutom de tillgångar som Nordqvist lämnade efter sig enligt bouppteckningen och som var värda 100 riksdaler banco, varav en fjärdedel av värdet utgjordes av hans arbetskläder.¹⁵⁰ Den ”ringa” tjänst som Nordqvist hade vid hospitalet gav emellertid änkan, och senare även de hemmavarande dottrarna, en för kvinnor sällsynt möjlighet till egen försörjning. Änkan arbetade på lasarettet, som ”sjukwakterska” och senare ”mathållerska” fram till dess hon dog av ”bräcklighet” vid 65 års ålder. I kyrkböckerna finns inga noteringar om fattighjälp.¹⁵¹

¹⁴² LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18360205, § 9. Kohortmedlem.

¹⁴³ VaLa, Kyrkoarkiv KIa, 5 LinD, SSP 1832-1856, extra ordinarie sockenstämma 18460222. Son till kohortmedlem.

¹⁴⁴ H. Nilsson, L.-G. Tedebrand (2005), s. 92-93.

¹⁴⁵ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-43, år 18360205, § 10. (sic)

¹⁴⁶ Hospitalskyrkan låg på lasarettområdet, se Lars Olofsson, *Det lilla lasarettet mitt i stan: Länslasarettet i Linköping 1782-1895* (Linköping, 1989), s. 105f.

¹⁴⁷ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843. Sammanträdesprotokoll 24:e november 1821, § 1.

¹⁴⁸ L. Olofsson (1989), s. 106.

¹⁴⁹ Sjukdomen kan han för övrigt ha ådragit sig i sin tjänsteutövning då det var en vanligt förekommande åkomma hos de intagna på lasarettet. Se L. Olofsson (1989), s. 94; Död- och begravningslängd för LinD, vol. C: 6, s. 480 (GID 333.79.42900).

¹⁵⁰ H. Nilsson, S. Willner (1994), s. 9.

¹⁵¹ L. Olofsson (1989), s. 94; LinD Hfl, 1821-25, vol. 24, s. 70; 1826-30, vol. A1: 28, s. 56; (GID 333.33.39700); 1831-1835, vol. A1: 32, s. 52 (GID 333.38.36100); 1836-1840, vol. A1: 36, s. 56 (GID 333.43.45400); 1841-1845, vol. A1: 40, s. 66 (GID 333.47.73800); 1846-1850, vol. A1: 44, s. 68 (GID

Ett annat fall rörde förre rättsaren Wolf Wilhelmsson med hustru och fem små barn från Skeda. Han hade blivit lovad en hållkarlstjänst, vilket innebar att han skulle tillhandahålla ombytesthästar till de resande vid gästgiveriet i staden. Tjänsten ansågs emellertid alltför "ostadig och vacklande" med risk att inte kunna säkra en framtida försörjning för den stora familjen inom staden, varför familjen nekades inflyttning.¹⁵² På arbetsmarknadsgrunder avslogs också en ansökan från gifta mjölnardrängen Carl Olsson Olander från Tannefors som önskade bli stenläggare i staden. Det fanns redan "ett öfverflödigt antal af arbetsföre karlar" som anmält sig till stenläggare vilket gjorde Carl Olsson, som dessutom var 44 år och familjefader, umbärlig.¹⁵³

Det är i ljuset av detta värt att anmärka att en del nya anställningar i staden, bland dem som inte tillhörde det övre sociala skiktet, inte ifrågasattes av fattigvården. Föga förvånande är att skraddaren E. M. Tidlund utan vidare fick lov att flytta in med, förutom sin familj, också en lärgosse och tjänsteflicka efter att ha erhållit burskap som skraddare i staden.¹⁵⁴ Samtidigt kunde dock inte fattigvården vara säker på att ens hantverkarna verkligen skulle kunna försörja sig själva i hantverksstaden, vilket framgår av Zettergrens fall ovan. Det kan dock tyckas mer godtyckligt när gift tjänstefolk blev insläppta i staden utan vidare säkerhet såsom kusken Gustaf Forsman, som dock arbetade åt greven och landshövdingen Hamilton. Kusken hade faktiskt blivit anmäld till fattigvårdsdirektionen och ifrågasatt som behörig i staden. Fattigvårdsdirektionen svarade då att i och med att han var "inflyttad i lagstadgad tjenst och både han och hans hustru är friska och arbetsföra...", fanns intet att invända mot deras inflyttning.¹⁵⁵ Gifta drängen Johan Petter Fagerström fick också lov att flytta in med den ospecificerade titeln "arbetskarl i Staden", utan vidare anmärkningar i protokollet.¹⁵⁶ Här hade som beskrivits ovan magistraten en del att säga till om. Likaså fick drängen Lars Petter Larsson, som hade en hustru och ett litet barn med sig, beviljad inflyttning såsom i försvar hos Direktör Holmberg.¹⁵⁷

BORGEN

Vanligen krävde dock fattigvårdsdirektionen/styrelsen borgen av något slag utöver angiven anställning/försörjning för att de som ansökte skulle få flytta in. Ibland krävdes till exempel att husbonden skulle ge borgen åt sina anställda, med familjer. Inspektör Witzén anmälde exempelvis till fattigvårdsdirektionen att han tagit gifta drängen Anders Petter Johansson från Nykil i sin tjänst och ansökte om att han skulle få tillstånd att flytta in. Det vägrades för det första eftersom fattigvårdsdirektionen befarade att han inte skulle kunna försörja sin familj bestående av hustru och tre barn och för det andra eftersom inspektorn inte ville gå i borgen för att undvika att stadens fattigkassa skulle

333.52.103900); LinD, Död- och begravningslängder, vol. C: 6, s. 480 (GID 333.79.42900); vol. C:9, s. 133 (GID 333.83.29800).

¹⁵² LiSA, LFP, vol. A1a: 1, årl 18461126, § 3; Kent Andersson, Henrik Anderö, *Ordbok för släktforskare* (Västerås, 1997).

¹⁵³ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18260420, § 8.

¹⁵⁴ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18261114.

¹⁵⁵ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18261129, § 1.

¹⁵⁶ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18310518, § 1.

¹⁵⁷ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18360415.

drabbas. Det var nog inte heller ett särskilt rimligt krav som fattigvårdsdirektionen ställde eftersom inspektörerna visserligen stod socialt sett högre än drängarna men vanligen fick en ganska liten lön betalad i sedvanlig statdrängform.¹⁵⁸ Kakekungsmakaren *Lindsten* (inom kohorten) lämnade inte heller någon borgen åt sin tilltänkta gesäll som hade en familj med fyra minderåriga barn att försörja på sin lön. Familjen fick därför inte tillstånd att flytta in till staden.¹⁵⁹ Byggmästare Hogner gick däremot i borgen för före bonden Jonas med hustru, och bedyrade att de aldrig skulle hamna inför fattigvårdsdirektionen.¹⁶⁰ Likaså lämnade husbonden garvare Petterson borgen åt sin gesälls hustru Carin Kindlund med två barn.¹⁶¹ Drängen Lars Person från Sankt Lars hade också tur. Rådman Rydning lämnade en borgensförbindelse till pastorsämbetet åt honom när han ansökte om att få arbeta för garvaren Svanfeld i staden.¹⁶² Det är oklart varför rådmannen blandade sig i denna sak. En annan rådman i staden, herr Stånggren, som för övrigt var ombudsman för kvarteret Sankt Lars 1818, hade tagit pigan Stina Greta i sin årstjänst. När hon avkrävdes borgen antingen från sin hemförsamling eller ordnade en "privat borgen", på grund av att hon hade lämnat två små barn kvar i Kärna, verkar det inte som om rådmannen trädde in. I fattigvårdsdirektionens protokoll framgår endast att hon skulle tvingas lämna staden om hon inte lyckades skaffa fram borgen.¹⁶³

I de ovan beskrivna fallen handlar det om husbondes ansvar för barn och hustrur, något som egentligen överskrider vad som krävdes av den traditionella relationen mellan tjänstefolk och husbonde i och med att tjänstefolket förväntades vara ogifta. Det är dessutom känt att det fanns en viss obenägenhet att ta ansvar för sitt husfolk vid sjukdom vid den här tiden, vilket kunde medföra konflikter mellan fattigvård och husbönder. En ny konflikttyp rörde nu också vem som skulle ansvara för sådana arbetskarlar och daglönare som bodde *utanför* husbondes hushåll, och som riskerade att hamna mellan husbondens och församlingens skyddsnät. Monika Edgren uppfattar att dessa konflikter illustrerar hur fattigvården började skilja ut de personer som hamnade utanför patriarkatets hägn och som varken församlingen eller husbonden var beredda att ansvara för.¹⁶⁴ Detta förhållande blir tydligt även vad gäller fattigvårdsdirektionens i Linköping krav på husbönderna om borgen för familjerna till de inflyttade arbetstagar-
na.

Om inte husbonden trädde in brukade det krävas att borgenspersonen var "wederhäftig och välkänd" i staden. Helst skulle han också bo där. När inspektören (inspektor) Jonas Rydberg önskade flytta in med sin hustru krävdes utöver svågern, som var konditor, ytterligare en pålitlig borgensman.¹⁶⁵ Det räckte dock tydligen med en borgensman för regementespastorns vid Kungliga Upplands regemente moder, änkefru prostinnan Wednerberg. Handelsman J. Gustaf Westman i Linköping hade "aflemnat skriftelig

¹⁵⁸ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18411210, § 5.; S. Carlsson (1968), s. 41, 43. En inspektor arbetade som tillsyningsman på större jordbruk.

¹⁵⁹ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18411210, § 5.

¹⁶⁰ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18361126, § 2.

¹⁶¹ LiSA, LFP, vol. A1a:1, år 18461112, § 2.

¹⁶² LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18361126, § 2.

¹⁶³ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18261129, § 3 samt vol. A1:2, år 1818.

¹⁶⁴ M. Edgren (1994), s. 72.

¹⁶⁵ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18260126, § 6 samt 18260606, § 3.

förbindelse, att hon ej skall falla staden till last". Eftersom regementespastorn själv skulle flytta in, utan att själv avkrävas borgen för sitt uppehälle, räknade fattigvårdsdirektionen kanske honom som en extra säkerhet för moderns försörjning.¹⁶⁶ Av ett annat ärende framgår i en skrivelse till fattigvårdsdirektionen från kyrkoherden i Gärdserum beträffande "Löftesmännen" till änkefru pastorskan Wistrand, som ville flytta in med sin mor, två barn och ett barnbarn, att fattigvårdsdirektionen ibland inte nöjde sig med löftesmännen utan också kunde kräva inteckning i deras fastigheter. Det hade i det här fallet dessutom gjorts trots "Domarens i orten" försäkran om deras tillförlitlighet. Löftesmännen bestod av en vice kronolänsman tillika vice kronofogde samt en fastighetsägare. På kyrkoherdens brev, där denna ordning ifrågasattes, svarade fattigvårdsdirektionen i Linköping att "den önskade inteckningen är så mycket angelägnare, som om båda Löftesmännen dö, före Fru Wistrand..." Hon hade det, enligt fattigvårdsdirektionens uppgifter, knapert efter makens bortgång.¹⁶⁷ Det hela löste sig med att hon blev lovad av sin hemförsamling i Ukna att få flytta tillbaka dit med sin familj i händelse av nöd.¹⁶⁸

Att hemförsamlingen borgade för försörjningen om det skulle behövas var en lösning som fattigvårdsdirektionen/styrelsen ville se i flera fall. Församlingen i Östra Husby fick exempelvis lova att ta tillbaka förre vice kronolänsmannen Nils Hellström med familj om han skulle råka bli nödställd i Linköping samt försörja hans familj om han skulle dö. Hans ärende hade blivit infekterat då fattigvården i Linköping hade nekat honom inflyttning. "Statsuppsyningsmannen" skulle "antydna om avflyttning från staden" och om han inte flyttade iväg skulle han bli borttransporterad på fattigkassans bekostnad. Han hade dock överklagat med följd, enligt honom själv, att han fått stöd för sin rätt att flytta in i staden. Bevisbördan lades dock på honom som blev tvungen att bevisa att "Kongl. Maj:t i nåder upphäfvit Direktionens af Konungens Resp. Befallningshafvande stadfäste vägran till inflyttning i Staden". Fattigvårdsdirektionen lät sig bevekas av Östra Husby församlings borgen men endast tillfälligt, det vill säga tills "... Kongl Maj:ts nådiga resolution å Hellströms besvär inkomma".¹⁶⁹ Fattigvårdsdirektionens motivering till sin motvilja att låta Hellström med familj flytta till staden framkommer i en skrivelse till Konungen från landshövdingen i Östergötland, som stödde fattigvårdens beslut. Landshövdingen ville uppmärksamma statsmakten på

... de försök, som beständigt göras, och merendels ända till Thronen fullföljas af personer i fattige omständigheter, att få under åtskillige förevändningar bosätta sig i Städerne, men i synnerhet här i Staden, der de tro sig, en del vinna sin utkomst och en del kunna fortsätta en sjelfsväldig lefnad. Det torde således, och då erfarenheten visat, att de, som hafva sin utkomst till ögonmärke, misräknat sig på ett större tillfälle till en loflig förtjenst härstädes, vara af vikt, att författningarne om inflyttningar med kraft handhafvas, så vida icke staden skall öfversvämmas af fattigt folk af alla Classer, och derigenom sättas utur stånd att, såsom hitintills, med mycken om-

¹⁶⁶ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18260302.

¹⁶⁷ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18260408, § 3 samt 18260323, § 2.

¹⁶⁸ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18260606.

¹⁶⁹ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18260111, 18260323, § 7, 18260408, § 2.

sorg och ganska tryckande afgifter, lemna ett för de talrika fattighjonerna nu tillräckligt underhåll.¹⁷⁰

Hellströmers ”uppförande” var oklanderligt, det tillstod fattigvårdsdirektionen, men hans planer att försörja ”Sig och många barn” (minst tre minderåriga) genom sina skrivarkunskaper, ansågs utsiktslösa. Hans borgen gillades inte heller, i synnerhet som det framkommit att han inte ägde några tillgångar och kommit i skuld, hade blivit satt i slottshäktet för detta, och skulle bli tvungen att lämna bort en del av sin framtida lön. Fattigvårdsdirektionen påminde om en författning från 1804 där det framgår att församlingen hade högst 10 månader på sig att utreda ett inflyttningsärende beträffande inhysseshjon och tjänstefolk som tagit sig in i en socken olovligt. Om de inte avhysts tidigare ansågs de ”hafva stillatigande medgifvit slika inflyttning och följaktligen vara utan rättighet att sedermera, wid uppkommande fråga om fattigunderhåll skilja dem ifrån sig”.¹⁷¹ Den före detta vice kronolänsmannen räknades alltså som tjänstefolk och hans borgen i form av bland andra stadens domprost och Östra Husby församlings prost ogillades. Hellströmer var 39 år då ärendet behandlades. I en inläga i ärendet, där avsändarens namn inte är läsligt, beskylls Linköpings fattigvård för att inte visa ”medborgerlighet”.¹⁷² Hellströmer själv kommenterade i ett brev till kungen sin skuldsatta position. Det visade sig att han skulle betala av en tredjedel av sin lön till en ”sträng borgenär”. Han ansågs sig dock ha blivit godtyckligt bedömd av fattigvården och hänvisade till andra i liknande yrken som i så fall också borde ha vägrats inflyttning. Dessutom tar han upp en liberal tankegång när han kommenterar det oturliga i att vara född i ett land där ”... icke arbetsamheten och fliten få fritt öfvas, utan måste vara inskränkte inom en viss föreskrifven Corporation, hvad densamma är nyttig eller icke.”¹⁷³ Hellströmer fick till sist sitt stöd från kungen där just god frejd och arbetsförmåga ansågs vara kriterier som skulle ge rätt till inflyttning.¹⁷⁴ I Linköping hade lagen inte tolkats på detta sätt.

När inte någon personlig borgen kunde godtas var det annars brukligt att de som tänkte flytta in själva avkrävdes säkerhet i form av fastigheter som de köpt i staden. Så var fallet med drängen Sven (ej densamme som beskrevs i inledningen av kapitel 1) som hänvisade till sin bror, auditeur Hydén, (en titel som tyder på att han var juridiskt biträde vid militära rättsmål),¹⁷⁵ och som brodern sade sig fått löfte att arbeta för. Han kunde endast få flytta in om han som säkerhet för sin försörjning skaffade sig del i en ”ograverad” fastighet i staden.¹⁷⁶ Det handlade förmodligen inte bokstavligen om att fattigvårdsdirektionen in-tecknade sig i fastigheten men det kunde heta att inflyttning beviljats ”... sedan upplyst blifvit, att han genom köp blifvit ägare af gården N: o 48 i St Kors kvarter...”¹⁷⁷

¹⁷⁰ Statens arkiv, Riksarkivet, Skrivelser till Kungl. Maj:t, Östergötlands läns landshövdingens skrivelser till Kungl. Maj:t, vol. 82, brev daterat 11 augusti 1825, ingår i akt med flera brev.

¹⁷¹ Ibid., brev daterat 11 juli 1825, resp. 28 mars 1825, ingår i akt med flera brev.

¹⁷² Ibid., odaterat brev, ingår i akt med flera brev.

¹⁷³ Statens arkiv, Riksarkivet, Skrivelser till Kungl. Maj:t, Östergötlands läns landshövdingens skrivelser till Kungl. Maj:t, vol. 82, brev daterat 5 juni 1825, ingår i akt med flera brev.

¹⁷⁴ Statens arkiv, Riksarkivet, Ecklesiastikexpeditionens registratur, 5 maj 1826.

¹⁷⁵ Henrik Anderö, *Ordbok för släktforskare* (Västerås, 1994), s. 13.

¹⁷⁶ LiSA, LFP, vol. A1:3, 1821-1843. Sammanträdesprotokoll 24:e november 1821, § 1.

¹⁷⁷ LiSA, LFP, vol. A1:3, 1821-1843, år 18410604.

FREJD OCH FÖRMÖGENHET

I bästa fall, ur direktionens synpunkt, hade de som ansökte om inflyttning egna medel med sig in i staden. Fattigvårdsdirektionen ansåg exempelvis att Fru Brunian, var ”väl känd både för sin förmögenhet och sitt hedrande uppförande” och därför ”gärna” fick bosätta sig i Linköping.¹⁷⁸ Samma sak gällde änkefru majorskan och friherrinnan Boye, som flyttade från Västervik med fem barn och en svägerska, och hade ”documenterat sig hafva tillräckliga tillgångar för deras bärning”.¹⁷⁹ För motsatsen stod dansmästare Ekström, som avvisades från staden som han redan bosatt sig i. Han hade inte bevis på vare sig ”frägd eller förmåga att sig försörja”. Då spelade det ingen roll att personen ifråga var förankrad i stadens kulturella etablissemang, såsom dansmästare i ”åtskilliga terminer” då han ”undervisat ungdomar i sin konst”, vilket även hans annonser i lokal-tidningen vittnar om då han sökte efter nya adepter.¹⁸⁰ Ibland blev frejden utslagsgivande, vilken direktionen kontrollerade med hjälp av den ansökandes prästbetyg. Fanns där uppgifter om dålig vandel, eller till och med brott, som i förre hemmansbrukarens Jonas Persons från Sankt Lars fall, togs inte personen in i staden. Jonas Person nekades inflyttning efter att han visade upp sitt betyg där det stod att han brutit mot det sjunde budet, det vill säga stulit.¹⁸¹ Direktionen tog dock även hänsyn till upplysningar om den ansökandes vandel utöver vad som stod i prästbrevet, vilket framgår av torparen Jonas Göranssons ärende. Han ville flytta in med sin familj från Sankt Lars. Med sig hade han ett prästbetyg utan någon anmärkning om vanfrejd men direktionens ledamöter hade personligen fått kännedom om att Göransson inte betedde sig enligt normerna, okänt hur, vilket medförde att familjen nekades inträde.¹⁸² Stundom kunde dessutom den inflyttades tillgångar bokstavligen avlasta fattigvården i staden. Drängen Petter Jonsson var måg till en före detta enspännare i staden, något som noterades i protokollet. Petter fick emellertid en biljett in till staden tillsammans med sin hustru, ”ej all-enast för sitt redan välkända förhållande, utan och för sin yttrade försäkran att i hvad han förmår understödja och vårda sina gamla utfattiga svärföräldrar”.¹⁸³ Dessa bodde redan i staden som tredje klassens fattighjon och dog båda inom några år men bodde fram till dess tillsammans med Petters familj.¹⁸⁴

NYTTIGA OCH BIDRAGANDE (MED)BORGARE

Det har nu framgått vilka villkor som gällde för fattigvårdsdirektionens beslut om inflyttningar. Några ytterligare exempel ska dock presenteras som förtydligar vilka normer som gällde kring stadens inflyttningspolitik. De 10 kvinnor som blant nekades inflyttning, vilka flera redan tagits upp ovan och som redovisas i tabell 1, hade någon-

¹⁷⁸ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843. Sammanträdesprotokoll 24:e november 1821, § 1.

¹⁷⁹ LiSA; LFP, vol. AI:3, 1821-1843. Sammanträdesprotokoll 24:e november 1821; DDB/LHD, LinD Hfl, vol. 23, s. 280.

¹⁸⁰ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843. Sammanträdesprotokoll 24:e november 1821, § 1; LB, 18181219.

¹⁸¹ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18410420, § 1. Beträffande budorden, se t. ex. D:r M. Luthers *Lilla Katekes* med kort utveckling, sådan den av Kongl. Maj:t den 11 okt. 1878 blivit antagen, jämte hänvisningar till bibliska exempel, samlade och utgivna av Ch. Meurling och O.A. Ottander (Jönköping, 1919).

¹⁸² LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18360603, § 3.

¹⁸³ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843. Sammanträdesprotokoll 24:e november 1821, § 1.

¹⁸⁴ DDB/LHD, Umeå universitet, härefter förkortat UU, LinD, Hfl, vol. 23, s. 322 samt dito GID 333.27.27800.

ting i bagaget som gjorde dem obekväma i fattigvårdens ögon. Förutom en bagarhustru vars make inte fick burskap i staden, var övriga kvinnor ensamma: två änkor, en änka med barn, två pigor, en piga tillika lösdrierska med barn, ett före detta spinnhushjon, en bagarhustru, en ensam garvarfru samt en ensam sadelmakarehustru med barn. En av dessa pigor var kallad inför fattigvårdsdirektionens ledamöter för att redogöra för sina omständigheter efter att hon hade flyttat in till staden utan vare sig prästbevis eller direktionens tillstånd och bosatt sig hos en svarvareänka, i närheten av sitt barn som var utackorderat. Det framkommer att hon hade "tagit sin tillflykt" till staden efter att ha råkat i svårigheter sedan hon fött ett oäkta barn till världen och som avlidit kort efter förlossningen. Hon hade dessutom blivit utkastad och avskedad av sin husbonde efter "flera begångne skamlösheter". När hon blev inkallad till ledamöterna igen efter en stunds diskussion, fick hon veta att hon var "wanfrågad" och därför nekades att få flytta till staden. Hon fick en vecka på sig att lämna staden, annars skulle hon bli utdriven med stadens försorg. Pigan gavs dock en chans till upprättelse. Om hon kunde bevisa att hennes vanfnejd var ogrundad skulle hon få sin inflyttning prövad på nytt.¹⁸⁵

De ensamma kvinnorna generellt sett, det vill säga de som sökte tillträde utan far, make eller annan husbonde som beskyddare, och inte hade någon egen förmögenhet, var en grupp som Irene Artæus hävdar drabbades hårdare än män av tidens inflyttningsbestämmelser på grund av sin utsatta genusposition vid den här tiden. Dessa kvinnor, i synnerhet om de hade barn, blev i praktiken belagda med flyttningsförbud.¹⁸⁶ I Västerås var det omöjligt, enligt Artæus, som dock endast granskat ett fåtal inflyttningsanmälningar, för en kvinna att flytta in om hon inte hade en egen förmögenhet som räckte för den framtida försörjningen i staden, alternativt hade anställning eller släktingar som kunde ge henne borgen.¹⁸⁷ Laga försvar, förmögenhet eller borgen har emellertid konstaterats som viktiga urskilningsprinciper även för de män som behövde provas för ett liv i Linköping. Utsikterna på arbetsmarknaden måste därför ha blivit utslagsgivande för bedömningarna. Fattigvården hade förvisso inte alltid samma tilltro till möjligheterna som de sökande själva förmodligen hade. En sadelmakare från Kärna ansökte om att hans hustru skulle få flytta in i staden med deras två barn och ägna sig åt matbepisning för stadens skolungdom. Detta ansåg fattigvårdsdirektionen dock vara för "oekonomiskt obestämt", och riskerade leda till att hustrun och barnen blev en framtida fattigvårdsbörda. Dessutom anmärkte fattigvårdsstyrelsen att hustrun borde bo på samma plats som där maken var skattskriften, något som överensstämmer med tidens patriarkala idé, som Artæus framhåller, om att kvinnorna helst borde ingå i ett manligt förestått hushåll.¹⁸⁸ Maken hade alltså det primära försörjningsansvaret. En annan maka, från Slaka, hade en make som lämnat henne och hon ansökte nu om att få flytta in med sin dotter. Det nekades när det visade sig att hon var gift och inte heller på annat sätt kunde "styrka sitt uppehälle".¹⁸⁹

¹⁸⁵ LiSA, LFP, vol. A1:3, år 18260323, § 8. Larsdotter är här räknad som nekad inflyttning i tabell 1. Hon ingår inte i kohorten, i likhet med de flesta personer som nämns i det här kapitlet. Som pendang till historien kan för övrigt nämnas att en annan piga dränkte sig i säteriet Rothenbergs trädgårdsdamm av rädsla för att bli straffad för stöld av sin husbonde, kaptan Reutersvärd. Se ÖC 18420212.

¹⁸⁶ I. Artæus (1992), s. 168-169, 176-183.

¹⁸⁷ Ibid., s. 82-83.

¹⁸⁸ LiSA, LFP, vol. A1a:1, år 18460820, § 4; I. Artæus (1992), s. 180.

¹⁸⁹ LiSA, LFP, vol. A1:3, 1821-1843. år 18411210, § 4.

Det var emellertid inte helt omöjligt för ensamma pigor med barn att få anställning i Linköping. Två pigor hade fått arbete hos källaremästare Sjöberg respektive handlare Berggren, sedan de flyttat in olovligen från Sankt Lars. När fattigvårdsdirektionen blivit klar över situationen beslutades dock att Sankt Lars församling skulle avkrävas försörjnings- och uppfostringsansvar om dessa mödrar skulle råka dö eller inte klara omhändertagandet av sina barn. Först om inte Sankt Lars församlingen skulle gå med på detta, skulle pigorna med barn avhysas till ursprungsförsamlingen.¹⁹⁰ Ett utdrag från ett sockenstämmoprotokoll 1834, vilket återinfördes på förekommen anledning i *Linköpings Bladet* 1836, ger likaledes vid handen att det var ett återkommande problem i staden att husbönder faktiskt tog gravida pigor från andra församlingar i sin tjänst utan att anmäla detta till pastorsämbetet. Tydligt hängde det samman med att det fanns en marknad för dessa barn i staden. Sockenstämmoprotokollet röjer att "... Personer i Staden till vård och uppfostran emottaga barn från andra Församlingar, ..." ¹⁹¹ Alla gårdsägare var därför tvungna att snarast tala om för pastorsämbetet om någon som bodde på deras gård tog emot barn från annan ort. Även fosterföräldrarna var tvungna att garantera att inte barnen blev en börda för fattigkassan, annars skulle barnen avhysas till sina hemförsamlingar.¹⁹² Det kan misstänkas att dessa barn togs emot av de fattigare familjerna som en inkomstkälla. Det är känt från tidigare studier att pigor med utomäktenskapliga barn över huvud hade en mycket svår försörjningssituation vilket också avspeglade sig i giftermålsmönstret. Denna grupp kvinnor hade svårt att hitta någon som försörjde dem. Änklingar i liknande situation kunde dock vara ett alternativ.¹⁹³ Även änklingar med barn hade dock svårt att få flytta in i staden. De "torftiga omständigheter" såsom "inhysesman", vilka änklingen Eric Hed från Sankt Lars levde under gjorde att han nekades inflyttning med sina två små barn.¹⁹⁴ Han var en av de 14 män som vid sidan av de 10 kvinnorna nekades inflyttning under de berörda åren. Som Artæus gör gällande hade männen onekligen ett försprång in i städerna i och med en arbetsmarknad som var skapad för dem. Det är emellertid viktigt att framhålla att detta inte gällde de män som hade hustru och barn med sig. När dessa mäns försörjningsförmåga bedömdes ställdes den i relation till antalet munnar att mätta vilket gjorde att även unga arbetsföra män som ville flytta till staden med barn och hustru behandlades med skepsis. Tjänstehjonens löner var inte ämnade att försörja en hel familj på och arbetskarlarnas daglöner ansågs tydligen inte heller vara tillräckliga för en hel familj att leva på.¹⁹⁵ Familjefäder skulle således helst vara torpare och statdrängar på landet eller borgare i staden. Proletärfamiljer i staden trotsade på så vis, liksom ensamma kvinnor med barn, det invanda, ekonomiska systemet. Bland männen som nekades inträde i staden märks sålunda makarna och fäderna: en gift mjölnaredräng, en inhyses änkling med barn, två gifta torpare varav en med barn, en gift dräng med barn, en gift före detta tegelslagare som numera var kakelugnsmakaregesäll med barn, en trädgårdsmästare med hustru, en före detta rättare med hustru och barn. Detsamma kan Fällström notera i

¹⁹⁰ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18361126, § 2 samt 18361202. Se även 18261129, § 4.

¹⁹¹ LB 18360402, Utdrag af protocollet, hållet wid allmän Ordinarie Sockenstämma med LinD, 18341112.

¹⁹² LB 18360402, Utdrag af protocollet, hållet wid allmän Ordinarie Sockenstämma med LinD, 18341112.

¹⁹³ I. Artæus (1992), s. 106-107; M. Taussi Sjöberg (1986), s. 30.

¹⁹⁴ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18310706.

¹⁹⁵ H. Lindström (1929), s. 45. I t. ex. debatten kring skråfrågan under 1840-talet framhöll tidningen *Aftonbladet* att det var viktigt att arbetarhustrurna kunde få arbete i industrin för att bidra till inkomsterna.

Göteborg vid samma tid.¹⁹⁶ Några ensamma män som nekades inträde förekom dock också i Linköping: en före detta artillerist, en dansmästare, en skraddaredräng, en före detta hemmansbrukare samt en otitulerad person.

Borgerliga och ofrälse ståndskvinnor som var ogifta synades också i sömmarna. De kunde kanske likt "demoiselle" Catherine arbeta som exempelvis "klädsömmerska", eller som "hattsoömmerska" vilket också Anna Maria Johanna Babzin ämnade göra. För inflyttningstillstånd krävdes det dock att ingenjör Wetterstad borgade för hennes försörjningssäkerhet, vilket antyder att fattigvårdsdirektionen inte litade på den typen av försörjning.¹⁹⁷ En annan "Demoiselle" blev dock betrodd att flytta in och starta en pension för "unga Fruntimmers undervisning".¹⁹⁸ Även frånskilda Ingeborg Johanna Askelöf fick flytta in med sin sjuåriga dotter. Någon förmögenhet framgår det inte att hon hade men kanske hade hon något sparat efter maken som var "Gulddragare" i Stockholm.¹⁹⁹ En "Mademoiselle" fick även hon flytta in till staden utan att någon borgenär krävdes eller något yrke ens redovisades.²⁰⁰ Ingen borgen krävdes heller för en kaptensänka fastän hon hade tre små barn.²⁰¹ Det är troligt att det fanns omständigheter kring dessa kvinnor som inte protokollet röjer. Barnmorskor tilläts också flytta in vid behov. I barnmorskans från Norrköping fall satte fattigvårdsdirektionen dock upp villkoret att hon skulle vara skicklig och i första hand ta hand om de fattigaste i församlingen.²⁰² Även högreståndskvinnor blev föremål för prövning. En änkefru och majorska, som var dotter till en kapten på Stora Tidervalsrum, och hennes 14-åriga dotter önskade flytta in. Hon hade erbjudits borgen av sekreteraren Enelius och fabrikören Grevilli, att "hon ej skall falla församlingen till last". Detta accepterades dock inte av fattigvårdsdirektionen och eftersom hon "försummat anskaffa medborgerlig säkerhet för sin bärning, hvarom hon förut blifvit tillsagd" bollades ärendet över till Tidervalsrums församling och fadern där. Trots att hon var änka och alltså myndig var det fadern som, i enlighet med "husbondetraditionen"²⁰³, i första hand skulle övertalas att sörja för sin dotter men även hemförsamlingen fick som ställföreträdare för husbonden lova att "i händelse af obestånd" ta emot henne i Tidervalsrum. Utan denna försäkran skulle direktionen i kraft av lagen se till att "hon från staden blifver skiljd".²⁰⁴

Mats Hayens studier av hushållsstrukturernas utveckling i Stockholm 1760-1830, påvisar en central förändring inom det förindustriella samhället som också fattigvården i Linköping uppmärksammat, nämligen ökningen av antalet små hushåll där hushållsföreståndarna inom det traditionella patriarkaliska samhället skulle ha ingått i husbondens hushåll men nu istället bildade sina egna. Detta, menar Hayen, påverkade också stadsbilden och vardagslivet på ett genomgripande sätt, framför allt genom en ökad

¹⁹⁶ A-M Fällström (1974), s. 44.

¹⁹⁷ LiSA, LFP, vol. A1a:1, år 18461231, § 6 samt 18461112, § 2.

¹⁹⁸ LiSA, LFP, vol. A1:3, 1821-1843, år 18260329.

¹⁹⁹ LiSA, LFP, vol. A1:2, 1821-1843, år 18210130. Gulddragare tillverkade guld- och silvertråd, enligt K. Andersson och H. Anderö (1997).

²⁰⁰ LiSA, LFP, vol. A1a:1, år 18460108.

²⁰¹ LiSA, LFP, vol. A1:3, 1821-1843, år 18260408, § 4.

²⁰² LiSA, LFP, vol. A1:3, 1821-1843, år 18260701, § 1samt 18410923.

²⁰³ Se t. ex. R. Qvarsell (1993), s. 35.

²⁰⁴ LiSA, LFP, vol. A1:3, 1821-1843. Sammanträdesprotokoll 24:e november 1821, § 1; Hfl för Tidervalsrums församling, 1816-1825, vol. A1:6, s. 82 (GID 391.7.30000); LinD, hfl, vol. 1816-1820, vol. A1: 19, s. 174 (GID 333.22.9400.)

rörelse och kommers i staden då kontantlöner och eget hushåll krävde både inköp och vandringar mellan hem och arbete.²⁰⁵ Enligt legostadgan fick som bekant inte tjänstehjonen röra sig utan tillstånd utanför husbondens hus.²⁰⁶ Det var i hög grad en del av detta scenario som de obesuttna inflyttargrupperna i Linköping kom att bli. Stadens inflyttnings- och understödsregler var emellertid inte anpassade till detta friare yrkesliv av lönearbeteskaraktär med krav på eget hushåll. Ett belysande exempel på det är den stora gruppen militärmusiker, som ofta hade familjer och ibland bodde på annat håll i staden än på regementet.²⁰⁷ Dessa var föremål för en principdiskussion som bland annat adresserades vid mitten av 1800-talet då landshövdingen tog upp problemet med den stora mängden unga män som flyttat in till musikregementena i staden. Han satte det i samband med den svåra fattigvårdssituationen i staden då över 2 000 personer var skattebefriade och framhöll att dessa män vanligen inte hade full tjänst att klara sin försörjning.²⁰⁸ Problemet hade uppstått under 1800-talets första decennier då en militär musikkårsverksamhet började växa fram i Linköping bestående av Första och Andra livgrenadjärregementenas stadigt anställda musiker vars läger och övningsplats, efter diskussioner med fattigvårdsdirektionen, kom att placeras på Malmen i stadens utkant.²⁰⁹ Det tog tid för fattigvårdsdirektionen att vänja sig vid den i staden nya yrkesgruppens särskilda villkor. År 1818 yrkade borgmästaren på att alla musikanter skulle kallas till magistraten för att undersöka vilken rätt de hade att bo i staden och få fattig hjälp där.²¹⁰ En av musikanterna hade fått avslag till inflyttning med motiveringen att inte ytterligare öka antalet musikanter vars

... tillgångar och arbetsförtjänst merendels äro ganska knappa och alltid sätta Direktionen i fruktan, att de förr eller senare skola falla Församlingen till last.²¹¹

Detta föranledde regementschefen vid Andra livgrenadjärregementet att protestera till landshövdingen.²¹² När bastrumslagare Lundgren några år därpå ville flytta in nekades också han trots hans ”välkända uppförande och ordentliga lefnad” samt ett fastighetsinnehav i staden. Fattigvårdsdirektionen menade att det ”för ordningens skull” vore bäst att han mantalsskrevs där hans torp fanns men att han var välkommen att bo i staden när hans tjänst krävde det.²¹³

År 1826 väcktes spörsmålet på allvar beträffande regementesmusikanternas rätt att bo och skattskrivna sig i den stad de arbetade, genom en skrivelse av överste löjtnanten

²⁰⁵ M. Hayen (2007), s. 170.

²⁰⁶ *Kongl. Maj:ts förnyade nådiga Legostadga för husbönder och tjänstehjon af den 23 Nov. 1833* (Stockholm, 1885), artikel III, § 16.

²⁰⁷ Å. Edenstrand (2000), s. 356-357. Beträffande boendet har flera fall av militärmusiker inom den utökade kohorten varit skrivna i husförhörslängden på L 200, dvs. regementet, men i själva verket bott någon annanstans i staden, enligt prästens anmärkningar. Se t.ex. *Peter Lindgren*, DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 22, s. 606; vol. 38, s. 670.

²⁰⁸ *Kungl. Maj:ts Befallningshafvandes Embets-berättelser. Östergötland 1848,-1849, 1850. Bihang till Riksdagens protokoll 1853-54. 2: a samlingen, 2:a afdelningen, Första Bandet* (Stockholm, 1853).

²⁰⁹ Å. Edenstrand (2000), s. 356, 360; J.P Tollstorp (1957, orig. 1834), s. 166.

²¹⁰ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18181024, § 4.

²¹¹ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18181024, § 3.

²¹² Å. Edenstrand (2000), s. 356.

²¹³ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843. Sammanträdesprotokoll 24:e november 1821, § 1.

vid Kungliga Första Livgrenadjärregementet. Direktionen blev ombedd att komma in med ett remiss-svar till landshövdingen. Fattigvårdsdirektionens inställning var fortfarande högst negativ och svaret speglar också hur den såg på inflyttningen till staden i allmänhet. Det framgår bland annat i dess yttrande att den upplevt "... mängden af de bekymrande motgångar, som i sednare åren mött Linköpings Domkyrkoförsamling, serdeles vid inflyttningsfrågor..." och att de såg ett problem i:

...en mängd mindre flitigt sysselsatta ynglingars sammanskockning uti en liten trångbodd stad, hvarest, utom Länsstyrelsernas Ordinarie och Extra Ordinarie Betjening, en studerande ungdom af nära 350 personer, desutom nog mycket ökar Hus-hyror och fordrar tillsyn under serskildt Forum; [---] och hvarest mängden af Fattiga genom ständiga inflytningar, årligen synes öka sig vida utöfver de bidragandes förmåga att dem kunna försörja...²¹⁴

Fattigvårdsdirektionen skulle "med bestämd vägran" låta militärmusikerna mantals-skrivas i staden och ansåg att de skulle försätta att mantalsskrivas där deras rotar fanns, förutom de som "i Staden werkliigen äga fastighet".²¹⁵ Landshövdingen ansåg dock att de kunde få mantalsskrivas på orten men utan krav på fattigvård, något som båda parter överklagade med resultat att den kungliga makten konstaterade att:

...hvarje arbetsför och wälfrejdad Person är ostridigt berättigad, att inom Riket söka bärgning och bosätta sig hvar honom bäst synes.²¹⁶

Vidare ansågs att:

då, enligt gällande Förfatningar, fattige och orkeslöse personer böra wårdas, der de sednast varit mantalsskrifne, samt Konungens Befallningshafvande [landshövdingen] således saknat all grund för dess föreskrift...²¹⁷

Fattigvårdsdirektionen fick, i likhet med Hellströmers ärende ovan, följaktligen inte stöd för sin hållning, och fick lov att betrakta musikanterna likt övriga unga och arbetsföra inom tjänstekategorin som hade fri inflyttningsrätt till staden. Direktionen uppfattade uppenbarligen dessa militärmusiker vara de som fick bågaren att rinna över, "i en liten trångbodd stad".²¹⁸ Att inte heller landshövdingen fick stöd för sitt kompromissartade beslut illustrerar hur svårtolkad lagen om inflyttning och rätten till understöd föreföll vara. Geijer, som debatterade frågan vid den här tiden, framhöll just fattigvårdsfrågans intrikata karaktär.²¹⁹ Linköpings militärmusiker bröt således, i likhet med bland andra Stockholms sjömän och garnisonssoldater, mot det "kontrollbehov" som Hayen

²¹⁴ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18260323, § 1.

²¹⁵ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18260323, § 1.

²¹⁶ Citatet är hämtat från Å. Edenstrand (2000), s. 356.

²¹⁷ Ibid., s. 356-357.

²¹⁸ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18260323, § 1.

²¹⁹ E. G. Geijer (1928), s. 365.

menar hängde samman med den traditionella hushållsprincipen.²²⁰ Detta innebar alltså också, förutom försörjningsproblematiken, att dessa soldatfamiljer och andra som satte sig för sig själva började framskymta och delta i stadslivet som de inte gjort tidigare.²²¹ Det finns ytterligare en aspekt av frågan som handlar om borgarnas skydd av sina hantverkarprivilegier. Soldater vid garnisoner hade rätt att bedriva hantverk för att komplettera sin inkomst. 1827 och 1828 underlättades detta genom att kravet togs bort att de behövde ha arbetat för någon mästare en viss tid innan de kunde arbeta själva samt att det gavs en möjlighet för soldater att arbeta gemensamt. Detta hade i den nationella debatten som föregick beslutet kritiserats av borgarna som såg konkurrens om sin utkomst.²²²

Här går det alltså att se att reglerna som slog hårt mot kvinnors inflyttningsrätt, också trädde i kraft när det gällde arbetsklassens familjefäder samt svaga, sjuka och gamla personer. Dessa personer med (ofta påstått) nedsatt arbets- och försörjningsförmåga behandlades restriktivt oavsett kön, enligt ”husbondetraditionen”. Det var försörjningsförmågan som premierades. I själva verket var vid den här tiden försörjningsförmågan så djupt rotad i föreställningen om en riktig man att män som inte levde upp till detta ansågs som misslyckade män. David Tjeder menar att mansvärdet vid den här tiden bedömdes i relation till hur ”nyttig” en man var för sitt samhälle. Föreställningen om ”den nyttiga medborgaren” var således en ledstjärna som gick helt i linje med stadens urskiljningsprincip vid inflyttning.²²³ Det ”åldersstigne” trädgårdsmästareparet Kjellström där maken var 41 år och hustrun 50 år nekades exempelvis att flytta in. De ansågs vara för gamla för staden men betydelse för beslutet hade också att de var ”utan näringsfång motsvarande behovet sjelfförsörjning”.²²⁴ En änka som var 55 år och en mademoiselle som var 62 år fick dock chansen att styrka sina försörjningsmedel innan deras förfrågan avlogs. Det var heller inte omöjligt att städslas som 47-årig änka. Ulla Sopia Olovsdotter hade fått anställning hos Fabrikör Lönnberg. Fattigvårdsdirektionen krävde dock att hon först styrkte sin arbetsförmåga och frejd innan hon fick släppas in.²²⁵ Ingrid Olsson gör också gällande att handikappade som inte kunde försörja sig troligtvis för det mesta nekades inträde i Linköping under första delen av 1800-talet.²²⁶ Ett fall där staden inte tyckte sig kunna hindra inflyttning rörde däremot en mamsell som återkommit till staden efter att ha skrivits ut från Vadstena Därhus och nu åter riskerade att hamna på stadens försörjningslott.²²⁷ Annars var det som bekant vanligt att statens och socknens institutioner försökte föra över fattigärendena på varandra, eftersom varken staten eller kyrkan ville ta på sig för stora försörjningsbördor.²²⁸

²²⁰ M. Hayen (2007), s. 180f. Citat s. 180.

²²¹ Se även Å. Edenstrand (2000), s. 356.

²²² Henry Lindström, *Näringsfrihetens utveckling i Sverige 1809-36* (Göteborg, 1923), s. 284f.

²²³ David Tjeder, "One Hundred Years of Uncertainty: Changing Conceptions of the Ideal man, 1800-1900", i A. Jarrick, red. (2000), s. 157. Se även liknande resonemang om fattighjon som "nyttiga medborgare" i Gunnel Swedner, *Traditioner som fångslar: En studie av det sociala arbetets motiv och framträdelseformer i Göteborg under tiden 1790-1918* (Göteborg, 1993), s. 87.

²²⁴ LiSA, LFP, vol. A1a: 1, år 18461112, § 2.

²²⁵ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843, år 18361126.

²²⁶ I. Olsson (1999), s. 167.

²²⁷ LiSA, LFP, vol. AI:3, 1821-1843. Protokoll 24:e november 1821, § 1.

²²⁸ R. Qvarsell (1993), s. 64-65.

SAMMANFATTANDE DISKUSSION

Axplocken av fattigvårdsdirektionens/styrelsens prövningar som här synats är utspridda på tre decennier och inkluderar ett byte från fattigvårdsdirektion till fattigvårdsstyrelse. Förutom att personer i maktställning under den här perioden kan ha haft olika betydelse kan också arbetsmarknaden ha skiftat och i viss mån påverkat vilka som tilläts bosätta sig i staden vid en viss tidpunkt. Axplocken synliggör icke desto mindre de regler och attityder som präglade hanteringen av stadens inflyttningsfrågor. I öppen dager ställs inte bara vilka kategorier av individer som ansågs medföra problem och därför borde hållas utanför utan dessa säger även något om strukturerna som upprätthöll den traditionella stadens system och hur dessa konfronterades med inslag av den nya staden och det nya samhället i vardande. Laga försvar, borgenärskap, frejd och förmögenhet var de beprövade grundbultarna i stadens kontrollapparat av inflyttningen. I bedömningen kring dessa fanns utrymme för vissa subjektiva inslag från de olika kontrollorganens sida, något som kunde verka antingen till den ansökandes fördel eller nackdel. I de enskilda besluten samverkade ofta flera faktorer. I vissa fall kunde det vara svårare för en före detta kronolänsman med familj att få flytta in än för en dräng som lovade att ta hand om sina gamla utfattiga svärföräldrar som redan befann sig i staden. På samma vis kunde det vara besvärligare för en änkling i knappa omständigheter med småbarn att få flytta in än för en äldre ensam arbetsför änka med ordnad anställning. Staden var helt enkelt rädd att få in fattiga oavsett social tillhörighet.

I regleringen av inflyttningen till staden kan dock en röd tråd tydligt skönjas, en riktlinje att förhålla bedömningarna av inflyttningsförfrågningarna till. Den angav vad som inte var tillåtet eller önskvärt i staden, nämligen det mer eller mindre "lösa folket", vilka i sin marginaliserade tillvaro ansågs hota att fördärva staden genom framför allt omoral, sedeslöshet och oförmåga till försörjning men också, paradoxalt nog, genom att åsamka arbetskraftsbrist. Problemen, som stadens styrande definierade, kan i efterhand sägas vara tidstypiska. Dessa framträdde när nu tjänstefolket i allt minskande grad ville ta årstjänst utan hellre ville, eller var tvungna, att bo för sig själva utanför husbondens väggar, ibland utan laga försvar och på obestämd tid i staden. Det gällde pigor med barn, ogifta mamseller, änkor och änklingar, gesäller, drängar och arbetskarlar med familj, militärmusiker, samt andra fattiga landsortsbor som inte hörde till, eller åtminstone inte bodde hos, någon regelrätt husbonde. Dessa tryckte nu också på stadens portar i allt högre utsträckning.²²⁹ För barnfamiljer var problemen ännu större eftersom deras husbönder även avkrävdes säkerhet en viss tid efter anställningens slut på grund av fattigvårdens bristande tilltro till deras försörjningsmöjligheter i staden. Proletära barnfamiljer utanför husbondens domvärjo var stadens struktur helt enkelt inte mogen för. I Linköping är det sålunda möjligt att se den faktiska konsekvensen av det "osäkerhetstillstånd" som Montgomery hävdar gällde i riket för de obesuttna grupperna vid den här tiden.

Värt att notera i det sammanhanget är också hur staden faktiskt tolkade lagen anorlunda än vad statsmakten gjorde, när fattigvårdsdirektionen önskade ta mer individuell hänsyn till framtida arbetsmöjligheter i staden eller barnfamiljers storlek i sitt nekande. Det osäkra tillståndet som de insläppta drabbades av förstärktes dessutom när

²²⁹ Se även G. Qvist (1960), s. 268-269.

dessa personer, efter att de släppts in, såsom ”sittandes för sig själva” hamnade *mellan* husbondens och församlingens skyddsnet, något som även Edgren understryker.²³⁰ Urskilningsprincipen som gällde vid inflyttningsprövningarna harmonierade dessutom väl med det manliga samhällsnyttiga medborgaridealet, vilket innebar att såväl kvinnor som äldre, sjuka och familjefäder sågs som riskgrupper för staden. Kunde alla dessa personer som fick komma in i staden på vissa villkor, skaffa det som krävdes, det vill säga laga försvar eller borgenärer för sin försörjningsgaranti? Det framgår inte av den här undersökningen men det måste i hög grad ha blivit en fråga om sociala kontakter.

Iréne Artaeus menar dessutom, för kvinnornas del i Västerås stad, att de hårda inflyttningsreglerna följdes obönhörligen då hon drar slutsatsen att kvinnorna som flyttat in, det vill säga mantalsskrivit sig i Västerås, antingen måste ha haft förmögenhet, anställning eller borgenärer som försörjde dem. Det har dock framkommit tecken på att det i Linköping var ett återkommande problem med att det olovandes flyttade in folk av båda könen som huserade hos någon stadsbo, ofta tillhörande samhällets underskikt. Dessa riskerade ibland även att skrivas in i husförhörlängderna på felaktiga grunder, enligt fattigvårdsdirektionen. Prästerna hade sannolikt en viss informell makt i frågan. Enligt den nya fattigvårdsförordningen 1842, antyds att fattigvårdsstyrelsen även ville skaffa sig bättre kontroll över mantalsskrivningen. Det faktum att alla i befolkningen inte delade samma inställning till främlingarna som de styrande var inte bara etablerat sedan århundraden utan heller inte särskilt uppsseendeväckande eftersom den stora massan i staden själva hade flyttat in och egentligen tillhörde samma befolkningsskikt av forna landsbygdsproletärer. Inte heller uppsökningen eller hindrandet av olovligt boende, som i hög grad byggde på ett slags angiverisystem, verkade fungera tillfredsställande enligt magistratens och fattigvårdens egna propåer.

Trots en hög ambition klarade inte staden av det höga och annorlunda inflyttningstrycket, i synnerhet som den inte hade hela stadsbefolkningen med sig. En del av inflyttarna befann sig helt *in cognito* i staden, andra dröjde att lämna in sina flyttbetyg, medan ytterligare några skrevs in i längderna på felaktiga grunder. En änka från Skeda dog till exempel på stadens fattighus år 1859. Hon hade ”trolig aldrig lemnat något besked”, men ”varit i staden öfver 20 år”.²³¹ Det kan hur som helst befaras att det förekom en viss underrapportering av den faktiska befolkningens mängden i staden.²³² Även när kontrollen fungerade och fattigvården lyckades spåra upp inflyttade personer utan laga försvar förekom det att den såg mellan fingrarna av pragmatiska skäl. Pigor som hade barn var extra sårbara för inflyttningsreglerna, vilket Artaeus påpekat, men det finns exempel i Linköping där pigor fått stanna för att kunna försörja sina barn, som annars skulle bli en fattigvårdsbörda i staden. Förmodligen var det gynnsamt för pigans del om hon fått barnet i staden som då bör ha räknats som en stadens angelägenhet att ta hand om. Det finns också andra exempel där kvinnorna blivit fråntagna sina barn för att kunna skaffa sig årstjänst, eller där deras hemförsamlingar avkrävdes borgen för barnen i händelse av att mödrarna råkade i nöd. I den nationella fattigvårdsutredningen 1839 var dock förslaget att oäkta barn skulle tillhöra den ort som modern tillhörde.

²³⁰ M. Edgren (1994), s. 114.

²³¹ DDB/LHD, UU, LinD Hfl, vol. 51, s. 228.

²³² Jämför S. Hellström (1978), s. 17. Hellström nämner tidningsnotiser som uppgav att det förekom att tjänstefolk ibland vistades alltför kort tid i staden för att hinna skrivas in i kyrkboken.

Endast om hon dog skulle det föräldralösa barnets födelseort gälla.²³³ Det blir tydligt här hur den kontextbundna uppfattningen kring tillhörighet och förknippade rättigheter och skyldigheter var under omförhandling men också att den svårligen kunde lösas utan att adressera flera andra stora samhällsfrågor vid tiden.

Detta har förvisso att göra med territoriell gränsdragning och statsorganisation men det utesluter inte att det samtidigt går att se det ur ett mellanmänniskt perspektiv. Ann-Sofie Ohlander hävdar till exempel att de sociala relationerna i samhället vid den här tiden formas av hur svaghet och styrka betraktas, något som i sin tur hänger samman med hur själva livet uppfattas och vad som anses vara aktningvärda karaktärsdrag och dygder.²³⁴ Det är då frestande att se de formellt stränga kraven vid inflyttning som obarmhertiga eller, som Birgit Petersson gör, som "egoism" från dem som hade hand om lokalsamhällets finanser. Petersson har i en landsortssocken i Skåne funnit samma stränga attityd till inflyttning som i Linköping och menar att denna gärna gestaltade sig som en moralisk diskussion och handlade om inflyttarnas oanständiga leverne.²³⁵ Hon ser överklassens skräck för dessa proletariserade närmast som en "psykos" som hade att göra med de meningsskiljaktigheter och den ångest som rådde kring skiftet av det gamla samhället till ett nytt.²³⁶ Detta går att instämma i, men med påminnelsen att inställningen till (oron för) inflyttning var i sig en grundmurad del av den förindustriella epokens rigida patriarkala system. Föreställningen om det lösa folket hade funnits med i Linköping sedan den förmoderna, slutna staden. Under 1800-talets början var denna äldre stadsorganisation ännu en del av stadens struktur och sålunda försökte stadens representanter på sedvanligt vis att hålla befolkningstrycket från omgivande bygder stången. Där fanns principen om platsbundenhet som innebar att en person som ännu inte stadgat sig på orten med allt vad det innebar var *de facto* "lös" i patriarkalisk kontrollmening och misstänkliggjordes således initialt. Att platstillhörigheten var en viktig princip för inställningen till inflyttare kommer även Elisabeth Engberg fram till i studiet av fattigvården i Skellefteå socken under 1800-talet.²³⁷ Som Tilly gör gällande upplevdes samhället balansera mellan polerna av oordning och integration, något som bland andra Geijers skepsis mot lösdrivare ger uttryck för. Att vara *utanför* samhällsorganismen var per definition omoraliskt.²³⁸ Då låg det också nära till hands att också se dem som ännu inte inordnats i lokalsamhället som lössläppta och farliga för staden i största allmänhet. I synnerhet som ordet "lös" traditionellt har använts i en mångskiftande mening som anspelar på avsaknaden av tillhörighet, alltifrån individer som är fria (lediga) från tjänst, arbetar tillfälligt, saknar fast bostad, försörjer sig på ett otillåtet sätt till individer som anses ha tvivelaktig moral.²³⁹ Det finns på samma vis påfallande likheter mellan Linköping i början av 1800-talet och vad Unger beskriver kring synsätt och hantering av fattiga, lösdrivare och inflyttare i 1600-talets Stockholm som i sin tur uppvisade vissa likheter med utvecklingen i de stora länderna i Europa. Att bevara

²³³ *Underdånigt betänkande...* (1839), s. 186, bilaga Lit. H.

²³⁴ A.-S. Ohlander (1986), s. 7, 12.

²³⁵ B. Petersson (1983), s. 207.

²³⁶ *Ibid.*, s. 268.

²³⁷ Elisabeth Engberg, *I fattiga omständigheter. Fattigvårdens former och understödstagare i Skellefteå socken under 1800-talet* (Umeå, 2005).

²³⁸ J. Söderberg (2000), s. 236f.

²³⁹ SAOB [<http://g3.spraakdata.gu.se/saob>] elektronisk version, åtkomst 090629.

rådande ”ordning”, som rörde individernas plats i samhället både geografiskt och socialt var då precis som i början av 1800-talet en primär uppgift för makthavarna. De hårda straffen som utgick ser Unger som en ”disciplinering” av det fattiga och lösa folket.²⁴⁰ Även om detta genomgått viss förändring ges hur som helst exempel på att förhärskande normer, värderingar och förhållningssätt som en del av kulturen inte ändrades i samma snabba takt som de sociala förutsättningarna. Det går även att konstatera att 1800-talets internationella kritiska tongångar kring de lösa gruppernas inflyttning till städerna fortplantade sig ända till de svenska småstäderna, såsom Linköping. I och med det finns även en koppling i den lokala kontexten till det äldre forskningsparadigmets teser om migration, i synnerhet tanken om faran med att lösgöra sig från platsen och den sociala närkretsen.

Eftersom staden eller socknen vid den här tiden hade en hel del självbestämmanderätt hade den också sina egna gränser och intressen att bevaka, inte helt olik statens. De medeltida sprungna kriterierna på (med) borgarskap i staden hängde ihop med vilka som var myndiga och kunde bidra till stadens finanser, försörja sig och vara nyttiga, det vill säga ”de bidragandes” till stadens fattigkassa.²⁴¹ Övriga i befolkningen skulle försörjas enligt husbondeståndets princip och här går det alltså att se borgarnas (husböndernas) intressebevakning inte enbart som egoism utan som ett ansvarstagande inom ramen för det stora ”hushåll” som staden utgjorde och där fattigdomshotet var städse närvarande.

Friska, unga, ogifta och otadliga tjänstehjon hade dock alltid välkomnats till staden mot att de tog årstjänst i staden, och därmed blev en del av borgerskapets arbetskraft, hushåll och ansvar. Det var ett tidsbegränsat yrke, där arbetsgivarna räknade med en ständig utväxling av de äldre mot nya yngre pigor och drängar. Tanken var att så att säga hyra in detta folk, inte låta det bo i staden på obestämd tid. Att komma ifråga för en prövning om att bo i staden på andra grunder kan jämföras med en kreditprövning. Det krävdes först en inkomstprövning av framtida betalningsförmåga, eventuella borgensgarantier och en kontroll av vandeln. Väl insläppta fick de potentiell rätt till stadens och borgarnas resurser, byggt på en privilegieprincip som dock hotade att uppluckras ju fler som kom in i staden utan formell borgarstatus eller för att bli husfolk. Ses stadshushållet på detta sätt går det också att likna det vid ett lokalt socialt kapital, ett begrepp som en av dess upphovsmän, Pierre Bourdieu, själv liknade vid ett socialt ”kreditbrev” mellan medlemmar av en privilegierad grupp.²⁴² Annika Sandén uppfattar det fördemokratiska 1600-talets Linköping på det viset och har åskådliggjort hur det inom ”stadsgemenskapen” dessutom fanns utrymme för andra slag av socialt kapital där grupper av *olika* social ställning fördes samman. Hon uppfattar också att institutioner som rådsturätten och domkapitlet, i sin strävan efter att upprätthålla lokalsamhällets stadga och kontinuitet, verkade för att omfördela resurser till de underordnades fördel genom bruket av ”gode män” och ”förmanskap”. Härigenom förenades personer av

²⁴⁰ C. Unger (1996), s. 251-281. Citat s. 140.

²⁴¹ Se citat ovan ur LFP, år 1826. Jämför även E. Engberg (2005), som i linje med detta talar om ett ”lokalt socialt medborgarskap” i 1800-talets Skellefteå socken.

²⁴² Pierre Bourdieu, ”The forms of capital”, i John G. Richardson, red., *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, engelsk övers. (New York, 1986), s. 248-249. Min övers.

olika samhällsrank för att förhandla om äktenskapsfrågor eller hospitalshjonens sak.²⁴³ Huruvida också denna stabilitetsinriktade verksamhet och anda av gemenskap levde kvar inom dessa institutioner under 1800-talets första del hör inte till den här studiens direkta frågeställningar då det är själva gränsbevakandet som studeras. Det kan i varje fall konstateras att makthavarna och borgarna alltså hade en ambition att ta hand om stadens behovande men att de i detta upplevde inflyttningen och de medföljande problemen som en större påfrestning än tidigare. Kunde dessa resursförmedlande funktioner leva kvar? Det skulle i så fall krävas ett nytänkande, för Sandén menar att det äldre samhället kännetecknades av att bevara och ställa till rätta, inte omdana och ta ställning till nya gruppers krav på delaktighet.²⁴⁴ Det samhälle som inflyttarna mötte byggde med andra ord på tradition. Som påpekats i tidigare forskning kan det vara en försvårande faktor för inflyttares etablering på den nya platsen. I kapitel 6 återkommer undersökningen till kohortmännens sociala förankring när de väl hörde till staden.

Linköping är således exempel på det lokalstyrda samhället som måste börja ta hänsyn till omgärdande sociala faktorer och inte längre kunde vara sig självt nog. Den traditionella hemortsbaserade fattigvårdsorganisationen innebar dock ännu många tillfällen att försöka lämpa över ett fattigvårdsärende på utflyttningsförsamlingen. Det märks tydligt i de genomgångna ärendena att stadens representanter i första hand var måna om att inte ytterligare höja den redan höga andelen som behövde stadens fattig-hjälp. Gustaf Utterström instämmer i detta men framhåller att detta förfarande samtidigt *bidrog* till att skapa ytterligare fattigdom.²⁴⁵ I tidigare lokalhistorisk forskning om Linköping har det tolkats som att inflyttningskontrollen var tämligen uddlös mot fattigdomen:

... fattigvårdsstyrelsens [som efterträdde fattigvårdsdirektionen] kontroll över inflyttningen [här] inte visat sig vara ett så effektivt vapen mot fattigdomen som man räknat med.²⁴⁶

Slutsatsen kan förtydligas, i samstämmighet med de makthavande aktörer som själva var med. Det var först och främst vapnen mot *inflyttningen* som inte var tillräckligt effektiva, trots borgarnas tränga föresatser. Trots att inflyttnings kontrollapparat kunde drabba enskilda individer hårt var den nämligen förmodligen hårdare i teorin än i praktiken. Montgomery gör gällande att detsamma torde ha varit fallet med kontrollen av försvarslösa efter 1833 års skärpning, en tes som får ytterligare stöd av Väinö Helgesson.²⁴⁷ Karaktären på Linköpings inflyttningskontroll påminner med andra ord om vad Helgesson hävdar beträffande försvarslöshetskontrollen, som hon menar inte trädde i kraft i den grad som det fanns möjlighet till.²⁴⁸

²⁴³ A. Sandén (2005), s. 232f. Sandén syftar på "sammanbindande", "överbryggande" och "sammanlänkande", socialt kapital, vilket är en vidareutveckling av det sociala kapitalbegreppet.

²⁴⁴ Ibid., (2005), s. 219.

²⁴⁵ G. Utterström, Första delen. (1957), s. 346.

²⁴⁶ F. Lindberg, del 3 (1976), s. 72.

²⁴⁷ A. Montgomery (1951), s. 65f.; V. Helgesson (1978), s. 113. Se även liknande slutsats i U. Drugge (2007), s. 75, beträffande Skellefteåregionen i slutet av 1800-talet.

²⁴⁸ V. Helgesson (1978), s. 108.

Tidens tryck var helt enkelt var för stort. Inflyttningskontrollen i Linköping kunde då ibland hamna i enskilda prestigeliknande ärenden. Inflyttarna till Linköping var omgivna av ett socialt stigma där i synnerhet ensamma kvinnor med barn samt familjefäder inom de lägre sociala kretsarna utmanade systemet. Samtidigt fanns en folklig tradition i staden att hysa och anställa proletariet på olovlig väg samt att ta in tjänstefolket i staden tillfälligt. Vad denna klivna situation innebar för kohortmännen och deras familjer i staden återstår att se men det kan i varje fall inte kategoriskt antas att samtliga män i denna studies kohort, eller dess likar, faktiskt hade kommit in i staden på formellt legal väg eller att de alla hade sin framtida utkomst prövad och godkänd inför sitt stundande stadsliv.

Inflyttningsfrågan i staden var således en väsentlig del av den allmänna "sociala frågans" problematik. Den hängde samman och hade likheter med försvarslöshetsfrågan, som Väinö Helgesson påtalar hade som mål "att skydda allmänheten för personer som kunde förväntas tigga, begå brott eller på andra sätt störa samhällets lugn".²⁴⁹ Utifrån samtidens sätt att se det är det svårt att renodla dessa frågor. Inflyttningsproblemet hörde till det sociala problemet och *vice versa*. Att de lokala auktoriteterna hade farhågor för direkt samhällsomstörtande verksamhet bland proletariet kan dock inte ses i den här studien, vilket överensstämmer med Birgit Peterssons resultat som inte heller visar detta.²⁵⁰ Den principiella inställningen till inflyttning eller omflyttning var dock inte ny eller unik för Linköping, utan en vital del av det gamla hustavlesamhällets tankegodis och kultur. I denna fanns en inbyggd, ständig oro för att samhällsbalansen med dess givna befolkningsgrupper skulle rubbas. Skillnaden var att detta nu hade inträffat på allvar.

²⁴⁹ Ibid., (1978), s. 3.

²⁵⁰ B. Petersson (1983), s. 265, citat s. 207.

KAPITEL 5

PRÖVAD AV STADEN II: KONTURER AV INFLYTTARNAS LIV MIKRODEMOGRAFISKT SETT

INLEDNING

Människorna utanför kunde frukta och hata staden, tala om pesthålan och varbölden, om jätten som slukade människoliv. Men ändå sökte sig många av dem dit, gav sitt blodoffer.[...] Staden var beroende av alla som drogs till den över vägar och vatten, utan denna ständiga blodgivning skulle den dö.¹

De män som den här studien handlar om hade *de facto* tagit sig in i staden och skaffat sig ett första tillträde till stadens arenor. Som föregående kapitel visar kan det dock möjligen ha skett på olika vägar. Många hade blivit betrodda, men samtidigt kollektiv beskyllda, för stadens sociala problematik. Vad kunde den här försörjningsmöjligheten nu innebära för inflyttarna? Kunde de bilda familj? Inom vilka näringar och sociala kretsar fick de plats? Finns det några indikationer på att de som grupp var socialt utsatta i staden? Hur längde stannade de och hur länge levde de? Kohorten ska här karaktäriseras i förhållande till stadens demografiska struktur. Inflyttarnas demografiska mönster gentemot stadspopulationens är dock, som framgår i kapitel 2, exempel på en klassisk, svårutredd demografisk fråga. Både historiska källproblem och confounding- effekter utgör hinder för entydiga resultat.² Här görs istället en ansats att gestalta dessa individer som grupp genom att ansluta till de demografiska frågorna men med försiktighet vad gäller representativa anspråk. Konturerna som framträder skall snarare bilda grund för vidare problematisering.

Per Anders Fogelströms berömda skönlitterära Stockholmsskildring avser i det ovanstående citatet visserligen en, med svenska mått, ”jätte”-stad, under den industrialiserade andra hälften av 1800-talet men skulle kunna gälla Linköping i början av samma sekel. Egentligen var det mer typiskt för den förindustriella staden att vara en farligare plats att leva på än landsbygden. Inte heller undantogs en liten stad som Linköping. Medeldödligheten i promille bland samtliga 45-64-åriga män i Linköping under åren 1851-1855 var exempelvis 44,8 att jämföras med män i jämförbar ålder i riket i stort där dödlighetssiffran låg på 29,4.³ Dessutom var det framför allt männen som tog

¹ Per Anders Fogelström, *Mina drömmars stad* (Stockholm, 1990, orig. 1960), s. 9.

² Begreppet ”confounding” innebär att olika variabelers effekter är svåra att skilja på. Se *Ordbok i statistik*, elektronisk version [<http://home.swipnet.se/ollevejde/statistikord/>] Åtkomst 090721.

³ [<http://www.ddb.umu.se/visualisering/Tabverk/Start>] UU, Åtkomst 080519. Tabellverket, Formulär för nativiteten och mortalitetens antecknanden både i Städerne och på Landsbygden, år 1851-1855, form nr 50, Linköpings Domkyrkoförsamling; Formulär för Folkmängdens antecknande i Städerne år 1850 och 1855, formulär 520 resp. 620, LinD; G. Sundbärg, ”Döde efter kön, ålder och civilstånd i Sverige åren 1751-1900 samt Medelfolkmängden efter kön och ålder under femårsperioderna för samma tid”, i *Statistisk tidskrift* (1905). Notera att åldersintervallen inte är fullt överensstämmande mellan tabellverkets olika formulär.

en risk. 1815-1849 var linköpingsmännens dödlighet i åldersgruppen 25-49 år 25,1 promille jämfört med kvinnornas dödlighet på 13,8. På den omgivande landsbygden var dödligheten lägre för båda könen men skillnaden i jämförelse med staden var betydligt större för männen vars dödlighet på landsbygden var 12,0 promille, jämfört med kvinnornas på 10,9.⁴ Livskursforskning tyder på att kvinnor som flyttade till staden överlag hade mer att vinna på att flytta, än män. Lotta Vikström konstaterar exempelvis att risken att dö i förtid var 27 procent högre för manliga jämfört med kvinnliga migranter i 1800-talets Sundsvall.⁵ Levnadssätt, sociala kontakter, förvärvade kunskaper, arbets- och vistelsemiljö samt bevarade band till tidigare boställen verkade alla missgynnande för männen.⁶

I synnerhet var det infektionssjukdomar, och särskilt "lungsot" (lungtuberkulos), som var överrepresenterade bland männen i Linköping.⁷ Det var en sjukdom med tydlig social profil, känslig för den sammanlagda livsföringen; boende- och arbetsvillkor, näringsstatus och alkoholkonsumtion.⁸ Även "slag" (förmodligen stroke eller hjärtinfarkt) och våldsam död (företrädesvis olyckor men även självmord) stod för fler dödsfall hos män än kvinnor och kunde ha med ett utsvävande leverne att göra.⁹ Detta stämmer även med dödsorsaksmonstret i riket i stort vad gäller männens överdödlighet. Förutom dessa dödsorsaker fanns i städerna i början av 1800-talet också en ökad risk för män att dö av "nervfeber" och "rötfeber" (vattenburna infektioner, såsom tyfus/tyfoidefeber), "vattensot"(vätska i buk och underliv i kombination med avmagring) samt diverse febrar ("inflammatoriska" och "remittenta", vilka är svåröversatta och kan röra både luft- och vattenburna infektioner eller annat). Kvinnor i städerna riskerade också slag och vattensot i något högre grad än kvinnorna på landsbygden. I allmänhet ökade dödlighetsskillnaderna mellan könen också beroende på minskad mödradödlighet men även där hade småstäderna något sämre utveckling än landsbygden.¹⁰

När *Sven Persson* och hans gelikar tog vägen till Linköping i början av 1800-talet var de en tidig del av den massrörelse som Fogelström skildrar i sin stadserie. Det förindustriella samhället präglades nämligen av ett lika livligt flyttbeteende som den industrialiserade perioden, men över andra sträckor och mer präglad av livsfasen.¹¹

⁴ S. Willner (1999), s. 59; J. Sundin och S. Willner (2004), s. 192.

⁵ L. Vikström (2003), s. 149-150, 163, not 45 och 46. Migranterna följdes som längst 15 år efter sin inflytt (som ägde rum 1865-1880) och Vikström har inte gjort någon egen studie där migranterna jämförs med infödda. Däremot har detta gjorts i opublicerade uppsatser som tyder på att sundsvallsmigranterna hade högre social rörlighet uppåt än infödda, se s. 142, not 31. Det framgår dock inte huruvida den sociala nivån som bildar utgångspunkt skiljer sig mellan migranter och infödda.

⁶ *Ibid.*, s. 150-151.

⁷ S. Willner (1999), s. 60.

⁸ B-I. Puranen (1984), *passim*.

⁹ S. Willner (1999), s. 52, 54, 60; J. Sundin och S. Willner (2004), s. 193, 195.

¹⁰ J. Sundin och S. Willner (2009), s. 93; S. Willner (1999), s. 59ff.

¹¹ Det förekom även att hela familjer på landsbygden flyttade en ansenlig del. Ekonomiska betingelser samverkade med betydelsen av släkt- och familjerelationer i beslutet att stanna kvar eller flytta. Se Martin Dribe, "Migration of Rural Families in 19th Century Southern Sweden: A Longitudinal Analysis of Local Migration Patterns", *The History of the Family*, vol. 8, nr. 2 (2003), s. 247-265, som visar att migration över korta sträckor, inom en by t. ex., var en del av den förindustriella migrationsstrukturen. Flyttningsbenägenheten, dvs. frekvensen, bestod i stort sett genom 1800-talet med den stora skillnaden att flyttarna gick över allt längre sträckor. Lars-Arne Norborg (1988), s. 22, räknar in skiftena under 1700- och 1800-talen som migration. Denna typ av oregistrerade tvångsflyttningar inom församlingen har också

Flyttningsrutterna till Linköping bildade ett urskiljbart mönster. Något drog människor dit. Det ständiga flödet av människor till Linköping gjorde staden till ett slags "nybyggarsamhälle" bestående, till en dominerande del, av landsbygdens utflyttade egendomslösa, och unga, arbetskraft.¹² Dessa var ofta ogifta arbetssökande drängar och pigor som blivit överflödiga på den rationaliserade och befolkningsexplosiva landsbygden.¹³ De kom under 1830- och 40-talen att få konkurrera om arbete och bostad med de då uppväxande stora barnkullarna som fötts på 1820-talet.¹⁴ Till staden anlände visserligen också de meritsamlade gesällerna, samt personer ur medelklassen och vissa ämbetsmän men i jämförelse med tjänstefolket och andra proletariserade var de färre till antalet.¹⁵

Om landets städer jämförs i fråga om tillväxthastighet under 1800-talet framgår att Linköping befann sig bland de 25 procent städer som växte snabbast under perioden 1800-1835. När den urbana transitionen sedan inleddes höll inte mönstret i sig och Linköping industrialiserades inte förrän i början av 1900-talet.¹⁶ Vilken dragningskraft det än var som förde människor till staden, lyckades den alltså inte hålla greppet om alla. Cirka hälften av inflyttarna flyttade ut inom fem år.¹⁷ På 1830-talet exempelvis, var inflyttningstalet i Linköping strax över 105 promille i årsmedeltal medan motsvarande utflyttningstal var 90.¹⁸ Något stötte människor därifrån. Denna temporära inflyttning till städerna var dock inte ett särdrag för Linköping utan gällde för den förindustriella epoken generellt sett. Först under industrialiseringen blev inflyttningen alltmer permanent till sin karaktär och hela familjer började flytta in i större skala. Staden var därför en kortvarig hållplats för många vid den här tiden.¹⁹ Landsbygden eller andra, större städer hörde till fortsatta destinationer.²⁰ Andelen inflyttade i stadens befolkning var således ungefär 60-70 procent ända fram till slutet av seklet.²¹ Staden befolkades i hög grad av "främlingar".²² Om dessas dödlighet i Linköping är inte mycket känt. Endast den senare delen av 1800-talet är undersökt demografiskt. Hans Nilsson har för perioden 1880-1885 visat att inflyttarna till Linköping, som dominerades av unga människor i undersökningskohorten, faktiskt hade högre dödlighet än

K. Söderberg uppmärksammat (1981), s. 69 ff. Se även Magnus Perlestam, *Den rofaste bonden- myt eller verklighet?* Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620-1820 (Lund, 1998) samt Matteo Manfredini, "Families in Motion: The Role and the Characteristics of Household Migration in a 19th-Century Rural Italian Parish", *History of the Family*, vol. 8, nr. 2 (2003), s. 317-343.

¹² Jämför Lars Magnusson, *Den bråkiga kulturen: Förläggare & Smideshantverkare i Eskilstuna 1800-1850* (1988).

¹³ H. Nilsson, S. Willner (1994), s. 6.

¹⁴ G. Utterström (1957) första delen, s. 43, 47.

¹⁵ Sven Hellström (1992), s. 51.

¹⁶ L. Nilsson (1989), s. 318- 319, 324-325, bilaga 2 resp. 3; H. Nilsson och L.-G. Tedebrand (2005), s. 77ff.

¹⁷ H. Nilsson och S. Willner (1994), s. 24; H. Nilsson, L-G Tedebrand (2005), s. 152.

¹⁸ Jan Sundin, opublicerade beräkningar från DDB/LHD, UU.

¹⁹ H. Norman (1983), s. 108ff; A. Brändström, J. Sundin, L-G Tedebrand (1999), s. 102.

²⁰ Anders Brändström, Jan Sundin, Lars-Göran Tedebrand, "Two Cities: Urban Migration and Settlement in Nineteenth-Century Sweden", i *The History of the Family*, vol. 5, nr. 4 (2000), s. 415-429.

²¹ Hans Nilsson, Sam Willner (1994), s. 6.

²² S. Hellström (1992), s. 51.

övriga befolkningen: 22 promille mot 17 promille för hela Linköpings befolkning och vad gäller infektionssjukdomar: 61 procent jämfört med 57 för Linköping som helhet.²³

Från samma period är det dessutom känt att ensamstående mödrar som var inflyttare verkar ha haft det särskilt svårt jämfört med ensamstående mödrar som var födda i Linköping. Bland de inflyttade kvinnornas barn dog 17 procent innan de fyllt fem år, medan motsvarande siffra bland de Linköpingsfödda kvinnornas barn var 8 procent. Hans Nilsson tolkar sitt resultat som att de inflyttade kvinnorna saknade livsnödvändiga sociala förbindelser i staden, något som de stadsfödda kvinnorna troligen hade fördel av att ha.²⁴ I linje med detta konstaterar Magdalena Bengtsson att familjeförhållandena i mitten av 1800-talet i Linköping hade blivit alltmer avgörande för spädbarnens överlevnad.²⁵

Inflyttarna i Linköping bestod således till övervägande del av det inflyttade landsbygdsproletariatet och Linköpingsbefolkningen bestod till ungefär 70 procent av denna sociala kategori.²⁶ Inte bara i fattigvårdens ögon utan även i en rent demografisk mening är det alltså svårt att skilja på inflyttare och en viss socialgruppstillhörighet. En ökning av vuxna mäns dödlighet i Linköping, som noterats under första halvan av 1800-talet, tros också vara påverkad av just inflyttningsmassornas sociala karaktär där dryckenskap och armod var förväntad.²⁷ I likhet med migrantgruppers dödlighet är dock inte mycket känt kring den sociala dödligheten, vare sig i riket i stort eller i Linköping. Jan Sundin har emellertid jämfört dödligheten i en mikrostudie av män och kvinnor i Linköping inom medelklass-, hantverkare- och arbetaregrupper i åldern 35-59 under åren 1805-1827 och 1828-1848. Han fann att männens dödlighet var högst inom arbetargruppen och lägst inom medelklassen, en trend som höll i sig under hela undersökningsperioden. Hantverkarna och arbetarna hade högre bröst- och lungrelaterad dödlighet än medelklassen. Kvinnornas mönster såg annorlunda ut. Medelklasskvinnorna hade även de lägst dödlighet men hantverkskvinnorna hade samma dödlighetsnivå som arbetargruppen i det tidiga 1800-talet. Under perioden 1828-1848 sjönk dock dödligheten rejält för kvinnorna totalt, till skillnad från männen. Även de sociala skillnaderna minskade kraftigt bland kvinnorna för att nästan hamna på samma nivå i de olika socialgrupperna. Det är emellertid osäkert hur signifikativa dessa tal är för svenska städer i stort.²⁸ Under den andra hälften av 1800-talet sjönk de sociala skillnaderna i dödlighet i Linköping även bland männen i takt med att dödligheten i allmänhet sjönk, även om det fortfarande förekom sociala skillnader bland olika dödsorsaker.²⁹

Till den demografiska riskmiljön Linköping flyttade alltså långt över 300 människor varje år de första decennierna av 1800-talet.³⁰ In- och utflyttningsfrekvensen tillsammans med "det urbana straffet" torde ha givit en känsla av flyktighet till småstadsatmosfären i Linköping. I detta kapitel studeras den *utökade kohorten* inflyttare genom

²³ H. Nilsson (1994), s. 85, s. 186, 187, tabell 8:8. Inflyttarna följdes under fem år efter inflytt. Påpekas bör att av befolkningen i Linköping var endast 32 procent infödda så sent som år 1892, något som komplicerar bilden. Se även H. Nilsson, S. Willner (1994), s. 6.

²⁴ H. Nilsson (1994), s. 185f.

²⁵ M. Bengtsson (1996), s. 195.

²⁶ S. Hellström (1992), s. 51.

²⁷ J. Sundin och S. Willner (2004), s. 194f.

²⁸ J. Sundin och S. Willner (2009), s. 92-93, figur 4.8 a, b.

²⁹ S. Willner (1999), s. 133ff.

³⁰ 1821-1830 flyttade t. ex. 360,8 personer in till Linköping i årsmedeltal. Se F. Lindberg, del 3 (1976), s. 14.

nedslag i deras liv i staden. Det bör påminnas om att det var en liten stad befolkningsmässigt. År 1845 utgjorde hela befolkningen 5 033 individer, varav det rapporterades 126 män i åldrarna 40-45 år i staden. Drygt 1 000 individer bland den vuxna manliga befolkningen över 15 år uppgavs tillhöra ”alla andra”, alltså de lägre klasserna som inte var adel, präster, borgare och andra ståndspersoner. Dessa vuxna män uppgick i sin tur till 428 individer.³¹ Räknas hela befolkningen med fanns 837 ståndspersoner, där även skolväsendet ingick, 683 borgare, 2 ”Utlänningar” samt 3 511 övriga.³² Under perioden 1841-45 var 87 män, födda 1800, 1801 och 1802, inskrivna vid något tillfälle i Linköpings Domkyrkoförsamlings husförhörlängd.³³ Bland dessa var endast 10 infödda som därför inte ingår i kohorten. Det var en före detta landskontorist, en veterinär, tillika läkare och bryggare, en bagare och ålderman, en vaktmästare, en skomakaremästare, en klädmäklare, en guldsmed, en extra vaktkarl, en handelsbetjänt och en notarie. Det fanns alltså ingen stor grupp av infödd underklass i staden att jämföra kohorten med. Övriga 77 individer i längderna var inflyttade, det vill säga födda på en annan ort än Linköpings Domkyrkoförsamling. Av dessa har 16 valts bort i undersökningen för att de tillhörde de övre samhällsskikten, det vill säga socialgrupp 1 och 2, enligt förteckning i bilaga 2. Kvarstår gör 61 inflyttade män som utgör den utökade kohorten och finns förtecknade i bilaga 1. Fördelningen av infödda och inflyttade visar således att bland denna generation män som bodde i Linköping i mitten av 1840-talet var majoriteten inflyttade. Exempelvis fanns i husförhörlängden 1841-1845, endast fyra män kvar av de 37 pojkar som föddes i Linköping år 1800, två fanns kvar av de 50 pojkar som föddes 1801 och fyra fanns kvar av de 59 pojkar som föddes i Linköping 1802.³⁴ Det är alltså rimligt att förvänta sig en liknande fördelning mellan infödda och inflyttare bland övriga i den medelålders befolkningen. För en fullständig kunskap om hela befolkningens fördelning på ålder och födelseort skulle även krävas en manuell identifikation av födelseort på alla som avled samt flyttade ut eller in. Det har inte gjorts här. Även om många av de yngre vuxna i hög grad flyttade bort, vilket även gällde de infödda, är det dock känt att drygt hälften av de inflyttade stannade åtminstone fem år samtidigt som ett okänt antal återkom senare. Det blev således, som framgått i föregående kapitel, aktuellt för allt fler ”att sitta för sig själva” i staden.

³¹ DDB, UU, Tabellverket på nätet [<http://www.ddb.umu.se/visualisering/Tabverk?Next=FormF520>] Folkmängd i Linköpings Domkyrkoförsamling år 1845. Åtkomst 090807.

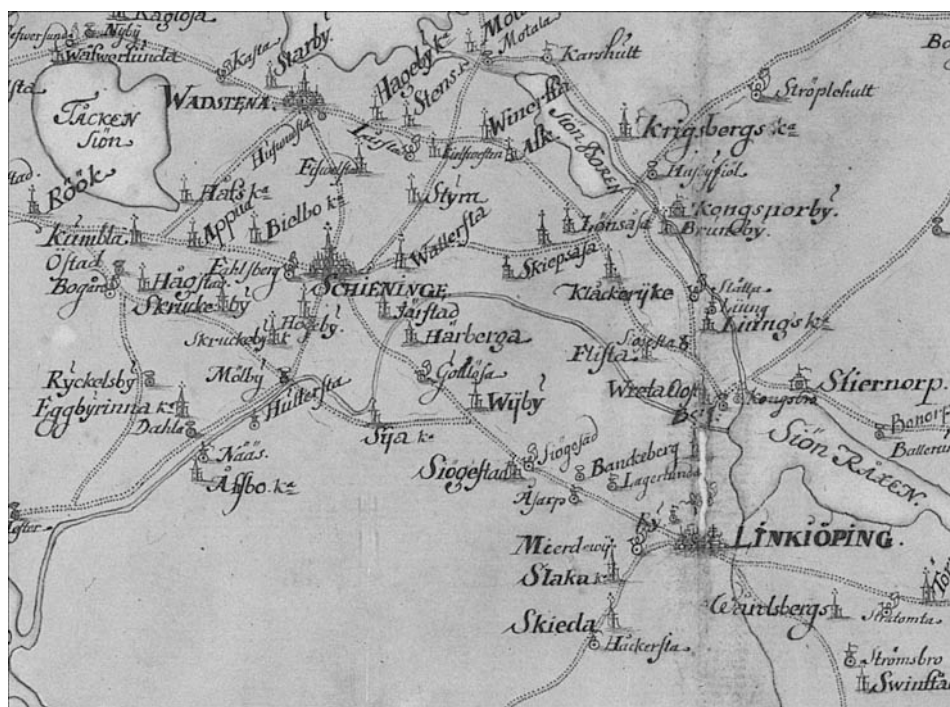
³² F. Lindberg, del 3 (1976), s. 196. Bilaga III. Statistiken baseras på Kyrkoarkivets tabeller.

³³ Individerna behöver alltså inte ha levt där under hela femårsperioden. Alla dubbelförekomster i husförhörlängden måste räknas bort för hand. En individ har strukits eftersom dennes födelseår i hfl 1841-45 uppgavs vara 1800 respektive 1808 och osäkerhet har uppstått. Observera att födelseåret är excerperat enligt uppgift i husförhörlängden, ej födelselängden. I en kontroll i originalböckerna framgår att prästen tog för vana att förkorta Linköping ”Linköp”, vilket har räknats med i sökordsformuleringen. Det framgår också att prästen brukade skriva ut födelseorten varje gång och alltså inte använde sig av ”dito” eller andra tecken för upprepning.

³⁴ DDB/LHD, UU, LinD hfl, 1841-1845 resp. LinD, födelselängd 1800, 1801, 1802. Antalet bygger på en manuell beräkning och identifiering genom jämförelser av hfl och födelsebok. Eventuella återinflyttningar är inte kontrollerade. I några fall anges en person i hfl vara född i Linköping utan att återfinnas i födelseboken.

NYANLÄNDA

Den förindustriella staden hade en ständig utväxling av arbetskraft och tjänster med landsbygden vilket för tankarna till dagens kranskommuner kring storstäderna. Detta, trots att staden alltså fortfarande var exkluderande och sluten såsom socknarna på landsbygden också var.³⁵ Linköpings moderna kommungräns följer de orter med vilka Linköpings stad historiskt haft störst handels- och flyttningsutbyte, nämligen orter inramade av Kisabygden i söder, Mjölbybygden i väster, Ljung i norr och Gistad i öster. Flest inflyttare kom från den intilliggande socknen Sankt Lars och därefter inom en cirkel närmast Linköping bestående av socknar som Vikingstad, Kaga, Slaka, Skeda, Vist, Kärna, Västerlösa, Landeryd, Vårdnäs, Rystad, Östra Harg, Östra Skrukeby och Vreta Kloster. Därefter vidgades cirkeln främst västerut där också städerna Vadstena och Skänninge fanns med i utbytet.³⁶ (Se kartbild, figur 1.)

Figur 1. Del av vägkarta, sydvästra delen av Östergötland, år 1739. Källa: Lantmäteriet, Historiska kartor.

³⁵ Jfr H. Norman (1983), s. 108ff.

³⁶ S. Hellström (1992), s. 51; Nationalencyklopedin, elektronisk version [<http://www.ne.se/nemaps/kommuner>] Åtkomst 070905; Jan Sundin, opublicerade beräkningar från DDB/LHD.

Det torde innebära att den tidigt industrialiserade och stora grannstaden Norrköping som ligger cirka fyra mil norr om Linköping inte primärt ingick i detta flyttningsutbyte fastän arbetskraften till Norrköpingsfabrikerna, i synnerhet under den tidigaste industrialiseringsfasen, värvades just ur det agrara proletariatet.³⁷ Det är dock känt att det generellt sett fanns ett mönster av stegvis migration som innebar att migranter ofta flyttade till en större, mer industrialiserad stad sedan de provat en mindre först.³⁸ Detta har flera forskare observerat såväl i Linköping som i Sundsvall,³⁹ Norrköping,⁴⁰ och Örebro.⁴¹ Fenomenet med en ”rural-industriell barriär”, har förklarats som en ovilja att drastiskt byta sin livsstil.⁴²

Majoriteten av inflyttarmännen i kohorten kom från den sydvästra delen av den östgötska landsbygden och var alltså del av vad Leslie Page Moch kallar ett ”lokalt migrationssystem”.⁴³ De flesta hade i sedvanlig ordning inte heller flyttat direkt från födelseorten utan vistats någon annanstans tidigare. I det förindustriella jordbrukssamhället fanns ett ”institutionaliserat mönster” där framför allt tjänstefolk innan giftasålder flyttade mellan olika hushåll att tjäna i. Christer Lundh tolkar det här småskaliga, men idoga flyttandet, som en rutinartad del av det förindustriella livsmönstret. Det hörde till förberedelserna inför det mer stadgade familjelivet i eget hushåll.⁴⁴ Detta går att se inom kohorten också. Endast 15 kom från samma plats som de var födda på men det innebär inte att de inte kan ha varit någon annanstans däremellan. Endast fem var födda i en stad.

³⁷ Anita Göransson, *Från familj till fabrik: Teknik, arbetsdelning och skiktning i svenska fabriker 1830-1877* (Lund, 1988), s. 219-220, 231, 240. Göransson upptäcker dock vissa sociala, geografiska och könsmässiga rekryteringsskillnader inom olika industri- och yrkesgrenar.

³⁸ Anders Brändström, Jan Sundin, Lars-Göran Tedebrand, ”Marriage and Urban Adaptation, Sundsvall and Linköping in XIXth Century Sweden”, *Annales de Démographie Historique*, 2 (1999), s. 97-114; B. Kronborg och T. Nilsson (1975), s. 108-109, 112-113, 117.

³⁹ A. Brändström, J. Sundin, L-G Tedebrand (2000), s. 424-426.

⁴⁰ A. Göransson (1988), s. 219-220, 231, 237-239, 240.

⁴¹ H. Norman (1974), s. 207. Jfr även I. Artæus (1992), s. 84, som visar att pigorna flyttade korta avstånd och stegvis in till Västerås.

⁴² Björn Rondahl, *Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865-1910: Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljusne industrisamhälle* (Uppsala, 1972), s. 259; Lars-Göran Tedebrand, ”Remigration from America to Sweden”, i Lars-Göran Tedebrand, *Historia och demografi: Valda texter* (Umeå, 1999), s. 17-18. Det kunde dock hända att jordbruksbygderna ibland också själva tog del av industrialiseringen och fungera som en övergångszon mellan stad och land, se L.-G. Tedebrand, ”Population Pressure, Internal Migration, and the process of ‘modernization’ in a Rural Community (Selånger) in Northern Sweden 1860-1910”, i L.-G. Tedebrand (1999), s. 149, 155-159.

⁴³ L. P. Moch (1996), s. 116.

⁴⁴ Christer Lundh, ”Servant Migration in Sweden in the Early Nineteenth Century”, *Journal of Family History*, vol. 24, nr. 1 (1999), s. 53-73, Citat s. 68. Se även B. Harnesk (Umeå, 1990), s. 166.

Tabell 1. Männens födelseort samt utflyttningsort till Linköping (första inflyttning) inom den utökade kohorten

Födelseort	Antal	Utflyttningsort	Antal
Socken i Östergötland	45	Socken i Östergötland	43
Socken utanför Östergötland	4	Socken utanför Östergötland	2
Stad i Östergötland	6	Stad i Östergötland	8
Stad utanför Östergötland	6	Stad utanför Östergötland	6
Oklart:	0	Oklart:	2
Totalt:	61	Totalt:	61

Källor: DDB/LHD, Umeå universitet, Husförhörslängder och inflyttningslängder för Linköpings Domkyrkoförsamling, samt källor redovisade i bilaga 4 och 5.

Kommentar: Samtliga områden redovisas i bilaga 4 och 5.

Den *utökade kohorten* består av samtliga män inskrivna i Linköpings Domkyrkoförsamlings husförhörslängder någon gång under perioden 1841-1845, födda 1800-1802 på annan ort än Linköping och ej tillhörande socialgrupp 1 och 2. För socialgruppsindelning och inkluderade gränfall inom soc. grupp 2/3, se kapitel 3.

Dessa män följde även mönstret som tidigare studier visat vad gäller inflyttningsålder, vilket redovisas i tabell 2.⁴⁵ Männerna hade en medelålder på 27 år. De två yngsta kom redan som 13- respektive 14-åringar och den äldste var 42 år. De flesta hade anlänt när de var mellan 20 och 30. Mer än hälften var under 30 år.

Tabell 2. Inflyttningsålder (första inflyttning) inom den utökade kohorten

Ålder	Antal
0-9	0
10-14	2
15-19	7
20-24	12
25-29	18
30-34	9
35-39	9
40-44	3
Oklar:	1
Totalt:	61
<i>Medel:</i>	27,3
<i>Median:</i>	26,5

Källor: DDB/LHD, Umeå universitet, Husförhörslängder och Inflyttningslängder, Linköpings Domkyrkoförsamling.

Kommentar: Ålder är beräknad på kalenderår, dvs. inga månader är inräknade. Det innebär att individerna inte behöver ha hunnit "fylla" det år som är angivet i tabellen. För definition av den utökade kohorten, se tabell 1.

⁴⁵ H. Nilsson, L.-G. Tedebrand (2005), s. 149-150; S. Hellström (1978), s. 17.

Kohorten bidrog, vid inflyttningsstillfället, till stadens stora andel av ogift inflyttat tjänstefolk. I tabell 3 framgår att endast 13 av 61 män i kohorten var gifta när de flyttade in. Ytterligare en var änklings. Bland de gifta paren som anlände var endast en av hustrurna född i Linköping. 23 ogifta män kom senare att gifta sig i *Linköping* men endast två av deras hustrur var födda i Linköping. Ytterligare 12 män gifte sig sedan *utanför Linköping*, det vill säga de flyttade ut och in till staden igen. Bland dessa makor var endast en född i Linköping och två fall är oklara. Endast 11 stycken i kohorten förblev ogifta, så vitt är känt.⁴⁶ Till de gifta är här också räknad en individ som hade kyrktagit sin hustru, en traditionell kyrklig ritual som hade acceptans och status *nästan* som giftermål.⁴⁷ Omgiften har däremot inte beaktats här. De totalt 47 ogifta (om en änklings inte heller räknas) vid första inflyttningen hade en genomsnittlig inflyttningsålder på 25,6 (median: 25,5) medan de 13 som redan var gifta vid första inflyttningen var, som kan förväntas, i genomsnitt lite äldre, 32,3 år (median: 31).⁴⁸ Det kan således konstateras att det verkligen är migrantpar det rör sig om här eftersom majoriteten av inflyttarna i kohorten valde en hustru som också var inflyttad, det vill säga som inte var född i Linköping. Endast fyra hustrur var alltså födda i staden av de 48 gifta paren. Det stödjer tidigare forskning som funnit samma tendens att gifta sig med andra inflyttare bland inflyttare till Linköping respektive Sundsvall. Det har tolkats som ett sätt att försöka hantera påfrestningar i en ny miljö. Det har samtidigt tagits som motbevis för moderniserings teorier eftersom migranterna inte fann någon anledning att förändra sina sedvänjor vad gäller äktenskap eller familjebildning när de flyttade, oavsett städernas specifika struktur.⁴⁹ Att stora delar av befolkningen var inflyttad var förstås också viktig för vilket utbud som fanns att välja bland men det tycks också ha funnits sociokulturella hinder som försvårade kontakter mellan infödda och inflyttade. Hur som helst gick de härigenom miste om ett sätt att få åtkomst till värdefulla tillgångar och kontakter i staden. Det är känt från tidigare studier av 1800-talets äktenskapsmarknad att det var högst begärligt bland inflyttare till städerna att få en gemål som var infödd stadsbo, eftersom det var en inkörspport till arbete, kapital och bekantskaper.⁵⁰

⁴⁶ Det finns dock en viss osäkerhet kring bestämmandet av civilstatusen i en mikrodemografisk studie som denna där nedslag görs vid vissa tidpunkter. Missar i bokföringen av gifta förekom ibland, i synnerhet kunde så ske om paret levde på skilda håll eller flyttat mycket. Oäkta förhållanden tas heller inte hänsyn till här och är för övrigt svåra att upptäcka. Exempelvis hade en snickaremästare i kohorten oäkta barn med en piga som bodde i hans hushåll, något som endast framkommer om originalböckerna studeras och olika källor jämförs, se LinD, hfl. vol. 49, s. 312, GID 333.60.457. Han har räknats som ogift i tabell 3.

⁴⁷ A.-S. Ohlander (1986), s. 68ff; D. Gaunt (1983), s. 69.

⁴⁸ Bland de 47 ogifta vid inflyttningen finns en individ med okänd inflyttningsålder.

⁴⁹ A. Brändström, J. Sundin, L.-G. Tedebrand (1999), s. 97-114. H. Nilsson och L-G Tedebrand (2005), s. 155, 172; Anders Brändström, Jan Sundin, Lars-Göran Tedebrand (2000), s. 415-429.

⁵⁰ A. Brändström, J. Sundin, L-G Tedebrand (1999), s. 104; Margareta Matovic, "Migration, family formation, and choice of marriage partner in Stockholm, 1860-1890", i AD van der Woude, Akira Hayami & Jan de Vries, red., *Urbanization in History: A Process of Dynamic Interactions* (Oxford, 1990), s. 230, 239.

Tabell 3. Civilstånd inom den utökade kohorten.

Civilstånd	Antal
Gifta vid första inflyttning	13
Änklingar vid första inflyttning	1
Ogifta vid första inflytt som gifte sig i Link. efter första inflyttning	23
Änklingar vid första inflyttning som gifte sig efter första inflyttning	0
Ogifta vid första inflyttning som gifte sig utanför Linköping, efter första inflyttning	12
<i>Totalt antal gifta:</i>	48
Aldrig gifta vid död/slutlig utflyttning	11
Oklart efter första inflyttning	1
Totalt:	61

Källor: DDB/LHD, Umeå universitet, Husförhörlängder och Inflyttningslängder, Linköpings Domkyrkoförsamling.

Kommentar: För definition av den utökade kohorten, se tabell 1.

Som väntat började de flesta sin yrkesbana inom staden som drängar. Det var dock en allmän term för kroppsarbete och behövde inte bara innebära arbete med djur och jordbruk. Drängtiteln var dessutom en beteckning på ogifta ungdomar, vilket försvårar yrkesfastställandet.⁵¹ Som tjänstehjonstittel var det också förknippat med ungdomstiden. Termen "arbetskarl" kunde innebära en mängd olika sysslor inom staden men kom med tiden alltmer att ersätta drängtiteln.⁵² Arbetargruppen och dränggruppen stod i varje fall tillsammans för mer än hälften av männens yrken, vilket tabell 4 visar.

⁵¹ B. Harnesk (1990), s. 173.

⁵² H. Nilsson and S. Willner (1994), s. 13.

Tabell 4. Yrke och socialgrupp vid (första) ankomst i staden inom den utökade kohorten

Ankomst	Antal
<i>Socialgrupp 3</i>	
-gossar	3
Lärlingar	4
Gesäller	9
Hantverkare utan mästartitel	3
Drängar	23
Övriga arbetare	12
Oangivet	2
<i>Totalt:</i>	<i>56</i>
<i>Socialgrupp 2/3</i>	
Lägre tjänstemän	1
Gårdsägare som enda yrke	2
Hantverkare, mästare	2
<i>Totalt:</i>	<i>5</i>
<i>Totalt:</i>	<i>61</i>

Källor: DDB/LHD, Umeå universitet, Linköpings Domkyrkoförsamling, Husförhörlängder.

Kommentar: Yrkesangivelsen är grundad på första adress i hfl.

Hantverkare utan mästartitel: 1 bokbindare, 1 hovslagare, 1 garvare.

Övriga arbetare: 2 postiljoner, 4 militärmusiker, 1 livgrenadjär, 2 betjänter, 1 kusk, 1 timmerkarl, 1 vaktkarl.

Lägre tjänstemän: 1 stadsfogde.

För definition av den utökade kohorten, se tabell 1.

Det här var alltså de första yrkena som männen i kohorten fick i staden. De flesta kom att börja arbeta under slutet av 1820-talet. Tidigare forskning visar att de flesta karriärstegen brukade äga rum mellan 20 och 30 års ålder.⁵³ Det var också nu de skulle skaffa familj och sätta bo. Det fanns förvisso endast ett fåtal tillfällen att få anställning vid manufaktur eller fabriker. I mitten på 1800-talet fanns cirka 15 sådana arbetsplatser som totalt avlönade ett 60-tal arbetare.⁵⁴ Hade inflyttarna lyckats förändra situationen vid urvalstillfället, när de var i 40-årsåldern?

ROTADE OCH ANPASSADE?

Männen i kohorten hade inte kommit längre i 40-årsåldern än att de flesta var arbetare av något slag, vilket förvisso till viss del är beroende av urvalsförfarandet.⁵⁵ Inflyttarnas yrkestitlar skiljer sig för övrigt inte nämnvärt från de infödda inom samma sociala skikt och ålder, vilka har sorterats bort från kohorten i urvalet. En klädesförsäljare och en bodbedtjänt är de enda som möjligen sticker ut bland de inföddas yrken. De infödda männen är dock så få, endast sju, att jämförelsen haltar. De flesta inom kohorten hade stannat i yrken typiska för stadspopulationen, och var alltså fortfarande del av proleta-

⁵³ Se redovisad forskning i H. Norman (1974), s. 153.

⁵⁴ F. Lindberg, del 2 (1976), s. 130.

⁵⁵ Se bilaga 2 för en jämförelse med de yrken i de övre socialgrupperna som valts bort.

riatet. De var drängar, arbetskarlar, vakter, lärlingar, gesäller, soldater och militärmusiker. Två av inflyttarna stod redan som före detta yrkesarbetande. Prognosen i 40-årsåldern var inte heller god för den fortsatta yrkesbanan, åtminstone inte enligt stadens fattigvårdsrepresentanter. I tabell 5 redovisas inflyttarnas yrken på gruppnivå vid två tidpunkter, vid urvalet och i slutet på deras stadsliv.⁵⁶

Bild 4. Bakgård med medeltida ursprung, Stenhusgården, Storgatan. Foto: Didrik von Essen, 1904. Källa: ÖLM.

⁵⁶ Slutet på stadslivet innebär antingen död eller definitiv utflyttning.

Tabell 5. Männens yrkesfördelning inom den utökade kohorten vid urvalstillfället, resp. döden i staden alternativt definitiv utflyttning.

Frekvenstabell, utifrån yrkesgrupp.

Vid urvalstillfället		Vid döden i staden		Vid sista utflyttning	
<i>Soc.grupp 3</i>	<i>Antal</i>	<i>Soc.grupp 3</i>	<i>Antal</i>	<i>Soc.grupp 3</i>	<i>Antal</i>
Lärlingar	1		0		0
Gesäller	7		3		2
Hantverkare utan mästartitel	6		4		1
Drängar	16		6		2
Övriga manuella arbetare	22		26		2
Småhandlare	0		1		0
Ospecificerat/okänt	1		0		1
<i>Totalt:</i>	<i>53</i>	<i>Totalt:</i>	<i>40</i>	<i>Totalt:</i>	<i>8</i>
<i>Soc.grupp 2/3</i>		<i>Soc.grupp 2/3</i>		<i>Soc.grupp 2/3</i>	
Lägre tjänstemän	0		1		0
Gårdsägare som enda titel	3		0		2
Hantverkare med mästartitel	5		9		0
<i>Totalt:</i>	<i>8</i>	<i>Totalt:</i>	<i>10</i>	<i>Totalt:</i>	<i>2</i>
<i>Soc. grupp 1</i>		<i>Soc. grupp 1</i>		<i>Soc.grupp 1</i>	
Fabrikörer	0		1		0
<i>Totalt:</i>	<i>0</i>	<i>Totalt:</i>	<i>1</i>	<i>Totalt:</i>	<i>0</i>
<i>Totalt:</i>	<i>61</i>	<i>Totalt:</i>	<i>51</i>	<i>Totalt:</i>	<i>10</i>

Källor: DDB/LHD, Umeå universitet, Husförhörlängderna samt Dödböckerna för Linköpings Domkyrkoförsamling.

Kommentar: Urvalstillfället innebär första adressnotering under perioden 1841-1845. Yrkesangivelsen inkluderar före detta yrken. Hantverkare utan mästartitel vid död/utflytt: 1 skräddare, 1 snickare, 1 garvare, 1 sadelmakare, 1 stockmakare. Övriga arbetare: 13 arbetare, 1 betjänt, 4 vakter, 2 vaktmästare, 4 militärmusiker, 1 klockare, 2 postiljoner, 1 soldater. Lägre tjänstemän vid död/utflytt: 1 underjägare. Fabrikörer vid död/utflytt: 1 mössmakare.

För definition av den utökade kohorten, se tabell 1.

Vid en närmare granskning av arbetsfolkets yrkestitlar märks att dessa tämligen väl återspeglar stadens typiska näringar och verksamheter. Det handlade om olika grader av kroppsarbete eller enklare förvaltning; i stallen och lantbruken, fångelset, militärre-

gementena, hantverkargårdarna, kyrkorna, stadens officiella byggnader, borgarhemmen och serviceinrättningarna i staden. Att bli slotts- fängelse-, eller kyrkvakt samt klockare kan möjligen ha inneburit ett blygsamt avancemang, enligt vad Hans Norman slutit sig till i sina studier från Örebro vid samma tid.⁵⁷ Här har de trots allt kategoriserats som tillhörande den lägsta socialgruppen. Antalet hantverkare som inte var mästare, inklusive lärlingar och gesäller, skiljer sig inte mycket åt mellan de båda tidpunkterna. Det kan dock vara värt att notera att de sex hantverkarna utan explicit mästartitel, varav en var bokbindare, två var logarvare, en var före detta skraddare, en var hovslagare och en var stockmakare, samtliga, utom den före detta skraddaren och stockmakaren, titulerades "herr" och hade alltså högre rang än många andra som brukar räknas till de obesuttna. Även den otitulerade/okända yrkeskategorin kallades "herr". Mästargruppen ökade med fyra individer i slutet av stadsvistelsen. Bland de få individer som rörde sig uppåt i den sociala hierarkin återfinns gesällerna som lyckades ta steget att bli mästare i staden. Något som kan ha påverkat storleken på mästargruppen till viss del var dock att det från 1847 var möjligt att som utbildad gesäll börja arbeta som självständig hantverkare med egen verkstad utan att vara mästare. Dessa hantverkare fick dock inte ha några anställda.⁵⁸ Fyra av männen i kohorten ägde en gård i staden vid sidan av sitt yrke.⁵⁹ Vid en sammanräkning av dem som dog i staden och dem som flyttade ut för gott framgår det att det skett en minskning totalt sett från 53 i socialgrupp 3 vid urvalstillfället till 48 i slutet av stadsvistelsen. Det är med andra ord en marginell förändring. I vad som här kallas socialgrupp 2/3 har en motsvarande ökning skett från åtta till tio. Endast en person nådde det övre samhällsskiktet och blev fabrikör. Bland de tio som flyttade ut ur staden för gott fanns två gårdsägare, medan resten var obesuttna.⁶⁰

Om jämförelsen mellan urvalstillfället och stadsvistelsens slut istället görs på individnivå framträder inte heller några dramatiska omgrupperingar. Bland de 20 arbetarna vid urvalstillfället som kom att dö i Linköping blev 17 kvar i yrket tills de avled. De övriga tre hade blivit småhandlare, lägre tjänsteman respektive fabrikör, det vill säga ett blygsamt avancemang. Bland de 14 drängarna vid urvalstillfället som sedan avled i Linköping, fanns fem kvar med samma titel. Åtta av de övriga hade blivit arbetare och en hade blivit hantverkare utan mästartitel. De fem hantverksmästarna blev kvar i sitt yrke hela sitt yrkesverksamma liv. Mästargruppen hade vid kohortmännens död fått påfyllning med en person som tidigare haft oangiven titel i källorna, samt tre hantverkare som nu alltså blivit mästare.

Vissa migrationshistoriker har märkt ett mönster av socialt avancemang bland migranter.⁶¹ Såväl i Örebro som i Halmstad under 1800-talet har det till exempel konstaterats att individer med geografisk rörlighet hade en högre grad av social rörlighet uppåt än de kvarboende. För Halmstads del gällde det sociala uppåtgåendet i synnerhet för dem som hade flyttade långt, undantaget kvinnor som flyttat till storstäder. Storstäderna var generellt inte lika gynnsamma för den sociala rörligheten i jämförelse med mindre, industrialiserade städer. Att ha ingått äktenskap visade sig också ha varit posi-

⁵⁷ H. Norman (1983), s. 99.

⁵⁸ Elsa Lunander, "Bland handlare och hantverkare i en svensk landsortsstad under 1800-talet: Om hushålls- och familjestruktur i Örebro", i H. Norman, red. (1983), s. 152.

⁵⁹ Deras socialgrupp har här bestämts utifrån deras yrkesuppgift.

⁶⁰ Här inkluderas dock en person som försvinner ur rullorna i staden.

⁶¹ Se även kapitel 2.

tivt korrelerat med den sociala positionen.⁶² När migranternas möjligheter till social mobilitet studeras görs det vanligen inom industrialiseringsepoken, inte bara på grund av dess sociala förändringskraft utan också på grund av den vid tiden förbättrade statistikföringen som möjliggör studier.⁶³ Lotta Vikström har studerat migranternas livsbana sedan de anlät till Sundsvall i företrädesvis industrialiseringsskedet för att se vilka möjligheter den urbana vistelsen bjöd. Hon redovisar tvärtemot tidigare resultat en obefintlig social karriär för de flesta migranter av båda könen. En tidigare stadsvistelse, Stockholm i synnerhet, verkade dock befrämjande för kvinnor som kunde gifta sig uppåt i den sociala rangordningen. Det finns således vissa indikationer på att de inflyttade rörde sig mer frekvent uppåt i socialt avseende än de infödda men Vikström menar att det är omgärdat av många komplicerande omständigheter beträffande selektion, såsom att migranterna ofta var unga jordbrukande människor som nödgades byta till ett stadsbaserat yrke på det nedersta karriärtrappsteget.⁶⁴ Inom den till antalet begränsade kohorten i den här studien märks inte heller något socialt avancemang att tala om. Linköping låg dessutom långt efter exempelvis Sundsvall och Norrköping i industrialiseringsprocessen, vilket gav Linköping en mer begränsad arbetsmarknad. Däremot passar kohorten in i trenden att städernas näringar främst hämtade sina okvalificerade arbetare utanför staden men inom sitt eget län, något som enligt tidigare forskning kom att gälla långt in i den industrialiserade epoken.⁶⁵ Männens bakgrund (det vill säga tiden före de flyttade till staden) berörs i kapitel 7 men det kan, på basis av att männen i övrigt stämmer väl med den allmänna migrantprofilen i staden, förmodas att kohorten hörde mer till "förlorarna" än "vinnarna" i sina tidigare hembygder, för att återknyta till Everett S. Lees resonemang. På kartan över Linköpings stad (se figur 2, följande sida) visas att kohortmännen vid urvalstillfället var relativt väl fördelade över stadens fyra kvarter men med en viss övervikt för kvarteret Sankt Lars, där 21 män bosatte sig. 15 bodde i Sankt Per, 16 i Sankt Kors och nio i Tannefors kvarter.⁶⁶

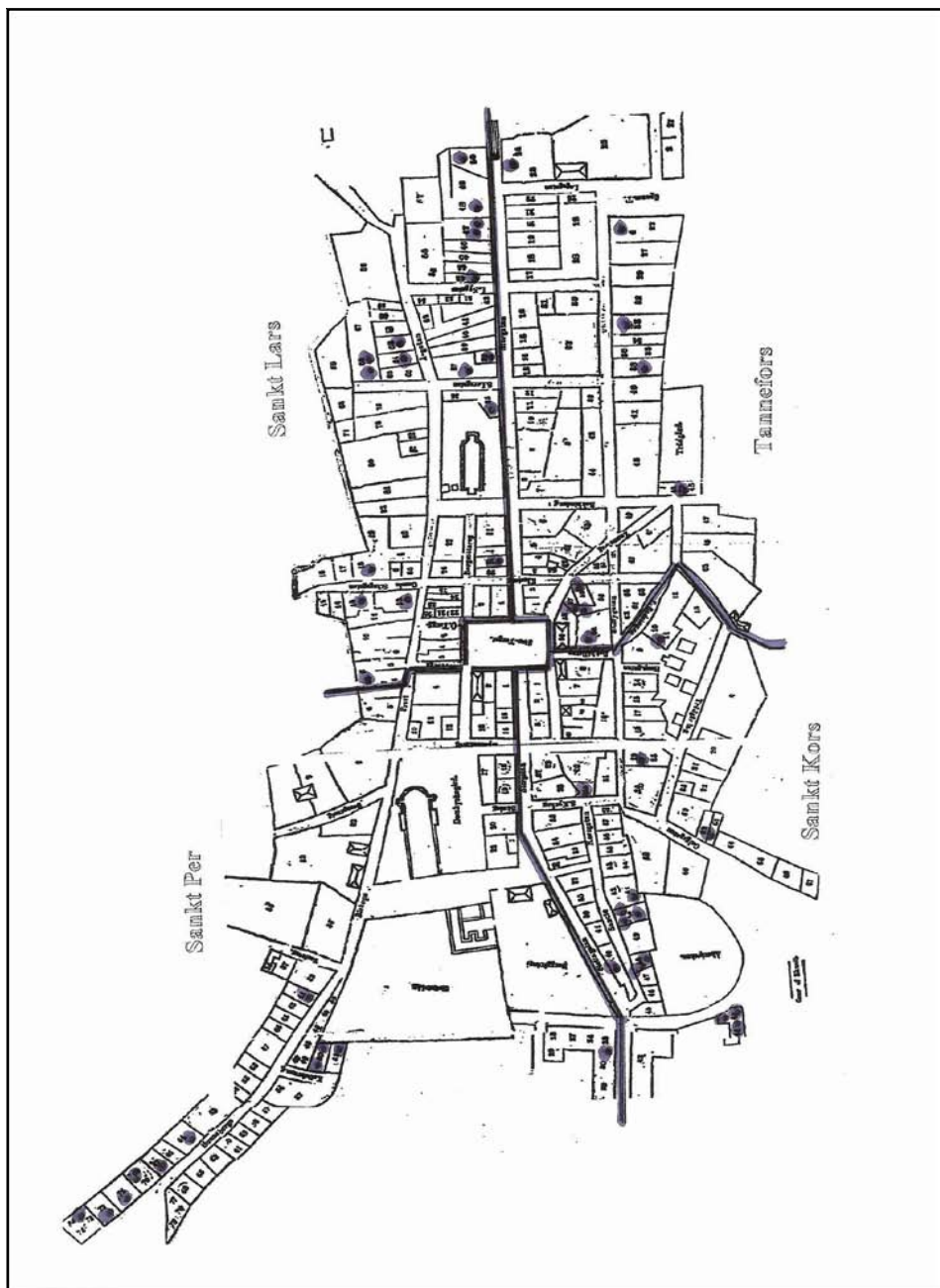
⁶² H. Norman (1974), s. 181; B. Kronborg, T. Nilsson (1975), s. 117, 179, 202, 224, 230. En kohort följdes under 1898-1913 och utgjordes av samtliga 19- och 20-åriga män och kvinnor som befann sig i Halmstad enligt husförhörlängden 1898. De "kvarboende" definieras alltså som dem som inte flyttade under perioden emedan flyttarna utgjordes av dem som flyttade ut från Halmstad. 42,2 procent av kohorten var födda i staden.

⁶³ L. P. Moch (1999), s. 41.

⁶⁴ L. Vikström (2003), s. 134, 137, 140, 142. Migranterna följs under 15 år som längst. Yrkestitel kontrolleras två gånger (vid inflytt och sista observation).

⁶⁵ B. Öhngren (1977), s. 321f.

⁶⁶ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl 1841-1845, vol. 37-40, första adressnotering under perioden. Saknas på kartan gör adressen för nio kohortmedlemmar: fyra med adress St Lars 200, det vill säga Livgrenadjärregementet, två med adress St Per 91, *Fridhem*, en med adress St Per, "boende på landet", en med adress St Per 42 samt en med adress St Kors 91, torpet *Berglund*.

Figur 2. Karta över Linköping, år 1834. Källa: Linköpings stiftsbibliotek. Den utökade kohortens boendeadresser är utmarkerade, baserat på första adress i Linköpings Domkyrkoförsamlings hf. 1841-1845. Källa: DDB/LHD, Umeå universitet, Hfl, LinD, vol. 37-40, 1841-1845.

Det är samtidigt en relativt jämn fördelning utmed vissa gator. Både Sankt Larskvarteret ned mot Stångån och Hunnebergsgatan i Sankt Pers västra utkant beboddes av männen i kohorten. Sam Willner har visat att somliga av dessa gårdar i kanten av Sankt Lars kvarter invid Stångån hade en stark fattigprägel.⁶⁷ Det förekom därutöver en viss koncentration av socialt sämre miljöer vid Hunnebergsgatan respektive Galgbomsgatan, sedermera Djurgårdsgatan. Högreståndsbefolkningen hade en viss anhopning i centrum där få av kohortens medlemmar bodde vid den här tidpunkten, men för övrigt har inte några särskilda fattig- eller rikemanskvarter kunnat beläggas förrän i slutet av 1800-talet.⁶⁸ Det går således att konstatera att inflyttarna i kohorten hamnade mitt i den socialt rika flora av människor i staden som beskrivits inledningsvis. Vad det innebär för inflyttarna diskuteras i kapitel 6 men det hade i varje fall betydelse för smittspridningen som på det viset blev mer ”jämligt” fördelad.

Det är viktigt att påpeka att flyttningarna inom staden bland kohortmännen och deras familjer var frekventa. Det räcker att räkna antalet som bott i varje kvarter under en femårsperiod för att konstatera det: i S:t Lars hade 23 av männen bott vid något tillfälle, i S:t Kors 23 män, i S:t Per 21 och i Tannefors 14 män. S:t Pers och S:t Kors kvarter var mest frekventerat, enbart sett till antal flyttningar. S:t Lars och S:t Kors-kvarteren har även visat sig särskilt inflyttartäta i tidigare forskning.⁶⁹ Flera av männen hade dessutom flyttat inom kvartersgränserna under femårsperioden.⁷⁰

Det är brukligt att betrakta ett minimum av fem års boende i staden som ett kriterium för att vara ”stadgad” på orten och därmed kvarboende.⁷¹ De män i kohorten som stannade mer än fem år i staden och inte heller flyttade ut ur staden och tillbaka var 36 till antalet och bodde i medeltal 32 år i staden, vilket redovisas i tabell 6. Väl ”kvarboende” stannade således dessa inflyttare en mycket lång tid i staden. Männen i kohorten kan således betraktas som en del av gruppen som fanns kvar efter den utmönstringsprocess som förekom i den förindustriella staden. I Örebro, som är en jämförbar stad vid denna tid, stannade endast 11 kvar män och bildade familj av de 85 män som fanns i staden i 18-20-årsåldern år 1815. Av 138 inflyttade män över 15 år bodde endast 29 män kvar efter 10 år.⁷²

⁶⁷ S. Willner, ”Vardagsliv vid Stångån”, i Hans Nilsson, red., *Stångebro: Händelser kring vattnet* (Linköping, 1998), s. 199-200.

⁶⁸ S. Hellström (1978), s. 74.

⁶⁹ H. Nilsson (1994), s. 85.

⁷⁰ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl, vol. 37-40, 1841-45. Totalt sett hade de 61 männen 110 olika botillfällen inskrivna i husförhörlängderna under den här perioden. Knappt hälften av de 61 männen, närmare bestämt 26 män, stod för ett eller flera bostadsbyten under perioden. Övriga 35 hade ett botillfälle registrerat under perioden. Notera att samtliga bostadsadresser som registrerats under perioden har räknats, dvs. samma individ kan ha bott på flera adresser under perioden pga. flyttningar. Av de 26 männen som haft fler än en bostad i staden under perioden hade 18 flyttat över kvartersgränsen. Åtta hade således enbart flyttat inom sitt kvarter. Tre återkom till samma gårdsadress vid en annan tidpunkt. Det bör också påpekas att alla i kohorten inte bott hela uralvsperioden i staden.

⁷¹ A. Brändström, J. Sundin, L-G. Tedebrand (2000), s. 416. Se även A. Brändström, J. Sundin, L-G Tedebrand (1999), s. 103, 106-7. Min övers.

⁷² H. Norman (1983), s. 107-109. Det framgår inte om männen följts längre än 10 år.

Tabell 6. Uppskattat antal år i staden bland de permanent kvarboende inom den utökade kohorten

Antal år	Antal kvarboende
5-10	2
11-20	10
21-30	5
31-40	6
41-50	8
51-	5
Totalt:	36
<i>Medel boendelängd:</i>	<i>32,2 år</i>
<i>Median boendelängd:</i>	<i>32,5 år</i>

Källor: DDB/LHD, Umeå universitet, Inflyttningslängder,

Husförhörslängder och Dödböcker för Linköpings Domkyrkoförsamling.

Kommentar: Antal år i staden är beräknat på kalenderår från inflyttningsår till utflyttningsår/dödsår, dvs. inga månader är inräknade.

För definition av den utökade kohorten, se tabell 1. Med "permanent kvarboende" avses de som bodde mer än fem år i staden och inte heller flyttade ut och in igen, dvs. som stannade för gott.

Endast 10 män inom kohorten flyttade ut ur staden för gott. Dessa var relativt unga med en medelålder på 44,7 år.⁷³ Sex av dem flyttade redan inom de fem första åren. Fyra av de 10 hörde även till de 19 inom hela kohorten som hade återkommit till staden, det vill säga en grupp som utgjorde nästan 30 procent och som alltså inte är inkluderade i tabell 6. Det är okänt hur vanligt det var att återkomma till staden generellt sett, men det hörde nog inte till ovanligheterna.⁷⁴ Inflyttare behöver således inte automatiskt betyda nykomling. Kanhända var det snarare ett "institutionellt" än ett "individuellt" fenomen i analogi med vad Stephan Thernstrom har funnit i sin undersökning av vissa områden i Boston som var segregerade i olika etniska befolkningsgrupper. På individnivå betydde det inte så mycket eftersom individerna i området flyttade ofta.⁷⁵

Vad låg egentligen bakom de kvarboendes, och tillbakaflyttarnas, beslut att stanna i en stad där de flesta flyttade ut om de inte tillhörde den lilla skaran av etablerad borgarklass? Det fanns ett samband med att de gifte sig, något som också redovisats i tidigare forskning.⁷⁶ Att vara gift brukar också anses vara ett tecken på "social integration", vilket förknippas med ansvarskännande, social samhörighet och meningskänns-

⁷³ Omständigheterna kring en individ är oklara men denne har räknats som utflyttad eftersom han försvinner ur rullorna i staden. Åldern är baserad på de nio som åldern är känd på. Medianen var 40 år. Ålder är beräknad utifrån kalenderår, dvs. inga månader är inräknade. Det innebär att individerna inte behöver ha hunnit fylla det år som räknats.

⁷⁴ Det menar även H. Norman (1983), s. 108 beträffande Örebro stad vid samma tid.

⁷⁵ S. Ternstrom (1973), s. 232.

⁷⁶ A. Brändström, J. Sundin, L-G Tedebrand (1999), s. 103, 108.

la.⁷⁷ Migrationshistoriskt och demografiskt brukar familjefäder anses leva mer stabila, ordnade och ekonomiskt mer säkra liv än unga och ogifta män.⁷⁸ Giftermål bland stadsinflyttare brukar också anses som ett tecken på ”urban anpassning” och därmed kvarboende i staden.⁷⁹ Bland de sammanlagt 48 gifta paren fanns 43 barnfamiljer inom staden, det vill säga 70 procent av kohorten.⁸⁰ Endast sex av familjerna flyttade iväg för att aldrig komma tillbaka.

För att i någon mån ytterligare synliggöra männens etablering i staden har en databas över rådstugurättens saköreslängder i Linköping genomsköts för hela 1800-talet. I dessa förtecknades främst förseelser som hade med stadens administration respektive stadsplikter att göra. Dessa förseelser resulterade i böter för stadsinvånarna. Merparten av ordnings- och konfliktbrotten hanterades under första hälften av 1800-talet (1806-1849) av kämnärsrätten i Linköping. Den är dessvärre inte inbegripen i databasen och har ansetts för omfattande för att i det här sammanhanget bearbetas kvantitativt.⁸¹ Rådstugurättens saköreslängder i Linköping är alltså ingen komplett källa för att studera den totala brottsbenägenheten under den här perioden.⁸² Istället utnyttjas den här för att få en viss uppfattning om kohortens inblandning i mer triviala förseelser i staden som rörde de lokala säkerhets- och hygienföreskrifterna samt stads- och borgarplikterna, såsom ett av flera avtryck som männen gjort i staden.

⁷⁷ Emile Durkheim, *Själv mordet*, orig. *Le Suicide*, 1897 (Uppsala, 1968), s. 155.

⁷⁸ Se t. ex. H. Nilsson, S. Willner (1994), s. 25; S. Hellström, ”Linköping under 1700-och 1800-talen”, i S. Hellström, red. (1992), s. 51; W. H. Sewell J.R (1985).

⁷⁹ A. Brändström, J. Sundin, L-G-Tedebrand (1999), s. 97-114. Min övers.

⁸⁰ En ensamstående far har också räknas med.

⁸¹ Källan är dessutom svårläst.

⁸² J. Sundin, *För Gud, Staten och Folket: Brott och Rättskipning i Sverige 1600-1840* (Lund, 1992), s. 15-22; 446ff.; F. Lindberg, del 2 (1976), s. 279f.

Tabell 7. Typ av förseelser begångna av 25 män inom den utökade kohorten samt antal bötesförelägganden i förhållande till antal bötfällda kohortmedlemmar inom respektive förseelsetyp, enligt Linköpings "Rådstufwurätt Saköreslängder". 1800-1849, 1850-1900.

Typ av förseelse	Antal bötesförelägganden	Antal bötfällda personer
Uteblivande från stadens domstol eller liknande	17	11
Ej fullgjort stadstjänstgöring eller arbete	21	12
Ej fullgjort brandsyns föreskrift	15	6
Försummelse av övriga sanitets- eller säkerhetsregler	8	3
Inhysning eller anställning av person utan tillstånd	7	7
Olaglig försäljning/tillverkning	3	3
Dryckenskap och eller störande av ordning	2	1
Snatteri	1	1
Totalt:	74	44

Källor: Linköpings universitet, Electronic Press, Databas över Saköreslängder. Linköpings Rådstufwurätts domboksregister, 1800-1849 och 1850-1900. Åtkomst 070819.

Kommentar: Klassificering av typ av förseelse har gjorts av författaren. Några typer av förseelser kan överlappa varandra något om informationen är bristfällig, t. ex. "uteblivande från stadens domstol eller liknande" och "ej fullgjort stadstjänstgöring eller arbete". Anmärkningarna i saköreslängden har inte beaktats.

För definition av den utökade kohorten, se tabell 1. Med "bötfällda" avses de män inom den utökade kohorten som fått ett, eller flera, bötesförelägganden enligt saköreslängden. Notera att samma individ kan ha fått flera bötesförelägganden för samma typ av förseelse samt även straffats för flera typer av förseelser.

Nästan 40 procent av kohortmedlemmarna, 25 av 61, hade någon gång fått böter i rådstugurätten. Den här siffran är att betrakta som en minimisiffra eftersom det är svårt att matcha individerna i saköreslängderna med individerna i husförhörslängderna. Personer med vanliga namn och yrken där närmare uppgifter om personen saknas kan inte alltid identifieras.⁸³ De 25 kohortmännen hade ådragit sig sammanlagt 74 bötesförelägganden, med andra ord hade flera av dem fått fler än en bot. De flesta böterna gällde, i enlighet med uppdelningen mellan stadens två domsrätter i början av 1800-talet, uteblivande från kallelse till domstol eller annat möte samt icke fullgjord stadstjänstgöring, varav det senare för det mesta rörde uteblivande från att gå brandvakt. Nattvaktare kunde också ha försummat att ropa ut klockslaget under natten. En hovslagare hade inte dykt upp vid kallelse angående sin skuld till stadsutskylderna för året.⁸⁴ Övriga fall där böter utdömts hade med stadens sanitära regler och säkerhetsföreskrifter att göra.

⁸³ Namn, yrke, och ibland adress, brukar uppges i saköreslängden. Om ingen annan i staden, vid aktuell tidpunkt, delade namnet och yrket har det antagits röra sig om kohortmedlemmen.

⁸⁴ Johan Andersson, Arkivsignum AI:151.

Dessa fall gällde exempelvis att inte ha sopat gatan framför sin gård eller att ha kastat ut dyngvatten på gatan. Sju fall rörde dessutom olovlig inhysning eller anställning av personer i staden.

Männens bötesförelägganden i rådstugurätten kan alltså i vissa fall ses som ett indirekt tecken på viss etablering, eller ”anpassning” om så önskas, i staden. Böterna förutsatte att de dömda männen hade skaffat sig en tillgång eller fått en plikt i staden i form av ett arbete att sköta, en byggnad att ta hand om eller ett rum eller en sängplats att hyra ut. Bland de 25 bötfällda männen var åtta hantverkare och en gårdsägare medan de 16 övriga var arbetare i form av två fånggevaldiger, en nattvaktare, en livgrenadjär, tre militärmusiker, en postiljon, fyra drängar och tre arbetskarlar. En person var före detta stadsfogde.⁸⁵

Det är att förvänta att hantverkare med verkstad och övriga gårdsägare kunde ådra sig böter som hade med skötseln av gården eller andra borgerskapsplikter att göra. Det är därför värt att notera att det också förekom att drängar, arbetare och militärer blivit bötesfällda för dylika ting. Det står dock inte helt klart i vilket sammanhang en del av plikterna skulle utföras. Det hör till saken att en stadstjänstgöring som att sköta stadens fyra brandsprutor skulle väljas bland ”försvars, ringkarlar, kyrkobyggare, kyrkodrängar, dödgräfvare, djurgårdskarlar, trädgårdsdrängar, slottsbyggare, timmermän och arbetskarlar, ledige slottsknektar, fabriksarbetare och brandvaktskarlar”.⁸⁶ Dessa stod som bekant till stadens förfogande.

De 74 böterna bland kohortmedlemmarna utdömdes i allmänhet efter minst fem års boende i staden. Endast 11 av inflyttarna hade begått förseelserna före dess. De flesta domarna var utfärdade när männen var i 30- och 40-årsåldern och de hunnit gifta sig och bilda familj. Bland de dömda männen hade 15 anlant till staden före 1830, nio anlände mellan 1830 och 1840⁸⁷ och en efter 1841.⁸⁸ Alla utom fyra av dessa var gifta och 60 av 74 böter utfärdades under tiden de var gifta.⁸⁹

⁸⁵ Linköpings universitet, Electronic Press, Databas över Saköreslängder. Linköpings Rådstufvurätts domboksregister, 1800-1849 och 1850-1900. Åtkomst 070819. En militär musiker titulerades även mössmakare.

⁸⁶ J. P. Tollstorp (1957, orig. 1834), s. 172. Stor begynnelsebokstav på vissa titlar har ändrats i citatet.

⁸⁷ En person flyttade in innan 1833. Det är osäkert vilket år.

⁸⁸ Representationen skulle kunna tänkas till liten del ha med urvalsperioden att göra, då flest migranter fanns i husförhörslängderna under den här perioden. Före och efter var det mer utspitt.

⁸⁹ En av kohortmedlemmarna blev änklingsamma år som domen och två gifte sig samma år som domen. Dessa har inte inräknats. En person som hade ”kyrktagit” sin hustru har dock räknats in, eftersom det var en folkloristisk tradition med viss acceptans inom kyrkan.

Tabell 8. Tidsperiod för bötfällning bland 74 domar hos 25 bötfällda män inom den utökade kohorten, enligt Linköpings "Rådstufwurätt Saköreslängder" 1800-1849, 1850-1900

År	Antal domar
-1829	1
1830-1840	27
1841-1850	31
1851-	15
Totalt:	74

Källor: Linköpings universitet, Electronic Press, Databas över Saköreslängder. Linköpings Rådstufwurätts saköreslängder, 1800-1849 och 1850-1900. Åtkomst 070819.

För definition av den utökade kohorten, se tabell 1. Med "bötfällda" avses de män inom den utökade kohorten som fått ett, eller flera, bötesförelägganden enligt saköreslängden.

För att kunna tolka betydelsen av förekomsten i saköreslängderna, bör det tas med i beräkningen hur vanliga dessa förseelser kan ha varit i den förindustriella staden. Bland de fall som hade med brister i fullgörelsen av brandsynsföreskrift att göra har till exempel flera välbemärkta medborgare i staden identifierats. Bland andra hade två borgmästare, en häradsdomare och en rådman dömts för denna förseelse.⁹⁰ Dessa typer av böter hade även allmänt ökat under 1800-talet som ett led i stadens noggrannare sanitets- och brandsäkerhetskontroller. Under åren 1830-1839 stod exempelvis rådstugurättens och kämnärsrättens böter gällande "regleringar och skatter" för cirka 40 procent av alla böter.⁹¹ Kunde det vara så att den förindustriella stadskulturen i allmänhet ännu inte var helt anpassad för dessa ökade regleringar, det vill säga att befolkningen i stort var olydig i dessa avseenden? I tabell 9 redovisas samtliga bötesförelägganden gällande män i staden år 1843, enligt rådstugurättens saköreslängder.

⁹⁰ LiU, EP, Databasen över Saköreslängder, Linköpings Rådstufwurätt, domdatum 18560917, nr. AIIIa:7; 18380910, nr. AI:141; 18380910, nr. AI: 141; 18450517, nr. AI:148.

⁹¹ J. Sundin (1992), s. 439-447. Sundins klassificering är inte helt överensstämmande med den som gjorts här. Sundin har inte inkluderat "uteblivande från stadens domstol och liknande". Han inkluderar dessutom även kvinnornas bötesförelägganden.

Tabell 9. Typ av bötfällda förseelser år 1843 inom *Linköpings hela manliga befolkning*, jämte totalt antal bötesförelägganden bland dessa, varav antal av dessa som kan kopplas till socialgrupp 1 och 2 (högre än den utökade kohorten), enligt *Linköpings "Rådstufwurätt Saköreslängder"*, 1843.

Typ av förseelse	Antal bötesförelägganden	Varav antal bötesförelägganden som kan kopplas till socialgrupp 1 och 2 (högre än den utökade kohorten)
Uteblivande från stadens domstol eller liknande	19	2 (1 bonde och 1 handlande)
Ej fullgjort stadstjänstgöring eller arbete	13	3 (1 boktryckare, 2 handlande)
Ej fullgjort brandsyns föreskrift	17	7 (1 handlande, 1 rådman, 1 fabrikör, 1 domprost, 1 bryggare, 1 lektor, 1 bonde)
Försummelse av övriga sanitets- eller säkerhetsregler	8	1 (1 handlande)
Inhysning eller anställning av person utan tillstånd	17	2 (1 veterinär, 1 f. bryggare)
Olaglig försäljning/tillverkning	3	1 (1 veterinär)
Dryckenskap och störande av ordning	4	0
Snatteri	3	0
Övrigt (ej våld)	14	7 (1 bonde, 3 bokförläggare, 1 f. bonde, 1 byggmästare, 1 krigsråd)
Totalt:	98	23

Källor: Linköpings universitet, Electronic Press, Databas över Saköreslängder. Linköping Linköpings Rådstufwurätts domboksregister, 1800-1849 och 1850-1900. Åtkomst 070824.

Kommentar: Klassificering av typ av brott har gjorts av mig. Några typer av brott kan överlappa varandra något om informationen är bristfällig, t. ex. "uteblivande från stadens domstol eller liknande" och "ej fullgjort stadstjänstgöring eller arbete". Anmärkningarna i saköreslängden har inte beaktats. Notera att samma individ kan ha blivit bötesfälld mer än en gång. En "Profoss", dvs. en assistent i armérätten, fanns bland de bötesfällda (uteblivande från stadens domstol eller liknande) men har inte ansetts tillhöra det högre sociala skiktet. Detsamma gäller en Fält-väbel", dvs. en underofficer (ej fullgjort stadstjänstgöring eller arbete). För definition av den utökade kohorten, se tabell 1. För principen för socialgruppsindelning, se kap. 3. Med "bötesförelägganden" avses de förseelser som bötfällts eller motsvarande enligt saköreslängden.

Här framgår att 23 av 98 bötesförelägganden rörde socialgrupp 1 eller 2, det vill säga ett högre socialt skikt än männen i kohorten tillhörde. Det bör ses i ljuset av att ungefär 70 procent av stadens befolkning i den arbetsföra åldern var obesutten.⁹² De allra flesta böter rörde även här stadens olika regler eller uteblivelse vid kallelse. Boktryckaren, tillika redaktören för tidningen ÖC blev till exempel dömd för att inte ha inställt sig som befälhavare vid brandvakt. En domprost hade, i likhet med en rådman, dömts för att inte fullgjort brandsynsinspektionens föreskrifter i tid. Endast 10 av 98 böter var explicit kopplade till dryckenskap och störande av ordning, olaglig försäljning eller snatteri. De dömda hantverkarna, utöver lärlingar och gesäller, var 36 till antalet och de obesuttna titlarna arbetskarlar, drängar, militärmusiker, lärlingar och gesäller stod bakom 30 bötesförelägganden.⁹³ Bilden av den frekventa förekomsten av olovliga huseringar och anställningar i staden får i och med detta fortsatt stöd. Detta förekom såväl bland hög som låg; veterinärer, profosser, hantverkare, gårdsägare, gesäller, drängar och arbetskarlar gjorde sig alla skyldiga till olagliga inhysningar eller anställningar i staden år 1843. En före detta bryggare hade dessutom "låtit hos sig skattskrifva personer utan att dem i tjänst så begagna", vilket ger en ytterligare indikation på svarthandeln av laga försvar i staden.

Inflyttarnas förekomst i dessa böteslängder kan alltså möjligen indirekt visa på en lägsta nivå av att vara etablerad i staden. Å andra sidan kan misskötsel, slarv, trots och förbiseenden, som dessa böter ger prov på, också räknas som en bristande känsla av social delaktighet, eller till och med normupplösning vilket för tankarna i Durkheims riktning.⁹⁴ Att hyra ut ett rum eller att undslippa en viss avgift kan även ha med bristande resurser att göra. I vilket fall som helst tycks kohortmedlemmarna följa en benägenhet, om än liten i förhållande till folkmängden, inom alla samhällsskikt att nonchalerat kallelser, plikter och stadsförfattningar vid den här tiden. Det är inte orimligt att stadens speciella utvecklingsfas spelade in, karakteriserad av den flyktiga Klondykestämningen som kolliderade med en alltjämt medeltida stadsorganisation. Det är även Nils Herlitz uppfattning att dessa så kallade "menighetsbestyr" som ålades borgarna i form av stadsplikter med tiden kom att få minskat gehör och sönderfalla i takt med att det "slutna borgarsamhället" gjorde det. Han menar att det blev en obalans i staden när det inte gick att ställa samma krav på alla dem som inte var formella borgare.⁹⁵ Frågan kvarstår alltså kring hur "integrerade" och "anpassade" inflyttarna egentligen var då staden som sådan var i en upplösningsprocess.

⁹² S. Hellström (1992), s. 51. Inom kohorten fanns dock som nämnts individer som befann sig i gråzonen mellan soc. grupp 2 och 3, framför allt hantverkarmästare men även gårdsägare och lägre tjänstemän.

⁹³ En "Lanthushållare" och en "Förre Roteringskarl" är då t. ex. inte inräknade. Notera att samma person kan stå för flera av böterna.

⁹⁴ E. Durkheim (orig. 1897, 1968), s. 155; Anders Boglind, Sven Eliasson, Per Månson, *Kapital, rationalitet och social sammanhållning: En introduktion till klassisk samhällsteori* (1981), 4. uppl. (Stockholm, 2000), s. 203-208.

⁹⁵ N. Herlitz (1924), s. 232.

SLUTET PÅ STADSLIVET

Vid slutet av kohortmedlemmarnas stadsliv hade 18 av dem enligt uppgift i husförhörslängden slutat att arbeta. 13 män var fattighjon varav de flesta bodde på fattighuset, Tannefors 25. Om de 10 utflyttarna exkluderas utgör fattighjonen cirka 25 procent av kohorten, och utifrån hela kohorten, drygt 20 procent. Kanhända var det ännu fler som levde på marginalerna. I en demografisk studie är det inte möjligt att komma åt alla dessa individuella fall eftersom det kräver ett annat arbetssätt som tar hänsyn till kvalitativa utsagor av präster och fattigvården samt en helhetsbedömning av männens livssituation. Det blir därför en fråga att återkomma till i kapitel 6 och 7. Däremot kan livslängd och dödsorsak röja ytterligare information om hur livsbetingelserna sett ut för kohorten som helhet.

De 51 kohortmedlemmar som dog i staden hade vid dödsfallet en medianålder på 57,0 år och en medelålder på 59,5 år. Spridningen var stor mellan den yngsta som dog vid 39 års ålder och den äldsta vid 86 års ålder. Tio kohortmedlemmar är utflyttare och för dessa saknas uppgift om dödsålder. För 9 av de 10 utflyttarna finns dock uppgifter om ålder vid utflyttning (medelålder 44,7 år) och dessa har kunnat inkluderas i beräkningar av livslängdstabeller. Den beräknade medianåldern vid död för hela kohorten blir sålunda 57,0 år och medelåldern 60,1 år. Livslängdstabellsberäkningarna visar även att varken den sociala tillhörigheten vid urvalet (grupp 3 respektive 2/3) eller inflyttningsåldern tycks ha påverkat överlevnadschansen i någon betydande utsträckning.⁹⁶ Det kan också nämnas att hantverkare som inte hade mästartitel vid urvalet, och som räknats till socialgrupp 3, inte heller utmärker sig i livslängden.⁹⁷

Kohortens medelålder är klart lägre än den förväntade medellivslängden på 70,3 år för 40-åriga män vid den här tiden.⁹⁸ Det är dock svårt att göra exakta jämförelser. Linköpings dödlighet låg som bekant högre än riksgenomsnittet på grund av det urbana straffet som rådde i städerna ända fram till seklets mitt. Då började även männens dödlighet att sjunka.⁹⁹ Kohortmännens medellivslängd kan också jämföras med en kohort på nitton ensamstående män i Linköping som följts från 40 års ålder. Dessa dog vid något yngre åldrar och uppnådde en medellivslängd på 55 och en medianlivslängd på 53 år. Skillnaden är dock att förvänta när det handlar om en kohort av ensamstående män jämfört med en kohort där flertalet var gifta. Familjelivet förefaller ha betydelse för hälsan, såväl i dagens samhällen som i historiens.¹⁰⁰ Äktenskap har kopplats ihop

⁹⁶ För att kontrollera detta har Kaplan–Meier, survival table använts, se bilaga 6 och 7. Denna metod brukar användas i medicinska studier och är lämplig för små datamaterial. Konfidensintervallet för medelvärdet ligger mellan 56,5 och 63,7. Källor: DDB/LHD, UU, LinD, hfl, in- och utflyttningsslängder, dödböcker. Medel- och mediantåldersålder är beräknade på kalenderår, dvs. inga månader är inkluderade. Det innebär att vissa individer inte hunnit uppnå den ålder som anges i tabellen.

⁹⁷ En av dessa flyttade ut vid 39 års ålder, de övriga avled vid respektive 39, 49, 67, 68 och 76 års ålder.

⁹⁸ The Human Mortality Database [<http://www.mortality.org/>], Sweden, Life Tables (cohort 1x1), Males. Last Modified 31-Oct-2008. Återstående förväntad livslängd för 40-åriga män år 1841. [http://www.mortality.org/hmd/SWE/STATS/mltcoh_1x1.txt] Åtkomst 090806.

⁹⁹ J. Sundin, S. Willner, *Social Change and Health in Sweden: 250 Years of Politics and Practice* (Stockholm, 2007), s. 252.

¹⁰⁰ J. Sundin, "Äktenskap, ensamskap, och hälsa förr och nu. Tankar kring ett forskningsfält", i Tom Ericsson & Agneta Guillemot, red., *Individ och struktur i historiskt belysning. Festskrift till Sune Åkerman* (Umeå,

med en lägre dödlighet, i synnerhet hos män, i 1800-talets Sverige. Gifta män tros ha haft ett hälsosammare leverne i gemen än ensamstående.¹⁰¹ Värt att notera är också att en grupp av handikappade män och kvinnor i 1800-talets Linköping som helhet inte hade anmärkningsvärt kortare liv jämfört med den förväntade livslängden för hela Sveriges befolkning och även här måste hänsyn tas till att jämförelsen görs mellan stadsbefolkning och befolkningen i riket i stort där de flesta levde på landsbygden.¹⁰² Iréne Artaeus påvisar dock en stor variation i livslängd i sina kohorter av ensamma kvinnor i Västerås under 1800-talet. Hon menar att det visar att materiella och sociala villkor faktiskt fick stor genomslagskraft på individnivå. Boendeformen var en viktig faktor.¹⁰³ Männens dödsorsaker, som redovisas i tabell 10 kastar mer ljus över hur deras liv slutade.

Tabell 10. Dödsorsaker och medel-/mediandödsålder bland de 51 män som avled i Linköping inom den utökade kohorten

Dödsorsak	Antal	Dödsålder medel	Dödsålder median
Tärande	11	48,6	49
Ålderdomsavtyning/tärande	7	79,7	81
Sjukdom i andningsorganen inkl. lungсот	11	67,1	69
Övriga infektionssjukdomar	3	64,3	64
Slag	7	54	54
Övrigt	9	54,8	56
Okänt	3	46,7	49
Totalt:	51		

Källor: DDB/LHD, Umeå universitet, Dödböcker för Linköpings domkyrkoförsamling.

Kommentar: Dödsorsak är grundad på första diagnosen.

Medel- och mediandödsålder är beräknad på kalenderår, dvs. inga månader är inkluderade. Det innebär att vissa individer inte hunnit uppnå den ålder som anges i tabellen. Med "avled i staden" avses att de bodde i Linköping vid dödsfallet. De 10 utflyttarna är exkluderade.

För definition av den utökade kohorten, se tabell 1.

1997), s. 219ff., 226, 236. Se även. Debra Umberson, "Family Status and Health Behaviours: Social Control as a Dimension of Social Integration", *Journal of Health and Social Behavior*, vol. 28, nr. 3 (1987), s. 306-319.

¹⁰¹ J. Sundin (1997), s. 234ff; Se även Sam Willner, "Gender and Mortality with Regard to Marital Status in 19th Century Sweden", i L-G Tedebrand och P. Sköld, red. (2001), s. 233-243.

¹⁰² I. Olsson (1999), s. 184-188.

¹⁰³ I. Artaeus (1992), s. 170-173.

Om de sju fallen av diagnoser förknippade med hög ålder räknas bort tydliggörs vilka sjukdomar som drabbat de män som avled i övre medelåldern. Här återfinns de "tärande" sjukdomarna, respektive "slag", "övrigt" och "okänt". Tärande var en vanlig diagnostyp i Linköping och stod för en degenererande, utdragen sjukdom kännetecknad av viktförlust och kraftlöshet. Cancer eller tuberkulos kunde troligen ligga bakom många av fallen. Tärande antas vara en variant på "tvinsot" eller "tränsjuka" och brukade i likhet med dessa diagnoser redovisas ihop med lungsot som stod för den vanligaste tuberkulosformen; i lungorna. Den var svårdiagnosticerad och kan även misstänkas för att ibland ha blivit diagnosticerad som andra sjukdomar i andningsorganen vilka var vanliga vid den här tiden, något som också syns i kohorten. Här har dock tre fall av lungsot, som annars brukar särredovisas, inkluderats bland dessa. Dessutom har "tärande" redovisats separat här.¹⁰⁴ Bland "övriga infektionssjukdomar" återfinns tre fall av kolera som drabbade staden med en epidemi 1866. I kategorin "övrigt" ryms bråck, olyckor, fylleri, nervsjukdom, cancer i magen, vattusot (vätskeödem i nedre bukregionen) samt *Morbus Brightii* (äggvita i urinen). Två diagnoser av åldersavtyning följdes av en andra diagnos, nämligen kronisk leverinflammation respektive kronisk alkoholism. *Morbus Brightii* följdes av diagnosen nervslag.

Kohorten är liten och tolkningarna måste göras med försiktighet. Tillfälligheter kan ha spelat en viss roll för utfallet. Icke desto mindre avspeglar inflyttarkohorten det "typiska" manliga överdödlighetsmönstret bland medelålders män i staden, varav de flesta förvisso var inflyttade ur den obesuttna gruppen.¹⁰⁵ Detta, trots att kohorten är ovanlig i förhållande till migrantflödet i och med att de flesta i kohorten stannade permanent och många bildade familj i staden. Å andra sidan torde inte de typiska, snabbt utflyttande unga migranterna ha hunnit bidra till stadens dödlighetsstatistik i särskilt hög grad. Michel Oris och George Alter som studerat det industrialiserade 1800-talets Belgien har också noterat en överdödlighet bland män över 45 år i städerna och tolkar det bland annat som en följd av ett långt liv som familjeförsörjare i den svåra stadsmiljön där många av de unga migranterna istället hann flytta ut innan stadens faror tog dem av daga.¹⁰⁶

Tärande sjukdom kan vara ett uttryck för ett utslitet liv, kanske påskyndat av hög alkoholkonsumtion och/eller den socialt känsliga tuberkulossjukdomen som följeslagare. Förutom tärande sjukdom och tuberkulos, kan också alkoholism i vissa fall förmodas ha varit en katalysator vid andra diagnoser som återfinns i kohorten såsom olyckor, vattusot, leversjukdom och slag.¹⁰⁷ Tidigare forskning framhåller också alkoholkulturen vid denna tid, i kombination med en utsatt social situation, som den mest troliga förklaringen till den manliga överdödligheten, främst kopplad till städerna, under det tidiga 1800-talet.¹⁰⁸ Även i samtiden noterade landshövdingen, med tidens bekanta retorik, männens farliga arbeten samt

¹⁰⁴ Se S. Willner (1999), s. 307ff.

¹⁰⁵ J. Sundin, S. Willner (2007), s. 89.

¹⁰⁶ M. Oris, G. Alter (2001), s. 470, 479-480, 487.

¹⁰⁷ J. Sundin och S. Willner (2004), s. 193, 195.

¹⁰⁸ Ibid., s. 192-197.

... oordentliga lefnadssätt, som hos mannen ofta blir en vana, hvilken alltid undergräver helsen och stundom leder till brott, som sluligen skilja honom från samhället.¹⁰⁹

I den demografiska forskningen är ”lefnadssättets” eller ”livsstilens” bakomliggande mekanismer och kännetecknande processer viktiga, men abstrakta, förklaringsfaktorer och det finns behov att försöka blottlägga dessa på ett mer konkret individuellt plan. Fattigdom, sjukdom, avkortade liv och alkoholism kan ses som tecken på ett utsatt och marginaliserat liv, vilka kan ställas mot tecknen som framkommit på ett mer etablerat liv i staden, såsom det framgår i arbete, social förankring, plikter och ägande i staden men också längden på boendet i staden samt giftermål och familjebildande. Barnfamiljerna, som är 43 i kohorten, är kritiska för bedömningen av kohortens grad av etablering eller marginalisering därför att de både indikerar ett stadgat liv i staden som kan ha bidragit till några extra år att leva i jämförelse med till exempel ogifta män samtidigt som fattigvården pekade ut familjerna som en potentiell försörjningsbörda. Som visats flyttade endast 10 av männen i kohorten iväg från staden för gott. Sex av dessa var barnfamiljer. Nästan lika svårt som det var att flytta in i staden som barnfamilj torde det ha varit att lämna den för en ny plats och en ny prövning. Efter 1847 blev det dock enklare när flyttningsrätten blev fri men då hade redan sju av de utflyttande givit sig av vilket också innebär att de hann lämna staden innan de flesta övriga i kohorten började dö i slutet av 1840-talet och början av 50-talet. Av dem som dog före 60 års ålder var 18 familjefäder. Dessa dog vid en medelålder av 48,5 år.¹¹⁰ 37 av fäderna bodde kvar i staden och 12 av dessa uppnådde en hög ålder, det vill säga 70 år eller mer medan sju blev mellan 60 och 69 år. Många barn bodde också hemma vid tiden för faderns dödsfall. Då har dock inte tagits hänsyn till barnens ålder eller omständigheterna vid tiden före dödsfallet. Medeldödsåldern bland fäderna som bodde kvar i staden var dock högre i jämförelse med de 14 män som inte hade barn och bodde kvar: 61,4 år jämfört med 54,6 år. Åldersspridningen var dock stor.¹¹¹ Familjestatusen har dock inte beaktats vid urvalet, något som kan påverka en sådan jämförelse.

¹⁰⁹ Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Östergötlands län till Kongl. Maj:t i underdånighet afgifna Femårs-berättelse 1822 (Stockholm, 1823).

¹¹⁰ Exakta tal är: medel 48,61 respektive median 48,5, beräknat på kalenderår, dvs. inga månader är inkluderade.

¹¹¹ Bland de 14 barnlösa männen som avled i staden är dödsorsakerna fördelade på följande: fyra av tärande, tre av slag, två i respiratoriska sjukdomar, en av åldersavtynning, en i övriga infektionssjukdomar, två av övrigt och en av okänd anledning.

Tabell 11. Identifierade barnfamiljer som bodde kvar i staden inom den utökade kohorten

Karaktäristik fäder	Antal	Antal mödrar (sista hustru) som avled vid en viss ålder bland barnfamiljerna
Avled vid hög ålder, dvs. 70-	12	13
Avled mellan 60-69 år	7	4
Avled innan 60 år	18	11
Okänt	0	2
Flyttade iväg efter makens bortgång		7
Totalt:	37	37

Källor: DDB/LHD, Umeå universitet, Linköpings Domkyrko, Husförhörlängder och Dödböcker.

Kommentar: För definition av den utökade kohorten, se tabell 1. Med "barnfamiljer" avses de gifta män inom den utökade kohorten som identifierats ha barn i staden under någon period och som avled i staden.

I tabell 11 framgår, som förväntat, att mödrarna i dessa familjer inte dog lika tidigt som fäderna. Här har dock inte tagits hänsyn till ålderskillnader mellan makarna eller längden på äktenskapet, vilket kan påverka jämförelsen.

Bland de 13 män inom kohorten som hamnade på fattighus var nio fäder. Det kan därför vara värt att se hur yrkesfördelningen egentligen var mellan de 37 kvarboende barnfamiljerna och de 14 barnlösa som dog i staden. Noteras bör i tabell 12 att yrkesangivelsen rör livets slut samt att de kan ha haft hemmavarande barn långt tidigare i livet.

Tabell 12. Yrke vid livets slut bland de fäder eller barnlösa inom den utökade kohorten som avled i staden

Fäder, varav:	Barnlösa män, varav:
Gesäller 1	Gesäller 2
Drängar 3	Drängar 3
Övriga manuella arbetare 22	Övriga manuella arbetare 4
Småhandlare 1	Småhandlare 0
Hantverkare utan mästartitel 2	Hantverkare utan mästartitel 2
Lägre tjänstemän 1	Lägre tjänstemän 0
Hantverksmästare 6	Hantverksmästare 3
Fabrikörer 1	Fabrikörer 0
Totalt: 37	Totalt: 14
Totalt: 51	

Källor: DDB/LHD, Umeå universitet, Linköpings Domkyrkoförsamling, Husförhörlängder.

Kommentar: För definition av den utökade kohorten, se tabell 1. Med "fäder" avses de män inom den utökade kohorten som identifierats ha barn i staden under någon period och som avled i staden. Med "barnlösa" avses de män som inte identifierats ha barn i staden under någon period och som avled i staden.

Om utgångspunkten för yrkesrepresentationen tas vid livets slut framgår det att 29 av 37 identifierade barnfamiljer hörde till underskiktet, det vill säga gesäller, drängar, arbetare, småhandlare och hantverkare utan mästartitel, vilket utgör nära hälften av den totala kohorten (61 individer). Dessa stannade kvar och bildat familj i staden och speglar alltså en väsentlig, om än mindre, del av stadens demografi.

SAMMANFATTANDE DISKUSSION

I den här delstudien har det bekräftats att migranterna i kohorten var typiska inflyttare till staden i så måtto att de, förutom social tillhörighet, återspeglar det kända inflyttningsmönstret beträffande geografisk härkomst, ålder, civilstånd, yrkesgruppering och boendespridning. De var på så vis del av ett etablerat migrationssystem. Fokus har här lagts på dem som bodde kvar i staden och som var del av den andra delen av inflyttningsströmmen (som åtminstone stannade fem år eller mer) men som brukar hamna något i skymundan i betoningen av de många utflyttarna. Det har visat sig att, väl ”bo-satta”, stannade kohortens inflyttare i princip för gott och spred ut sig inom för staden karaktäristiska arenor, men inom de lägsta samhällskretsarna. De hade lång tid på sig att bättra på sin karriär men de flesta slutade på samma position som de började, det vill säga som drängar, arbetskarlar, militärmusiker och liknande. Dessa migranter rörde sig runt i staden; över hälften hade bott på fler än ett ställe under den femårsperiod som valts som urvalsperiod. 25 av kohortmedlemmarna hade tilldelats böter i rådstugurätten, något som handlade om att inte fullgöra stadsplikter, arbete, brandskyddsföreskrifter och liknande förseelser. Det stärker indirekt bilden av etablering i staden, då förseelserna ofta förutsatte en plikt eller arbetsuppgift att fullgöra, en byggnad att sköta eller åtminstone en sängplats att hyra ut. Benägenheten att bli skyldig till en dylik förseelse var även förankrad bland de mer välbemärkta invånarna i staden. Eventuellt kan detta kopplas till den upplösningsprocess som staden befann sig i där stadens olika befolkningsgrupper inte i samma utsträckning som förr hade sin givna plats och där viljan att bidra till stadens olika stadgor uppenbarligen sviktade.

Kohorten återspeglade även det typiska manliga dödlighetsmönstret i staden där medelålders män fram för allt dog i tärande, slag, tuberkulos, respiratoriska sjukdomar och olyckor. De var alltså en del av den ”manliga gåtan” som beskrivits i kapitel 2. Enligt vad som kan förväntas dog männen i kohorten tidigare än genomsnittet i riket men levde något längre än ogifta män i en jämförbar kohort i staden. Spridningen i livslängd är dock stor och de små talen måste tolkas försiktigt då slumpen kan spela in. Merparten av männen i kohorten var gifta, vilket torde ha givit dem ett visst socialt skydd. De flesta i kohorten gifte sig dock med andra inflyttare, vilket kan vara tecken på en social barriär. Den dominerande delen av de 37 barnfamiljerna som bodde kvar i staden var obesuttna, något som förvisso speglar urvalsförfarandet i stort, men som bör hållas i åtanke. På så vis var de nämligen både del av det typiska sociala segmentet i staden och ovanliga som kvarboende barnfamiljer.

Även om de flesta som flyttade in till staden var unga och flyttade ut innan de bildade familj, bestod stadens generation av 40-åriga män under 1840-talet av en majoritet inflyttade där nästan samtliga stannade för gott (även om de kan ha flyttat fram och tillbaka). Huruvida kohortens särmerken kan utvidgas till att gälla näraliggande genera-

tioner inom staden har inte undersökts här men det förefaller troligt. Ålderspyramiden i staden innebar att de medelålders och äldre åldersgrupperna var i kraftig minoritet. Det var samtidigt hos dem det fanns en ökad risk att dö bland den vuxna manliga befolkningen. Den livsföring som var förknippad med att ha familj i staden på egen risk är värd att problematisera och undersöka närmare. Var de en ”demografisk komplikation” för den traditionella ordningen, såsom Torkel Jansson hävdar beträffande tendensen att gesäller gifte sig i allt yngre åldrar och flyttade ut från sin mästars hushåll?¹¹² Det är inte troligt att särskilt många husbönder gick med på att ge borgen åt hela familjer i en tid när det var vanligt att husbönder tvistade om vem som skulle ta ansvar för sjuka tjänstehjon. Landshövdingen fick exempelvis ”af förekommen anledning” 1840 påminna husbönder om deras skyldigheter härvidlag.¹¹³ En av de barnlösa kohortmedlemmarna exempelvis, kakelugnsmakaremästaren som det i kapitel 4 framgick inte ville ge borgen åt en fyrabarnsfamilj blev själv änklings året efter och dog 50 år gammal av slag.¹¹⁴ Det brukar dock betonas att äktenskapet förutsatte en viss ekonomisk status. Var familjerna som här studeras att betrakta som ett mer lyckat socialt skikt än de som lämnade staden? Var de, lite tillspetsat, vinnarna bland förlorarna? Det finns samtidigt inget som tyder på att de obesuttna som skaffade familj skulle ha haft det bättre ställt än övriga i samma ställning, eftersom det inte togs hänsyn till familjebildning vid lönesättningen. Kvinnor i arbete tjänade dessutom mindre på grund av att de förväntades bli försörjda. Skulle fäderna hyra en bostad någon annanstans än hos husbonden riskerade dessutom hyran och andra omkostnader såsom ved och mat att bli dyrare, vilket de styrande i staden påpekade.¹¹⁵ Mitt i en kristid var således dessa arbetsfolkfamiljer pionjärer i en förindustriell och befolkningsmässigt ”stagnerad” småstad. Flertalet arbetskarl- och drängfamiljer bildade förmodligen familj i staden på eget bevåg, eftersom såväl staden som husbönderna försökte svära sig fria från ansvar. Om den livsföringen handlar de följande kapitlen.

¹¹² Torkel Jansson, *Adertonhundralets associationer: forskning och problem kring ett sprängfyllt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800-1870* (Stockholm, 1985), s. 116.

¹¹³ ÖC 18401118.

¹¹⁴ Se kapitel 4; DDB/LHD, UU, LinD, hfl vol. 40, s. 636, dödboken vol. 609, s. 308. *Lindsten* levererade för övrigt kakelugnar till stadens nybyggda läns cellfängelse. Se H. Blomqvist, D. Waldetoft (1997), s. 25.

¹¹⁵ Jfr även *Landshövdingens femårsberättelser för Östergötland för åren 1832-1836*, s. 48.

KAPITEL 6

FAMILJER PÅ EGET BEVÅG I STADEN I: BOENDE OCH SOCIAL FÖRANKRING I STADEN

INLEDNING

V arje höst i oktober gick flyttlassen mellan olika byar, socknar och städer. Mickelmässmarknaden som hölls i Linköping i oktober var plats för såväl kommers, anställningar och kontakter som kärlek och bråk. Detsamma gällde den stora Pehrsmässmarknaden i juni som beskrevs vara

... en slags pigmarknad, der dessa kjortelbeklädda flyttfoglar utbjuda sina personer och arbetskrafter till nästa flyttningstid, hvadan de promenera omkring på torg och gator, arm i arm,...¹

Marknaden var staden i koncentrerad form för landsbygdens folk som där gavs en försmak på vad den kunde innebära. Här möttes allmogen och stadens herrskapsfolk när allmogen kikade på herrskapsfolkets manér och grannlåt och bönderna saluförde sina varor.² Magistraten i Linköping styrde noga var de olika försäljarna vid marknaderna skulle hållas:

... För Trädgårdsmästare: begge sidorna af den delen af Nygatan, som leder från f.d. Jakalinska eller Bryggare Holms till Hvasserska Gården. För Spannemåls-Actualier och andra landtmannavarors försäljare: begge sidorna af gatan från Fröken Ehrenborgs och Assesor Tisells gårdar ned till stora Torget samt vidare ifrån Gästgifvaregården nedåt Landskyrko-Torget, hvilket i sådant ändamål är uplåtet, äfvensom storgatan från Stora Torget ned till Stångebro. För försäljare av liar och annat jerngods: Jern-Torget och stora gatan till stora Torget. För Laggkärl och Slipstens-försäljare [sic!]: Magazins-Torget. För Mjöl och Fiskhandlare: Norra sidan af stora Torget omkring den så kallade torgkällan: men under Pehrsmässomarknad anvisas för Skärkarlar och Strömmings-försäljare hamnen vid Nyqvarn, samt för dem som handla med andra fisksorter ena sidan af gatan, som leder ifrån Gården N:o 12 S.t Lars kvarter ned till hamnen...³

¹ ÖC 18420629.

² Lars Levander, *Landsväg, krog och marknad* (Stockholm, 1935), s 175; ÖC 18381017. Enligt annons i tidningen kunde böndernas varor vara: vete, råg, korn, ärtor, blandsäd, havre, brännvin, kött och saltat fläsk, smör, ost, färtalg, nöttalg och humle.

³ ÖC 18420625. Kungörelse daterad 18411127.

Bild 5. Marknad vid Stora torget, Foto: Didrik von Essen, 1891. Källa: ÖLM.

När pigorna och drängarna, vanligtvis årligen, bröt upp från en husbonde för att söka sig annorstädes deltog de i en "flyttningsskultur", som Börje Harnesk ser som en strävan efter frihet i förhållande till husbönderna som helst ville hålla kvar arbetskraften så länge de var unga och obundna.⁴ Denna frihetstörst tog sig också uttryck i kraven på att få betalt i ledighet för att syssla med annat under längre perioder, något som inte var tillåtet enligt tjänstehjonsstadgan. Många inom tjänstehjonssektorn på landsbygden kom sålunda att livnära sig på en blandning av formell tjänst och informellt mångsyssleri, något som kännetecknade den förindustriella ekonomin jämfört med den kapitalistiska.⁵ Tjänstehjonsystemet var egentligen avsett att råda för den enskilde under en begränsad period av livet, närmare bestämt under den "limbo"-tid mellan barndom och familjebildning som i sin tur passade in med en lucka i böndernas livsfas när deras barn inte längre var hemma och kunde hjälpa till på hemmanet.⁶ När jordförvärv blev allt svårare att realisera betydde det även att utsikterna till äktenskap och eget hushåll blev dystrare. Det blev "trångt" på hembygden och i somliga trakter blev resan till Amerika ett alternativ redan på 1840-talet.⁷ För andra kunde alternativet vara att bli daglönare, statdräng eller statorpare och hålla sig med eget hushåll men med lön in natura. Det var ett knapert sätt att livnära sig på, i synnerhet då de gifte inte tjänade mer än de ogifva. Gustaf Utterström hävdar att det var just lönesystemet som "... gjorde den gifte

⁴ B. Harnesk (1990), s. 166. Undersökningen utgår framför allt från socknar i Norrland.

⁵ Se t. ex. P. Olaussons (2007) s. 16-17, redogörelse av B. Liljewalls (2000), beskrivning av det "moderna" kontra det "traditionella" samhället.

⁶ B. Harnesk (Umeå, 1990), s. 164, 216, 220f; D. Gaunt (1983), s. 22.

⁷ *Landshövdingens femårsberättelser för Östergötland för åren 1842-1847.*

arbetarens framtid så hopplös”.⁸ Landshövdingen i Östergötland påpekade på 1840-talet i samma andemening att

[d]aglönaren vill ej umbära det husliga lifvet, den enda lyckan hvaruti han kan täfla med den uti förmögenhet bättre lottade; ...⁹

Som visats gällde önskan om familj även inflyttande arbetskarlar, drängar och andra i det nedre samhällskiktet i Linköping. Den övergripande frågan i det här och det följande kapitlet gäller således vilken roll familjelivet spelade i den nya miljön och vilken roll den nya miljön spelade för familjelivet. Sättet att leva på dryftades som bekant av landshövdingen och andra vid den här tiden men har också diskuterats av nutidens historiska demografer. Utgångspunkten tas i de 37 kvarboende barnfamiljerna som återfunnits inom den utökade kohorten, men de 18 familjefäder som återfinns inom den primära kohorten ges något större utrymme. Övriga män i den utökade kohorten kommenteras på förekommen anledning, liksom individer och företeelser i den omgivande kontexten. Fokus på familjelivet innebär också att många av exemplen rör tiden efter 1840-talet.

FAMILJ, SLÄKT OCH BOENDEARRANGEMANG I STADEN

KÄLLKRITISKA ASPEKTER

Som kärnfamilj räknas formellt sett ett gift eller ogift par, med barn eller utan barn¹⁰ (till vilket även fosterbarn inräknas) eller ensamstående förälder med barn. Som utökad familj räknas när även andra släktrationer ingår i det gemensamma boendet, till exempel en mor som blivit änka.¹¹ För att det ska kallas storfamilj brukar det krävas minst två gifta par i samma hushåll. Ett hushåll kan dessutom rymma tjänstefolk och andra individer.¹² Barry Reay talar om ”muterande hushåll” när han beskriver hur hushållet ändrade form i takt med familjemedlemmarnas olika livsfaser och behov i 1800-talets engelska landsbygd.¹³ Detta förekom också inom kohorten. Att familjen varit utökad under någon period, eller att makarna vid någon tidpunkt ingått i de vuxna barnens hushåll förefaller snarare ha varit regel än undantag. För att förstå vad som ligger bakom är det väsentligt att belysa de specifika omständigheterna kring de enskilda familjernas förändring.

Det är inte helt enkelt att upptäcka familjeförhållanden utöver kärnfamiljen eftersom det för det mesta kräver eftersökningar i husförhörlängden rörande parens föräldrahem. Det har bara gjorts i den mån det har varit möjligt för den primära kohorten och inte ens då har det alltid varit genomförbart att systematiskt söka efter alla föräldrar,

⁸ G. Utterström, Första delen (1957), s. 808.

⁹ *Landshövdingens femårsberättelser för Östergötland för åren 1842-1847*, s. 6-7.

¹⁰ I princip samma definition av termen *familj* används i H. Nilsson och S. Willner (1994), s. 28, not 26.

¹¹ Dessa indelningar har befunnits tillräckliga för studiens ändamål men forskningen rymmer ytterligare familjekategoriseringar. För en översikt, se D. I. Kertzer (1991), vol. 17, s. 158f.

¹² C. Winberg (1975), s. 192f.

¹³ B. Reay (1996), s. 91.

syskon eller syskonbarn. De relationer som trots det har identifierats här genom granskning av familjernas boendesituation i staden kan därför anses vara minimala. Vidare är inneboende, som inte är släkt med familjen, eller att familjen själv varit inneboende, svåra fall att fastställa. Oftast fanns det flera hushåll på en sida i husförhörslängden i staden och det är osäkert om de inneboende delade hushåll, och inte bara bostad, med lägenhetsinnehavaren.¹⁴ Teoretiskt sett kan alltså några av fallen röra familjemedlemmar som bor i närheten av kohortmedlemmarna. Eftersom dessa i flera fall flyttade med familjen till olika adresser har de emellertid ansetts tillhöra familjen. Till yttermera visso är de ett tecken på en relation som fanns nära till hands. Andra familjemedlemmar som bodde på samma gård kan dock ha missats eftersom endast den aktuella sidan i husförhörslängden har studerats här medan gårdarna ofta upptog flera sidor.

Det har inte ansetts vara ett alternativ att använda mantalslängderna eftersom de endast beskrev hushållssituationen i slutet av varje år, vilket med tanke på de många omflyttningarna och arbetsgivarbytena riskerar att ge en förenklad bild av situationen. Dessutom redovisas inte samtliga personer i hushållet lika utförligt som i husförhörslängden, något som krävs för att möjliggöra identifikation. Flera forskare har dock jämfört husförhörslängderna med mantalslängderna och funnit stor överensstämmelse, något som prästerna vid skattskrivningstillfället skulle se till. Mats Hayen påpekar likväl att mantalslängderna inte är helt tillförlitliga vad gäller den faktiska boendesituationen då mantalslängden i första hand speglar anställningsförhållandet. Det kunde i vissa fall förekomma att folk dubbelskrevs på en boendeadress när bostads- och arbetsadress skiljde sig åt.¹⁵ Gösta Lext hävdar också att i synnerhet de otaliga flyttningarna kunde ställa till bristande överensstämmelse mellan bokförd skattskrivningsort och kyrkskriven bostadsort, något som också landshövdingarna vid 1800-talets mitt vittnade om.¹⁶ Det går alltså inte att vara fullständigt säker på att personen verkligen bodde på det ställe som bokföringen visar. En stickprovskontroll har gjorts i mantalslängden för Linköping år 1850. Där framkommer ibland i marginalanteckningar att personerna inte bodde där de arbetade. Dessa var då skrivna på bostadsadressen. Så var till exempel fallet med en trädgårdsmästardräng (ej i kohorten) som var anställd hos en trädgårdsmästare för Kungsträdgården i staden.¹⁷ Det kan jämföras med *Johannes Tollsten* i kohorten som också var anställd som gift trädgårdsdräng i slutet av 1820-talet. Prästen noterade då i husförhörslängden att han hade "Förswar vid Konsträdgård." fastän han bodde på annan adress i staden.¹⁸ Av övrigt intresse för undersökningen nedan är att några fall av vuxna barn till kohortmännen som bodde med eller i absolut närhet av sina föräldrar har noterats. Dessa vuxna barn betalade skatt men i ett fall stod sonen på egen rad längre ner men med egen skattredovisning och i de andra fallen skrevs barnen tillsammans med familjen.¹⁹

¹⁴ Jfr J. Sundin (1997), s. 231; J. Söderberg (1978), s. 104.

¹⁵ M. Hayen (2007), s. 68f.

¹⁶ Gösta Lext, *Mantalskrivningen i Sverige före 1860* (Göteborg, 1979), s. 140f., 244f.

¹⁷ VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151.

¹⁸ DDB/LHD, UU, LinD hfl., vol. 26, s. 132.

¹⁹ VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151.

DE VUXNA BARNENS FÖRHÅLLANDE TILL FÖRÄLDRARNAS HEM

Påfallande många av barnfamiljerna, över hälften, hade till åldern skattskyldiga vuxna barn, det vill säga 20- åringar eller äldre, boende i hemmet. Det brukliga i jordbruks-samhället var att barnen lämnade föräldrahemmet sedan de konfirmerat sig. Från femton- till tjugofemårsåldern var de sedan i allmänhet i legotjänst innan de gifte sig. Ju tidigare de skickades bort desto svårare förhållanden hade de förmodligen hemmavid.²⁰ Det som framgår bland dessa vuxna barn i kohorten är snarare att om de bodde kvar i staden ogifta kunde de tydligen lika gärna bo kvar hemma istället för att ta pig- eller drängtjänst och inhysa sig i annans hushåll, något som möjligen speglar den växande oviljan bland ungdomen att städsla sig. Många av de vuxna barnen hade heller ingen titel, eller annan anmärkning om tjänst, medan de bodde hos föräldrarna. Det var också vanligt bland kohortfamiljerna att barnen inte flyttade hemifrån permanent första gången utan att de återkom en eller flera gånger till föräldrahemmet. Detta förfarande har även Beata Losman iakttagit på den värmländska landsbygden.²¹

Det är hur som helst troligt att åtminstone en del av dessa vuxna barn likväl hade någon typ av arbete eller utbildning medan de bodde (eller var skrivna hemma), något som både föräldrar och barn kunde vinna på. Möjligen kunde de alltså bo på annat håll i staden medan de fortfarande var skrivna i föräldrahemmet. Så var förmodligen fallet för dottern till hovslagarmästaren, *Johan Peter Andersson*, vars ena dotter flyttade tillbaka till föräldrahemmet när hon var i 20-årsåldern. Hon var då ”Piga längre fram i Gården”, enligt prästens noteringar och kom sedan att bo kvar i hemmet tills hon dog 49 år gammal.²² En annan av döttrarna bodde också hemma i 20-årsåldern och skrevs tillsammans med sin familj i mantalslängden. Hon flyttade hemifrån som 23-åring efter förlovning med en sergeant.²³ Även arbetskarlen *Swen Andersson* hade en dotter som var piga, medan hon bodde hemma, åt en änkefru som bodde på samma gård som familjen.²⁴ Dottern till betjänten *Lars Gustaf Sjösvärd* titulerades ”jungfru” fastän hon bodde hemma och arbetade förmodligen som piga i en förnämare familj, något som kanske faderns yrkeskontakter hade hjälpt till med.²⁵ Arbetskarlen *Petter Persons* hemmavarande dotter försörjde sig som sömmerska i tjuugoårsåldern.²⁶ Även arbetskarlen *Magnus Petersons* dotter var klädsömmerska när hon som ogift bodde med föräldrarna. Hon hade flyttat hem till dem när hon var 22 år. Även hennes bror, som var skriven som sjöman i Göteborg, kom hem tillfälligt året innan modern dog.²⁷ Döttrarna till *Anton Östlund* flyttade hem tillfälligt i tjuugoårsåldern och titulerades då som mamseller. Titeln betecknade en något högre social ställning för ogifta kvinnor och kom sig i det här fallet nog av att fadern hade kommit upp sig och blivit mössfabrikör. Det förekom även att mamseller yrkesarbetade.²⁸

²⁰ D. Gaunt (1983), s. 113f.; O. Löfgren (1977), s. 26; C. Winberg (1975), s. 199.

²¹ B. Losman (1986), s. 169.

²² DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 46, s. 468, vol. 67, s. 275, vol. 72, s. 1362.

²³ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 46, s. 468; VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151.

²⁴ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 51, s. 404. Hon var piga åt änkefru Lundberg.

²⁵ Födelsebok för Kärna församling 1853, GID 329. 15. 95200. Dottern benämndes här jungfru som fadder till sin brorson. Beträffande jungfrutiteln, se S. Carlsson (1977), s. 16.

²⁶ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 47, s. 606.

²⁷ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 48, s. 392; vol. 52, s. 322.

²⁸ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 55, s. 235.

Dessa exempel på hemmavarande döttrar påminner för övrigt om ogifta hemmadöttrar ur medelklassen där glasberget var nära för en 30-årig kvinna som ännu inte gift sig. Hon fick då stanna hemma hos föräldrarna så länge de fanns i livet eller kanske flytta samman med modern sedan hon blivit änka.²⁹ Några av kohortens döttrar bodde faktiskt hos föräldrarna långt upp i 30- och 40-årsåldern, varav två tillhörde mästarfamiljer. 1855 infördes en ömsesidig försörjningsplikt mellan barn och föräldrar som kan ha spelat in i en del av dessa fall. Arbetskarlen *Sven Anderssons* dotter gifte sig dock och blev försörjd sedan hon kommit upp i 40-årsåldern. Då flyttade hon tillfälligt från föräldrahemmet men flyttade senare tillbaka med maken det år föräldrarna dog.³⁰ Hon bodde kvar ett par år efter att föräldrarna dött. Det framgår inte att föräldrarna ägde gården men de hade bott på samma adress i över 30 år, vilket var mycket sällsynt, förutom bland borgare och gårdsägare. Det var flera döttrar som kom hem en tid innan, eller i anslutning till att, ena föräldern avled. Förmodligen hjälpte de till i hemmet, eller med försörjningen, under en period när det behövdes.³¹ Hautboisten *Johan Berggrens* dotter flyttade, även hon, hemifrån först när hon som 30-åring gifte sig.³²

Det finns faktorer som påvisar en utsatt situation för flera av de här familjerna. Dessa unga, ogifta kvinnor förväntades försörja sig själva enligt laga försvarsstadgan. Undantag kunde dock göras om föräldrar eller andra bevisligen sörjde för dem.³³ Det var dock inte fallet för några av döttrarna som vid någon tidpunkt uppgivits vara försvarslösa. Det gällde till exempel när *Sven Andersson* 20-åriga dotter under en period bodde hemma.³⁴ I *Johan Edoffs* familj var både ena dottern och fadern försvarslös. Dottern flyttade hemifrån men kom tillbaka och födde en son med vars far dottern tagit ut lysning och senare flyttade samman med.³⁵ *Sven Perssons* ena dotter var försvarslös och bodde som 18-åring hemma hos modern som var fattighjon sedan maken dött.³⁶ *Lars Gustaf Sjösvärds* dotter var veterligen inte försvarslös men hade övergivits av sin make som emigrerat till Amerika och lämnat familjen oförsörjd. Sonen fick då flytta hem till mormor och morfar tillsammans med sin mor. Hon blev "fattig" sedan föräldrarna avlidit.³⁷ Fånggevaldiger *Johannes Hallgrens* dotter bodde i 20-årsåldern kvar med modern sedan fadern avlidit. Hon uppgavs då inte betala skatt.³⁸ Båda sömmerskorna ovan kom dessutom hem till föräldrarna med oäkta barn.³⁹ Ann-Sofie Ohlander menar att äktenskapet under 1800-talet rimligen inte var lika socialt laddat för de obeuttna som för bönderna eftersom de som inte ägde jord heller inte behövde förvalta denna inom familjen över generationerna. Däremot fick de obesuttna svårt att gifta sig

²⁹ I. Artaeus (1992), s. 97f.

³⁰ M. Edgren (1994), s. 70.; DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 56, s. 127, vol. 63, s. 234, vol. 67, s. 164, vol. 54, s. 200, vol. 69, s. 259, vol. 47, s. 526. Det gällde A. Joakimssons, S. Anderssons, M. Perssons, J. Berggrens och J. P. Anderssons döttrar.

³¹ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 50, s. 418, vol. 69, s. 259, vol. 67, s. 164, Avser åtminstone döttrar till *Anders Ström* och *Anders Joakimsson*.

³² DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 47, s. 526.

³³ SFS, 1833, No. 43; SFS, 1846, No. 14.

³⁴ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 51, s. 404.

³⁵ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 48, s. 542; vol. 51, s. 404, vol. 52, s. 542, vol. 52, s. 80.

³⁶ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 45, s. 358.

³⁷ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 65, s. 20, vol. 69, s. 270.

³⁸ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 44, s. 690, vol. 46, s. 444, dito GID 333. 56. 4800, vol. 47, s. 540.

³⁹ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 51, s. 550, vol. 53, s. 96.

om de inte hade resurser att bilda ett eget hushåll. Utomäktenskapliga barn var vanliga bland dessa grupper.⁴⁰

Det var inte bara döttrarna som stannade länge i hemmet utan även flera av sönerna. Extra brevbararen och sonen till arbetskarlen *Petter Eriksson* bodde under några år med sin mor medan fadern bodde på fattighuset. Sonen till bastrumslagare *Petter Lindgren* gick tidigt i sin fars fotspår och började som volontär vid Första livgrenadjärregementet. Han hade ”tjenstgjort” där redan vid 10 års ålder och blev sedermera sergeant och fanjunkare⁴¹ och flyttade från föräldrarna först när han var 32 år.⁴² I mantalslängden år 1850 står han dock på egen rad och hushåll under föräldrarna. Det framgår även att föräldrarna äger gården och hyser en piga, något som påvisar att det fanns ett visst välstånd. Det förefaller alltså som om sonen hyser in sig på gården hos föräldrarna.⁴³ Även före detta trumslagaren *Olof Dahls* son bestämde sig för att gå in vid militären som sin far, istället för att bli garvare som han gått i lära för att bli. Han mellanlandade hos modern sedan hon blivit änka innan han som 23-åring fick betyg av prästen för en ”sjöresa” för att ta värvning i Stockholm.⁴⁴ Vad sonen till arbetskarl *Anders Joakimssons* arbetade med framgår inte, fastän han som 28-åring bodde kvar i hemmet vid tiden för faderns död. Tre av hans äldre bröder hade dock också bott hemma som försvarslösa i 20-årsåldern, varav en av dem enligt prästens anteckning vistades i Enköping och en annan kommit tillbaka som murarlärling från Västervik och blivit straffad för ”begagnande af lifsfarligt vapen” vid ett slagsmål med två bodbetjänter i Linköping. Trots att sonen var arbetslös hade han tydligen råd att betala de ansevärdiga böterna på över 45 riksdaler, då det fängelsestraff som annars väntade honom förefaller ha uteblivit.⁴⁵ Två av de vuxna sönerna stod också skrivna tillsammans med familjen i mantalslängden år 1850.⁴⁶

Flera av de vuxna barnen återkom således till hemmet. Det kunde föräledas av en graviditet, en övergivande make, en förälders sjukdom, eller att en förälder blivit ensamstående. De använde också hemmet som mellanlandning i väntan på ny anställning eller giftermål. Ibland förefaller det som att någon annan inkommande familjemedlem behövde sängplatsen. Detta flexibla mönster bryter möjligen mot det traditionella agrarsamhällets familjemönster. Bilden av en städslad tillvaro i annans hushåll fram tills giftermålet tar vid uppluckras åtminstone till viss del med dessa exempel. I en del fall förefaller barnen ha kunnat bidra till föräldrarnas försörjning medan andra snarare tycks ha varit en ekonomisk belastning för föräldrarna. Det är samtidigt svårt att se något mönster att det var de minst utsatta familjerna som hade barnen hemma länge.

⁴⁰ A-S. Ohlander (1986), s. 103.

⁴¹ En fanjunkare kallades innan 1833 för fältväbel och var en underofficer som tog hand om utbildning och disciplin bland soldaterna. Se K. Andersson, H. Anderö (1997).

⁴² DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 59, s. 231, vol. 64, s. 213, vol. 44, s. 256, vol. 48, s. 262; Citat från Dödbok för Västra Stenby församling år 1857, GID 423. 21. 20200.

⁴³ VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151.

⁴⁴ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 56, s. 182, vol. 59, s. 189.

⁴⁵ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 69, s. 259, vol. 45, s. 462, vol. 49, s. 594; Linköpings universitet, Electronic Press, Saköreslängder, Linköpings Rådstufwurätt, Domdatum 18540913, nr. 181, AIIIa:5. Han har inte återfunnits i längderna över intagna på Linköpings Kronohäkte (Länshäktet), LiU, EP.

⁴⁶ VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151.

Däremot går det inom vissa familjer som var på väg att upplösas att se att barnen flyttade hemifrån tidigare än vanligt. Året efter att arbetskarlen *Anders Andersson* avlidit flyttade hans son hemifrån som trettonåring. Modern flyttade till Stockholm som änka några år därefter.⁴⁷ När arbetskarlen *Anders Gustaf Andersson Lindmark* avled var yngsta sonen 12 år och flyttade till Stockholm. Tre år senare flyttade modern till Mörnerska stiftelsen, ett fattighus för mestadels äldre personer.⁴⁸ Drängen *Johan Pettersons* ena son blev lärling vid 12 års ålder, fyra år efter att fadern avlidit.⁴⁹ Dessutom tvingades några familjer att utackordera sina barn för uppfostringshjälp, något som berörs vidare nedan. Det behöver också poängteras att många av barnen, i de ofta stora syskonkullarna, flyttade från föräldrahemmet i gängse åldrar. Någon separat redovisning av dessa har inte ansetts nödvändig.

BORELATIONER MED ÖVRIG FAMILJ OCH SLÄKT

Kohortmedlemmarnas hem stod i flera fall också öppna för andra familjemedlemmar utöver barnen. Fosterbarn, syskon, syskons familjer, syskonbarn, barnbarn och svärmödrar togs in i familjen vid olika tidpunkter. Det hade ofta en tillfällig karaktär. Under en period då *Anton Östlund* försörjde sig som harmonist bodde till exempel hans 40-åriga ogifta syster i familjen. Hon var piga men hade förmodligen svårt att klara sig själv såsom sjuklig och hörselskadad. Året därpå flyttade hon dock till en egen adress i staden.⁵⁰ Drängen *Sven Persson* och hans familj flyttade till Tullhuset när de kom till staden. Året därpå flyttade även hustruns bror med familj dit men samma år flyttade Svens familj därifrån. Brodern tog förmodligen över lägenheten från Sven och hans familj.⁵¹ System till vaktkarlen *Johan Henrik Peterssons* hustru flyttade till hans familj under en period då Johan Henrik slutat arbeta. Hon var då en 16-årig piga och stannade i familjen högst ett par år.⁵² Betydligt äldre var pigan och system till *Olof Finnströms* hustru som bodde med makarna under något år, när både hon och Finnströms var i 60-årsåldern. Finnströms hade inga barn kvar i hemmet vid den här tiden.⁵³ Skräddaremästare *Johan Zettergrens* svägerska flyttade samtidigt som sin syster med familj från Askersund till Linköping och bodde med dem de första åren.⁵⁴ *Petter Erikssons* bror flyttade till Linköping samma år som Petter. Under en tid bodde han hos Petters familj med sin hustru innan de flyttade ut ur staden igen.⁵⁵ *Petter Lindgrens* son avled på sitt

⁴⁷ LinD, hfl. vol. AI:41, s. 92, GID 333.48.108600.

⁴⁸ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 50, s. 112, vol. 53, s. 166.

⁴⁹ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 44, s. 460, vol. 43, s. 620.

⁵⁰ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 35, s. 450, dito GID 333. 42. 37800 samt Födelsebok för Svinstad församling 1797, GID 387. 24. 62300 resp. 1802 GID 387. 24. 63600.

⁵¹ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 31, s. 152, dito GID 333. 37. 17600; DDB/LHD, UU, Skeda hfl, vol. 7, s. 107.

⁵² DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 41, s. 502, dito GID 333. 49. 17200; vol. 45, s. 486, dito GID 333. 54.

49800; Födelsebok för Slaka församling 1833, GID 376. 23. 42400 resp. 1822, GID 376. 23. 37500.

⁵³ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 58, s. 242, dito GID 333. 92. 58500; Födelsebok för Stjärnorps församling 1806, GID 380. 12. 26700 resp. 1800 GID 380. 12. 25100. System återfinns ett stycke ner på husförhörssidan.

⁵⁴ DDB/LHD, UU, LinD Inflyttningslängd 1825, vol. 202, s. 0108; hfl. vol. 24, s. 194; vol. 26, s. 140; vol. 26, s. 126. Födelsebok för Örebro Kvistbro 1805, GID 381. 45. 65600; Hfl Örebro Hidinge, 1807-1811, GID 2243. 21. 35700.

⁵⁵ DDB/LHD, UU, LinD, Inflyttningslängd 1826, vol. 202, s. 0152; hfl. vol. 25, s. 432. Hfl Västerlösa församling, vol. AI:5, 1812-1816, dito GID 417. 7. 42900.

fanjunkarboställe i Västra Stenby när hans barn var små. Dottern var då fyra år och vistades, enligt prästens anteckningar, därefter hos familjen Lindgren i Linköping. Officiellt flyttade hon in hos dem först när hon var 13 år. Farfadern som varit en av vittnena åt henne på dopet fick således infria sina fadderförpliktelser. Barnbarnet bodde sedan med dem fram till att hon var 27 år då farmodern, som blivit änka, avled.⁵⁶ Även *Lars Gustaf Sjösvärd* var dopvittne till ett av sina barnbarn. Sjösvärd arbetade som vaktmästare senare delen av sitt liv. Hans sonson från Kärna hade kommit att bo hos farföräldrarna, efter att först ha arbetat något år som lärling och gesäll på annat håll i staden. Han var 21 år när han kom till farföräldrarna, bildade familj där och sadlade om till extra vaktmästare som sin farfar. När farfadern så småningom dog tog sonsonen sannolikt över den ordinarie vaktmästartjänsten, som förefaller ha varit kopplad till den bostad i Sankt Per 4 där farfadern bott med familjen alltsedan han i sin tur hade övertagit tjänsten som vaktmästare från en bortflyttande person.⁵⁷

Det finns också exempel i materialet på familjer som var utökade under mer varaktiga former. Svärmodern till drängen *Anders Andersson* var fattighjon och bodde med familjen i cirka 17 år från att de flyttade in till Linköping till dess att Anders avled och familjen splittrades.⁵⁸ Under nästan lika lång tid bodde också före detta stadsfogden *Lars Petter Zetterströms* svärmor i familjen. Redan när han flyttade till Linköping bosatte han sig i samma gård/hus som sin kommande svärmor bodde i (samma sida i husförhörslängden). Han hade sedan en utomäktenskaplig relation med hennes dotter och de fick ett barn. Svärmodern flyttade senare samman med dottern och barnet och ett par år senare flyttade även Lars till sin familj och blivande äkta maka. Svärmodern avled samma år som Lars, femton år senare.⁵⁹ I cirka 13 år bodde svärmodern till slottsknekten *Johannes Tollsten* i dennes familj. Det började med att Johannes med hustru och barn flyttade till svärmodern som var änka, och varade fram till dess att änkan dog.⁶⁰ Hon hade som änka arbetat på lasarettet men blivit fattighjon.⁶¹ Svärmödrarna till Zetterström, Andersson och Tollsten var alla själva inflyttade till Linköping.⁶²

Dessa mäns och deras familjers öden förbands således över generationerna och deras boendearrangemang fortplantade sig bortom kohortens medlemmar. Det kunde alltså lika gärna vara kohortmedlemmarna som erbjöds husrum i någon annan familjemedlems hem. *Hallgrens* änka hade först sin sin vuxna dotter boende hos sig men kunde sedan erbjudas plats under en begränsad tid i dotterns familj efter att dottern gift sig

⁵⁶ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 59, s. 98, dito GID 333.99.16200; vol. 65, s. 248; Födelsebok för Västra Stenby församling 1853, GID, 423.21.11500; Hfl för Västra Stenby församling 1856-1863, s. 214, GID 423.11.36000; Dödbok för Västra Stenby församling 1857, GID 423.21.20200.

⁵⁷ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 65, s. 20, dito Genline GID 333.105.68800; vol. 45, s. 30; vol. 61 GID 333.102.8500; vol. 63 GID 333.103.23200.

⁵⁸ DDB/LHD, UU, LinD hfl, bl.a. vol. 28, s. 212; vol. 40, s. 214; vol. 44, s. 370 samt Födelsebok för Norrköping St Olai 1801, GID 346.224.79600.

⁵⁹ DDB/LHD, UU, LinD hfl bl.a. vol. 32, s. 26; vol. 35, s. 256;45, s. 236; vol. 13, s. 68. Året före han dog, 1850, stod endast Zetterström och svärmodern upptagen i mantalslängden. VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151.

⁶⁰ DDB/LHD, UU, Födelsebok för LinD 1799; LinD hfl, vol. 22, s. 28; vol. 24, s. 38; vol. 28, s. 28; vol. 27, s. 416; vol. 28; s. 54; vol. 32, s. 258; vol. 29, s. 214; vol. 31, s. 270; vol. 35, s. 322. I vol. 26, s. 132, finns dock inte svärmodern med, något som motsvarar ett par år. Samtidigt är flyttningarna oklara för övriga familjen under denna tid.

⁶¹ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 20, s. 170; vol. 28, s. 54, vol. 29, s. 214.

⁶² Se t. ex. DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 13, s. 68; vol. 40, s. 214; vol. 9, s. 166.

med en stadstjänare.⁶³ Likaså bodde änkan till arbetskarlen *Sven Persson* hos sin skomakareson med familj i cirka sex år. Samma år som hon flyttade därifrån flyttade hennes barnbarn, som alltså var systerdotter till hennes son, dit såsom fosterdotter.⁶⁴ Drängen *Anders Gustaf Lindmark* flyttade till sin farbror i Linköping och gavs förmodligen också borgen av densamme för att få tillstånd att flytta in eftersom Anders var ofärdig. Farbrodern var liksom Anders ursprungligen från Svinstad men ägde en del av gården Sankt Lars 13. När sedan farbrodern och hans hustru dog inom några år kunde Anders hustru flytta in. Kanske fick han ärva bostaden. Makarna bodde hur som helst kvar på samma gård efter att de bildat familj.⁶⁵ Genom den lite ovanliga giftermålsalliansen mellan en inflyttad mästerson och en inflyttad arbetskarldotter bodde två svärmödrar och en svärfar i samma gård/hus som sina vuxna barn och deras barn. Det var glasmästarseonen till *Hans Peter Söderberg* som gifte sig med dottern till arbetskarlen *Peter Petersson*. Söderberg avled året innan bröllopet men änkan och sonen bodde kvar på gården. Sonens nya maka tog då med sig sina föräldrar till gården. Hennes far var vid den tiden försvarslös och före detta arbetskarl och kunde förmodligen inte försörja sig.⁶⁶ Ytterligare ett betecknande exempel gäller trumslagare *Johannes Stenqvists* familj som av och till bodde strax utanför Linköping i Sankt Lars socken. Där, i Malmberg Backstuga, bodde Stenqvist med sin åldrade mor, som var fattighjon, i flera omgångar under några decennier både med sin första hustru och hennes barn och därefter med sin andra hustru och deras gemensamma barn. Han blev styvfar till sin första hustrus oäkta dotter. Hon fick uppfostringshjälp av Serafimergillet, vilket tyder på en svår ekonomisk situation.⁶⁷ Flickan flyttade dock till Linköping när hon var 12 år. Där bodde hon under tre år hos sin nio år äldre bror som var gift skräddaregesäll och även hade en egen nyfödd dotter. Stenqvists styvdotter flyttade småningom tillbaka till Stenqvist, modern samt styvfarmodern i Sankt Lars. Detta skedde sedan hon blivit vuxen piga. Längre fram i tiden kom Stenqvist att flytta samman med sin tredje hustru i Linköping. Till en början bodde de tillsammans med svärföräldrarna men inom något år hade de dock flyttat ifrån svärföräldrarna.⁶⁸

Exemplen visar på en symbios, över tid, mellan de inflyttade kohortmedlemmarna och övriga familje- och släktmedlemmar. Med några undantag syns exempel på vad som brukar kallas en ”patrilinär bias”, det vill säga att det var vanligast att den släkt-/familjemedlem som flyttade in var släkt med den manliga hushållsföreståndaren.⁶⁹ Att

⁶³ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 47, s. 682; vol. 51, s. 484.

⁶⁴ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 49, s. 334; vol. 50, s. 466; vol. 50, s. 470; vol. 54, s. 200; vol. 54, s. 210.

⁶⁵ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 26, s. 78, dito GID 333. 30. 94000, vol. 30, s. 78, dito GID 333. 35. 90800. Födelsebok för Svinstad 1802, GID 387. 24. 63600. Släktskapet som framgår av prästens notering är inte bekräftat men stöds, förutom av gemensam ursprungsort, av faderns efternamn i födelseboken. Beträffande farbroderns del i gården Sankt Lars 13, se gårdsförteckningen i J. P. Tollstorp (1957, orig. 1834), s. 192.

⁶⁶ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 51, s. 576; vol. 55, s. 245. Sonen står upptagen i mantalslängden tillsammans med familjen år 1850. VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151.

⁶⁷ Serafimergillet syftar på serafimerordens-gillet (1787-1876) som hörde till Serafimerorden och skulle bevaka landets barna- och sjukvård. Se SAOB, elektronisk version [<http://g3.spraakdata.gu.se>] Åtkomst 090318. Präster och läkare ansökte om bidrag för barn som de ansåg behöva hjälp.

⁶⁸ DDB/LHD, UU, St Lars, hfl vol. 8, s. 150; vol. 10, s. 149; vol. 12, s. 149; vol. 14, s. 156; LinD hfl, vol. 46, s. 504; vol. 49, s. 624; hfl. vol. 23, s. 450; Inflytningslängd, vol. 202, s. 0074, Utflytningslängd, vol. 403, s. 0153; Födelseboken, vol. 303, s. 442.

⁶⁹ A. Plakans, C. Wetherell (2003), s. 70.

olika generationsboenden avlöste varandra tyder på att detta samspel var något ordinarie som inte stannar vid den konstruerade ram som kohorten bildar utan som sammantaget ger en glimt av dessa vanliga familjers sätt att bo och ty sig till varandra. Även om boendelösningarna ofta hade en tillfällig karaktär var det just denna flexibilitet i familje- och hushållsstrukturen över tid som behöver lyftas fram. Sten Carlssons slutsats exemplifierar hur tidigare familjehistorisk forskning brukat se på detta som en tämligen obetydlig företeelse. Han noterar bland en drygt sjuhundrahövdad kohort av ogifta kvinnor i Östra Vingåker att ett mycket litet antal bodde i ”storfamilj”, definierat som bestående av två familjeförsörjare och att detta arrangemang, där det förekom, blott var av ”kortvarig” natur. Änkor i barnens familj borträknades utan vidare kommentar. Han framhåller också att relationerna över generationsgränser i det traditionella jordbruks-samhället inte var särskilt levande på grund av svåra reseförhållanden och låg medellivslängd.⁷⁰ Det här hör till den gängse tolkningen av den nordvästeuropeiska kärnfamiljen som sig själv nog med begränsade möjligheter att hjälpa varandra över generationsgränser och släktled.⁷¹ Det har även visat sig från forskning av 1800-talets Örebro att de flesta hantverkar- och handlarhushåll inte hade råd att bo tillsammans med sina åldrade föräldrar.⁷² Familjekonstellationerna i den här stadskohorten av barnfamiljer var förvisso inte heller ”storfamiljer”, eftersom det vanligen var kvinnor, vuxna barn, eller icke arbetsföra män, som inlemmades i dessa familjer. Det handlade snarare om att ta in, eller behålla, personer som hade svårighet att försörja sig själva, vilket är betydelsefullt nog att uppmärksamma. Andrejs Plakans och Charles Wetherell hävdar att dessa exempel bör tas som uttryck för en ”kris” i livscykeln. Både ekonomiskt och socialt stöd måste sökas hos familjemedlemmar och släkt utanför kärnfamiljen som alltså tvingades utökas i dessa situationer.⁷³

I likhet med Plakans och Wetherell hävdar även Barry Reay, för den engelska landsbygdens del, att dessa temporära lösningar, som givits prov på här, var en viktig men av forskningen förbisedd del av familjestrukturerandet.⁷⁴ I etnologisk forskning har visserligen dessa ”utvidgade” och flexibla familjeformer beskrivits, men framför allt som karaktärsdrag i det sena 1800-talets industrialiserade städer. Stadsfamiljernas attraktionskraft och specifika boendelösningar tolkas som präglade av urbaniseringen.⁷⁵ Gustaf af Geijerstams bostadsundersökning från 1890-talets Stockholm visar hur inneboendet var utbrett, såväl inom som utom släkten. Vuxna barns boende hos sina föräldrar ser han som sprungna ur samma ekonomiska skäl som andra inneboendelösningar. Emellertid föredrogs föräldrarna om de fanns tillgängliga.⁷⁶ Monika Edgren har för industristaden Norrköpings del visat att inneboendet, bland ogifta över 15 år, med föräldrarna ökat drastiskt vid jämförelse mellan tidpunkterna 1830 och 1870 och tolkar det som en del av ett nytt sätt att bilda ”sociala nätverk” och ”kulturell identitet” i det

⁷⁰ S. Carlsson (1977), s. 107f.

⁷¹ Se t. ex. C. Winberg (1975), s. 192f.

⁷² E. Lunander (1983), s. 157.

⁷³ A. Plakans och C. Wetherell (2003), s. 65.

⁷⁴ B. Reay (1996), s. 87-104.

⁷⁵ O. Löfgren, ”Familj, släkt och hushåll” i M. Hellspong & O. Löfgren (1995), s. 228, 267. Se även I. Artaues (1992), s. 100, som visar hur änkor i Västerås i hög grad inlemmades i döttrarnas hushåll i det tidiga 1800-talet.

⁷⁶ Gustaf af Geijerstam, *Anteckningar om arbetarförhållanden i Stockholm* (Lund, 1973, orig. 1894), s. 30.

postpatriarkala samhället. Hit räknas även samboendet mellan familj och släktingar utanför kärnfamiljen.⁷⁷ Resultatet går dock i motsatt riktning mot vad Hans Nilsson och Lars Göran Tedebrand funnit i Sundsvall, där det under 1800-talets slut kom att bli en dominerande andel ensamboende i stället för kärnfamiljer och andra samboendeformer, vilka var vanligast under det tidiga 1800-talet.⁷⁸

Sett utifrån inflyttarkohortens barnfamiljer förefaller alltså dessa utökade och mer eller mindre tillfälliga samboendeformer ha förekommit redan i det förindustriella 1800-talet under den frekventa flyttningstid och med den trångboddhet som rådde i staden. Resultaten gäller dock en utsträckt period i inflyttarnas liv, med viss koncentration under 1840-70-talen men tidigare fall finns också representerade. Om boendesituationen för dessa föräldrar istället granskas under en koncentrerad period av fem år, 1846-1850, och samtliga barn från 15 år och uppåt som då bodde hos föräldrarna vid något tillfälle inkluderas, framgår likväl att 32 vuxna barn bodde med föräldrarna vid någon tidpunkt, fördelat på 23 familjer. Detta förekom alltså inom över 60 procent av barnfamiljerna. Exemplet handlar då framför allt om barn i övre tonåren och inte äldre, inte minst beroende på kohortföräldrarnas ålder och fas i livet. Häribland finns även änkor med barn.⁷⁹ Skattskyldigheten hade visserligen höjts från 15 till 17 år efter 1840,⁸⁰ men det kan ändå konstateras att inom kohorten förekom denna boendeform i den förindustrialiserade perioden i en utsträckning som tyder på att den var vanlig. Kanske handlar det snarare om en nyansering, det vill säga att samboendet i form av tillfälligt utökade familjer egentligen inte var något nytt men *ökade* i frekvens i det sena 1800-talet eftersom allt fler familjer då bodde utanför husbondens hushåll. Förvisso ser Birgitta Plymouth de utökade familjekonstellationerna som ett (pånyttfött) arv från det traditionella jordbrukssamhället när hon stött på detta i det industrialiserade Norrköping.⁸¹ Poängen är att det går att finna spår av detta mönster i staden i det förindustriella samhället om rätt personer studeras, det vill säga förelöparna till urbaniseringen i form av kvarboende barnfamiljer. När familjerna studeras genom sin livskurs framträder alltså snarare tecken på kontinuitet i familjens livsform, även under en tid av samhällsförändring, något som också andra livskursstudier kunnat visa. Vad som

⁷⁷ M. Edgren (1994), s. 135-136, 217ff. Hon har studerat var femte ogift person över 15 år (drygt 1300 personer 1830) utifrån mantalslängdernas uppgifter och funnit en påfallande låg andel boende med föräldrarna (8 män och 15 kvinnor år 1830 resp. 45 män och 62 kvinnor 1870). En fråga som infinner sig är om vuxna barn missats genom att de bodde hemma hos föräldrarna medan de skattskrivits hos arbetsgivaren. Ökningen 1870 kanske snarare är en effekt av att husbondehushållen (och därmed denna möjlighet till miss) överlag minskat. Hur som helst skiljer sig hennes metod från metoden använd i föreliggande studie där *husförhörslängderna* granskats *över en lång tid* och antalet *familjer* räknas. Personer har inkluderats om de förekom på samma sida som föräldrarna i längden. Skulle alla över 15 år (istället för över 19) ha inkluderats skulle andelen familjer vara än högre i kohorten.

⁷⁸ H. Nilsson och L.-G. Tedebrand (2005), s. 138f.

⁷⁹ DDB/LHD, UU, LinD hfl, 1846-1850, vol. 41-44. Ålder är beräknad utifrån kalenderår, dvs. inga månader är inkluderade. Det innebär att personen medräknas om den fyller 15 år under det sista hemmavarande året samt även om den hunnit flytta ut innan, under det året.

⁸⁰ O. Lundsjö (1975), s. 44. Se även G. Lext (1979), s. 44f. Den undre åldersgränsen höjdes till 18 år från och med 1857.

⁸¹ Se Birgitta Plymouth, *Fostrande försörjning: Fattigvård, filantropi och genus i fabriksstaden Norrköping 1872-1914* (Stockholm, 2002), s. 177ff, 181.

kommit fram stämmer också väl med Tamara K. Harevens karaktärisering, att familjerna ”utökades och minskades” över tid i takt med olika förutsättningar.⁸²

Kohortens geografiska närhet till sina uppväxande barn hade förstås betydelse för relationen dem emellan jämfört med relationen som männen i kohorten kunde ha med sina föräldrar som i många fall var kvar på landsbygden. Det bör dock sägas att det var vanligt att även kohortens barn flyttade från staden. De allra flesta av barnfamiljerna som undersöks i det här kapitlet hade åtminstone ett barn, men ofta flera, som flyttat från staden tillfälligt eller permanent.⁸³ Utan att undersöka frekvensen och varaktigheten i dessa barns utflyttningar demografiskt kan endast konstateras att föräldrarnas flyttningsbenägenhet i någon mån fortlevde bland dessa infödda barn i mitten av 1800-talet men då i riktning från staden. Flera av barnen återkom dock, som sagt, till staden och föräldrahemmet.

Som redan konstaterats är det svårt att vara fullständigt säker på om dessa utökade familjer verkligen delade samma hushåll och inte bara levde i närheten av varandra.⁸⁴ Kanske bör möjligheten begrundas att ett hushåll faktiskt kunde noteras i mantalslängden/husförhörslängden som bestående av en person fastän personen ifråga delade bostadsyta med andra hushåll? Hur självständiga dessa personer var i förhållande till övriga personer kan ändå diskuteras.⁸⁵ Reay har dessutom påtalat vikten av att inte fastna i en dikotomi mellan kärnfamiljer och komplexa/utökade familjer samt att släktskap även gjorde sig gällande utanför hushållet. Det kan dock vara svårare att mäta och värdera dess betydelse. Han har dock kompletterat demografiska data med muntliga utsagor som kan vittna om hur olika generationer och släktled på engelska landsbygden av praktiska skäl bodde nära varandra och över tid bytte plats med varandra i de olika hushållen.⁸⁶

Ett exempel på hur samspelet och kommunikationen med hemorten och familjen kunde te sig även för dessa stadsflyttare är *Johan Gustaf Bergstedts* familj från Stora Åby. Hans hustru flyttade till honom 1828 och paret fick en son året därpå. Samma år flyttade Johans 15-åriga syster från Stora Åby till familjen i staden.⁸⁷ Hon avled dock inom ett år.⁸⁸ Familjen utökades med flera barn men de förlorade också ett av barnen. Från och med början av 1840-talet bodde familjen ”på landet” enligt prästens anteckningar. De vistades långa perioder i Åby och Ödeshögs pastorat, trots att Johan Gustaf var etablerad borgare och målaremästare i staden. I Ödeshög föddes en av deras söner och familjen uppgavs bo på ägor inom socknen.⁸⁹ Det framgår också att ena dottern i

⁸² T. K. Hareven (1991), s. 105.

⁸³ Enligt uppgifter från husförhörslängderna när föräldrarna följts.

⁸⁴ Det problemet kommer inte Edgren heller undan i mantalslängderna då hon uppger att de vuxna barnen ofta stod på egen rad, med eget hushåll, i längderna, se M. Edgren (1994), s. 249, bilaga 1.

⁸⁵ Se H. Nilsson och L-G. Tedebrand (2005), s. 140-141, tabell 24. Författarna diskuterar varför så många ogifta pigor bodde ensamma i industristaden Sundsvall 1890 och menar att det förefaller som om ”prästerna föredragit” att skriva kvinnorna som boende i egna hushåll. I. Artaeus (1992), s. 48, utgår på samma sätt ifrån att ”inhyser” som skrevs på egen rad i mantalslängden och betalade skatt, hade eget hushåll.

⁸⁶ B. Reay (1996), s. 87-104. Se även T. K. Hareven (1991), s. 95-124; A. Plakans, C. Wetherell (2003), s. 49-76.

⁸⁷ Stora Åby, hfl. vol. AI:5, s. 334, GID 427.6.82000.

⁸⁸ LinD, Dödbok, 1830/1831 vol. C:6, s. 512, GID 333.79.44500.

⁸⁹ Ödeshög, Födelsebok 1843, vol. C:2, s. 669, GID 431.21.62.400. Det har inte gått att finna dem i husförhörslängden.

30-årsåldern flyttade till Heda socken där en broder redan vistades och förmodligen modern också som uppgavs ha avlidit där året därpå under det att hon var skriven i staden. Det visade sig att familjemedlemmarna bodde hos släktingar till Johan Gustaf från Stora Åby. En annan syster till honom bodde också där under samma period.⁹⁰ Under samma period återfinns fadern skriven ensam på en adress i staden där han avled 1849. Huruvida han vistades där då är okänt.⁹¹

Hjälp med barnpassning och annat hushållsarbete som en släkting kunde bistå med uppfattas som en central funktion för samboende över generationsgränserna.⁹² Zettergrens hustru, nämnd ovan, hade ytterligare en syster som hade flyttat till Linköping från Askersund (samma stad som systemen) flera år tidigare än *Zettergrens* och arbetade som klädessömmerska i staden innan hon gifte sig efter tjugotalet år och flyttade från staden.⁹³ Tollstens syster var gift med Stenqvist (båda nämnda ovan) och fanns åtminstone en kort tid i staden innan hon flyttade till näraliggande Sankt Lars socken.⁹⁴ Det är svårt nog att identifiera släktskap, vilket alltså bara gjorts i några fåtal fall, och än svårare att visa hur detta utnyttjades, men först och främst får ovanstående fall förmodas vara typiska snarare än undantag. Mörkertalen torde vara stora eftersom det finns anledning att tro att till exempel fler än ett syskon i varje kull drogs till staden i och med att inflytningen var så pass vanligt förekommande. *Sven Persson*, nämnd ovan, hade exempelvis en syster som bott i staden under en kort tid, långt innan Sven kom dit.⁹⁵ Svens sväger med familj, som bodde ett tag hos dem, flyttade fram och tillbaka till staden men slutade sina dagar i staden och efterlämnade änka och barn.⁹⁶ Han hann vara dopvittne till en av Svens söner.⁹⁷ Ytterligare två systrar och en bror till Svens fru hade flyttat till staden och bodde där under varierande perioder.⁹⁸ Svens svärmor vistades som änka i Linköping en period efter att Sven avlidit men under tiden hans änkehustru Stina med barn fanns kvar i staden, vilket också påminner om att personer faktiskt befann sig i staden under kortare eller längre tid utan att för den skull skriva sig där.⁹⁹ Det är rimligt att tro att de fall av utökade familjer ovan kan tjäna som exempel på hur dessa familje- och släktrationer som påträffats *utanför* hushållet potentiellt kunde nyttjas. Lotta Vikström har också iakttagit släktförekomst i närheten av

⁹⁰ Heda, hfl, vol. AI:8, s. 164, GID 299.10.40400; infl. längd, vol. B:2, 1861-1877, s. 34, GID 299.21.32200. Systemen hette Hedda Bergstedt. Släktskapet med de övriga personerna de bor hos är förmodat. Hustrun i familjen de bor hos är född i samma socken som Johan Gustaf.

⁹¹ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 43, s. 490; Dödboken 1849, vol. 609, s. 280.

⁹² B. Plymouth (2002), s. 177ff, 181; M. Edgren (1994), s. 235.

⁹³ Maria Qvarnström, DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 20, s. 214; vol. 20; s. 262, vol. 31, s. 338; vol. 34, s. 156; vol. 38, s. 274. Födelseboken för Örebro Bjurtjärn 1798, GID 464. 29. 85300; Hfl för Örebro Hidinge vol. AI:6, 1807-1811, s. 0, GID 2243. 21. 35700.

⁹⁴ DDB/LHD, UU, Hfl för Kärna församling, vol. 91, s. 59; Födelsebok för Kärna församling 1816, GID 329. 15. 86600.

⁹⁵ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 14, s. 176; Vårdnäs hfl 1803-1812, GID 413. 4. 5700.

⁹⁶ DDB/LHD, UU; LinD, hfl, vol. 31, s. 152; vol. 36, s. 328; vol. 39, s. 348; vol. 40, s. 502, vol. 38, s. 628; vol. 37, s. 524; vol. 41, s. 532.

⁹⁷ LinD, Födelseboken 1839, vol. C:7, s. 319, GID 333. 80. 70000.

⁹⁸ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 38, s. 304; vol. 45, s. 202; 49, s. 364; vol. 49, s. 630; vol. 49, s. 364; vol. 53, s. 127; vol. 29, s. 24; vol. 32, s. 314; vol. 38, s. 626; vol. 42, s. 270; vol. 42, s. 690; vol. 46, s. 266; vol. 50, s. 222. Skeda församling hfl, vol. 9, s. 108.

⁹⁹ DDB/LHD, UU, Skeda församling, vol. 20, s. 306; vol. 22, s. 107. Uppgift enligt skedaprästens noteringar.

sundsvallsinflyttarna, och tillmäter den viss betydelse för migranternas beslut att flytta till Sundsvall under 1800-talet.¹⁰⁰

Kontentan blir att om hänsyn tas till alla förgreningar och samboendelösningar som kommit fram inom kohortens familjer och släkter, utöver kohortmedlemmarna själva, kan stöd ges till Laslie Page Mochs tes att migration i grunden bygger på relationer.¹⁰¹ Detta bör dock begrundas i ett vidare socioekonomiskt sammanhang för att förstå vad det egentligen betydde för individerna i den specifika miljön. Edgren menar att sambandet hade en funktion som inte tog slut vid familjen, utan sträckte sig ut i grannskapet.¹⁰²

FRÅN HUS TILL HUS- OM INFLYTTARNAS SOCIALA FÖRANKRING I STADEN

”FLYTTKULTUREN” I STADEN

Jan Lucassen och Leo Lucassen lyfter fram Everett S. Lees migrationsbegrepp, inom vilket ”ett permanent eller halvpermanent byte av bostad”¹⁰³ anses tillräckligt för att det ska kallas migration. Därigenom kan även bostadsadressbyten inom en stad eller by räknas som migration.¹⁰⁴ Genom detta kan ett livskursperspektiv på boendet bättre fångas.¹⁰⁵ Enligt Gunnar Thorvaldsen har dock kortare flyttningsrörelser tidigare negligerats i forskningen. Själv inkluderar han även lägenhetsbyten inom församlingar i Stockholm i det sena 1800-talet och början av 1900-talet. Han konstaterar ett ivrigt flyttande hos dess invånare mellan olika lägenheter med vistelselängder i varje bostad på i regel mellan ett och två år. Kortast tid stannade de som flyttat in till staden utifrån, vilket Gunnar Thorvaldsen tar som ett tecken på deras utlämnade situation på bostads- och arbetsmarknaden.¹⁰⁶ Förutom detta har också missämja i grannskapet föreslagits som en tänkbar delorsak. Barnfamiljerna har tidigare uppfattats föra ett något mindre rörligt liv än de unga.¹⁰⁷ Att notera i denna studie är att flyttningarna faktiskt fortsatte när inflyttarna levde ett stadgat familjeliv, precis som det gjorde för statarna. Som David Gaunt påpekar var hyreskostnaden något som måste minskas för varje barn som föddes.¹⁰⁸ Han stöder sig på Gustaf af Geijerstam, som genom förstahandsinformation konstaterar att:

¹⁰⁰ L. Vikström (2003), s. 180f, 211, not 29, s. 228.

¹⁰¹ L. P. Moch, ”The European Perspective: Changing Conditions and Multiple Migrations, 1750-1914”, i D. Hoerder & L. P. Moch, red. (1996), s. 134; Se även t. ex. V. Yans McLaughlin (1977), s. 17-24. Hennes studie rör italienska immigranter till Buffalo, USA, i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

¹⁰² M. Edgren (1994), s. 218-228.

¹⁰³ E. S. Lee (1966), s. 47-57, citat s. 49.

¹⁰⁴ J. Lucassen och L. Lucassen (1999), s. 28, 32, 36-37.

¹⁰⁵ Daniel Courgeau, ”Recent Conceptual Advances”, i Philip E. Ogden & Paul E. White red., *Migrants in Modern France: Population Mobility in the Later 19th and 20th Centuries*, (Boston, 1989), s. 73.

¹⁰⁶ Gunnar Thorvaldsen, ”Longitudinal sources and longitudinal methods-studying migration at the Stockholm Historical Database”, i A. Brändström & L.-G. Tedebrand, red. (1995), s. 227f. Jfr också I. Artaeus (1992), s. 85, som beskriver att pigor i Västerås uppvisade tendensen att skifta bostad eller anställning mellan varannat eller vart tredje år.

¹⁰⁷ H. Nilsson och S. Willner (1994), s. 23.

¹⁰⁸ D. Gaunt (1983), s. 297f.

Hvar och en, som på nära håll tagit kännedom om arbetarnes lefnadsöden vet, att i de flesta fall är det bostaden, som i första rummet kommer att inskränkas, när medlen, hvilka förut räckt till två, skola underhålla flere. Hvad detta innebär för arbetarens hela lif, kan man endast genom mångåriga iakttagelser fullkomligt göra klart för sig. Det första, som inskränkes, blir vanligen det redan förut knappa bostadsutrymmet - med alla dess följder af vantrefnad, dåliga sanitära förhållanden, orenlighet, ja, stundom sedligt depraverande hvardagslif.¹⁰⁹

Också statarna har själva vittnat om de många flyttningarnas orsaker och då framhållit just antalet barn men också oenighet med arbetsgivaren och en allmän längtan efter bättre bostäder.¹¹⁰

”Flyttkulturen” innebar att inflyttarna kan sägas ha varit experter på att bryta upp, slå sig ner på nya platser och ingå i nya matlag där sängar inte sällan fick delas med okända personer. Detta tillhörde vardagen. Det är känt att mönstret fortsatte inne i staden.¹¹¹ Bland barnfamiljerna i kohorten var flyttningarna inom staden alltså legio, förutom för dem som ägde sin bostad, främst hantverkarmästare. Dessa bodde snarare i decennier på samma gård.¹¹² Det finns emellertid exempel i kohorten som visar att även arbetskarlar, vaktkarlar, timmerkarlar, militärmusiker och liknande i stadens eller kronans tjänst, ibland ägde sin bostad.¹¹³ Detta är också känt från tidigare studier och bekräftas av Tollstorps förteckning över gårdarna i Linköping 1834.¹¹⁴ Det kan också finnas ett mörkertal av gårdsägare då det till exempel var möjligt att äga en del av en gård, vilket kanske inte alltid framgår i titeln. En daglönare, som inte ingår i kohorten, anhöll på sin ålders höst om att få överlämna sin del i gården nr 46 i Sankt Pers kvarter, om han därigenom fick bli fattighjon under resten av sitt liv samt bo kvar och bli för-

¹⁰⁹ G. af Geijerstam (1973, orig. 1894), s. 17.

¹¹⁰ Se t. ex. Rut Wallensteen - Jaeger, *Torparnit och statarslit när seklet var ungt* (Stockholm, 1983), s. 24.

¹¹¹ H. Nilsson och S. Willner (1994), s. 23; H. Nilsson och L.-G. Tedebrand (2005), s. 53.

¹¹² DDB/LHD, UU, LinD, hfl. Bland de sex hantverkarmästarna var boendet för de flesta stadigt på egen gård, i 30 år för Loogarfvaren *Gustaf Sundberg* i St Lars 47 och 20 år för svarvarmästaren *Anders Svensson* i St Lars 78. Glaslmästaren *Hans Peter Söderberg* bodde i Sankt Lars 29 i cirka 23 år men flyttade till Tannefors 57 några år innan han dog. Snickaremästaren *Jonas Lindgren* bodde, som mästare, i St Lars 56 i drygt 10 år och därefter i Tannefors 40 i 20 år. Han dog dock, nyinflyttad i St Lars 55. Snickeriidkaren *Olof Finnström*, var ej mästare men hade förmodligen egen verkstad och bodde sedan dess i Sankt Lars 54 i knappt 30 år. Målaremästaren *Johan Gustaf Bergstedt* verkade sedan han blev mästare i Tannefors 41 och 42 samt periodvis på landet under sin tid i Linköping. Hovslagaremästaren *Johan Peter Andersson* bodde dock på några olika ställen sedan han blev mästare; i Tannefors 40 och 32, St Lars 55 och 62 och Tannefors 72. Skräddaremästaren *Johan Zettergren*, nämnd i kap. 4, är ett undantag som flyttade otaliga gånger och det är inget som tyder på att han ägde sin gård. Se mer om denna familj i kapitel 6 och 7.

¹¹³ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. Före vaktkarlen *Anders Ström* bodde i Sankt Lars 56 i åtta år i slutet av sitt liv och ägde 2/9 av gården. Extra vaktkarlen *Johan Henrik Petersson* bodde i Sankt Per 36 i sex år. Arbetskarlen *Anders Gustaf Lindmark* bodde i 28 år i Sankt Lars 13, som hans farbror ägt tidigare. Harmonisten *Per Anton Östlund* bodde i Tannefors 55 i 30 år. Timmerkarlen och vattenäkaren *Johannes Nyström*, skrevs endast med titeln gårdsägare när han bebodde Sankt Lars 56 och Tannefors 39. Han ingår i den primära kohorten men hade inga barn, endast fosterbarn, och har därför inte tidigare redovisats ihop med barnfamiljerna. Beträffande hela kohorten, se även kap. 5, yrken/titlar vid urvalstillfälle samt jämförelse av dessa vid inflytt och stadslivets slut. Gården St Kors 50 ägdes t. ex. till vissa andelar av Gårdsägaren *Niklas Persson Björk* 1841-44, en kohortmedlem som inte stannade i staden. Flera andra kohortmedlemmar bodde vid något tillfälle i gården, se figur 1 i detta kapitel.¹¹³

¹¹⁴ H. Norman (1983), p. 99; J. P. Tollstorp (1957, orig. 1834), s. 184-199.

sörjd och få sina skulder betalda av fattigvården.¹¹⁵ Fastighetsinnehav behövde således inte alltid garantera välstånd. Militärmusikerna har i tidigare forskning befunnits ofta bo stadigvarande.¹¹⁶ Såvida det inte gällde på regementet, kan det alltså i vissa fall bero på att de ägde en gård. Gården 43 i Sankt Kors kvarter delägdes exempelvis av hautboist Westerdahl, som ej ingår i kohorten, i början av 1800-talet.¹¹⁷ I kapitel 4 framskymtar också svårigheterna för militärmusikerna att mantalsskriva sig i staden i början av 1800-talet om de *inte* ägde en fastighet i staden.¹¹⁸ I jämförelse med detta är det värt att notera att Edgren funnit att få inom arbetarklassen ägde fastighet i Norrköping i det *industrialiserade* 1800-talets slut. Utifrån mantalslängder, men även med stöd av samtida utfrågningar, visar hon att så var fallet endast i ”undantagsfall”.¹¹⁹

Det typiska flyttningsmönstret bland barnfamiljerna i kohorten, för dem som inte ägde sina bostäder, kunde te sig som i arbetskarl *Anders Petter Örtengrens* fall. Från att han flyttade in 1825 tills han dog 1859 hade han 17 olika adresser i staden, inklusive några tillbakaflyttningar, det vill säga att han i genomsnitt flyttade vartannat år. Mönstret ändrade sig inte när han bildade familj. Som mest hade han fyra barn hemma samtidigt.¹²⁰ Drängen *Anders Joakimsson* som hade många barn bodde på åtminstone 18 adresser, inklusive några tillbakaflyttningar, under de 56 år han levde i staden. Han levde visserligen länge och stannade i över 10 år på samma adress när han kommit upp i 60-70-årsåldern men flyttade för övrigt regelbundet.¹²¹ Det här mönstret betydde att dessa familjer kom i kontakt med en stor mängd av stadens invånare och miljöer. De bör med andra ord ha fått stora kontaktytor, som kan ha varit viktiga inte minst vid byte av arbete och bostad. Genom att studera förbindelser mellan människor, är det samtidigt möjligt att komma närmare gränsområdet mellan den enskilda sfären och den publika.¹²²

Typiskt för den förindustriella staden var att den var socialt uppblandad. Positionen på gården signalerade ståndsggraden. Varje gård omgärdades av flera hus i olika skick och fason.¹²³ Stadens olika befolkningsskikt levde därför i varandras omedelbara närhet: Rådmannen och vice häradshövdingen Herr Claes Fredrik Egnell bodde till exempel utmed Hunnebergsgatan i Linköping i början på 1830-talet i gården nummer 62 i Sankt Pers Kvarter. I samma gård bodde, vid olika tidpunkter, en änkefru samt en

¹¹⁵ LiSA, Fattigvårdsdirektionens protokoll i Linköping, AI:3, 1821-1843. Sammanträdesprotokoll 24:e november 1821, § 1 och § 2.

¹¹⁶ H. Nilsson och S. Willner (1994), s. 23.

¹¹⁷ Se gårdsförteckning i J. P. Tollstorp (1957, orig. 1834), s. 190; DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. Vol. 36, s. 324, 320, vol. 34, s. 624, 626, 664. Det finns flera hautboister Westerdahl men alla bor i St Kors 43. Några är skrivna i St Lars 200. Se även LinD hfl, vol. 34, s. 624, GID 333. 41. 12100, där det framgår att en Westerdahl ”bor och är skriven i sin gård K 43”.

¹¹⁸ Se kap. 4, beträffande bastrumslagare Lundgren (ej med i kohorten) som ägde en fastighet i staden.

¹¹⁹ M. Edgren (1994), s. 218.

¹²⁰ För första och sista adress, se DDB/LHD, UU, LinD, Inflyttningslängd, vol. 202, s. 0118; hfl, vol. 26, s. 72; hfl. vol. 51, s. 616; Dödbok vol. 610, s. 421.

¹²¹ För första och sista adress, se DDB/LHD, UU, LinD, Inflyttningslängd, vol. 203, s. 0010; hfl. vol. 26, s. 76; vol. 69, s. 259; Dödbok, vol. 614, s. 63.

¹²² Ylva Hasselberg, ”Nätverk är ingen tejudning!”, i Peter Aronsson, Solveig Fagerlund, Jan Samuelson, red., *Nätverk i historisk forskning-metafor, metod eller teori?* (Växjö, 1999), s. 15f; Niklas Stenlås, ”Det sociala nätverkets logik eller vad händer i sociala nätverk?” i P. Aronsson, S. Fagerlund, J. Samuelson, red. (1999), s. 21. Se även T. K. Hareven (1996), s. 320.

¹²³ Se citat av samtida betraktare i I. Artaeus (1992), s. 94.

gymnasieadjunkt. En dräng och ett par pigor, vars hushållstillhörighet är oklar, bodde också där periodvis.¹²⁴ I granngården intill huserade Mörmerska stiftelsen, en välgörenhetsinrättning som erbjöd fritt husrum till några utvalda fattiga och nödställda invånare.¹²⁵ Där bodde änkor, arbetsoförmögna, sjuklingar och personer som låg på dödsbädden.¹²⁶ Mitt över gatan bodde, visserligen under olika tidpunkter, en arbetskarlsfamilj, en timmerkarlsfamilj, en fiskhandlarfamilj, en före detta taffeltäckarefamilj, pigor och fattighjon.¹²⁷ Den sociala uppblandningen i staden kom särskilt i dagen vid höstens stora flyttningstid, något som ÖC uppmärksammade:

Den trevliga flyttningstiden är inne, och på stadens gator har man en ordentlig exposition af åldersdomslemningar, bestående af gamla rankiga stolar af alla slag, bord, gafvelbänkar och dylik möbel-pöbel, på ett ganska republikanskt sätt blandad med eleganta divaner, ståtliga imperialsängar, glänsande chiffonnierer och annan möbel-nobless.¹²⁸

Vilken betydelse hade då dessa, ofta bytta, gårdsmiljöer för inflyttarna? Barbara Alpern Engel kan se samma idoga tendens att flytta bland de inflyttade arbetarna i ryska 1800-talsstäder och uppfattar det som förgörande för grannsamverkan. Familjerna blev mer socialt utlämnade och kvinnorna fick därmed svårare att bidra till makens förtjänster.¹²⁹ Det är dock svårt att leda i bevis hur grannarna inom en viss bostadsmiljö egentligen samverkade. När familjernas (i kohorten) boendemönster fingranskas i efterhand framträder dock tidigare osynliga rumsliga kopplingar mellan dem. Det torde stå för ett slags socialt kretslopp, utan att det nödvändigtvis behöver betyda att inblandade parter alltid var bekanta med varandra. 37 barnfamiljer rörde sig i stadsrummet mellan de cirka 270 gårdarna/tomterna och bland de, vid seklets mitt, drygt 5 000 invånarna på ett sätt som gjorde att deras vägar anmärkningsvärt ofta korsades, vilket framgår av tabell 1 på följande sida.¹³⁰

¹²⁴ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl, vol. 29, s. 316. Individerna ingår ej i kohorten.

¹²⁵ J. P. Tollstorp (1957, orig. 1834), s. 155f.

¹²⁶ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl, vol. 29, s. 330.

¹²⁷ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl, vol. 29, s. 322. *Taffeltäckare* var en tjänare som hade hand om dukningen i förnäma hushåll.

¹²⁸ ÖC 18411002.

¹²⁹ Barbara Alpern Engel, *Between the Fields and the City: Women, Work, and Family in Russia, 1861-1914* (Cambridge, 1994), s. 232.

¹³⁰ A Ridderstad, *Historiskt, geografiskt och statistiskt lexikon öfver Östergöthland*. Senare delen M-Ö (Norrköping, 1877), s. 367. Antalet avser år 1854. Alla tomter var inte bebodda.

Bild 6. Gårdsinteriör, Granbomska gården. Foto. Didrik von Essen, 1898, Källa: ÖLM.

Tabell 1. Korsade vägar. Exempel på rumsliga kopplingar i staden inom den utökade kohorten bland i synnerhet barnfamiljerna, baserat på gemensam adress

S:t Per kvarter	S:t Kors kvarter	S:t Lars kvarter	Tannefors kvarter
S:t Per 36, vol. 37, s. 218 <i>Anders Ström</i> <i>Johan Henrik Pettersson</i>	S:t Kors 30, vol. 36, s. 210 <i>Lars Rylander</i> <i>Sven Persson</i>	S:t Lars 8, vol. 46, s. 86 <i>Anders Ström</i> <i>Petter Pettersson</i>	T 25, Fattighuset, vol. 43, s. 234 <i>Samuel Jonsson Sandström</i> <i>Johannes Månsson</i> <i>Johan Zettergren</i>
S:t Per 50, vol. 37, s. 358 <i>Petter Pettersson</i> <i>Johannes Hallgren</i>	S:t Kors 48, vol. 40, s. 418 <i>Johan Petterson</i> <i>Olof Dahl</i>	S:t Lars 13, vol. 30, s. 78 <i>Anders Petter Örtengren</i> <i>Anders Gustaf Andersson Lindmark</i>	T 25, Fattighuset vol. 67, s. 82 <i>Samuel Jonsson Sandström</i> <i>Petter Pettersson</i> <i>Johan Edoff</i>
S:t Per 66, vol. 45, s. 504 <i>Carl Peter Eriksson</i> <i>Johannes Tollstens änka</i> <i>Johannes Månsson</i>		S:t Lars 56, vol. 46, s. 484 <i>Jonas Jaensson Lindgren</i> <i>Johan Zettergrens änka</i>	T 25, Fattighuset vol. 71, s. 1118 <i>Magnus Petterson</i> <i>Johan Edoff</i> <i>Petter Pettersson</i>
S:t Per 74, vol. 65, s. 248 <i>Petter Lindgren</i> <i>Anders Joachimsson</i>		S:t Lars 62, vol. 50, s. 468 <i>Johannes Stenqvist änka</i> <i>Johan Peter Andersson</i>	Tannefors 35, vol. 43, s. 396 <i>Anders Petter Örtengren</i> <i>Anders Joakimsson</i>
S:t Per 90, Nya Länshäktet, vol. 41, s. 654 <i>Anders Olofsson</i> <i>Samuel Färdig</i>		S:t Lars 62, vol. 54, s. 200 <i>Johan Peter Andersson</i> <i>Sven Perssons änka</i>	Tannefors 55, vol. 51, s. 550 <i>Anton Östlund</i> <i>Petter Pettersson</i> Tannefors 57, vol. 51, s. 576 <i>Petter Pettersson</i> <i>Hans Petter Söderbergs änka</i>

Källor: DDB/LHD, Umeå universitet, Linköpings Domkyrkoförsamling, husförhörslängder, angivna volymer.

Kommentar: Den utökade kohorten består av samtliga män inskrivna i Linköpings Domkyrkoförsamlings husförhörslängder någon gång under perioden 1841-1845, födda 1800-1802 på annan ort än Linköping och ej tillhörande socialgrupp 1 och 2. För socialgruppsindelning och inkluderade gränsfall inom soc. grupp 2/3, se kapitel 3. Med "Gemensam adress" avses samtidig notering på gemensam husförhörssida vid något tillfälle. Någon exakt tidsbestämmelse för när personen bebott adressen går ej att göra, vilket innebär att vid korta boendeperioder kan personer som står "samtidigt" på en husförhörssida i verkligheten ha gått om varandra. Maken/mannen anges i första hand. Notera att de angivna barnfamiljerna inte behöver ha barn i hemmet vid tidpunkten.

Boendeinformationen är visserligen hämtad från en utsträckt tidsperiod och flyttningarna var onekligen många men kretsloppet antyder likafullt att inflyttarna rörde sig på en bestämd yta. *Petter Pettersson* illustrerar detta väl genom att under sitt stadsliv ha bott mycket nära åtta av de andra fäderna/familjerna inom kohorten. Dessa "korsade vägar" berör personer som skrivits samtidigt på samma husförhörssida och det är alltså möjligt att åtminstone några av dem delat lägenhet. Bostadskoncentrationen gör att

sannolikheten för dessa inflyttare att stöta på ett bekant ansikte under sina flyttningar bör ha varit stor, i synnerhet med tanke på att gårdarnas invånare inte i sin helhet har inkluderats här. Det har till exempel också framgått att *Anders Joakimsson* och *Anders Ström* bodde på samma gård, Tannefors 35, 36, samtidigt.¹³¹ Ovanstående ”korsade vägar” bör alltså inte ha varit helt slumpmässiga, vilket indikerar att de nyttjade sina kontakter och kunskaper om miljön för sina syften. Det behövdes nog, för inflyttarna till Linköping hade en rumslig spridning som också återspeglade deras relation till arbetsgivarna/husbönderna.

ATT SITTA ”FÖR SIG SJÄLFVA”

Inom kohorten går det att urskilja åtskilliga exempel, inom de olika yrkesgrupperna, på hur stadens inflyttare i hög grad kom att leva utanför husböndernas hushåll. Det gällde såväl gifta som ogifta men majoriteten av exemplen här är gifta familjefäder, som visserligen traditionellt sett på landsbygden inte heller bodde hos sin arbetsgivare, men som förtjänar en närmare granskning inom stadens ram eftersom det egentligen kan sägas vara hela familjer som blev överflödiga och svårplacerade i det transformerande samhället. Som fattigvården i staden påpekade, såg de en bekymrande tendens i att en så stor del av stadens presumtiva arbetskraft ”satt för sig själva” och alltså inte ville ta årstjänst och inlemmas i husbondens hushåll, vilket var den ideala mallen som lokalsamhället fortfarande var beskaffat efter. Mats Hayen visar för Stockholms del att tendensen att bo utanför husbondens hushåll ökade bland män redan i början av 1800-talet som en typisk process under det pågående husbondeväldets upplösning.¹³² Det framgår även av flera exempel inom kohorten, se tabell 2 på följande sida, inte minst bland militärmusikerna vars inflyttningar till regementet ägde rum under den stormiga tiden när ännu inte Linköpings magistrat och fattigvårdsdirektion uttrönt hur de skulle förhålla sig till den ökande mängden anställda musikanter vid regementena, varför många var skattskrivna på andra orter. Bland anställda inom kyrkan och staten var det förvisso tradition att bo utanför arbetsgivarens hushåll.¹³³

¹³¹ VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151.

¹³² M. Hayen (2007), s. 68f, 180f.

¹³³ M. Hayen (2007), s. 181.

Tabell 2. Exempel på boende utanför arbetsgivarens hushåll inom den utökade kohorten

Namn	Bostad	Arbetsgivare och dennes bostad
stockmakare Johan Andersson	St Lars 64 ¹³⁴	Livgrenadjärregementet St Lars 200
musikant <i>Johan Peter Petersen</i>	St Kors 66 och Tannefors 56 ¹³⁵	Livgrenadjärregementet St Lars 200
musikant <i>Johan Peter Hagsten</i>	St Per 51 och St Kors 62 ¹³⁶	Livgrenadjärregementet St Lars 200
musikelev <i>Anton Östlund</i>	St Per 65 och Tannefors 56 ¹³⁷	Livgrenadjärregementet St Lars 200
harmonist <i>Olof Dahl</i>	St Per 51 ¹³⁸	Livgrenadjärregementet St Lars 200
orgeltrampare/kyrkväktare <i>Carl Gustav Zetterlund</i>	St Per 48 ¹³⁹	Kyrkan
slottsorganist, slottsklockare <i>Olof Dahl</i>	St Kors 50 ¹⁴⁰ Tannefors 29 ¹⁴¹	Slottet
extra postiljon <i>Petter Petterson Ahl</i>	St Kors 50 ¹⁴²	Postverket
postiljon <i>Anders Wigren</i>	St Kors 50 ¹⁴³	Postverket
arbetskarl <i>Johannes Månsson</i>	St Per 48 St Per 49 ¹⁴⁴	handlare Kanth i St Kors 39, St Per 2 resp. St Kors 37 ¹⁴⁵ handlare Ugglå i St Kors 29 ¹⁴⁶

¹³⁴ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl vol. 38, s. 518, dito GID 333.45.26300. Som stockmakare tillverkade han förmodligen bösskolvar åt regementet.

¹³⁵ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl vol. 22, s. 600, vol. 26, s. 578. Han var "skriven" i socknen Sankt Lars, vilket förmodligen avser mantalskrivningen.

¹³⁶ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl vol. 26, s. 594, vol. 30, s. 590. Han var "skrifven i Herrberga N:o 60".

¹³⁷ DDB/LHD, UU, LinD, Infl. Längd, vol. 203, s. 0062, Hfl vol. 22, s. 610, vol. 26, s. 580. Han var skriven i Krigsberg.

¹³⁸ DDB/LHD, UU, LinD, Infl. Längd, vol. 203, s. 0124, Hfl. vol. 22, s. 610, vol. 26, s. 572. Han var skriven i Svinstad vid Kinds kompani nr. 43.

¹³⁹ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol. 41, s. 312, GID 333.49.7700. Han var anställd vid hospitalskyrkan.

¹⁴⁰ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol. 40, s. 456, dito GID 333.47.93300.

¹⁴¹ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol 39, s. 282.

¹⁴² DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol. 36, s. 368. Här bodde även en annan postiljonfamilj samtidigt under viss tid.

¹⁴³ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol. 48, s. 520.

¹⁴⁴ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol 40, s. 450, vol. 29, s. 224, dito GID 333.34.72800, hfl vol. 25, s. 238, dito Genline, GID 333.29.76700.

¹⁴⁵ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol. 40, s. 316, vol. 37, s. 12, vol. 40, s. 292.

¹⁴⁶ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol. 32, s. 174. Det finns två Ugglå på adressen, varav en f.d. handelsman.

dräng <i>Johannes Hallgren</i>	St Per 50 ¹⁴⁷	murmästare Berg i Tannefors 51, 42 resp. St Kors 29 ¹⁴⁸
dräng <i>Johan Eriksson</i>	St Kors 63 ¹⁴⁹	mur och byggmästaren Forsén i St Lars 64 resp. 26 ¹⁵⁰
dräng <i>Samuel Jonsson Sandström</i>	St Kors 91, torpet Berglund ¹⁵¹	bryggaren Söderström i Tannefors 5 ¹⁵²
extra nattvakt/dräng <i>Samuel Månsson</i>	St Per 92, Fridhem ¹⁵³	inspektör Andersson i St Lars 12 ¹⁵⁴ borgmästare Groth i Tannefors 11 ¹⁵⁵
dräng <i>Carl Gustav Tollin</i>	Tannefors 38 ¹⁵⁶	hautboist Wästerdahl i St Kors 43 ¹⁵⁷
arbetskarl <i>Anders Andersson</i>	St Kors 30 ¹⁵⁸	handlare Kullgren i St Per 18 ¹⁵⁹ borgmästare Abelin i St Per 20, Gymnasie-Byggnads Cassans gård ¹⁶⁰ handelsman Schambestz i St Per 19 ¹⁶¹
dräng <i>Anders Joakimsson</i>	St Kors 11 ¹⁶²	källarmästare Lundgren i St Lars 6 ¹⁶³
kammakaregesäll <i>Lars Rylander</i>	Tannefors 56 ¹⁶⁴	kammakare Westerberg i Tannefors 41 resp. St Kors 50 ¹⁶⁵

Källor: DDB/LHD, Umeå universitet; Genline, Linköpings Domkyrkoförsamling, Husförhörslängder.

Kommentar: Se respektive fotnot för detaljerad källhänvisning.

Den *utökade kohorten* består av samtliga män inskrivna i Linköpings Domkyrkoförsamlings husförhörslängder någon gång under perioden 1841-1845, födda 1800-1802 på annan ort än Linköping och ej tillhörande socialgrupp 1 och 2. För socialgruppsindelning och inkluderade gränsfall inom soc. grupp 2/3, se kapitel 3.

Bland gesällerna blev det på samma sätt allt vanligare att bo utanför mästarens hushåll.¹⁶⁶ I mantalslängden år 1850 kan dock även det omvända förhållandet noteras, att gifta gesällers hustrur fick bo separerade från sina makar som sannolikt bodde i mästa-

¹⁴⁷ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol. 37, s. 358, dito GID 333.44.89200.

¹⁴⁸ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol 39, s. 534, vol. 39, s. 452, vol. 40, s. 224.

¹⁴⁹ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol. 40, s. 582, dito GID 333.47.99600.

¹⁵⁰ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol. 38, s. 518 och 226.

¹⁵¹ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol. 40, s. 644, dito GID 333. 47.102700.

¹⁵² DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol. 39, s. 32.

¹⁵³ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. Vol. 29, s. 470, vol. 37, s. 658, dito GID 333. 44.104200.

¹⁵⁴ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol.30, s. 70.

¹⁵⁵ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol. 43, s. 96. Groth kan inte återfinnas i föregående volym men bodde på adressen när denna påbörjades.

¹⁵⁶ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. Vol. 35, s. 304, dito GID 333.42.30500.

¹⁵⁷ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. Vol. 36, s. 324, 320, vol. 34, s. 624, 626, 664.

¹⁵⁸ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. Vol. 40, s. 230, dito GID 333.47.82000.

¹⁵⁹ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. Vol. 37, s. 140.

¹⁶⁰ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol. 37, s. 156.

¹⁶¹ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. vol. 37, s. 148. I hfl skrevs "Schambri".

¹⁶² DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. Vol. 40, s. 92, dito GID 333. 47. 75100.

¹⁶³ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. Vol. 38, s. 60.

¹⁶⁴ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. Vol. 35, s. 464, dito GID 333. 42.38500.

¹⁶⁵ DDB/LHD, UU, LinD, Hfl. Vol. 35, s. 344, vol. 36, s. 378.

¹⁶⁶ Se tex. H. Nilsson, L-G. Tedebrand (2005), s. 135ff. Hantverkarhushållen i Sundsvall under 1800-talet var t. ex. påfallande små och tyder bl.a. på detta.

rens hushåll.¹⁶⁷ Exemplet i tabell 2 illustrerar visserligen inte det självständiga boendet hos försvarslösa, vilka fattigvården primärt hade bekymmer med. Hur kraven på årstjänst efterföljdes i städerna är emellertid inte helt känt, enligt bland andra Monika Edgren.¹⁶⁸ Sett till en helhet kan ändå den anförda yrkesrepresentationen, och exemplen på hur de inflyttade familjerna bodde självständigt, betraktas som en del av det allmänna självständighetsproblem som fattigvården och stadens styrande oroad sig över. Det som är väsentligt att belysa är nämligen att det i staden gavs möjlighet till att leva detta friare liv utanför husbondens hushåll och insyn.¹⁶⁹ Det innebar en chans att bilda familj på eget bevåg, som ett alternativ till att bli statdräng eller statorpare på landsbygden. Ett annat typiskt exempel påträffat utanför kohorten men som ytterligare förankrar denna livsföring är murarlärlingen Nils Peter Westerberg som bodde i gården nr 56, Sankt Lars kvarter med hustru och barn i början av 1840-talet. Han hade anställning hos en av stadens byggmästare, Per Hogner, som bodde på annat håll i staden.¹⁷⁰ Hogner hyrde också ut rum men det är obekant om det var på sin egen gård.¹⁷¹ Det går att finna ett stort antal liknande fall i husförhörslängderna.

På så sätt är dessa inflyttare i kohorten förelöpare, eller länken, till den industriella periodens arbetare/löntagare. Husbönderna var, som visats, inte heller alltid villiga att gå i borgen för familjens framtida försörjning. Att de inte enbart anställde ogifta tjänstehjon tyder på en anpassning till tiden och möjligen också på svårigheten att få tag i ogift arbetskraft, vilket också antyts av fattigvården. Husbönderna i staden började måhända ta intryck av de stora jordbruket som av egennyttiga skäl lösgjorde sin arbetskraft. Mats Hayen menar till exempel att husbönderna såg vinster med att låta gesällerna få pengar till mat och bostad istället för att äta och bo hos sin mästare.¹⁷² Den statliga fattigvårdsutredningen kommenterade också bruket att anställa på dag eller vecka i "ett för allt" men utanför husbondens hem.¹⁷³ Annonsen nedan illustrerar vidare behovet av "stadgade" drängar, som förmodligen i högre grad förknippades med nykterhet och skötsamhet:

I tjänst åstundas. En med antagliga Bevis försedd, trogen, nykter och stadgad dräng, som förstår att väl vårda, sköta och sko hästar, samt är van vid åkerbruksskötsel och kunnig i redskapsslöjd m.m. Den, hvilken tilltror sig med noggrannhet kunna fullgöra dessa fordringar, kan anmäla sig hos Auctions-Waktmästaren Sandberg här i staden, som meddelar närmare underrättelse om stället.

Linköping den 6 aug. 1841.¹⁷⁴

De arbetsgivare som anställde dessa familjefäder hörde dessutom till borgaretablissermanget i staden och erbjöd typiska stadsarbeten. Här märks borgmästare, handlare,

¹⁶⁷ VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151. Dessa är inte hustrur till gesäller inom kohorten.

¹⁶⁸ M. Edgren (1994), s. 114.

¹⁶⁹ Husbondens rätt gällde förvisso även för anställningar utanför hushållet.

¹⁷⁰ LinD hfl, vol. 38, 1841-1845, GID 333. 45. 22500.

¹⁷¹ Enligt annons i ÖC 18400725. "Priset kan diskuteras m. honom i Gården N.o 9 St Pehr". Hogner bodde där åtminstone 1836-1845. Se DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 33, s. 48 samt vol. 37, s. 72.

¹⁷² M. Hayen (2007), s. 196.

¹⁷³ Underdånigt betänkande... (1839), s. 18.

¹⁷⁴ ÖC, 18410807. Det går inte att utsäga hurvida annonsen avser en tjänst inom staden eller ej.

källarmästare, mur- och byggmästare, förutom inspektorer på jordbruk. Bland husbönderna/arbetsgivarna var endast ett par av dem födda i Linköping. Vad gäller arbetskarlar och dagkarlar är det dessutom svårt att veta om någon som till exempel hade försvar hos "rådman Stånggren" var anställd hos honom som privatperson eller som representant för magistraten. Det senare är troligast men vid den här tiden var gränsen mellan det privata och offentliga inte knivskarp.¹⁷⁵ En detalj att notera är att Stånggren också varit ombudsman i Fattigvårdsdirektionen.¹⁷⁶ Vad gäller de nattvakter, ringkarlar, dödgrävare och så vidare som var anställda i stadens eller kyrkans tjänst är det möjligt att de blev anvisade bostad eftersom de ofta bodde grannar. I Sankt Kors 90, Fåfången, bodde åtminstone fyra tegeldrängfamiljer grannar på 1830-talet, däribland *Sven Anderssons* familj.¹⁷⁷ I gården Sankt Lars 56 bodde på 1840-talet många inom dessa stadsyrken såsom ringkarlar, dock inte några kohortmedlemmar. I denna gård bodde emellertid två kohortmedlemmar som ägde delar av gården. Den ene, snickarmästare *Jonas Lindgren*, hyste ett antal lärlingar och påminner samtidigt om att bland hantverkarmästare med ogifta lärlingar var detta alltfjämt gängse.¹⁷⁸

Bland inflyttarna i kohorten märks således den självständighetssträvan vid den här tiden som noterats både av samtida iakttagare och historiker.¹⁷⁹ Den behöver dock inte ha varit ensidig från arbetstagarnas sida. Utan att ha gjort någon kvantitativ studie av detta förhållande är det förstås vanskligt att säga hur det såg ut generellt sett. I Norrköping år 1830 var i alla fall 32 procent av männen och kvinnorna, inklusive de gifta, inom det lägre socialskiktet inneboende i arbetsgivares hushåll. Bland ogifta män var motsvarande andel högre och låg på 53 procent, enligt Monika Edgrens beräkningar. 1870 hade andelen män i arbetsgivares hushåll sjunkit till endast 8 procent av stadens alla män.¹⁸⁰ Anita Göransson, som studerat familjers anpassning till de tidiga formerna av industriarbete i bland annat grannstaden Norrköping, menar dock att den "proletariserade" familjeformen förekom tidigt där, det vill säga att arbetarfamiljerna fick ta arbete utanför hushållet och alltså bo på eget håll samt att flera i familjen fick hjälpas åt med försörjningen.¹⁸¹ Då förknippas detta således med industrins framväxt.

INNEBOENDE OCH INHYSNING?

Bostadssituationen i Linköping blev med tiden alltmer ansträngd och landshövdingen påpekade på 1840-talet att:

¹⁷⁵ Se exempelvis diskussion av Anna Götlind, "Sällskapsliv och borgerlig fornering" i *Historisk tidskrift*, vol. 1 (2003), s. 76-84.

¹⁷⁶ LiSA, Fattigvårdsdirektionen i Linköping protokoll, vol. AI:2, 1818 osäkert datum januari, § 10.

¹⁷⁷ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 36, s. 514.

¹⁷⁸ "Ringkarl" betecknade person som ringde i kyrkklockorna. LinD, Hfl. vol. 38, 1841-1845, gården Sankt Lars 56. GID 333.45.22500, resp. 333.45.23400. Den andre gårdsägaren var *Johannes Nyström*, som ej hade några egna barn.

¹⁷⁹ Jfr T. Jansson (1985), s. 56, som tar upp jordbrukens begynnande stordrift och förändrade boende- och anställningsformer ur ett "emancipationsperspektiv".

¹⁸⁰ M. Edgren (1994), s. 113, 134. Edgrens uppgifter bygger på mantalslängder. Jfr M. Hayen (2007), s. 67ff. som problematiserar tillförlitligheten i att basera boendeinformation på dessa.

¹⁸¹ A. Göransson (1988), s. 265.

Staden utvidgas icke genom nya byggnader i förhållande till folkmängdens tillväxt, hvilket är ett säkert tecken att tillväxten utgöres af den fattigaste folkklassen. Denna är också härstädes sammanpackad uti alltför trånga boningar...¹⁸²

Det ger skäl att misstänka att inneboendesystemet var utbrett, varför familjerna i kohorten mycket väl kan ha delat hushåll med andra personer än arbetsgivaren. Leslie Page Moch som studerat inflyttare och infödda i staden Nîmes i Frankrike under 1800-talet har funnit att de unga migranterna bodde på ett annat sätt än de infödda unga vilka levde med familjen fram till giftermålet. De unga migrantmännen hyrde vanligen ett rum eller sovplats på någon inkvartering medan de åt på något utskänkningsställe i närheten. De unga migrantkvinnorna bodde däremot i högre grad tillsammans med anförvanter eller hos familjen de tjänade i, vilket sannolikt innebar en säkrare tillvaro.¹⁸³ Det finns även i Sverige exempel på liknande skillnader i boförhållanden mellan könen, vilket har setts som en delförklaring till skillnaden i dödlighet mellan män och kvinnor i den svenska 1800-talsstaden.¹⁸⁴

Det förekom gott om annonser i ÖC, både vad gäller ”uthyres” och ”önskas hyra” vilka berörde framför allt ungarlar. Enligt Geijerstam var det just dessa som i hög grad bodde inneboende medan det var arbetarfamiljerna som hyrde ut rummen/sängplatserna. ”Ju fattigare en familj är, desto mera är den naturligtvis angelägen att för en ytterst ringa penning lämna en sofplats”. Det kunde ingå olika saker i avtalet; exempelvis morgonkaffe, hjälp med klädvård eller kvällsvard.¹⁸⁵ Just den här redovisade annonsen i ÖC rörde förmodligen en person som inte tillhörde de allra fattigaste, eftersom eget rum efterfrågades:

En ungarl önskar den 1 januari nästkommande år, i ett för alt inackordera sig mot erhållande af eget rum samt tarflig husmanskost etc.¹⁸⁶

Nedanstående annons i samma tidning kunde kanske komma ifråga för flera ungarlar, i syfte att dela på rummen, något som förekom i Geijerstams arbetareundersökning beträffande en lägenhet på tre rum och kök där totala antalet boende var 6 personer.¹⁸⁷

Uti gården N:o 30 Sankt Lars kvarter finnes 1 eller 2 rum, med eller utan möbler, att hyra på längre eller kortare tid. Ungarlar åstundas heldst.¹⁸⁸

Även kosthållningen kom att ordnas utanför arbetsgivaren:

¹⁸² *Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Östergötlands län till Kongl. Maj:t i underdånighet afgifna Femårs-berättelse för åren 1843-1847.*

¹⁸³ L. P. Moch (1983), s. 125-132.

¹⁸⁴ S. Willner (1999), s. 264, som undersöker sociala nätverks betydelse för allmänna dödlighetsskillnader mellan könen men kan inte hitta några tydliga korrelationer, förutom vad gäller civilstånd, utifrån den aggregerade nivå undersökningen är lagd på.

¹⁸⁵ G. Af Geijerstam (1973, orig. 1894), s. 31.

¹⁸⁶ ÖC 18381212.

¹⁸⁷ G. Af Geijerstam (1973, orig. 1894), s. 32.

¹⁸⁸ ÖC 18400916.

Twenne anständige Ungkarlar önska att från början af nästk. år inaccordera sig till Spisning af manlig husmanskost, på månad.¹⁸⁹

Edgren hävdar att den ökade samboendegraden mellan föräldrar och ogifta vuxna barn i slutet av 1800-talet, som diskuterats ovan, också hörde samman med ett ökat samboende i hushåll med personer *utanför* familjen, och som inte var arbetsgivare. Hon ser med andra ord i likhet med Geijerstam ett samband mellan samboende inom familjen/släkten och inneboendesystemet. Hon menar att detta skulle ha kommit att ersätta husbondeboendet som ett sätt framför för ogifta kvinnor att hjälpa varandra med hemskötsel och barn.¹⁹⁰ Eftersom ett tidigt spår av boende mellan vuxna barn och deras föräldrar har påträffats inom kohorten, förutom en del andra utökade boendeformer, finns alltså all anledning att misstänka att även andra samboendeformer kunde komma ifråga bland dessa barnfamiljer, inte minst för att få ner hyresnivån samt att få hjälp med barnpassning i egenskap av att bo på eget bevåg utanför husbondes hushåll. Utanför husbondens hushåll var de förvisso mer utsatta rättsligt och socialt.

Få personer, utöver familj- och släktmedlemmar eller gesäller och lärlingar, har kunnat fastställas inom hushållet i husförhörslängderna. Personer som inte är påvisat släkt men som flyttade med till olika adresser tyder dock på samboende. En sådan person har påträffats vad gäller slottsklockaren *Olof Dahls* änka med barn, vilka under 1850- och 60-talen stod skrivna i anslutning till en före detta gardist.¹⁹¹ Ett annat fall rör ogifta snickaremästare *Wilhelm Dahlgren* som förutom lärlingar hade en piga boende i sitt hushåll under en längre tid. Detta vore kanske inte anmärkningsvärt om det inte också framgått att hennes tre oäkta barn bodde där och skrevs Dahlgren i efternamn. Han erkände dock inte faderskapet i födelseboken. Barnen var födda under sent 30-tal och på 40-talet.¹⁹² För övrigt är klagomålen från stadens styrande och fattigvård beträffande olovliga inhysningar, något som framgick i kapitel 4 och ytterligare bekräftades i kapitel 5 utifrån böteslängderna, ett tecken på förekomsten att folk verkligen bodde inneboende då det även, eller kanske framför allt, var de fattiga grupperna som ska ha hyst in folk. Dessa förväntas inte ha haft lediga lägenheter till sitt förfogande utan snarare ha fått dela med sig av sitt eget bostadsutrymme. I kapitel 5 framgick att även några av kohortmedlemmarna straffats för dessa olovliga inhysningar. Drängen *Anders Joakimsson* hade till exempel hyst en spinneriarbetare under flera nätter.¹⁹³ Garvare *Wiström* hade hyst en piga utan att anmäla detta.¹⁹⁴ Gårdsägaren *Johan Nyström* hade

¹⁸⁹ LB 18311217.

¹⁹⁰ M. Edgren (1994), s. 217ff.

¹⁹¹ Änkan till *Olof Dahl* stod på flera adresser skriven på samma hfl-sida som före gardisten Carl Johan Möller (ej i kohorten) under 1850 och 60-talet, DDB/LHD, LinD, hfl, vol. 48, s. 630; vol. 52, s. 462; vol. 56, s. 182; vol. 56, s. 144; vol. 60, s. 323.

¹⁹² LinD, hfl, vol. 49, s. 312, GID 333.60.45700; hfl, vol. 37, s. 380, GID 333.44.90300; Födelseboken år 1839, vol. C:7, s. 345, GID 333.80.71300; år 1842, vol. C:7, s. 391, GID 333.80.73600; år 1848, vol. C:8, s. 291, GID 333.81.107800.

¹⁹³ LiU, EP, databas, Saköreslängder Linköping, Arkivsignum AI:145.

¹⁹⁴ LiU, EP, databas, Saköreslängder, Linköping, män. Arkivsignum AI:143. Wiström tillhör inte de kvarboende barnfamiljerna i kohorten.

hyst en försvarslös person under ”en längre tid”.¹⁹⁵ Postiljonen *Peter Petersson Ahl* hade hyst en ”passlös” person utan att anmäla detta.¹⁹⁶ Utanför kohorten blev år 1843 bland andra två drängar och en änka bötfällda för att var för sig ha hyst försvarslösa personer.¹⁹⁷ Dessa fall gäller förvisso *olovlig* inhysning i ljustet av rådande inflyttningsregler. Under tioårsperioden 1849-50 var dessa böter, hos män, inte särskilt många relativt sett, vilket torde ha att göra med att inflyttningen till staden nu blivit fri.¹⁹⁸ Övriga fall av, mer eller mindre informella, inhysningar förblir dessvärre okända men det understryks i familjehistorisk forskning hur viktigt inneboendet var för överlevnaden, särskilt för inflyttare till städerna. Det ses som en del av den flexibla boendeformen.¹⁹⁹

SPÅR EFTER UMGÄNGE OCH MÖTESPLATSER

Att bo och arbeta i närheten av varandra, i samma gård eller kvarter behöver, som Tom Ericsson påpekar, inte nödvändigtvis betyda socialt umgänge. Ett sätt att ytterligare ringa in grannskapet och dess sociala funktioner bland kohortmedlemmarna i staden är att studera vilka personer som var vittnen vid deras barns dop. Tom Ericsson menar nämligen att dessa valdes med omsorg inom den närmsta vänskretsen. I Umeå i mitten av 1800-talet hölls dopvittnen strikt inom samma socialgrupp som föräldrarna till barnet, en princip som nyttjades både bland arbetare och de högre borgarna.²⁰⁰ Bland storbönder på 1800-talets landsbygd var det också brukligt att ta nära grannar och släktingar i anspråk framför allt av praktiska skäl samt att hålla dopvittnena inom samma sociala grupp i syfte att förstärka sin roll och status.²⁰¹ I Helsingborg, där det likaledes var vanligt att vittnen togs från samma socialgrupp eller högre i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet, betraktades ”ungdom och status” som viktiga egenskaper hos de kvinnliga vittnena och ”yrkesgemenskap” hos de manliga.²⁰²

Det har dessvärre inte varit möjligt att identifiera kohortbarnens dopvittnen i födelse- och dopböckerna i Linköping i någon större skala.²⁰³ Några iakttagelser har ändå kunnat göras som visar att faddrarna valdes ur såväl grannskapet som kretsen av ar-

¹⁹⁵ LiU, EP, databas, Saköreslängder, Linköping, män. Arkivsignum AIII:4. Nyström tillhör inte de kvarboende barnfamiljerna i kohorten.

¹⁹⁶ LiU, EP, databas, Saköreslängder, Linköping, män. Arkivsignum AIII:2.

¹⁹⁷ LiU, EP, databas, Saköreslängder, 1843, Linköping, män. Arkivsignum AI:146. Domen stod på drängen Anders Jönsson Röding men i anmärkningen står även änkan Maria Jacobsdotter och murardrängen Jonas Larsson dömda för samma sak vid samma tillfälle. Ingen av dem ingår i kohorten.

¹⁹⁸ LiU, EP, databas, Saköreslängder, 1849-1859, Linköping, män.

¹⁹⁹ T. K. Hareven (1991), s. 105.

²⁰⁰ Tom Ericsson, ”Godparents, witnesses, and social class in mid-nineteenth century Sweden”, *The History of the Family*, vol. 5, nr. 3 (2000), s. 273-286.

²⁰¹ P. Olausson (2007), s. 181-183.

²⁰² Solveig Fagerlund, ”Vad säger dopböckerna om kvinnors sociala nätverk?” i P. Aronsson, S. Fagerlund, J. Samuelson, red. (1999), s. 224-225. Citat s. 225.

²⁰³ Svårigheten beror på att det inte var någon stor variation på namnen vid den här tiden pga. av bruket av patronymikon. Bostadsuppgift saknas också för det mesta. Därtill är skriften ofta svårtydd. Inom den primära kohorten har det första dopet i staden granskats för de 15 familjer som födde barn inom staden men endast de i texten redovisade fallen är identifierade. De flesta av dessa dop ägde rum i slutet av 1820-talet och början av 1830-talet. Därutöver redovisas några dopvittnen för barn med fäder inom den primära kohorten som identifierats vid andra tillfällen inom staden.

betskamrater och släkten. I målarvärdmästare *Johan Gustaf Bergstedts* fall märks en änkefru prostinna, som vid tiden för dopet skrevs på samma husförhörssida som familjen Bergstedt. En jungfru, som var syster till Johan Gustaf och som bodde med familjen då de bodde i Heda församling, var också ett av vittnena och visar ytterligare hur banden med släkten upprätthölls även efter inflyttningen till staden.²⁰⁴ Garvaremästare *Gustaf Sundberg* hade prominenta vittnen i bland andra en kapten vid regementet, en annan överstelöjtnant och kapten samt kyrkoherden själv.²⁰⁵ Betjänten *Gustaf Sjösvärds* hade sina arbetskamrater, tillika grannar, som vittnen vid sonens dop, i form av en dräng, en piga samt en betjänt.²⁰⁶ Även arbetsskarlen *Sven Persson* hade grannar som vittnen bestående av en extra nattvaktare och hans hustru.²⁰⁷ Drängen *Petter Pettersson* hade vittnen från Sankt Lars församling, från vilken både han och hans fru flyttat.²⁰⁸ Drängen *Anders Ström* hade en bryggare, en bokhållare och en pastor bland vittnena.²⁰⁹ Anders var dock själv, tillsammans med sin fru, vittne åt en försvarslös pigas oäkta barn. Inga välbeställda vittnen fanns med vid det dopet.²¹⁰ Detsamma gäller ogifta snickaremästaren *Wilhelm Dahlgrens* konkubin, vars oäkta barns dopvittnen hade titlar som arbetsskarl, hustru, piga, yngling, lärling, och gesäll trots att värdmästaren sannolikt bodde tillsammans med barnens mor och alltså torde ha varit känd som fadern.²¹¹ Stadsfogden *Lars Zetterström* hade förvisso vittnen ur aningen mer etablerade kretsar, trots att dottern klassades som oäkta eftersom föräldrarna ännu inte var gifta. En källarmästare *Lundgren* fanns bland dem som ställde upp.²¹²

I skräddaremästare *Johan Zettergrens* fall har alla sex barn som föddes i staden granskats vad gäller dopvittnen. Johans svägerska, som också flyttat till staden och var piga, fanns bland vittnena när en av deras söner döptes.²¹³ En annan son i samma syskonskara hade bland andra trumslagaren *Petter Lindgren* med hustru som vittnen.²¹⁴ Vid ett annat doptillfälle ställde en skräddaregesäll som varit lärling hos Zettergren upp, en tid efter att Zettergren upphört med skräddarverkstaden.²¹⁵ En lärare på Lancasterskolan i staden var vittne vid dopet av en yngre bror till de två äldsta bröderna som gick på skolan.²¹⁶ På skolan praktiserades den "Lancasterska läromethoden" som var avgiftsfri och gick ut på att växla mellan teori och mer praktiska moment som en

²⁰⁴ Födelsebok för LinD, vol. C:6, år 1829, GID 333.79.30700. Änkefru prostinnan Juliana Segerstedt, född Holm annonserade för övrigt två år senare i LB, 18310921, om att hon startat en inrättning i "Tankeledningsbyggnad" i kristendom och undervisning för barn av såväl ståndsbörd som enklare börd. Angående Gustafs syster, Hedda Bergstedt, se även kapitel 6.

²⁰⁵ Födelsebok för LinD, vol. C:6, år 1834, GID 333.79.36700.

²⁰⁶ Födelsebok för LinD, vol. C:7, år 1833, GID 333.80.61600.

²⁰⁷ Födelsebok för LinD, vol. C:7, s. 226, år 1836, GID 333.80.65400.

²⁰⁸ Födelsebok för LinD, vol. C:7, år 1833, GID 333.80.62200.

²⁰⁹ Födelsebok för LinD, vol. C:7, år 1830, GID 333.80.57800.

²¹⁰ Födelsebok för LinD, vol. C:7, år 1833, GID 333.80.62200. Pigan ingår inte i kohorten.

²¹¹ Födelsebok för LinD år 1839, vol. C:7, s. 345, GID 333.80.71300; år 1842, vol. C:7, s. 391, GID 333.80.73600; år 1848, vol. C:8, s. 291, GID 333.81.107800.

²¹² Födelsebok för LinD, vol. C:7, år 1833, GID 333.80.62300. Källarmästare Lundgren, ej i kohorten.

²¹³ Födelsebok för LinD, vol. C:6, år 1825, GID 333.79.26900. Systemen var Maria Qvarnström, nämnd i kap. 6.

²¹⁴ Födelsebok för LinD, vol. C:6, år 1836, GID 333.79.38600. Det blev inte något tillfälle att återgålda fadersskapet för *Petter Lindgren* och hans fru vars son var född i Vadstena och tillhörde hustruns första äktenskap. Lindgren fick inga egna barn.

²¹⁵ Födelsebok för LinD, vol. C:7 år 1838, GID 333.80.69400. Han omnämns endast vid efternamn men det antas vara samma person som varit i lära hos Zettergren.

²¹⁶ Födelsebok för LinD, vol. C:6, år 1833, GID 333.79.34700; hfl. vol. AI:31, GID 333.37.17300.

del av den framväxande växelundervisningsrörelsen.²¹⁷ Över 200 elever gick årligen på skolan. Dopvittnet magister Rosengren var omvittnad för sin "nitälskan".²¹⁸ Bland övriga vittnen som familjen Zettergren tog i anspråk vid sina dop kan noteras en blandad skara i form av en hautboist, en student, ett par bryggare, en vagnmakarelärling, en jungfru, ett par skraddare, en sadelmakare, en madam, flera fruar och mamseller, ett par handelsmän, en fabrikör, en doktor samt en rådman.²¹⁹ Det kan jämföras med arbetskarl *Petter Ericssons* sex barndop där det bland dopvittnena fanns drängar, arbetskarlar, pigor, hustrur, trumslagare, någon jungfru, en harmonist samt en skomakare. En av pigorna kan konstateras vara granne till familjen.²²⁰ Ett av dopen sticker ut med lite mer välbeställda vittnen. Vid detta tillfälle deltog både en kapten med hustru samt en fältläkare, förutom ett par demoiseller.²²¹

Några av relationerna kan alltså inte direkt kopplas till släkt, grannskap eller arbete men ger likväl ledtrådar till kohortmedlemmarnas förankring i samhället. Resultatet stödjer i viss mån Ericssons uppfattning att mästarna kunde hålla sig i de lite högre sfärerna och att arbetskarlar och drängar nog fick ta sina vittnen ur samma sociala kretsar som de själva tillhörde. Ericsson för fram tidigare forskning som gör gällande att de sociala kontakterna i den svenska staden var "hierarkiska och differentierade", även mellan olika hantverkargrupper.²²² Från exemplet i kohorten har dock framkommit några mer socialt uppbländade dopvittnesrelationer som avviker från detta strikta mönster. Blandningen över klass- eller yrkesgränserna kunde dock i vissa fall paradoxalt nog ha med denna fingradering mellan de sociala stegen att göra, där det kanske inte alltid var så långt mellan en lågborgerlig hantverkare och en besutten arbetskarl. Den senare hade emellertid i sin tur, som framgick i kapitel 4, nära till att hamna i fattigvårdens händer, enligt kommentaren i ÖC angående fattigvårdsorganisationen, något som berörs ytterligare nedan. I liberal skönlitteratur från samtiden framkommer bilden av att hantverkarmästarna bevakade sina revir på stadens "borgarklubb". Deras döttrar fick möjlighet att medverka på balerna och sönerna fick ämbetsmannatjänster och kunde fraternisera med adelspersoner medan de mindre välbeställda borgarnas barn blott blev gesäller och pigor.²²³ Det framgår även av den statliga utredningen om fattigvården i riket i slutet av 1830-talet att den såg ett problem i att det fanns de som fått burskap eller "på annat sätt beredt sig sjelfständig näringsrättighet..." utan att ha kompetens och resurser till detta.²²⁴

Kohortens män och familjer etablerade sig i staden i en tid när stölder och våld ökade i samhället och när alkoholkonsumtionen sannolikt också nådde sin höjdpunkt. De nyblivna fattiga och proletarisierade grupperna stod sannolikt bakom en stor andel av denna sociala problematik.²²⁵ Enligt Jan Sundin var ungefär 30-40 procent per de-

²¹⁷ Se vidare i T. Jansson (1985), s. 51.

²¹⁸ J. P. Tollstorp (1957, orig. 1834), s. 161-162.

²¹⁹ Se även Födelsebok för LinD, vol. C:6, år 1830, GID 333.79.31400; vol. C:6, år 1828, GID 333.79.29400; vol. C:6 år 1825, GID 333.79.26900.

²²⁰ Födelsebok för LinD, vol. C:7 år 1828, GID 333.80.56100; vol. C:6, år 1830, GID 333.79.31700; vol. C:6, år 1836, GID 333.79.39100; vol. C:7, år 1844, GID 333.80.75500; vol. C:8, år 1847, GID 333.81.107100.

²²¹ Födelsebok för LinD, vol. C:6, år 1833, GID 333.79.34800.

²²² T. Ericsson (2000), s. 275. Se även O. Löfgren, "Arbetsliv" i M. Hellspong, O. Löfgren (1995), s. 297-301.

²²³ C. A. Wetterbergh, *Penningar och arbete. Genremålning* (Örebro, 1869), s. 184ff.

²²⁴ *Underdånigt betänkande...* (1839), s. 17, 18.

²²⁵ J. Sundin, S. Willner (2004), s. 192ff.

cennium kopplade till ordnings- och konfliktbrott av alla böter i Linköping under den första delen av 1800-talet. Böter var den vanliga straffformen som kunde omvandlas till fängelsestraff.²²⁶ Sundin har noterat att antalet ”obesuttna” ökade inom dessa brottskategorier i början av 1800-talet i Linköping, men det är svårt att avgöra huruvida detta speglar en faktisk ökning eller endast att dessa grupper ökade generellt i staden. Konflikter mellan olika sociala grupperingar blev dock ett särmärke under början av 1800-talet.²²⁷ Mats Hayen uppfattar att dessa nya konflikter var en effekt av husbondeväldets upplösning och därmed av en förlorad kontroll över arbetstagarna.²²⁸ I 1800-talets Frankrike har William H. Sewell dessutom visat ett samband mellan migranter och brottslighet, det vill säga att deras utsatta situation har kopplats till en brottsbenägenhet som ökade ju längre hemifrån migranten flyttat. Det var dock i synnerhet de unga, ostadgade migranterna som låg bakom de flesta av dessa brott. För Marseilles räkning har han fastställt att dess inflyttare under 1800-talet stod för en högre brottslighet än de infödda, oavsett kön eller brottets art. Den högsta kriminaliteten återfanns dock i de stadsdelar där uthyrningsrummen för män var lokaliserade och där de mest rörliga elementen huserade. Han är dock förvissad om att migrationen för *alla* som företog den innebar en förhöjd risk att avvika från lagens rāmärken. Han tolkar flyttningen som en risk att hamna i ett socialt vacuum och därmed en moralisk frizon.²²⁹ I Sverige började de olika sociala grupperingarna utmana varandra allt oftare på krogar och gator och enligt Hayen hade de obesuttna som bodde utanför husbondens hushåll (med fokus på hantverkarhushåll) bokstavligen också börjat vistas oftare i det allmänna gaturummet. Hayen återoppar Sundin, som är inne på att det förindustriella 1800-talets obesuttna i städerna var i ett slags nytt fördisciplinerat stadium samtidigt som stadsfiskalen och andra maktrepresentanter börjat intensifiera övervakningen av dem.²³⁰ Detta kan således ses i ljuset av diskussionen i kapitel 4 och de konsekvenser det kunde bli av att borgarna alltjämt var exkluderande och försökte bevara denna struktur.

Mötesplatserna var sannolikt kopplade till en viss livsföring. Den kan vara värd att dryfta även om den är svår att hitta belägg för i källorna kring kohorten. De tidigt inflyttade arbetar- och drängfamiljerna riskerar annars att glömmas bort i det fokus som brukar läggas på hantverkarnas förhållanden, i egenskap av tidstypiska stadsinvånare, vars ”bråkighetskultur”, dryckenskap och sedermera ”disciplinering” sedan tidigare är bekant.²³¹ Tesen om familjen som ”disciplinerande institution” har visserligen förts fram i kulturhistorisk forskning, som dock tar många exempel från den senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet, där det enligt tesens förespråkare fanns en vilja hos de inflyttade familjerna att presentera sig som ordentliga, när flyttlasset gick in till

²²⁶ J. Sundin (1992), s. 440.

²²⁷ Ibid., (1992), s. 260ff. De sociala motsättningarna behandlas även skönlitterärt i sin samtid av Carl Jonas Love Almqvist, *Svenska fattigdomens betydelse* (1838) (Hedemora, 1989), s. 20ff.

²²⁸ M. Hayen (2007), s. 192.

²²⁹ W. H. Sewell, JR., (1985), s. 221-233. Han har också kontrollerat yrkestillhörighet. Jfr också M. Taussi Sjöberg (1986), s. 154ff., som har följt några fångar vid Dufvans läns cellfångelse i Härnösand under andra hälften av 1800-talet. De ogifta männen var mycket mobila och svårångade i kyrkbokföringen samt hade en mycket sämre prognos efter fängelsevistelsen än dem som därefter gifte sig. Hon tolkar det som att äktenskapet fungerade som en sköld mot misär.

²³⁰ M. Hayen (2007), s. 191ff; J. Sundin (1992), s. 286-296. Se även Björn Horgby, *Egensinne och skötsamhet: Arbetarkulturen i Norrköping 1850-1940* (Stockholm, 1993), s. 37.

²³¹ L. Magnusson (1988), citat s. 56; kapitel 1; Björn Horgby (1993), s. 95.

staden. Männens roll som familjeförsörjare krävde helt enkelt ett ordentligt leverne. Kunde detta även gälla denna kohort? Resonemanget ger emellertid vid handen att disciplineringen fordrade en geografisk stabilitet och en förändrad arbets- och alkoholkultur. Stereotypen blir därför den unge, oordentlige ogifte gesällen i förindustriell tid som ställs mot den lite mognare, ordentliga och gifta fabriksarbetaren i den senare epoken.²³² Sören Edvinsson har i sin undersökning av det industrialiserade Sundsvall i slutet av 1800-talet funnit att arbetarebefolkningen var underrepresenterad i fråga om alkoholrelaterad dödlighet jämfört med hantverkare och medelklass.²³³ De inflyttade arbetarfamiljerna som ses i den här kohorten levde däremot i en tid där det varken råde stabilitet på boendefronten eller arbetsmarknaden och där alkoholkulturen var tillåtande till sin natur. Det talar för att dessa pionjära arbetarfamiljer, eller ”arbetsfolk”, (i synnerhet männen) kanske var mer ”egensinniga”, för att låna Björn Horgbys termer. Gunnar Fridlitzius menar också att särskilt de manliga inflyttarna från landsbygden skulle ha funnit styrka att hantera sin nya belägenhet genom spritintag.²³⁴

En närmare bild av de tillgängliga sociala mötesplatserna kan stärka denna tolkning ytterligare, även om mycket av denna oordentliga livsföring är svårångad i efterhand. Det är till exempel svårt att kvantitativt belägga hur brottsbenägenheten såg ut i sin helhet, något som togs upp i förra kapitlet. Några typiska fall av konflikt- och ordningsbrott kunde inte ges prov på inom kohorten där ett förhållandevis lågt antal brott förknippade med snatteri, våld, dryckenskap eller störande av ordningen kunde återfinnas i saköreslängderna. Detta faktum kan förvisso också ha påverkats av att männen redan var i 50-årsåldern när den typen av böter skulle ha märkts i saköreslängden.²³⁵ Troligen återfinns en andel av dessa brott i kämnärsrätten.²³⁶ Dyliga brottsrubriceringar kan ibland också gömma sig bakom kategorin ”uteblivande” där det inte alltid framgår vad uteblivandet från rättsalen egentligen rör för ärende. Kanske var dessutom ett oordentligt uppförande så pass vanligt att det inte alltid gav utslag i de officiella rullorna. Intaget av alkohol är förvisso inte synonymt med antal personer fällda för fylleri, vilket Horgby påpekar, men kan likväl säga någonting om situationen. Från Norrköping vid samma tid finns siffror beträffande de olika befolkningsskiktens andelar av brotten, dock oaktat befolkningsgruppernas storlek. Även om polisen kan antas ha behandlat de välbeställda mer diskret, går det enligt Horgby att sluta sig till att de flesta fylleribrotten begicks av ”arbetarklassen” eller snarlika grupper. Hantverksarbetarna hade något högre andel än fabriksarbetarna. Hantverksarbetarnas fyllerikvot fortfor också att ligga på en hög nivå när fabriksarbetarnas andel minskade kraftigt i slutet av 1800-talet.²³⁷ En kursiv genomgång av förekommande brott i Linköping bland män under 10-årsperioden 1849-1859 då rådstugurätten hanterade *samtliga* bötesförlägganden visar jämväl att stöld, fylleri, ordningsbrott, och misshandel fyllde stora delar av

²³² Björn Horgby (1993), s. 41, 68-70, 95-96.

²³³ S. Edvinsson (1992), s. 198f.

²³⁴ G. Fridlitzius (1988), s. 258.

²³⁵ Se kapitel 5, tabell 7. Kohortmedlemmen *Olof Finnström* blev t. ex. dömd för ”åttonde resan dryckenskap” i Rådstufvurätten 1850. De tidigare böterna måste ha utfärdats av Kämnärsrätten.

²³⁶ Det framgår i några fall genom Fångerrullorna för Linköpings Kronohäkte att böter för stöld utdömts av Linköpings kämnärsrätt. Se tex. *Johan Zettergren*, 18490918, VaLa DIIIaa: 89 via LiU, EP, Databas Fångerrullor Linköpings Kronohäkte.

²³⁷ B. Horgby (1993), s. 97-98.

bötesläggarna vid den här tiden vid sidan av de mer triviala brotten. Intrycket är en ganska stökig gatubild, där särskilt ”fylleri, ”bruten ”marknadsfrid” och ”gatufrid”, ”oljud på allmän plats”, ”skuffningar” och ”slag” är allmänt förekommande.²³⁸

Alkoholen var sannolikt iögonenfallande i dessa folkliga träffpunkter. Ett vanligt tidsfördriv, enligt ÖC, var till exempel att ”bonddrängar” från omgivande socknar besökte regementets övningsplats Malmen, ”mindre för att beskåda exercisen, än för att spela och supa”. En söndag uppstod exempelvis ett större bråk som ledde till att flera borgare från staden blev angripna.²³⁹ Om höstmarknaden i oktober 1840 skriver ÖC att många var berusade, med ”rödbrusiga anleten”.²⁴⁰ Landshövdingen hävdade dock på 1830-talet att ”Fyllerilasten” hade börjat minska något på sina håll i länet och ”vid marknadstillfällen ser man nu de hemresande uti en långt skickligare författning, än hvad som förr var öfligt och vanligt”.²⁴¹ Utöver marknadstillfällena fanns det emellertid på 1830- och 40-talen ett tiotal krogar i Linköping som erbjöd såväl sprit som socialt umgänge. Antalet hade dock minskat kraftigt sedan seklets början som en följd av myndigheternas strävan att kontrollera alkoholförtäringen.²⁴² Krogarna hade också strikt reglerade öppettider men det finns tecken på att dessa inte alltid följdes. 1818 påminde till exempel stadsfiskalen om att efter den första oktober varje år fick inte personer vistas på ”källare eller andra Publique ställen” efter klockan nio på kvällen, något som upplevdes ha efterlevts dåligt. En bagare Carl Johan Ålander, som inte tillhör kohorten, blev ertappad på krogen vid fel tidpunkt och bötfälldes för detta. I övrigt inriktade sig nog de polisiära insatserna något mer på näringsidkarna, sett till andelen böter under 1850-talet. Traktören A.P. Andersson, som var näringsidkare och alltså utanför kohorten, hade exempelvis vid flera tillfällen blivit bötfälld för att ha haft sina lokaler öppna senare än tillåtet under 1850-talet. Det gällde även, vid skilda tidpunkter under decenniet, sockerbagarna Nils Gustaf Askenberg, N. H. Landelius och Johan Petter Löwing, alla utanför kohorten.²⁴³ Det förekom dessutom olaglig tillverkning och försäljning av vin och sprit. I kohorten återfinns till exempel sergent *Johan Berggren*, som straffats för att ha sålt ”punsch och öhl till flera personer, som begagnat den i Gården N:o 46 och 67 Tannefors quarter warande käggelbanan”.²⁴⁴ *Anders Joakimsson*, var arbetskarl till yrket men hade sålt öl och ”swenska bärviner” i sin egna försäljningslokal i gården N:o 65 i Sankt Pers kvarter utan att ha tillstånd.²⁴⁵ I Linköping ordnade pigor och drängar också egna så kallade ”lekstugor” eller ”dansgillen” och drängarna hade ”supgillen” som stadsbetjänarna sattes att övervaka, annars skulle tillställningen förbjudas.²⁴⁶ ”Sammankomster” mellan stadens drängar var för övrigt också förbjudna.²⁴⁷

²³⁸ LiU, EP, Databas över Saköreslängder, Linköping Rådstufwurätts Saköreslängder 1849-1859, män.

²³⁹ ÖC 18410616.

²⁴⁰ ÖC 18401014.

²⁴¹ *Landshövdingen i Östergötland, femårsberättelser*, åren 1832-1836, s. 8.

²⁴² F. Lindberg, del 3 (1976), s. 182.

²⁴³ LB 18181003; Liu, EP, Databas Saköreslängder, Linköping, 1849-1859, män. Dessa män ingår ej i kohorten.

²⁴⁴ LiU, EP, Databas över Saköreslängder, Linköping, män. Domdatum 18530914, AIIIa:4.

²⁴⁵ Liu, EP, Databas över Saköreslängder, Linköping, män. Domdatum 18640203, AIIIa:15.

²⁴⁶ F. Lindberg, del 3 (1976), s. 182.

²⁴⁷ J.P Tollstorp (1957, orig. 1834), s. 170.

Bild 7. Servering av öl och porter vid hörnet Nygatan/Apotekaregatan. Foto: Didrik von Essen, 1899. Källa: ÖLM.

Det förekom alltså ett olagligt ”nattliv” även i småstaden, vars myndighetsinsatser för den internationella storstadens del har kopplats ihop med det i samtiden upplevda behovet att upprätthålla ordningen hos de nya farliga underklasserna. En polisförfattning från Berlin 1819 påminner förvisso om Linköpings författning när den förbjöd vistande på krogar och andra inrättningar efter klockan 10 mellan oktober och april. Nattvakterna i Linköping hade också sina motsvarigheter i de internationella storstäderna, i rollen som övervakare och tidsutropare.²⁴⁸ Det var emellertid en tjänst som innehades av de obesuttna själva i staden. Kohortmedlemmen och barnafadern, tillika nattväktaren, *Anders Örtegren* hade vid upprepade tillfällen missat att ropa ut klockslag under natten, för vilket han blev bötfälld. Vid ett par tillfällen hade det skett vid samma tidpunkt som flera andra nattväktare också missat utropet, varför det kan misstänkas att de gemensamt haft annat för sig.²⁴⁹ Detsamma gällde *Carl Zetterlund* som tillsammans med en arbetskamrat missat att ropa ut klockslagen ett och två på natten.²⁵⁰

Det offentliga dryckeslivet ägde dock inte bara rum på natten. En annan kohortmedlem, gesällen *Olof Finnström*, som var svarveriidkare, fick böta vid ett flertal tillfällen för sina dryckesproblem. Han hade bland annat stört gudstjänsten i Sankt Lars kyrka, svurit och ”åstadkommit allmän förargelse”. Han hade tidigare dömts för ”åtonde resan dryckenskapsbrott” sedan han anmälts av stadsfiskalen när han befunnits

²⁴⁸ Joachim Schlör, *Nights in the big city: Paris, Berlin, London 1840-1930* (London, 1998), s. 49-50, 73ff., 100f.

²⁴⁹ Liu, EP, Saköreslängder, Databas, Linköping, män, domdatum 18300705, AI:133; 18300315, AI:133; 18291107, AI:132; 18331125, AI: 136.

²⁵⁰ LiU, EP, Saköreslängder, Databas, Linköping, män, domdatum 18390902, AI:142; 18420606, AI:145.

överförfriskad på en gata i staden.²⁵¹ Den före detta skraddaremästaren *Johan Zettergren* slutade bokstavligen sina dagar på gatan. Han hittades död på morgonen utanför stadens korrektionshus. ÖC: s redaktion rapporterade till läsarna att han, enligt uppgift föregående kväll skull ha varit ”mycket öfwerlastad, något som föröfrigt icke lärer ha varit owanligt med honom”. Dödsorsaken angavs i dödboken vara ”Fylleri”.²⁵² Arbetskarlen *Johan Pettersson* hade i fyrtioårsåldern en ”nedplattad” näsa på grund av han fått ett ”slag” på den. Läkaren ansåg för övrigt att hans utseende skvallrade om att han var ”begifven på starka drycker”.²⁵³ Arbetskarlen *Petter Pettersson* fick noteringen ”super” av prästen under nära ett par decennier.²⁵⁴

Den ”egensinniga” livsföringen får alltså förmodas ha varit framträdande hos ko-horten och inte bara ha gällt gesäller utan även drängar, arbetskarlar och andra arbetare (även mästare som inte alltid övergivit sin gamla gesäll-livsstil). Familjefädern torde inte ha utgjort några undantag. Barbara Alpern Engel, som har studerat kvinnor i Ryssland som flyttade från landsbygden till de industrialiserade städerna under senare delen av 1800-talet menar att familjefäderna fick tillgång till arbetskamrater och ett publikt, många gånger på bekostnad av familjelivet.²⁵⁵ Det bör samtidigt påpekas att kvinnor under 1800-talet gynnades hälsomässigt av att inte förväntas nyttja stimulantia eller vistas obegränsat i publika miljöer.²⁵⁶

Förmodligen är mörkertalet, källmässigt sett, stort vad gäller dryckenskapen vid den här tiden. Erfarenheten från att ha granskat en större mängd husförhörssidor är i alla fall att prästerna inte särskilt ofta skrev att någon söp. I Zettergrens fall gjordes inte heller anmärkningen av prästerna. Det var troligen de allra grövsta fallen som, med viss godtycklighet, väckte prästernas uppmärksamhet. Ovanstående fall är därför att betrakta som av det allvarligare slaget och det fanns rimligen något mildare dryckesvanor i vardagslivet som fick passera obemärkt i källorna. Dessutom förekom det olika uppfattningar om hur allvarligt och utbrett alkoholmissbruket egentligen var. ÖC rapporterade att vid ett beväringsmöte på Malmen sommaren 1842, med flera hundra mannar deltagande, var endast ”ett par” berusade. Skälet härtill ansågs vara ”den bättre anda, hvilken, [---] börjat göra sig gällande”, något som dock inte nykterhetsivrarna i länet kunde ges äran av, enligt ÖC.²⁵⁷ I inledningen till ett tal som hölls vid Linköpings Nykterhetssällskaps möte i september 1842 beskrevs däremot läget i tämligen allvars-tyngda ordalag:

²⁵¹ LiU, EP, Saköreslängder, Databas, Linköping, män, domdatum 18670801, AIIIa:18; 18500403, AIIIa:18.

²⁵² ÖC 18500406. Enligt ÖC:s uppgift skulle en obduktion företas. DDB/LHD, LinD Dödboken 1850, vol. 609, s. 282.

²⁵³ Landstingsarkivet i Östergötland, patientjournal n:o 129, ur Lasarettet i Vadstenas arkiv, intagen 18461024.

²⁵⁴ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 41, s. 352; vol. 42, s. 76; vol. 46, s. 86; vol. 47, s. 606; vol. 51, s. 550; vol. 51, s. 576; vol. 55, s. 245; vol. 60, s. 269.

²⁵⁵ B. A. Engel (1994), s. 198-238.

²⁵⁶ Sheila Ryan Johansson, ”Welfare, mortality, and gender. Continuity and change in explanations for male/female mortality differences over three centuries”, *Continuity and Change*, vol. 6, nr 2 (1991), s. 135-177, citat s. 137. Se även S. Willner (1999), s. 271; S. Willner, ”The impact of alcohol consumption on excess male mortality in nineteenth- and early twentieth-century”, *Hygiea Internationalis*, vol. 2 (2001), s. 45-70. [<http://www.ep.liu.se/ej/hygiea/>]. Åtkomst 091105.

²⁵⁷ ÖC 18420615.

Det går en mordengel genom vårt land; den har gått der i århundraden. Förfärligare var dock måhända aldrig hans framfart, än den vi nu bevittna. [...] Han har alstrat den bittraste af all nöd och fattigdom- den själföfvållade.²⁵⁸

Till ordförande i Nykterhetssällskapet i Linköping, som bildades 1841, valdes stads-komminister Rosengren. Han höll vid ett möte ett tal om ”Bränvinet och Fattigdomen”. ÖC, som alltså var skeptiskt inställd till föreningens nytta så långt och till dess predikan om den totala avhållsamheten, kommenterade emellertid Rosengrens insikter med välvillighet emedan han var medlem i stadens fattigvårdsstyrelse och därmed torde ha skaffat sig genuina erfarenheter av hur spriten ”förvandlar dugliga arbetare till försupne uslingar, oförmögne att försörja hustru, barn och sig sjelfve”.²⁵⁹ Också den statliga fattigvårdsutredningen var av åsikten att fylleriet var den största orsaken till fattigdomen. Ledamöterna i utredningen önskade till exempel kunna omyndigförklara sådana notoriska alkoholister som *Finnström*.²⁶⁰ Att berusning var vanligt förekommande får stöd i tjänsteannonserna, där det var meriterande att vara nykter. Det söktes exempelvis efter en trädgårdsdräng i Linköpings Bladet 1831, där det lades vikt vid att drängen ”ej wandt sig wid omåttligt Brännwins-supande”. Ett decennium senare söktes en betjänt i en anställningsannons i ÖC där det efterfrågades ”... sedlighet i uppförandet, hvartill ibland andra nu för tiden sällsamma egenskaper, hörer nykterhet...”²⁶¹

Nykterhetssällskapet var vid den här tiden, innan folkrörelserna kommit igång, del av den framväxande utomstatliga associationsrörelsen varav några föreningar erbjöd kontaktytor som i viss mån överbyggade klassgränserna. Det fanns enligt Ingrid Åberg en tanke att på så sätt mildra den sociala turbulensen i samhället.²⁶² Nykterhetssällskapet i Linköping erbjöd medlemskap till såväl män som kvinnor, ”af alla stånd och åldrar”.²⁶³ En hastig blick på medlemsmatrikeln de första åren ger vid handen att det var en blandad social sammansättning men med fler hantverkare än drängar och arbetskarlar. Bland medlemmarna återfinns gårdsägare *Nyström* samt snickaregesäll *Finnström*, ovan. Finnström hade som bekant allvarliga alkoholproblem, vilka som det visat sig ovan, inte skulle ge med sig än på ett tag, om någonsin.²⁶⁴ När landshövdingen kommenterade de tidigaste föreningarna i länet i början av 1830-talet såg han inte återfall som Finnströms som ett unikt problem utan menade att nykterhetsföreningarna ”föga nyttigt utträttat, enär de som i sådane föreningar ingå, sällan hålla hvad de lofva, och icke heller genom laglig åtgärd kunna dertill tvingas”.²⁶⁵ Finnström gick senare, 1880, med i ett frikyrkoförbund, Metodistkyrkan, som kommit till orten 1874.²⁶⁶ Finnström

²⁵⁸ Stiftsbibliotekets arkiv, Linköpings länsbibliotek, Linköpings Nykterhetssällskap, vol. 1, manuskript till tal, 18420925.

²⁵⁹ ÖC 18420601.

²⁶⁰ *Underdånigt betänkande...* (1839), s. 37.

²⁶¹ LB, Adress-kontor 18310326. samt ÖC 18410821.

²⁶² I. Åberg (1995), s. 10-11.

²⁶³ ÖC 18420105; ÖC 18420122.

²⁶⁴ Stiftsbibliotekets arkiv, Linköpings länsbibliotek, Linköpings Nykterhetssällskap, vol. 1, Räkenskaper 1842-1856, Kassa årsavgifter, 1842-1843.

²⁶⁵ Landshövdingens femårsberättelse för Östergötland, för åren 1827-1831. Bihang till Riks-ståndens protokoll 1834. (Stockholm, 1833), s. 15.

²⁶⁶ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 62, s. 155; vol. 66, s. 157; Dödboken, vol. 614, s. 133. Finnström begärde utträde ur Svenska kyrkan 1874 men ska ha utträtt först 1880.

representerar på så vis den täta kopplingen mellan nykterhetsrörelsen och väckelserörelsen. Den senare attraherade i hög grad just hantverkarna, och även inflyttarna, och många i metodistförsamlingen levde under knappa ekonomiska förhållanden, vilka församlingen fick försöka bistå.²⁶⁷ Finnström själv beskrevs vara ”utfattig” vid tiden för konverteringen.²⁶⁸

En annan någorlunda blandad kontaktyta var Östergötlands jägare-förening, som bildades 1842. På ett sammanträde samma år valdes sergeanterna *Berggren* och *Lindgren* samt murmästare Berg och harmonist Sandström till ”Jagt-uppsyningsmän”. Ordförande var en kapten och riddare Mårtensson medan vice ordförande var en lektor Wallman.²⁶⁹ Jägareföreningen hade lokala gillen med totalt 840 ledamöter, enligt landshövdingens femårsberättelser.²⁷⁰ Murmästare Berg var som visats arbetsgivare/husbonde åt flera män inom kohorten och både *Johan Berggren* och *Petter Lindgren* hör till kohorten. Dessa var också musikanter som tjänstgjorde vid något av stadens två livgrenadjärregementen och i den egenskapen bjöds de tillsammans med sina arbetskamrater dessutom många tillfällen att få spela i orkester på olika baler och soiréer i staden. Det kan förstås också ses som en kontaktyta. I en insändare i Linköpings Bladet framgår det att regementesmusikanter som spelat på en bal även deltagit i balen olo-vandes, vilket uppräppt somliga.²⁷¹ Själva tillställningarna var nämligen till för ”bättre folk” men avkastningen skulle ge medel till musikanternas efterlevande änkor. I samband med en Jenny Lind-konsert i staden belyses hur blandningen med det bättre folket var villkorad. När orkestern fick ett erbjudande att följa med sångerskan till Norrköping och uppträda framgick det att militärerna fick bekosta resan själva genom att ta medel från änke- och pupillkassan, något som ÖC fann värt att notera eftersom änkorna ”understundom måste nöja sig med ett årigt underhåll af 15 Rdr”. Kanske ordnade musikanterna även egna baler. Det gjorde i alla fall Kalmar regementes musikcorps.²⁷² Musikkårsverksamheten kan i vilket fall som helst tänkas ha givit upphov till sammanhållning mellan musikanterna på olika sätt, inte minst i strävandet mot att gemensamt uppbåda resurser för de sina.

Associationsrörelsen var vid den här tiden spretig till form och ändamål och kännetecknades liksom tiden i övrigt av att inte i särskilt hög grad särhålla ”allmänt/kommunalt” från ”enskilt/privat”.²⁷³ I det sammanhanget är Frimurarna, som visserligen hade rötter längre tillbaka än associationsrörelsen, värda att nämnas då de tillhörde det angränsande, ”organiserade sällskapslivet”²⁷⁴ i det tidiga 1800-talets Linköping, med bland annat välgörenhet på schemat. Det är känt från logen S:t Jacob, som bildades i Linköping 1807, att det huvudsakligen var högreståndsmedlemmar som fick

²⁶⁷ Valter Elgeskog, ”Väckelserörelserna”, i S. Hellström, red. (1978), s. 162, 165, 168.

²⁶⁸ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 62, s. 155; vol. 66, s. 157.

²⁶⁹ ÖC 18420409. Det finns inget material från föreningen arkiverat hos ÖLFA.

[<http://www.olfa.nu/Forsearch.asp>] Åtkomst 071217.

²⁷⁰ Landshövdingen femårsberättelser för Östergötland 1837-1841 (Stockholm, 1844), s. 17. Medlemsantalet förmodas avse första året, 1842.

²⁷¹ LB 18260913.

²⁷² ÖC 18400801; ÖC 18400819. Enligt annons i ÖC 18421217 framgår det att ”Några medlemmar av Calmar Regementes Musik-Corps hafva härmed äran inbjuda till BAL...”.

²⁷³ T. Jansson (1985), s. 239.

²⁷⁴ A. Götlind (2003), s. 76; Anders Simonsen, *Bland hederligt folk: Organiserat sällskapsliv och borgerlig formering i Göteborg 1755-1820* (Göteborg, 2001).

inträde där men att det förekom att borgare också var med.²⁷⁵ Medlemskap i en sådan förening kunde var ett medel för att få en viss ekonomisk täckning vid sjukdom eller ålder.²⁷⁶ Det visar sig till exempel att *Lars Zetterström*, ovan, faktiskt kan ha fått sina dopvittneskontakter via "Frimuraresamhället" från vilket han fick pension.²⁷⁷ Zetterström var skriven som vaktmästare större delen av sin tid i Linköping men hade under en kort period varit stadsfogde. Stadsfogden tog hand om uppbörderna i staden och gavs därigenom ett stort förtroende. Det krävdes borgen för att visa att den sökande till stadsfogdetjänsten var god för pengarna som anförtroddes honom. Årslönen var förmodligen någorlunda bra; 133 riksdaler och 16 skilling banko (år 1836) jämte ett stycke åkermark. En soldat fick dock cirka 100 riksdaler riksgälds om året samt avkastningen från sitt torp. Det kan dock jämföras med domprosten i Linköping som tjänade över 1 000 riksdaler om året.²⁷⁸ Möjligen något långsökt kan medges, men den källaremästare Lundgren som var vittne på Zettergrens dotters dop, hade i alla fall hand om biljetterna, och förmodligen själva bespisningen, till en "Middagsmåltid" som S:t Jacobs-orden ordnade vid ett tillfälle.²⁷⁹ Kopplingar mellan individer finns där, om detaljerna väl granskas. Zetterström, men också Lundgren, är till yttermera visso ett exempel på gråskalan eller sårbarheten om så önskas i ändarna på den sociala stegen i staden, något som blir än tydligare när en person följs över tid. Zetterström blev tidigt, i samband med en föräktenskaplig relation, deklarerad till vaktmästare för återstoden av sin levnad. Det var en tjänstebetäckning som för övrigt hade börjat missbrukas av arbetsgivare för att ta personer i tjänst utan att ge dem stadigt laga försvar. De kunde anställas av olika instanser och nyttjas vid behov, för både praktiska och bokförande uppgifter. Zetterström kan i själva verket ha varit verksam med stadsfogdeliknande uppgifter fastän han skrevs som vaktmästare. För detta talar en notis i ÖC där Zetterström, i egenskap av "f.d. Stadsfogde", anmodar personer med krav eller fordringar i dödsboet efter en avliden stadsbetjäntänka att anmäla detta till honom.²⁸⁰ Vid tiden för Zetterströms dödsfall kallades han av fattigvården omväxlande för f.d. stadsfogde och vaktmästare, fastän han var fattighjon, något som visar hur yrkestiteln överlevde och spelade en social roll.²⁸¹

²⁷⁵ F. Lindberg, del 3 (1976), s. 190-191. Det fanns flera loger i Linköping, enligt Östergötlands föreningsarkiv (ÖLFA) arkivuppgifter: Frimurarelogen S:t Andreaslogen Den gyllene Gripen (1810-); Frimurarelogen Östgöta Provinsialloge (1813-); Frimurarelogen S:t Johanneslogen Oscar Fredrik (1858-); Frimurarelogen i Linköping (NT 7 mars 1860). Det finns inget material från dessa arkiverat hos ÖLFA. Se [<http://www.olfa.nu/Forsearch.asp>] Åtkomst 071217.

²⁷⁶ G. Sollinger (1985), s. 23.

²⁷⁷ LiSA, Fattigvårdsstyrelsens i Linköping protokoll, 18511009, §5; 18511218, §2.

²⁷⁸ Se annons i LB, Adresskontor, 18310917 samt LB 18360113. För domprostens och soldatens resp. lön år 1835, se Lars O. Lagerqvist och Ernst Nathorts-Böös, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Stockholm, 1984 upplaga 4:3), s. 93.

²⁷⁹ ÖC18391127.

²⁸⁰ M. Hayen (2007), s. 70; ÖC 18390817; DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 36, s. 512; vol. 33, s. 212. Zetterström bytte titel från f.d. stadsfogde till vaktmästare någon gång vid den här tidpunkten. Som ytterligare exempel på denna sociala gråskala kan nämnas att källaremästare Lundsgrens mor, som alltså inte heller ingår i kohorten, hamnade på fattighuset. Se LiSA, Fattigvårdsstyrelsen. Diverse äldre handlingar DV, vol. 6 1850-55. Anteckning över fattighjons tillhörigheter.

²⁸¹ LiSA, Fattigvårdsstyrelsens i Linköping protokoll, 18511009, §5; 18511218, §2. För övrigt blev även en senare stadsfogde i Linköping vid namn Carl Pantzar, som ej ingår i kohorten, fattighjon på äldre dagar. Se DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 55, s. 102.

Några spår kan alltså märkas av kontakter mellan kohortmedlemmarna och väletablerade medborgare samt med det framväxande föreningsväsendet, spår som ändå kan betraktas som typiska exempel på den pågående ståndsutjämnningen som senare skulle komma att formera sig till en klassordning.²⁸² Det var en gryende social integrationsprocess, eller inskolning i ”skötsamhet”, som så smått började bli tillgänglig i mitten av 1800-talet, inte minst för folk inom den sociala gråskalan som försiktigt börjat röra sig uppåt. De sociala relationerna blev med andra ord mer uppblandade.²⁸³ Inflyttarkohorten kom, som också åskådliggjorts genom bostads- och anställningsskick, i direktkontakt med en heterogen social miljö, vilket gör det rimligt att förvänta sig att inflyttarna fick viss insyn, om ej direkt inblandning, i de övre sociala gruppernas leverne samt något av den specifika stadskulturen, à la ”Kråkvinkel”. Enligt landshövdingen började dessutom allmogen i länet under 1840-talet att kika på ”herreklassen” med en önskan att efterlikna den i klädskick och livsform.²⁸⁴ Drängarna började använda ”paraplyer och galoscher”. Denna trängtan efter ”förklemmande njutningar”²⁸⁵ som landshövdingen kallade det kopplades faktiskt ihop med minskat fylleri samt att ”förbindelserna mellan folkslagen emellan blifva lifligare och skillnaderna emellan samhällsklasserna afjämnas”.²⁸⁶ Detta bör alltså inte heller ha undgått arbetarebefolkningen i städerna. Kanske började de i och med detta också ta till sig det ideal i form av ”själv-kontroll” som framförallt medelklassmännen höll på.²⁸⁷ Att vilja vara tjusigt klädd har kopplats samman med en önskan om att få ”anseende”, något som Ann Sofie Ohlander beskriver som viktigt för de svenska pigor och andra kvinnor som emigrerade till Amerika i jakten på frigörelse.²⁸⁸ Den anda av möjligheter, som kommer med frigörande förändring var rimligen en viktig drivkraft även för männen i kohorten och deras familjer.

Det gällde dock att inte trampa snett på gatan. I linje med vad som sagts tidigare om denna brytningstid, fanns bromsande krafter eftersom samhället inte riktigt hade nått därhän än. Trots, eller på grund av, att folk från olika ständer och sociala skikt levde nära inpå varandra var de sociala gränserna välbevakade, åtminstone uppifrån, vilket Orvar Löfgren menar egentligen var ett nytt fenomen som inte hade behövts i det gamla ståndssamhället.²⁸⁹ Ett påtagligt exempel ur polisförfattningen är att betjänter och kuskar inte fick gå uppför trapporna till Assembléhuset för att hämta sitt husfolk i foajén på grund av det omak som det kunde medföra.²⁹⁰ Detta trots att avsikten vid uppfö-

²⁸² För en bild av Linköpings förenings- och sällskapsliv, se ÖLFA: s arkivförteckning samt *Svenska Sällskaper: Svenska ordnar, sällskaper och föreningar mm.* (Stockholm. 1873).

²⁸³ En del av dessa föreningar och sällskap sysslade således med ett ”överbryggande”, ”bridging”, socialt kapital. Se t. ex. S. Szreter, M. Woolcock (2002); V. Nygren (2006).

²⁸⁴ Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Östergötlands län till Kongl. Maj:ti underdånighet afgifne Embetsberättelse för åren 1848, 1849, 1850. Bihang till Riksdagens protokoll 1853-54, 2 Saml. 2 Afd. 1 Band (Stockholm, 1853), s. 4.

²⁸⁵ Femårsberättelse för landshövdingen i Östergötland för åren 1842-47.

²⁸⁶ Femårsberättelse för landshövdingen i Östergötland för åren 1837-41.

²⁸⁷ D. Tjeder (2000), s. 153-190, citat s. 153.

²⁸⁸ A.-S. Ohlander, ”Utvandring och självständighet. Några synpunkter på den kvinnliga emigrationen från Sverige”, i A.-S. Ohlander (1986), s. 146f; Margareta Matovic, ”Embracing a Middle-Class Life: Swedish-American Women in Lake View”, i Christiane Harzig, red., *Peasant Maids-City Women: From the European Countryside to Urban America* (London, 1997), s. 290-297; A.-S. Ohlander (1986), s. 142-148.

²⁸⁹ O. Löfgren, ”Familjemänniskan” i J. Frykman, O. Löfgren (1979), s. 74.

²⁹⁰ J. P. Tollstorp (1957, orig. 1834), s. 170.

rande av etablissemangen var att även mindre välbärgat folk skulle få roa sig där.²⁹¹ Ett annat slående exempel på detsamma är nedanstående notis ur ÖC 1842:

På grund af säkra misstankar, att vid den sednast anställda Maskeradbal, personer af de klasser inom samhället, som billigtvis både äro och böra vara uteslutne från sådane allmänna nöjen, befunnit sig ibland de masquerade, så proponeras, för att förekomma dylikt vid den om Lördag blifvande Masqueradbal, *en allmän demasquering*, t. ex. kl. 12 eller half 1. Att de något bildade Masqueradbesökande med nöje göra det, förmodas, då man derigenom kan undivka-icke så agreabelt sällskap. Att förestående proposition skall vinna Directionens bifall, serom gör man sig förvisad, emedan det torde vara enda sättet att afskaffa de missbruk, som tilltagit med dylika Baler, och torde Directionen genom en sådan åtgärd, äfven få nöjet af en större freqvens.²⁹²

Insynen i ett annat levnadssätt och längtan efter andra möjligheter hade likväl redan slagit rot. Vad samtidens makthavare hade sett hos lantproletariatets barnfamiljer gällde även stadens motsvarighet; nämligen att när ”jemvigten saknas emellan känslan af lifvets behof och medlen till att fylla dem, så uppstå svårigheter som lifligt kän- nas...”²⁹³

²⁹¹ F. Lindberg, del 3 (1976), s. 187.

²⁹² ÖC 18420209.

²⁹³ *Femårsberättelse för landshövdingen i Östergötland för åren 1842-47.*

SAMMANFATTANDE DISKUSSION

Många av familjerna var inte helt utlämnade åt sig själva i staden och kan inte ses som avskurna från sina familje- och släktsammanhang. De upprätthöll i flera fall kontakten med släkt och övrig familj och hemmet stod öppet för syskon, syskonbarn, svärföräldrar och inte minst barnen, som ibland kunde bo kvar eller använda hemmet som mellanlandningsplats långt efter att de blivit skattskyldiga. Viktigt att komma ihåg i sammanhanget är också att inflyttarna i de flesta fall inte kom till staden direkt ifrån sin hemtrakt och familj utan att de hunnit leva ett kringflackande liv under en tid. Det är därför svårt att se någon skarp kontrast mellan landsbygd och stad i detta avseende. Därmed får inte heller det äldre migrationshistoriska paradigmatets betoning av inflyttares allmänna rotlöshet något tydligt stöd här. Snarare illustreras i flera exempel, som bland andra Leslie Page Moch hävdar, just hur relationer styr var och när individerna bosätter sig någonstans. Det kan handla om en syster som flyttat i förväg eller en son med familj som redan bor i staden exempelvis.

Oftast var det utökade boendet temporärt men även mer långvariga arrangemang förekom. Det bör ibland ha kunnat gynna båda parter ekonomiskt och socialt men i de fall där svärmödrarna var fattighjon ter sig den ekonomiska bördan för värdfamiljen uppenbar. I familjehistorisk teoribildning har dock sagts att det utökade samboendet mellan familjemedlemmar och släkt överlag skulle tolkas som uttryck för en ”kris” i livscykeln eller åtminstone ett sätt att mildra en socialt påfrestande tid. Tidigare svensk forskning har främst lyft fram att sådant sammanboende mellan personer utanför kärnfamiljens sfär existerade och ökade i städerna under den senare, industrialiserade delen av 1800-talet. Vuxna barns inneboende hos sina föräldrar har då inte betraktats som väsensskilt från inhysning av ickesläkt utan tvärtom tagits som tecken på samma ekonomiska bevekelsegrunder. Det är därför troligt att det förekom inhysning av ickesläkt även bland barnfamiljerna i den här studien, även om det är metodiskt svårt att finna stöd för detta i källorna. Förekomsten av den olagliga inhysningen i staden och den trångbodda och fattiga boendesituationen generellt sett talar emellertid för det.

Det innebär hur som helst att de här studerade arbetsfolkfamiljerna nyttjade boendelösningar som vanligtvis brukar kopplas ihop med den senare industrialiserade fasen av 1800-talet och som Edgren hävdar *ersatte* den patriarkala hushållsstrukturen med ett individuellt omsorgssystem som kretsade kring kärnfamiljen. Det finns egentligen ingen motsättning i detta då kohortfamiljerna var just förelöpare till urbaniseringen och skaffade familj på eget bevåg i staden, utanför husbondens domäner. Deras utsatta situation krävde, liksom för de senare arbetarfamiljerna, ett visst mått av samarbete inom familj, släkt och grannskap. Det tycks dock vanskligt att, som Edgren vill göra, helt och hållet ställa det tidigare patriarkala systemet i motsats till kärnfamiljen och de nya samverkansformerna.²⁹⁴ Tidigare familjehistorisk forskning har visat att kärnfamiljens historia är lång och att familjen i tider av förändring visat sig stå emot genomgripande förändringar. Vad som utmärkt familjen i olika kontexter är just anpassningsförmågan, exempelvis uttryckt i form av utökade flexibla och temporära familjegrupper. Genom att studera männen ur ett familjeperspektiv i den patriarkaliskt styrda staden och följa deras utveckling successivt genom seklet framgår hur denna samverkan

²⁹⁴ M. Edgren (1994), s. 135-136, 217ff.

med andra familjemedlemmar förenar epokerna. Att kohortmännens och deras hustrurs barn bodde hemma även som unga vuxna i mitten av seklet är exempel på det. Resultaten ger således stöd för Britt Liljewalls tes om att förändringen från det agrara till det industriella samhället skedde via traditioner som långsamt urholkades snarare än drastiskt övergavs, oavsett om den här typen av utökade, flexibla boendelösningar ska ses som ett arv från det agrara samhället eller som en brådmogen, ny företeelse i det industrialiserade. Kohortfamiljerna trädde in i förstadiet av arbetarklassfamiljen och blev på så sätt en länk både till historien och framtiden. Orvar Löfgren för ett liknande resonemang om den obesuttna landsbygdsbefolkningen i det tidiga 1800-talet, när han ser rötterna till industriarbetarklassen redan i backstugorna.²⁹⁵ Såväl problem med att tolka hushåll och boendeformer i mantalslängderna som att identifiera familj och släkt utanför kärnfamiljen har bidragit till att tidigare forskning sällan tagit hänsyn till dessa relationer i boendet eller i grannskapet. Att vidga perspektivet kring kärnfamiljen har följaktligen inte ansetts kunna rendera i några nya omkullkastande resultat inom familjehistorisk forskning. Charles Wetherell och Andrejs Plakans menar dock att även resultat baserade på liten datakvantitet hjälper till att ge en initial förståelse av hur familjen samarbetade med sina närstående under tider av problem och förändring.²⁹⁶

Det är ännu svårare att få kännedom om hur grannsamverkan och andra sociala nätverk kring familjerna kunde fungera. Det har konstaterats att familjeförsörjarna bodde med sin familj separerade från husbonden i de flesta fall. Det ses som en del av den nya frigörelsen från det patriarkala samhället, även om det ofta var påtvingat av familjesituationen. Härmed blev de också synligare i staden och konfronterades oftare än tidigare med borgarna och andra ur de högre stånden. Familjernas boende var också utspritt i staden och de bytte ofta hus och gårdar att bo i, på ett sätt som påminner om hur tjänstefolk och statare på landsbygden flyttade. Ett "socialt kretslopp" kan noteras bland dessa familjer i kohorten vilket förefaller följa vissa mönster. Ett visst antal hus, gårdar och lägenheter frekventerades på ett sätt som tyder på att det sociala segment som kohorten tillhörde likväl var hänvisade och begränsade till vissa miljöer. Staden var förvisso liten, flyttningarna många och boendesituationen ansträngd med en "sammanpackad" fattigbefolkning. Det har samtidigt redan konstaterats att det kan ha funnits en social barriär som till exempel gjorde att inflyttare ofta gifte sig med andra inflyttare. Kanske gällde barriären också i någon mån boendet? Kretsloppet ger möjligen uttryck för det faktum att vissa lägenheter var billigare och sämre beskaffade och vissa gårdsägare inte var lika nogräknade vad gäller olovliga inhyningar. Det är troligt att familjerna behövde hyra ut rum eller sängplatser till andra för att finansiera sin boendesituation.

Föräldrarna i kohorten bjöd enligt traditionen in vittnen till sina barns dop. Sådana vittnen brukade inte väljas helt slumpmässigt utan kan säga något om föräldrarnas bekantskapskrets. Några iakttagelser har kunnat göras för kohortens del som visar att släktingar, grannar och arbetskamrater fanns bland de utvalda men också personer som inte direkt kan sättas i samband med några nära relationer men däremot ger ledtrådar till hur individernas vidare förankring i samhället kan ha sett ut. Här märks en social

²⁹⁵ Orvar Löfgren, "Potatisfolket levde av nästan ingenting" i *Forskning och framsteg*, vol. 5-6 (1977), s. 23-29.

²⁹⁶ A. Plakans, C. Wetherell (2003), s. 68, 71.

differentiering där mästare hade dopvittnen med högre social tillhörighet än vad arbetskarlar hade men ibland förekom också mer socialt uppblandade konstellationer. Dessa kan vara ett tecken på den sociala fingradering som började göra sig gällande. En besutten arbetskarl och en lågborgerlig hantverkare kunde på så vis ha en del gemensamt statusmässigt. Dessa subtila förändringar mellan stånden är betydelsefulla för att förstå situationen i staden. Här fanns en spänning: högborgerligheten försökte klättra högre upp medan andra samtidigt ville komma in i lågborgerligheten. Gränserna mellan de olika sociala grupperna började suddas ut samtidigt som de bevakades noga. Vissa av individerna i kohorten kom i kontakt med försiktigt socialt uppblandade kretsar som var en del av associationsväsendet eller det tidiga föreningsväsendet. De började få insyn i ett annat sätt att leva. Till det yttre kanske det började med finare galoscher men det krävdes också till exempel "självkontroll". Åtskilliga exempel i staden, både från kohorten och kontexten, visar snarare på att en "egensinnig" livsföring alltså var framträdande. Situationen beträffande dryckenskap och annan social oreda har också i tidigare forskning kopplats samman med husböndernas förlorade kontroll över de lägre socialgrupperna i samhället men också med ökad bevakning och rädsla från myndigheternas sida. Förmodligen är mörkertalen stora i källorna. Inte många av männen i kohorten fick till exempel någon notering i husförhörslängderna om dryckenskap av prästen. Sedan tidigare är hantverkargesäller- och lärlingar kända för sin "bråkighet" medan familjen brukar ses som en "disciplinerande" institution som blev omstöpt när den tog efter borgerliga ideal. Som tidigare nämnts hörde försörjningsförmåga ihop med uppfattningen om själva manligheten.²⁹⁷ I livskursforskning har på samma vis äktenskap och arbete betonats som viktiga händelser för att bryta en destruktiv livskurs men de sociala kretsar som då kan erbjudas blir avgörande.²⁹⁸ Arbetsfolkfamiljer utan en stabil arbets- eller boendesituation i den förindustriella staden torde ha haft mer gemensamt med gesällers och lärlingars livsföring än med borgarnas. Familjerna befann sig dock i en paradoxal tid och i ett brytningsskede. I vilken riktning de enskilda familjerna kunde röra sig socialt fick rimligen betydelse. Björn Horgby, som studerat den senare delen av 1800-talet, menar att disciplineringen uteblev om inte familjen kunde försörjas. Vid långvariga problem saknades grunden som gav upphov till en ordnad livsföring. Istället blev onykterhet och annan misskötsamhet ett sätt att hantera frustrationen av ett liv kantat av bekymmer.²⁹⁹

I det här kapitlet har avslutningsvis inte någon heltäckande bild av familjernas sociala kontakter och förankring kunnat tecknas. Exempelen ger dock, sammantaget, stöd för uppfattningen att problemen för de här männen med familjer i staden i första hand inte var att de var isolerade och utan social förankring men att den insyn detta medgav (från alla håll) i olika sociala kretsar också bidrog till att stänga för gemenskap i en vidare mening. De obesuttna grupperna blev nu alltmer delaktiga och synliga i staden och paradoxalt nog blev de på så sätt en del av upplösningsprocessen. Den pendlade nu mellan att bevara det gamla och ta in det nya, vilket också Birgit Petersson noterar.³⁰⁰

²⁹⁷ Se även B. Horgby (1993), s. 96.

²⁹⁸ Glen H. Elder Jr, Monica Kirkpatrick Johnson, Robert Crosnoe, "The Emergence and Development of Life Course Theory", i Jeylan T. Mortimer, & Michael J. Shanahan, red., *Handbook of the Life Course* (New York, 2003), s. 3-19.

²⁹⁹ B. Horgby (1993), s. 96.

³⁰⁰ B. Petersson (1983), s. 268.

Det tog sig också uttryck som en kamp om utrymmet på de sociala mötesplatserna och arenorna. Det hänger också samman med vad som i tidigare forskning beskrivits som en "mellanform" mellan det "privata" och "offentliga", och vad som skulle vara husbondens/borgarnas angelägenhet *kontra* det allmänna.³⁰¹ Konkret handlade det om en pendling mellan att stänga ute och inkorporera flera i staden.

³⁰¹ G. Swedner (1993), s. 86-87. Citat s. 87.

KAPITEL 7

FAMILJER PÅ EGET BEVÅG I STADEN II:

FATTIGDOMSCYKLER OCH ANDRA LIVSKURSER

INLEDNING

I detta kapitel fortsätter den kvalitativa granskningen av barnfamiljernas livssituation i staden. Även här tas utgångspunkt i de 37 kvarboende barnfamiljerna som återfunnits inom den utökade kohorten. Den primära kohorten ges dock något större utrymme samtidigt som övriga medlemmar i den utökade kohorten kommenteras på förekommen anledning, liksom individer och företeelser i den omgivande kontexten. Några familjer presenteras också grundligare och genom fler delar av sin livskurs i slutet av kapitlet.

Det står klart att hur dessa familjer klarade sin försörjning i staden är en viktig pusselbit för att förstå deras livsföring. Mats Hayen betonar den nya friare hushållsstrukturens roll för fattigdom och proletarisering i städerna i början av 1800-talet.¹ I Linköping har det i tidigare forskning framkommit att prästens notering om fattigdom inte nödvändigtvis innebar att personen fick fattighjälp från församlingen, vilket även är intrycket här. Individer kan inte alltid hittas i fattigvårdens rullor, trots viss indikation i husförhörslängden.² Inte heller inom en grupp handikappade i Linköping under 1800-talet var påfallande många beroende av fattighjälp.³ Kanske finns det därför anledning att misstänka att fler människor levde på marginalerna i staden än vad som framkommer i den offentliga statistiken, vare sig det gäller fattighjälp eller skattebefrielse, med tanke på den gråskala som Johan Söderberg talar om vad gäller marginalisering och proletarisering på landsbygden. För att en vuxen person, som inte var soldat, skulle slippa betala skatt skulle denne antingen vid mantalsskrivningen vara oförmögen av ålder eller annan bräcklighet eller oförmögen att betala vid indrivningen, något som ledde till avkortning. Fattighjon var per definition ”befriade” men eftersom fattighjälpen i början av 1800-talet var individuellt ordnad i socknarna, med en brokig mängd insatser, hade prästerna för övrigt svårt att entydigt redovisa fattigsituationen i sin socken, något som gör fattighjälpen vansklig att använda som indikation på det allmänna fattigdomsläget.⁴ 1841 låg den lägsta skattenivån, kurhusavgiften, på fem skilling banko, enligt ÖC: s notering.⁵

Johan Söderberg finner i sin landsbygdsstudie att ungefär 20 procent av de fattiga vuxnas liv vanligen tillbringades i fattigdom. Han visar att änkor, inhyses och äldre

¹ M. Hayen (2007), s. 186, 196.

² Se även J. Sundin (1997), s. 233.

³ I. Olsson (1999), s. 247.

⁴ O. Lundsjö (1975), s. 41-51, 149-151; J. Söderberg (1978), s. 12-13.

⁵ ÖC 18411103.

hörde till dem som drabbades i högst grad. Oförmåga till försörjning på grund av ålder var den viktigaste orsaken till fattigdom men andelen yngre fattiga ökade under 1800-talet. Att unga individer blev fattiga var dock trots allt extraordinärt. Kvinnor löpte den sammantaget största risken att bli fattiga, något som också Anna-Maria Skoglund finner i sin undersökning av situationen i riket år 1829. De fattiga i hennes studie kom från olika sociala bakgrunder men en övervägande del härrörde från den marginaliserade gruppen. Förhållandena mellan de proletära, marginella och fattiga grupperna är dock inte entydiga. Söderberg påtalar själv att det finns en inbyggd gråskala mellan dessa indelningar.⁶

Det har redan konstaterats att den offentliga fattigbördan från de styrandes håll upplevdes som "betungande" i Linköping, i synnerhet hjälpen till "de många barnen", vilket låter ana att barnfamiljerna var hårt drabbade.⁷ Fattigvården blev fattighjonens husbonde och hade dispositionsrätt över dem och kunde alltså begära arbete av dem. Intagna som anklagades för "uppstudsighet och näsvishet" kunde bli utkastade från fattighuset.⁸ Fattigvården ägde också rätten till de stadigvarande fattighjonens ägodelar när de avlidit. Ägodelarna fick därför inte "förskingras eller pantsättas". Om så ändå skett drogs "fattigdelen" in i tre månader, bestämdes det 1821. Om det upprepades en andra gång förlorades fattighjälpen i ett halvår och tredje gången det inträffade miste personen fattighjälpen för alltid.⁹ De fattiga som tiggde i hus och på gatorna blev också utan allmosor vid juletid.¹⁰ I början av 1800-talet delades de fattiga in i fyra klasser som överensstämmer relativt väl med indelningen i 1842 års fattigvårdsreglemente, slutligt accepterat 1845. Där delades, utöver barn utan tillräcklig omsorg, fattighjälpen ut till "Fattige äldre personer, som hafva ingen eller otillräcklig arbetsförtjenst" samt "Fattige åldersstigne, sjuke, lytte och bräcklige, som intet eller otillräckligt kunna bidraga till sin bergning". "Äldre personer, som äga arbetsförmåga" kunde få fattighjälpen i hemmet mot arbete eller på arbetshuset. De kunde också få hämta mat på "Spis-inrättning" mot betalning. De "åldersstigne" fick bo på fattighuset- eller arbetshuset. Även där gällde att de som kunde skulle arbeta.¹¹ Efter 1872 års nya fattigvårdsreglemente kunde äldre fattiga som var arbetsföra inte påräkna någon hjälp utom i yttersta nödfall.¹² Fattighuset inrymde även ett sjukrum för tjänstehjon samt en arbetsinrättning.

En blyxtbelysning av vilka personer inom befolkningen i Linköping (utanför kohorten) som var intagna på fattighuset i Linköping vid något tillfälle under åren 1856-60 visar en blandad population av sammanlagt 119 personer i olika åldrar och yrkesbakgrund. Även hela familjer förekom. Personal samt personer boende i Badhuset och Pumphuset i gården Tannefors 25 är då exkluderade från sammanräkningen men enligt den samtida författaren J. P. Tollstorp var fattighuset delat i två delar där den ena sidan

⁶ J. Söderberg (1978), s. 185-188. Se även A-M. Skoglund (1992), s. 30-31, som använt sig av prästernas information i sin fattigvårdsstudie, som dock har ett annat fokus och är en avhandling i Socialt arbete.

⁷ Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser för Östergötland för åren 1842-1847.

⁸ LiSA; LFP 18510522, § 5. Detta hände pigan Löfström, som ej är hustru till någon i kohorten.

⁹ LiSA; LFP 18210801, § 6 samt LB 18211110.

¹⁰ ÖC 18421221.

¹¹ Reglemente för Fattigvården i Linköpings stad, antaget vid sockenstämma den 17 november 1842, att på försök blifva gällande under 2:ne år räknade från den 1 jan. 1844. (Linköping, 1842), § 4; F. Lindberg, del 3 (1976), s. 71; LiSA, LFP 1818, osäkert datum, § 6.

¹² Siv Sandberg, "Den offentliga sektorn", i S. Hellström, red. (1978), s.294.

användes som ”sjukrum för tjänstefolk, eller öfverhufvud sådane som icke hafva tillfälle att herbergeras hemma eller tillbörligen vårdas, men erhålla i öfrigt icke något biträde af fattigvården”.¹³ Det är osäkert hur den exakta fördelningen av intagna såg ut vid denna tidpunkt. Flera av dem som vistades på fattighuset förefaller, i varje fall av prästens anteckningar att döma, inte enbart ha varit fattiga eller åldriga utan hade dessutom svårigheter i bagaget såsom lyten och handikapp, kriminalitet och alkoholism. Det samma har Ulf Drugge kunnat iakta i Sundsvalls stads fattighus vid samma tidsperiod.¹⁴ Bland de 119 personerna på Linköpings fattighus var fördelningen jämn mellan infödda respektive inflyttade men åldersfördelningen tyder på att fler barn och ungdomar som var födda *inom* staden togs in jämfört med barn födda *utom* staden. Av 31 personer födda 1842 eller senare var endast en inflyttad. Det kan ha att göra med den restriktiva hållningen mot inflyttande barnfamiljer där det fanns en strävan att lägga över fattigvårdsärendet på socknen där barnen fötts eller att borgenärer krävdes för att de skulle få flytta in, som framgick i kapitel 4. Barnfamiljerna var också förhållandevis få bland inflyttarna i staden fram till senare delen av 1800-talet men å andra sidan togs barnen ibland in på fattighuset tillsammans med föräldrarna, som alltså i hög grad kunde vara inflyttade.

Tabell 1. Intagna på fattighuset, Tannefors 25, vid något tillfälle under åren 1856-1860, bland befolkningen i Linköping fördelat på födelseperiod jämte födelseort (i eller utanför Linköping).

Antal födda utanför Linköping		Antal födda i Linköping	
Födda före 1842	59	Födda före 1842	27
Födda efter 1841	1	Födda efter 1841	30
<i>Totalt:</i>	<i>60</i>	<i>Totalt:</i>	<i>57</i>
Okänt: 2			
<i>Totalt: 119</i>			

Källor: DDB/LHD, Umeå universitet, Linköpings Domkyrkoförsamling, husförhörlängder, 1856-1860, vol. 49-52.

Bland de vuxna på fattighuset under den undersökta perioden var ungefär hälften inflyttade, det vill säga födda utanför staden. Den överlag tilltufsade profilen bland fattighjonerna stämmer tämligen väl in på flera av kohortmedlemmarna som hamnade på fattighuset. *Johannes Månsson* och *Samuel Jonsson Sandström* flyttade båda till Linköping som ogifta drängar på 1820-talet. Samuel förblev ogift medan Johannes gifte sig och bildade familj. Båda kom att leva i staden i 47 år. Johannes var redan vid inflyttningen vanför i ben och knän. Han blev med tiden ”synbart ofärdig” och hade också blivit anklagad för att ha slagit sin husbonde.¹⁵ Samuel kom till fattighuset när han var 47 år. När han var i 50-årsåldern dömdes han för snatteri. Han led också av kronisk alkoholism.¹⁶ Drängen *Magnus Persson* var straffad för stöld två gånger och

¹³ J. P. Tollstorp (1957, orig. 1834), s. 155.

¹⁴ U. Drugge (2007), s. 77f.

¹⁵ DDB/LHD, LinD, UU, Hfl vol. 24, s. 454, vol. 29, s. 232, vol. 29, s. 224, vol. 37, s. 578, vol. 41, s. 588, vol. 45, s. 278, vol. 55, s. 101.

¹⁶ DDB/LHD, LinD, UU, Hfl vol. 43, s. 234, vol. 51, s. 220, Dödboken vol. 613, s. 628.

slutade sina dagar på fattighuset.¹⁷ Även skräddare *Johan Zettergren* hade stulit och hade alkoholproblem.¹⁸ *Petter Eriksson* var ”sjuklig” under lång tid innan han hamnade på fattighuset.¹⁹ *Johan Gustav Söderborg*, var en av drängarna vid urvalstillfället som faktiskt hade en försiktig karriär som sadelmakare men som slutade i ett utarmat tillstånd på fattighuset dit han flyttade i tidig 60-årsålder för att snart därefter dö.²⁰ Det är svårt att säga hur fattigvården såg på en dylik livshistoria. Klart är att det fanns en moralisk ton, som handlade om de *äkta* behövande, i fattigvårdsreglementets distinktion mellan fattighjon och:

... behövande deremot, hvilka egentligen icke anses som fattighjon, men likväl ej sällan äro mer beklagansvärde än desse; neml. sådane, som, med en mera vårdad uppfostran, antingen i all sin lefnad kämpat mot vidriga öden, eller från välstånd blifvit försatte i armod, och slutligen på ålderdomen sakna lifvets nödvändigaste behof,...²¹

De ”behövande” skulle få mathjälp och tillfälle till sysselsättning. Fattighuset var sålunda tillägnat de allra svåraste fallen och fattighjälp gavs också i hemmet.²² Günter Sollinger menar dock att det krävdes ”extrem fattigdom” för att få del av fattigmedlen innan socialförsäkringssystemen utvecklades. Han håller också för troligt att fattigvården hade en sådan förmedrande karaktär att många höll sig undan den.²³ I forskning kring fattigvården under 1800-talet finns dock en diskussion huruvida praktiken varit lika hård som retoriken kring fattigvården gjorde gällande.²⁴ I Göteborg blev exempelvis fattigvården i hemmet den tyngsta ekonomiska insatsen mot fattigdomen i början av 1800-talet, något som inte alls var meningen eller önskvärt enligt de ursprungliga planerna.²⁵

Som framgick i kapitel 5 identifierades genom titel eller bostad 13 fattighjon i den utökade kohorten, varav nio var fäder. Vid en djupare granskning av den sammantagna situationen i staden framträder dock fler tecken på en utsatt situation, om än i olika svårighetsgrader, för de flesta av barnfamiljerna i kohorten. Livsföringen för dessa familjer karaktäriseras i det följande som *tärande*, i meningen nedbrytande och försvagande, ofta under en längre tid. Många inom dessa familjer dog dessutom av ”tärande” sjukdom, en diagnos ställd i samtiden som visserligen i vissa avseenden kan sägas vara besläktad med den tärande livsföringen men som inte ska ses som synonym med den.

¹⁷ DDB/LHD, LinD, UU, Hfl, vol. 40, s. 438, Dödboken vol. 614, s. 69.

¹⁸ DDB/LHD, LinD, UU, Hfl, vol. 40, s. 372, vol. 43, s. 234, Dödboken, vol. 609, s. 282.

¹⁹ DDB/LHD, LinD, UU, Hfl, vol. 33, s. 478, Dödboken, vol. 612, s. 836.

²⁰ DDB/LHD, LinD, UU, Hfl, vol. 40, s. 568, vol. 44, s. 594, vol. 48, s. 622, vol. 52, s. 536, , vol. 55, s. 101, Dödboken, vol. 611, s. 560.

²¹ *Reglemente för Fattigvården i Linköpings stad* (Linköping, 1842), § 4.

²² *Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser för Östergötland för åren 1842-1847*.

²³ G. Sollinger (1985), s. 22.

²⁴ Staffan Förhammar, *Från tärande till närande: handikapputbildningens bakgrund och socialpolitiska funktion i 1800-talets Sverige* (Stockholm, 1991), s. 46.

²⁵ G. Swedner (1993), s. 41.

TECKEN PÅ EN TÄRANDE LIVSFÖRING

HÄLSA OCH MORALISK DOM

Den ovan nämnde före detta stadsfogden *Zetterström* hade som bekant pension från Frimurarna, vilken togs i anspråk av fattigvården men kvarlåtenskapen efter honom fick änkan behålla, sedan hon gjort anspråk på den. När han togs in på fattighuset var han "sjuk och huswill".²⁶ Detta förhållande framgår inte av husförhörslängden, där han skrevs på samma adress som sin hustru och hennes mor som dog på sommaren samma år av lungdot.²⁷ *Zetterström* dog 49 år gammal på hösten av en "tärande" sjukdom.²⁸ *Zetterström* delade för övrigt sin tillvaro på fattighuset med en annan kohortmedlem, som inte hade några barn, förre harmonisten *Johan Peter Hagsten*, som också dog på fattighuset samma år av "tärande" sjukdom.²⁹ Också hans pension från änke- och pupillkassan tog fattigvården i anspråk.³⁰ Pensionen räckte alltså inte till för dessa mäns försörjning och i vissa fall kunde den pensionerade få vänta på att få en plats, och därmed utbetalning, hos sin pensionskassa.³¹ De flesta hade inte någon pension överhuvudtaget men anställda i kyrkans hägn såsom kyrkvaktare, ringkarlar och kyrkstäderskor kunde exempelvis få pension på grund av "tjenstenit och torftiga omständigheter". Dessa yrkesgruppers löner var förmodligen låga, om klagomålet från en orgeltrampare som skrev om detta till sockenstämman, ska tilltros.³² Att sjukdom även föranledde tillfälliga intagningar på fattighuset framgår av ett annat fall där en dräng utanför kohorten kunde lämna fattighuset för att "såsom frisk och arbetsför sig själv försörja". Han varnades samtidigt "att icke genom lättja och liderlighet ytterligare komma fattigvården till tunga".³³ Hotet om den moraliska domen vilade ständigt över de fattiga, där alkohol förmodligen var en viktig ingrediens i de fall som fördömdes, i enlighet med nykterhetssällskapets tal om den "självförvållade" fattigdomen. Priset på brännvin hade sjunkit, konstaterade landshövdingen, efter att det varit ett tillfälligt förbud mot brännvinstillverkning under året 1832. Han såg ett samband mellan låg kostnad och ökad konsumtion.³⁴ I slutet av 1830-talet kostade en kanna brännvin på Mickaelmässomarknaden 1,6-1,8 Riksdaler Riksgäld, vilket kan jämföras med kött som kostade 2-2,5 Riksdaler per lispund.³⁵

²⁶ LiSA; Fattigvårdsstyrelsen i Linköping, protokoll 18511009, § 5; 18520326, § 6.

²⁷ LinD, Dödboken 1851, vol. C:9, s. 297, GID 333.83.31400.

²⁸ LinD, Dödboken 1851, vol. C:9, s. 300 GID 333.83.31600. Här kan ett smittförlopp misstänkas mellan de två dödsfallen inom familjen.

²⁹ LinD, Dödboken 1851, vol. C:9, s. 300 GID 333.83.31600.

³⁰ LiSA; Fattigvårdsstyrelsen i Linköping, protokoll 18511204.

³¹ Detta var fallet för *Johannes Stenqvist*, trumslagare vid Första Livgrenadjärregementet, som avsedades 1849 med "underhåll på expectance", enligt uppgift i Krigsarkivet, Stamrulla över musikkåren, Första Livgrenadjärregementet, Reg, exp, serie D II:1, dnr. 422-2009/00572.

³² Se VaLa, Sockenstämmaprotokoll LinD 18210612; 18260525, § 6 samt 18360603, § 8.

³³ LiSA; Fattigvårdsstyrelsen i Linköping, protokoll 18510522, § 4. Det gällde drängen Rehn, som ej ingår i kohorten.

³⁴ *Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser för Östergötland för åren 1827-1831*. Bihang till Riksdagens protokoll 1834.

³⁵ Priser på Mickaelmässomarknaden i Linköping, den 16 oktober 1838. *Nota bene* att priserna står i riksgäld, vilket är något lägre i kurs än riksdaler banco. 1834 var förhållandet 1 riksdaler specie (myntet) = 2 2/3 riksdaler banco (riksbankskontorets sedlar) = 4 riksdaler riksgäld (riksgäldskontorets sedlar som togs ur bruk

Särskiljandet av olika fattiga märks även i ett fall utanför kohorten där en nattväktaränka lämnades med fem minderåriga barn sedan hennes man avlidit i koppor. Änkan och barnen befanns av fattigvården vara ”i de mest ömmande omständigheter” genom makens ”hastiga och oförmodade” bortgång.³⁶ I många av kohortmännens fall var dock inte frånfallet hastigt eller oförmodat. Arbetskarlen *Sven Persson* dog i ”tärande” sjukdom vid 47 års ålder. Han hade förmodligen varit sjuk en längre tid med tanke på sjukdomens karaktär samtidigt som han som mest hade sex barn hemma att försörja några år före sin död. Det framgår att det blev allt besvärligare för familjen i början av 40-talet. En dotter föddes 1842, men dog några månader gammal av ”Slag”. Bland småbarn var slag en social indikator vid den här tiden och hade troligen i många fall att göra med bristande hygien och diarréer.³⁷ Ungefär 15 månader efter att dottern avlidit föddes deras sista son. När han var drygt ett år gammal hamnade modern på kurhuset i Vadstena för ”Sår å bröstvärtan”. Eftersom smittan uppfattades vara av ”venerisk natur” hamnade hon på avdelningen för veneriskt sjuka. Överläkaren noterade att hon blivit ”Smittad af sitt barn”. Pojken hade också lagts in för ”Sår i munnen” och ”condyloma in anus”. Överläkaren rapporterade att pojken i sin tur var ”Smittad av en Qvinna [...] som gifvit barnet di”.³⁸ Vid denna tid gick all venerisk smitta under detta namn men symptomen tyder på att det var syfilis de drabbats av.³⁹ Hur kom det sig? Det är känt att mor och barn brukade läggas in tillsammans liksom att det förekom smittspridning mellan ammor och dibarn. Kontroller av ammor på barnhus samt efter utskrivningar från kurhuset beordrades därför.⁴⁰ Att hålla sig med amma var en överklassvana i städerna. Svens hustru kan dock på grund av av sin utsatta situation ha varit tvungen att lämna bort sin son tillfälligt, till en grannfru exempelvis, för att själv kunna bidra till försörjningen. Vid den här tiden var det inte tabu att låta någon annan amma sitt barn.⁴¹ Att vara amma var ett sätt bland fattiga kvinnor att dryga ut försörjningen, vilket framgår av nedanstående annons:

1846). 1855 infördes riksdaler riksmünt, uppdelad i 100 öre. 1873 infördes kronan, uppdelad i 100 öre. Tidigare var 1 riksdaler indelad i 48 skilling, banko eller riksgäld som också hade olika inbördes värde. En kannavåt vara= 2.617 liter och ett lispund = 8.50152 kg. Se K. Andersson & H. Anderö (1997), s. 52, 82, 65 och L. O Lagerqvist och E. Nathorst-Böös (1984, upplaga 4:3), s. 16, 24.

³⁶ LiSA; LFP 18520102, § 3.

³⁷ Magdalena Bengtsson, *Det hotade barnet: Tre generationers spädbarns- och barnadödlighet i 1800-talets Linköping* (Linköping, 1996), s. 77f. Även plötslig spädbarnsdöd, stelkramp och problem i samband med avvänjning/tandsprickning är möjliga bakomliggande tillstånd.

³⁸ Landstingets arkiv i Östergötland. Lasarettet i Vadstena, Överläkaren, Journal vid Wadstena Curhus, år 1844. D1a25. Patient no 97 resp. 98. Hustru *Stina Jonsdotter* och son *Sven Peter*.

³⁹ Nils Thyresson, *Från fransoserna till Aids: Kapitel ur de veneriska sjukdomarnas historia i Sverige* (Stockholm, 1991), s. 164, 167. Gonorrhé och ulcus molle (mjuk schanker) utskiljdes inte men symptomen delades in i ”Primitiva” och ”Konsekutiva” och det var det senare som var aktuellt i det här fallet.

⁴⁰ N. Thyresson (1991), s. 81ff; Bengt I. Lindskog, ”Gångbare sjukdomar- vanliga sjukdomar i Karlskrona på 1700-talet” i Michael Helgesson och Bengt I. Lindskog, *Dessa arma uslingar: Sjuk- och fattigvård i 1700-talets Karlskrona* (Karlskrona, 2000), s. 21-23.

⁴¹ Susanna Hedenborg, ”To breastfeed another woman’s child: wet-nursing in Stockholm, 1777-1937”, *Continuity and Change*, vol. 16, No. 3 (2001), s. 399-422, s. 412f.

Ett gift fruntimmer, som nyligen genom döden mist sitt barn, och igenom affairer åstundas tjänst som amma uti någon stad eller ort i Östergötlands län och i brist på ovanstående tjänst- som huspiga...⁴²

Även smitta mellan fosterbarn och deras fosterfamiljer hade uppmärksamats. Provinsialläkaren i Trosa beskriver just hur invecklad smittcirkeln kunde vara. En arbetskarlskvinna med egna barn hade tagit emot ett fosterbarn som smittat henne och en av hennes söner. När hon kom till kurhuset fick hon veta att en tidigare amma till fosterbarnet på barnhuset i Stockholm också blivit smittad av barnet. Denna ammas egna barn blev sedan smittat och skickades till fosterhem varpå det hamnade hos system till arbetskarlskvinnan. Läkaren kommenterade:

Detta allt- kanske nog vidlyftigt- har jag dock velat anföra såsom ett bidrag till den långa, men ännu väl knappast avslutade, historien om meddelande af venerisk smitta mellan ammor och dibarn, samt för att därjämte framhålla, hvilken stor försigtighet är vid nöden att dibarns utlemnande till amning, vare sig från barnhuset eller och i ännu högre grad- från enskilda.⁴³

Den veneriska smittan skar alltså genom samhällsskikten. Det illustrerar den sociala utsattheten för dessa människor. De svåra levnadsförhållandena resulterade i hög spädbarnsdödlighet och mödrarna kunde låta sälja den överblivna mjölken till högre socialt ställda mödrar. Det blev ett sätt att klara försörjningen.

Provinsialläkaren i Linköping hade emellertid inte noterat något liknande smittillfälle, som i Trosa, året 1844.⁴⁴ Den veneriska smittan var dock allmänt utbredd bland den fattigare befolkningen vid den här tiden.⁴⁵ Även arbetskarlen *Johan Henric Petersson* i kohorten var smittad. Han kom till Vadstena lasarett för reumatism i knäet när han var 44 år men hade läkarintyg på att han var ”angripen af consecutiv Syphilis som dock ej för närvarande smittar”.⁴⁶ Hans blivande andra hustru var samtidigt intagen på kurhuset för ”dröppel”, som hon sade sig blivit smittad av två månader tidigare.⁴⁷ Ingen av dessa patienter behövde betala avgift för sina besök, vilket ytterligare påvisar deras fattiga belägenhet. Beträffande *Sven Persson*, ovan, noterades han som ”fattig” av prästen vid tiden för hustruns sjukhusvistelse. Då skulle han försörja fem barn men

⁴² LB, Adress-Kontor 18311123.

⁴³ C. A. Rosborg, Årsberättelse från Provinsialläkare, år 1860 i Trosa. Medicinalhistorisk databas, Medicinalstyrelsen, RA/420177. 03, Rapport 90/181, Diarienummer 1220/61, vol. SK:30. [<http://www.2.histstud.umu.se/dokument/provlak/1860/p8600488.htm>] Åtkomst 050119. Databasen är härefter flyttad till LiU, EP.

⁴⁴ L. Lindgren, Årsberättelse från Provinsialläkare, år 1844 i Linköping. Vård- och omsorgshistorisk databas, Medicinalstyrelsens föregångare/Sundhetskollégium, RA/420177. 03, Rapport 22/90, Diarienummer 1453/1845, vol. 14. [<http://www.2.histstud.umu.se/dokument/provlak/1844/p8440580.htm>] Åtkomst 050119. Databasen är härefter flyttad till LiU, EP.

⁴⁵ Se Anna Lundberg, *Care and Coercion: Medical Knowledge, Social Policy and Patients with Venereal Disease in Sweden 1785-1903*. (Umeå, 1999).

⁴⁶ Landstingsarkivet i Östergötland, Lasarettet i Vadstena, år 1846, patientjournal, no 129.

⁴⁷ Landstingsarkivet i Östergötland, Länslasarettet i Vadstena, Vadstena kurhus, överläkarens arkiv, år 1846, patient no 125, Anna Greta Sandberg. Dröppel var en benämning på gonorré, som alltså ännu inte särskiljdes från syfilis-venerisk sjukdom.

den äldste sonen flyttade hemifrån som femtonåring när modern blev sjuk och den nyfödda sonen, som lades in samtidigt, dog året efter, i slag precis som sin syster.⁴⁸ Persson slutade sina dagar som fattighjon.⁴⁹

EN INBLICK I HEMMET

Det var när *Johan Henric Petterson* var nybliven änklings som han togs in på kurhuset. Hans första hustru hade avlidit i barnsäng och lämnat honom med en nyfödd och en tvååring. Han gifte strax om sig och fick ett barn till. Han var då gårdsägare och försörjde sig som extra vaktkarl.⁵⁰ Deras gemensamma son dog i slag men några år senare fick de ytterligare ett barn. Fadern försörjde sig nu som arbetskarl. Det var också nu som hustruns syster, beskrivet i kapitel 6, flyttade in.⁵¹ Kanske behövde hon hjälpa till i hemmet, för innan Petterson dog 50 år gammal i "tärande" sjukdom var han "vanför" och hade tidigare varit försvarslös. Han dog bara några dagar innan ännu en son föddes. Några månader senare avled deras näst yngsta barn, tre år gammalt i slag.⁵² Det är inte svårt att förstå att svårigheten att hålla barnen vid liv hade med den utsatta belägenheten att göra. En bouppteckning efter makens död visar på deras levnadsstandard och ger samtidigt en inblick i armodet i deras boning strax efter hans död. Några kontanta medel fanns inte i hemmet: till köket hörde några kopparsaker; en kaffepanna, en mindre skaftpanna samt en kruka med lock. Där fanns också en del järnsaker: en gryta med lock, en stekpanna, en brandring, en eldtång, två par knivar, ett rivjärn, en tratt, ett stop, ett halvstop samt en ljusplåt att sätta på väggen. Dessutom fanns diverse glas, porslin samt stenkärl. Ett mindre bord med fyra stolar samt en byrå, två gamla skåp, två kistor och ett skrin hörde också till bohaget. Maken och hustrun, och kanske minstingen, sov förmodligen i den brunmålade utdragssängen, troligen med en långdyna i samt en kudde, blångarnslakan och ett gammalt sängtäck. Det fanns även två halmmadrasser som eventuellt de äldre barnen fick sova på samt en barnvagg. Hustrun hade en vävstol med tillbehör samt en spinnrock. Till hemmet hörde även en köttbalja, en bykbalja, två såar, två ämbar för vattenanskaffning eller liknande. Ett gammalt svinkar talar för att de någon gång hade hållit sig med hushållsgris. Att de dessutom hade två gamla vagnar, en gammal släde och ett par enbetskällkar tyder på att de också haft en häst. Kanske var djurhållningen från tiden då Pettersson varit gårdsägare. Hur som helst innehöll bohaget endast livets absoluta nödtröft och när dess värde räknats samman uppgick det till drygt 36 riksdaler, vilket skulle ha räckt till knappt två tunnors strömning.⁵³ Nu skulle dock begravnings- och bouppteckningsavgifter, "De fattiges

⁴⁸ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 37, s. 348; Dödboken 1845, vol. 607, s. 788.

⁴⁹ DDB/LHD, UU, LinD, hfl vol. 44, s. 528.

⁵⁰ DDB/LHD, UU, LinD, hfl vol. 41, s. 206; Dödboken 1846, s. 609, s. 248; Vigselsboken 1847, vol. 5090, s. 185; Födelseboken 1847, vol. 309, s. 28.

⁵¹ DDB/LHD, UU, LinD, hfl vol. 41, s. 512; Födelseboken 1849, vol. 309, s. 51; Dödboken 1847, vol. 609, s. 264.

⁵² DDB/LHD, UU, LinD, hfl vol. 45, s. 486; Dödboken 1852, vol. 609, s. 311; Födelseboken 1852, vol. 310, s. 20; Dödboken 1853, vol. 609, s. 314.

⁵³ Se I. Artaeus (1992), s. 138, not 347. Penninguppgiften är från år 1840.

andel”, en hyresskuld till gårdsägaren samt en personlig skuld betalas och efter det stod änkan och de fyra barnen på cirka fem riksdaler minus i kassan.⁵⁴

Petterssons hem skiljde sig inte nämnvärt från förra vaktkarlen *Anders Olofssons* hem. Han avled i bräck, 46 år gammal och lämnade då hustrun med en treårig son. Olofsson var till en början gift dräng men blev extra vaktkarl för att sedan lyckas bli ordinarie vaktknekt vid det nybyggda länsfängelset. Två år före sin död flyttade han dit medan hustrun och sonen bodde på en annan adress i staden. Han var en av de sju vaktknektar som anställdes när det nya fängelset slog upp portarna. Arbetet innebar att ha nästintill ständig jour på plats och Olofsson fick sannolikt tillbringa sina sista två år i livet till största delen skild från sin familj. Arbetsförhållandena har tidigare liknats vid internernas inlåsta situation.⁵⁵ Flera av arbetskamraterna stannade trots allt länge på sin plats, fastän ett dylikt arbete sannolikt inte heller var tänkt att försörja en familj på utan snarare var patriarkalt uppbyggt. Lönen skulle i alla fall vara så pass stor att ”dugliga personer” kunde anställas utan risk att de gjorde avsteg från lagen.⁵⁶ Dessutom fick vaktarna del av försäljningen av fångarnas produktion (som kunde påminna om fattighjonens arbete), men för Olofsson själv var den obetydlig eftersom där inte hölls några straffarbetsfångar just då. En slags bonus betalades också ut en gång per år.⁵⁷ I rättegångsprotokoll har dock framgått att vaktkarlar trots dessa föresatser kunde bli inblandade i oegentligheter tillsammans med fångarna. Fångvaktarna kunde till exempel mot ersättning smuggla in sprit eller agera som ombud, något som sannolikt var frestande om inte lönen kändes tillräcklig.⁵⁸

Till skillnad från Pettersson hade familjen Olofsson i alla fall en tavla samt ett väggur att dekorera hemmet med. Några verktyg kan också noteras såsom yxor, hammare med tång, borr och sågar samt andra redskap, däribland en hållhake för timmer och en lie för att sköta den ”ängshump” som de ägde i Askeby där han bott som barn.⁵⁹ Värdet av en bit egen jord ska inte underskattas.⁶⁰ Hemmets bohag tillsammans med Olofssons gångkläder hade ett ungefärligt värde av 27 riksdaler, det vill säga ett än lägre värde än Petterssons men ängshumpen var värd cirka 66 riksdaler, vilket gjorde att tillgångarna uppgick till drygt 94 riksdaler. Det fanns skulder i hemmet som säger en del om hur hushållskassan såg ut. Olofsson hade personliga skulder till en dejkarl på Ryds säteri samt till en skraddare för hushyra samt till handelsman Kullgren i staden, utöver kronoutsylder, begravnings- och bouppteckningskostnader och dylikt. Det blev cirka 72 riksdaler kvar i boet för änkan och hennes son, vilket kan betraktas som påvert, även om det var bättre än Petterssons.⁶¹ 20 år efter makens bortgång togs änkan in på Mörnerska stiftelsen där hon stannade tills hon dog i lunginflammation fyra år sena-

⁵⁴ VaLa, Bouppteckning, vol. B 66, s. 53, 18521207. Änkans namn är Anna Greta Sandberg. Ett par oläsliga uppgifter samt makens gång- och linnekläder ingår också i bouppteckningen men nämns ej i texten ovan.

⁵⁵ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 33, s. 50; vol. 38, s. 130; vol. 44, s. 344; vol. 41, s. 654; Dödboken, 1848, vol. 609, s. 266; H. Blomqvist, D. Waldetoft (1997), s. 164f.

⁵⁶ H. Blomqvist, D. Waldetoft (1997), citat s. 174 (citerat efter författarnas citat ur ÖC), s. 177.

⁵⁷ H. Blomqvist, D. Waldetoft (1997), s. 88, 177f.

⁵⁸ Ove Hassler, *Narcissen på Stångån: Brott och romantik i Linköping för 150 år sen* (Linköping, 1978), s. 10-11.

⁵⁹ Se t. ex. DDB/LHD, UU, Askeby hfl, 92, s. 173; vol. 4, s. 134; vol. 93, s. 297. En ängshump är en otillgänglig bit åkermark.

⁶⁰ Ivan Svanström, *Torparna* (Stockholm, 1975), s. 19, 120ff.

⁶¹ Landsarkivet i Vadstena, Bouppteckning, vol. BI 62, s. 6, 18480321. Änkans namn är Maria Samuelsdotter.

re.⁶² Sonen dog dagen före sin mor, även han i lunginflammation, och stod då skriven som före detta dräng redan vid 27 års ålder.⁶³ Den lilla skärv som fanns i dödsboet efter Olofsson hade sannolikt brukats för länge sedan.

Kvaliteten på *Petterssons och Olofssons* bohag skiljde sig inte nämnvärt från hjonens kvarlåtenskaper på fattighuset. Det förekom till och med att dessa ibland ägde lite finare ägodelar som till exempel en silkessjal, en spegel, en fjäderbolster eller klädda stolar.⁶⁴ Det var också möjligt att så att säga inteckna sig hos fattigvården, genom att lämna sina ägodelar dit medan personen var i livet. Det önskade nämligen en daglönare göra mot att han fick bo kvar med fattighjälpen i den delen av fastigheten som han tänkte skänka fattigvården. För detta ville han också få hjälp av fattigvården med sina krono- och stadsutskylder. Fattigvården lovade undersöka saken, särskilt med tanke på att han förmodligen tids nog skulle bli föremål för fattigvårdens insatser.⁶⁵ Av detta går det att utläsa en viss ekonomisk rationalitet men även godtycklighet i fattigvårdens överväganden vilket ställer familjer som Pettersons, som inte var fattighjon men egentligen tycks ha varit kvalificerade, i en särskild dager med hänsyn till att många i det lägsta socialskiktet inte ens hade tillgångar värda att göra en bouppteckning för.⁶⁶ Ofta var nog skulderna så pass höga att det inte var ekonomiskt försvarbart att utföra en bouppteckning, i och med att arvodet togs ut i procent av tillgångarna. Samtidigt kunde förstås fattigvården inte välja och vraka bland sina fattighjon hur som helst. Kostnaderna skulle till sist ändå drabba dem. I utblottade fall fick fattigvården gå in och täcka begravningskostnaderna vilket de gjorde för exempelvis slottsklockare *Olof Dahl*.⁶⁷

”SJÄLFFÖRVÅLLAD” FATTIGDOM OCH ARBETSFÖRMÅGA

Dessutom kom kvarlåtenskaperna efter de fattiga på fattighuset andra fattiga till del. Så fick till exempel *Zettergrens* utauktionerade dotter ett par kängor samt ”något klädesplagg” från ”inrättningens förråd”.⁶⁸ Hennes far, skräddaremästare *Johan Zettergren* som dog i rännstenen, skapade stora bekymmer för fattigvården i staden. Hela familjen blev en följetong i fattigvårdens protokoll under många år och bildar ett paradexempel

⁶² DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 57, s. 176; vol. 61, s. 178; Dödboken 1872, vol. 612, s. 920.

⁶³ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 57, s. 293; vol. 61, s. 285; Dödboken 1872, vol. 612, s. 920. Det är oklart var han bodde eftersom systemet med bostadsangivelse i kyrkböckerna kollapsat i slutet av 1800-talet men grannarna på husförhörssidan tyder på att det är fattighuset eller annan inrättning då de flesta står som före detta yrkesarbetande. Han hade sannolikt någon mer dödsorsak som är otydbar.

⁶⁴ Se LiSA, Fattigvårdsstyrelsen, Diverse äldre handlingar DV, vol. 6. 1850-1855. Anteckning över fattighjonens tillhörigheter. Exemplet är hämtat från Christina Liljedahl, ej ingående i kohorten.

⁶⁵ LiSA; Fattigvårdsdirektionen i Linköping, protokoll 18211124, § 2. Daglönnaren hette Jonas Carlsson och ingår ej i kohorten.

⁶⁶ I. Artaeus (1992), s. 138. Bouppteckningar från endast fyra medlemmar av den *primära* kohorten, samt från en hustru, har återfunnits. Det bör sägas att det inte var fattigvården som lät göra bouppteckningar.

⁶⁷ LiSA, Fattigvårdsstyrelsen i Linköping protokoll, 18511009, § 4. *Dahl* var förvisso fattighjon vid den här tiden, se DDB/LHD, UU, LinD, Dödboken 1851, vol. 609, s. 299. Fattigvården lämnade understöd till hans likkista och begravningskostnad. Se även arbetskarl Anders Olofsson, som dock ej tillhör kohorten, 18510731, § 2.

⁶⁸ LiSA, Fattigvårdsstyrelsens protokoll, 18510814, § 5 och 18511009, § 4. Se även ofärdiga änkan Pettersson (ingår ej i kohorten) som också fick ”något klädesplagg af de i förrådet befintliga klädespersedlar”, 18510313, § 4.

på vad fattigvården faktiskt befarade i sin noggranna syning av inflyttningar.⁶⁹ Samtidigt visar fallet den svårighet som var behäftad med att bedöma inflyttares framtida liv i staden i och med den tunna skiljelinje som rådde mellan att gå under eller överleva, en risk som inte heller personer i det sociala mellanskiktet såsom hantverksmästare gick fria från. Hantverkarmästarnas, och särskilt skraddarnas, svåra situation i Stockholm vid sekelskiftet 1800 har exempelvis lyfts fram av Brita Zacke.⁷⁰ Fattigvården hade som bekant ombud i varje kvarter som skulle anmäla fattigvårdsbehoven och även förvalta understödet åt personer som fick tillfällig hjälp i hemmet. Garvaren *Sundberg* var kvartersombud och satt att förvalta de två Riksdaler banko som Zettergrens änka skulle få i tillfälligt understöd julen året efter makens död.⁷¹ Här fanns alltså två hantverksmästare i kohorten, men på var sida fattigskranket. Hur kunde det ske?

Det hade börjat till synes bra för Zettergren som snart etablerade sig med sin familj i staden efter att han flyttat in 1825. Året därpå annonserade han i tidningen att han startat sin skradderiverksamhet:

Jag undertecknad får den äran gifwa stadens resp. innewånare tillkänna, att jag flyttat till afl. Gördelmakaren Örbergs gård wid torget. Linköping den 3 oct 1826.

J. Zettergren

Skräddare-Mästare⁷²

Redan året därpå ströks han dock ur borgerskapet i staden för att han begått ”tjuvnadsbrott”.⁷³ Under 1830-talet var han sedan verksam som skraddare och hade gesäller och lärlingar i sin verkstad, nu i Tannefors kvarteret, nr 22.⁷⁴ Han hade dock fuskat och hyst en gesäll utan att anmäla detta till magistraten varför han fick böta.⁷⁵ 1835 fick han enskild absolution av prästen för brott mot sjunde budet, det vill säga stöld.⁷⁶ Redan året efter, när han var blott 35 år skrevs han som före detta skraddare. Då hade han sex barn att försörja.⁷⁷ Han blev tagen för försvarslöshet samma år men gavs en chans till försörjning av fattigvården, vilket togs upp i kapitel 4. Efter denna tid kom han dock aldrig mer att arbeta som skraddare, eller i något annat yrke heller, enligt vad prästen kände till. Zettergren blev vid 43 års ålder sedermera ånyo tagen för försvarslöshet i början av år 1844. Han dömdes då att böta en riksdaler och 16 skilling banko,

⁶⁹ Alla turer kring familjen redovisas inte här och samtliga protokoll har heller inte gått igenom.

⁷⁰ B. Zacke (1995), s. 63ff.; se även U. Drugge (2007), s. 79f., där han redovisar ett skraddarfall i det senare 1800-talets Sundsvall där fattigvårdens protokoll röjer ett ärende som i påfallande grad påminner om Zettergrens.

⁷¹ LiSA, Fattigvårdsstyrelsens protokoll 18511218, § 3 samt 1852 0102, § 2.

⁷² LB 18261007.

⁷³ VaLa, Linköpings Rådhusrätt och magistrats arkiv, Förteckning öfwer Borgerskapet uti Linköpings stad, DIX, vol. 4, Borgarelängder mm, 1826, 6 mars.

⁷⁴ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 31, s. 146.

⁷⁵ LiU, EP, Databas, Saköreslängd. Domdatum 18320528. Arkivsignum AI:135.

⁷⁶ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 34, s. 134.

⁷⁷ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 36, s. 134.

eftersom han aldrig infann sig på magistratens kallelse.⁷⁸ Han blev också satt i kronohäktet för försvarslöshet ytterligare två gånger samma år.⁷⁹

1842 gav fattigvården honom ett tillfälligt understöd på fem riksdaler banko.⁸⁰ Problemen för familjen fortsatte dock att hopa sig och 1844 beslutade fattigvården att anmäla den Zettermanska familjens ”tillstånd” till magistraten. Familjen tvångsintogs sedermera på fattighusets arbetsinrättning i staden.⁸¹ Zettermgren avvek emellertid därifrån olovligt.⁸² Ett par år innan sin död begick han en stöld av 32 skilling banko, för vilket han fick plikta två riksdaler och 32 skilling banko eller gå i fängelse i sex dagar på vatten och bröd. Han hade inte medel att betala böterna utan satt av straffet.⁸³ Som jämförelse kan nämnas att ett timmerkarlsdagsverke i staden år 1841 betalades med 24 skilling och ett arbetskarlsdagsverke med drygt 18 skilling.⁸⁴

Även *Johan Tollsten* blev frihetsberövad vid ett par tillfällen för försvarslöshet. Han hade tidigare försörjt sig som fånggevaldiger men nu blev alltså rollerna ombytta, något som ytterligare påminner om de porösa sociala murarna.⁸⁵ Hans yrkesbana hade slutat redan vid 37 års ålder då han hade fem döttrar att försörja. Han blev, tillsammans med flertalet pigor, kallad av stadsfiskalen för att redogöra för ”med hvad rättighet de här i Staden vistades”. Han inställde sig inte och fick då böta.⁸⁶ Han drog även på sig skattskulder i början av 1840-talet.⁸⁷ 45 år gammal dog han i ”tärande” sjukdom.⁸⁸ Det finns även grövre fall av brottslighet inom kohorten. Den före detta trumslagaren *Johannes Stenqvist* hade visserligen pension från regementet men begick flera stölder av ”varor och persedlar” i staden, vilket renderade i ett års straffarbete på Långholmens fängelse. Särskilt ingående omnämns i rannsaktionsprotokollet en ”brukspiska”⁸⁹ som Stenqvist stulit där han arbetade och som återfanns hemma hos honom. Han skulle böta det tredubbla värdet av stölden: 33 riksdaler och 24 skilling banco, vilket han inte förmodade göra. I stället fick han först sitta av böterna på Linköpings kronohäkte i 10 dagar på vatten och bröd innan han skickades vidare för ett års straffarbete. Han dog i vattusot på Långholmen bara några dagar innan han skulle frisläppas, 56 år gammal.

⁷⁸ LiU, EP, Databas över Saköreslängder Linköpings Rådstufwurrätt, Domdatum 18440117, Arkivsignum AI:147.

⁷⁹ LiU, EP, Databas över fångrullor, Linköpings Kronohäkte, Datum 18440429: VaLa, DIIIaa:5 samt DII-Ia:80, frisläppt 7 september.

⁸⁰ LiSA; Fattigvårdsdirektionen i Linköping, protokoll 18420923, § 3.

⁸¹ LiSA; Fattigvårdsstyrelsen i Linköping, protokoll 18440321, § 6 samt 18460129, § 2.

⁸² LiSA; Fattigvårdsstyrelsen i Linköping, protokoll 18470724, § 5.

⁸³ LiU, EP, Databas över fångrullor, Linköpings Kronohäkte, datum 18490918: VaLa, DIIIaa: 89.

⁸⁴ ÖC 18410428.

⁸⁵ LiU, EP, Databas över fångrullor, Linköpings Kronohäkte: VaLa, DIIIaa: 78 resp. 76. En fånggevaldiger arbetade som fångvaktare.

⁸⁶ LiU, EP, Databas över Saköreslängder Linköpings Rådstufwurrätt, Domdatum 18430119, Arkivsignum AI:146.

⁸⁷ LiU, EP, Databas över Saköreslängder Linköpings Rådstufwurrätt, Domdatum 18430213, Arkivsignum AI: 146 resp. 18430424, Arkivsignum AI: 146. Det är oklart vilka utskylder (avgifter) det rör sig om.

⁸⁸ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 37, s. 372 och Dödboken 1845, vol. 607, s. 791.

⁸⁹ Det var ett cirka 50 cm långt verktyg för att bereda murbruk, liknande en kniv. Se SAOB, elektronisk version [<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>] åtkomst 091031.

Det var första stölden han straffats för, men han hade suttit av ett bötesstraff på kronohäktet ett tiotal år tidigare.⁹⁰

Försvarslösheten drabbade flera av männen i kohorten. Betjänten *Johan Edoffs* yrkeskarriär slutade vid 44 års ålder med två barn alltjämt kvar hemma. I femtioårsåldern finns en notering om försvarslöshet. När han blev 65 år flyttade han till fattighuset där han bodde ända tills han dog 86 år gammal.⁹¹ Arbetskarlen *Petter Pettersson*, som enligt prästen söp, var även han försvarslös från och med femtioårsåldern ända tills han 65 år gammal flyttade till fattighuset. Han fick bo där i närmare 20 år tills han dog, 83 år gammal.⁹² Arbetskarlen *Petter Eriksson* var "sjuklig" redan vid 30 års ålder och fortfor vara det resten av livet. Han hade som mest fem barn hemma att försörja.⁹³ Prästen noterade honom som oförmögen att betala skatt.⁹⁴ Han slutade som arbetskarl i femtioårsåldern och hamnade till slut på fattighuset när han var 64 år. Där stannade han tills han avled av "allmän svaghet" vid 70 års ålder.⁹⁵ Några exempel i den primära kohorten går alltså att finna på riktigt långa liv fastän de var kantade av sjukdom och fattigdom. Bland dessa mer eller mindre medellösa kohortmedlemmar syns flera som levt en längre eller kortare tid av sitt liv i vanförhet eller sjukdom. Så var även fallet med drängen *Anders Gustaf Andersson* som dragits med ett handikapp ända sedan han flyttade till sin farbrors gård i staden. Han skrevs "ur mantal" när han hade två minderåriga barn. Makarna hade mist två av barnen tidigare. Anders dog i "tärande" sjukdom vid 56 års ålder.⁹⁶

Anders Ström försörjde sig som extra vaktknekt på slottet och senare som dräng. När han blev änklings i början av 1840-talet, då hustrun dog i tärande sjukdom, blev han ensam med sin 13-åriga dotter som visserligen hade tillsyn då hon gick på "Flickskolan".⁹⁷ Skolan torde ha varit den "välgörande inrättning" för fattiga flickor som med start 1831 höll undervisning av ett 40-tal flickor i kristendom och slöjd och som finansierades med allmänna gåvor och bidrag.⁹⁸ Syftet var att "dana duglige och kunnige tjenstehjon".⁹⁹ Det är sedan tidigare noterat att ensamstående män hade svårare att

⁹⁰ Liu, EP, Databas över fångrullor, Linköpings Kronohäkte: VaLa, DIIIaa:100; VaLa, DIIIaa:80; DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 52, s. 458 och Dödboken 1858, vol. 610, s. 412; VaLa, Valkebo häradsarkiv, AI, vol. 81, protokoll 3 november 1857.

⁹¹ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 48, s. 542; vol. 60, s. 262; vol. 60, s. 104. Dödboken 1888, vol. 614, s. 168.

⁹² DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 46, s. 86; vol. 47, s. 606; 51, s. 550; vol. 51, s. 576; vol. 55, s. 245; vol. 60, s. 269; Dödboken 1885, vol. 614, s. 101.

⁹³ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 29, s. 404; vol. 33, s. 478; vol. 33, s. 482; vol. 37, s. 584; vol. 41, s. 584;

⁹⁴ Prästen har här, som hos många av de andra, noterat "U.M. enl. attest". Det tolkas här som förkortning för "ur mantal". Det förekommer här ofta ihop med en anmärkning om vanförhet. Se diskussion på Anbytarforum, [<http://aforum.genealogi.se/discus/messages/3539/6251.html>]; [<http://aforum.genealogi.se/discus/messages/1063/39356.html>];

[<http://aforum.genealogi.se/discus/messages/268/40707.html>] åtkomst 091031.

⁹⁵ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 54, s. 504; vol. 45, s. 320; vol. 49, s. 454; vol. 49, s. 366; vol. 49, s. 306; vol. 60, s. 103, Dödboken 1870, vol. 612, s. 836. I mantalslängden stod han skriven som "vanför" när han var 50 år. Men det tycks som han då betalade skatt. VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151.

⁹⁶ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 34, s. 94; vol. 38, s. 128; vol. 42, s. 136; vol. 46, s. 140; vol. 50, s. 112; Dödboken 1858, vol. 610, s. 414.

⁹⁷ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 31, s. 242; vol. 37, s. 240; Dödboken 1843, vol. 607, s. 768.

⁹⁸ LB 18311019.

⁹⁹ *Landshövdingen i Östergötland femårsberättelser för åren 1832-1836*, Bihang till Riks-ståndens protokoll, s. 15-16.

klara sig och sina barn än kvinnor i motsvarande situation.¹⁰⁰ Anders Ström gifte dock om sig året efter. Den nya hustrun hade med sig ett barn från ett tidigare förhållande. Från och med nu hade Ström en anmärkning i husförhörlängden om att vara tagen ”ur mantal”. I mantalslängden finns en notering om att han var ”vanför” när han var 49 år.¹⁰¹ Han blev likväl så småningom gårdsägare i 2/9 av gården Sankt Lars 56 under den här tiden och kom att sluta såsom ”nålstolskramhandlare”. Hans andra hustru dog i magplågor 1857 och han hann gifta sig en tredje gång några år innan han dog i magkräfta 64 år gammal.¹⁰² Drängen *Magnus Persson* var också ”vanför” i 50-årsaldern.¹⁰³ Det kan i sammanhanget även nämnas att drängen *Sven Jonsson*, som var ogift, också var ”vanför”, enligt mantalslängden år 1850 och skrevs ”ur mantal” i husförhörlängden under en längre tid.¹⁰⁴

Johan Petterson är ytterligare ett exempel på en far som föll ifrån tidigt och lämnade efter sig minderåriga barn, förutom änkan. Petterson var murarlärling och dräng när han dog 41 år gammal. Då hade han tre minderåriga barn, varav det sista föddes fem månader efter att han dött. Det är inte känt vad han dog av men han var till synes yrkesaktiv fram tills han dog.¹⁰⁵

Vad som kan utläsas från dessa fall, direkt eller indirekt, är en vikande arbets- och försörjningsförmåga som börjar framträda någon gång vid 40-50 års ålder, vilket också var en tendens uppmärksammas i stadens inflyttningsbestämmelser. I dessa skulle som bekant arbetsförmågan prövas individuellt hos personer över 40 år, enligt 1800-talets tidiga regler och sedermera enligt 1842 års reviderade regler, hos personer över 50 år. Sammanlagt hade 23 av de 37 kvarboende fäderna antingen avlidit eller slutat att arbeta formellt innan 60 års ålder.¹⁰⁶ De flesta var arbetsoförmögna vid 50 års ålder eller

¹⁰⁰ B. Losman (1986), s. 175.

¹⁰¹ DDB/LHD, UU, LinD, hfl vol. 39, s. 362; vol. 43, s. 394; vol. 43, s. 592; vol. 50, s. 70. Prästen har noterat ”U.M. enl. attest”. VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151.

¹⁰² DDB/LHD, UU, LinD, hfl vol. 43, s. 394; vol. 43, s. 592; vol. 47, s. 380; vol. 46, s. 86; vol. 50, s. 418; vol. 50, s. 70; vol. 54, s. 179; vol. Dödboken 1864, vol. 611, s. 640; Dödboken 1857, vol. 609, s. 369. Prästen har noterat ”U.M. enl. attest”. Enligt SAOB, elektronisk version [<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>] är ”nål-stol” en stol eller pall som månglerskorna/månglarna placerade sina kramvaror, såsom nålar och handarbeten m.m., på. Åtkomst 090206.

¹⁰³ Prästen har skrivit ”u.m enl. attest” under en längre tid. Se t. ex. DDB/LHD, UU, LinD, hfl vol 52, s. 322; VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151.

¹⁰⁴ Prästen har skrivit ”u.m enl. attest” under en längre tid. Se t. ex. DDB/LHD, UU, LinD, hfl vol. 42, s. 428; VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151.

¹⁰⁵ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. Vol. 40, s. 530; Uppgiften i ÖC, 18420813, att rödsot, dvs. dysenteri, ”grasserar i socknarna” och det faktum att en granne till Petterson dog ett halvår senare i rödsot, gör att denna sjukdom skulle kunna misstänkas. Angående grannen, en änkefru och kaptenska, se DDB/LHD, UU, LinD, Dödboken 1842, vol. 607, s. 761; Födelseboken 1842, vol. 307, s. 401.

¹⁰⁶ Det gäller *Sven Persson, Peter Persson, Johan Tollsten, Johan Henrik Petterson, Lars Petter Zetterström, Johannes Stenqvist, Johannes Hallgren, Carl Fredric Persson, Johannes Månsson, Olof Dahl, Johan Edoff, Anders Gustaf Lindmark, Lars Rylander, Anders Andersson, Johan Petterson, Anders Ström, Anders Olofsson, Johan Zettergren, Hans Peter Söderberg, Johan Gustaf Bergstedt, Johan Berggren, Peter Petterson Ahl, Anders Peter Örtegren*. Av dessa var Johan Zettergren, Hans Peter Söderberg och Johan Gustaf Bergstedt mästare. Det är svårt att exakt avgöra tiden när de blev före detta yrkesverksamma permanent då husförhörlängden spänner över fem år. I Anders Ströms fall blev han gårdsägare efter att han skrivits som före detta men eftersom hans hustru skridit in som försörjare av familjen, vilket beskrivs nedan, räknas han hit.

tidigare. Det fanns egentligen ingen övre gräns för när plikten att betala mantalspenning skulle upphöra men seden var sedan gammalt 63 år då arbetsförmågan ansågs svikta. 1857 reglerades åldersgränsen till 60 år, något som snart därefter revs upp och åldersgränsen togs bort helt och hållet.¹⁰⁷ I drygt hälften av de 37 kvarboende barnfamiljerna avled någon av makarna medan barnen var under 15 år. Fäderna avled i 15 familjer, mödrarna i fyra, och i två av dessa gick båda föräldrarna bort.¹⁰⁸

Utöver de 15 fäder som dog medan de hade minderåriga barn hemma hade fem fäder formellt slutat arbeta medan barnen fortfarande skulle försörjas. Med tanke på att många av barnen dessutom bodde kvar hemma när de var över 15 år måste läget ha varit ännu svårare för många av familjerna. För att återknytta till kapitel 6 är det svårt att veta i vilken grad de inneboende vuxna barnen och andra anförvanter bidrog till hushållskassan. I några fall var svärmödrarna fattighjon. Det kan åtminstone konstateras att i många fall togs släkt och familj emot av hushållsföreståndare som var mitt uppe i, eller skulle komma att hamna i, en mycket ansträngd försörjningssituation.

Dessa män i kohorten hade visserligen lyckats få ett arbete och bli insläppta i staden. De stannade kvar och bildade familj på eget bevåg men fick svårt att klara av att arbeta och försörja sig och sin familj fullt ut och genom hela livet. På så vis hängde det intimt samman med *staden* som ännu inte var redo för arbetsfolkets familjer. De som inte klarade att arbeta blev i praktiken utan försvar om de inte kom under fattigvårdens husbondebekydd. Något försäkringssystem mot minskad arbetsförmåga fanns, för de flesta, inte än.¹⁰⁹ Det är samtidigt möjligt att det, som Edgren tänker sig, var enklare att klara sig undan som försvarslös i staden än på landsbygden.¹¹⁰ Det kan alltså inte utslutas att några av fäderna i kohorten medvetet höll sig undan försvar. Den ”tärande” sjukdomen var likväl betydelsefull i det här scenariot och kan, med vetskap om de diagnoser som kan tänkas ligga bakom, ändå ses som en samlingsbeteckning på den utslitande och nedbrytande livsföringen. Den fick rimligen större konsekvenser när en stor familj skulle försörjas på en sviktande dränglön eller motsvarande jämfört med ensamstående. Elisabeth Englund har på samma vis särskilt noterat hur medelålders familjeförsörjare tvingats uppsöka fattigvården på landsbygden i Skellefteå församling. Också hon ser detta som en särskilt svår period i livet.¹¹¹ Kohortfamiljerna kom således in i en ”fattigdomscykel” som Gaunt förvisso beskriver som ett egentligen internationellt storstadsproblem.¹¹² I 1800-talets Moskva och S:t Petersburg, där situationen var speciell eftersom inflyttarna tidigare varit livegna på landsbygden, kan en liknande

¹⁰⁷ G. Lext (1979), s. 46.

¹⁰⁸ DDB/LHD, UU, LinD, hfl och dödböcker. Ålder är beräknad utifrån kalenderår, dvs. inga månader är inkluderade. Barn som fyllt, eller skulle fylla 15 det år föräldern avlidit har inte inkluderats. Familjen är räknad utifrån varje gift kvarboende *man* i den utökade kohorten som hade barn, dvs. oaktat om det är första giftermålet eller ej. Alla hustrurs eventuella frånfälle medan barnen är små har således inkluderats så länge de varit gifta med kohortfadern eller varit änkor (och ej omgifta med annan man) till kohortfadern. Styvbarn till kohortfadern har räknats. Moderlösa barn har räknats även om fadern sedan som änking gift om sig. Det innebär att ”samma” familj kan ha drabbats av moderlösa barn mer än en gång. En mor, *Samuel Färdigs* hustru, ska ha avlidit innan hon flyttade till staden men räknas ändå in eftersom barnen var moderlösa i staden.

¹⁰⁹ Pension för statligt anställda utvecklades under 1800-talet och under 1860-70-talen uppkom ”[u]nderstödkasserörelsen”. Det var ett löst sammanhållet underifråninitiativ men en möjlighet att tillgodose några av de allra mest nödgande behoven hos framför allt stadsborna. Se G. Sollinger (1985), s. 22-23.

¹¹⁰ M. Edgren (1994), s. 64, 114.

¹¹¹ E. Englund (2005).

¹¹² D. Gaunt (1983), s. 298.

utslagningsprocess märkas bland de inflyttade familjerna i städerna. Att skaffa barn blev början till ett liv i misär.¹¹³ Det är förvisso fastslaget sedan tidigare att dödligheten i Linköping antagit storstadsproportioner, om än med de ensamstående männen som allra värst drabbade. Sam Willner har studerat andelen formellt fattiga, det vill säga befriade eller avkortade, i mantalslängden år 1850 för Linköping och konstaterar att även i det avseendet var de ogifta männen, inklusive änklingar, värre drabbade och hade en högre fattigdomskvot än de gifta. Talen var dock relativt små. Bland männen 50 år och uppåt var andelen fattiga gifta män 21,5 procent mot 39,7 procent ogifta, baserat på 35 gifta och 27 ogifta. Här kan selektion spela in men Willner är heller inte främmande för att även äktenskapet som sådant kan ha varit välgörande för de ekonomiska resurserna.¹¹⁴ I hans studie framgår emellertid vare sig männens föräldrastatus, åldersspridning eller socialgrupp i jämförelsen. Bland de ogifta kan det också gömma sig före detta familjeförsörjare, men här är inte meningen att ställa civilståndsgrupperna mot varandra då det snarare handlar om att lyfta fram situationen för den smått växande gruppen barnfamiljer i den förindustriella staden.

Det var alltså män och familjer likt de ovan beskrivna som fattigvården i staden tvungits hantera i en allt ökande grad med den delikata uppgiften att sälla bland de presumtiva understödstagarna och där ”själförvållad” fattigdom, arbetsförmåga och arbetsvilja blev ostadiga bedömningsparametrar. Bedömdes det finnas arbetsförmåga sattes de på arbetshuset, det vill säga fattighusets egen arbetsavdelning, dit tillsyningsmännen efter 1846 med större rätt än tidigare kunde skicka tiggare och andra som misskött sig och sätta dem att spinna tåggarn och blångarn, vars kvantiteter bokfördes dagligen.¹¹⁵ Svårare försvarslöshetsfall kunde hamna på ”Länets Arbets- och Corrections-hus” som var inrymt i gården Tannefors 17. Här hamnade drängen *Carl Fredric Persson* tillsammans med hela sin familj några år efter inflyttningen till staden 1844. Han avled där inom ett år i bröstsjukdom 46 år gammal.¹¹⁶ Persson kom dit 1847 efter att institutionaliseringen av försvarslösa begränsats till att gälla arbetslösa med ett kriminellt förflutet, ett förhållande som i Perssons fall dock inte framgår av prästens notering. Invånarna i staden kunde beställa att få arbete utfört av dessa intagna. Det kunde handla om ”... Fjäder-, tagel-, eller Bast-repning, ullskrubbing eller hwad annan sysslosättning somhålst för derstädes warande correctionister...”¹¹⁷ När till exempel en före detta sergeant som ansågs kunna skriva ”ganska correct” var intagen där uppmanades stadens invånare att lämna in arbeten till honom för renskrivning.¹¹⁸

¹¹³ B. A. Engel (1994), s. 242f.

¹¹⁴ S. Willner (1999), s. 241f, tabell 5.6.

¹¹⁵ LiSA, Diverse äldre liggare 1844-1847, DV:3. Spinnbok för Fattigvården i Linköping 1844. Förekomsten av spånad av tågor och blånor har påträffats i annonser, se t. ex. ÖC 18410331. Blågarn eller blångarn var en grov väv av blånor, som härrör ur lin och hampa, se L. O. Lagerqvist, E. Nathorts-Böös (1984 upplaga 4:3), s. 30; SAOB, elektronisk version [<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>] Elektronisk version. Åtkomst 090903.

¹¹⁶ F. Lindberg, del 3 (1976), s. 69; DDB/LHD, UU, LinD, Hfl, vol. 43, s. 154, dito GID 333.51.72900.

Dödboken 1848, vol. 609, s. 267. Även arbetskarl *Anders Peter Örtregren* bodde en tid i gården Tannefors 17 med sin familj. I det fallet är det emellertid osäkert om det verkligen var arbetshuset de bodde på eller om de bodde i något annat hus på gården med samma adress. Se DDB/LHD, UU, LinD, Hfl, vol. 43, s. 686, dito GID 333.51.99800.

¹¹⁷ LB 18310323, adress-kontor.

¹¹⁸ Statens arkiv, Riksarkivet, Skrivelser till Kungl. Maj:t, Östergötlands läns landshövdingens skrivelser till Kungl. Maj:t, vol. 82, brev daterat 28 mars 1825, ingår i akt med flera brev. Sergeanten tillhör inte kohorten.

Bilden som framkommer här påminner om den som Ulf Drugge förmedlar efter att ha studerat fattigvårdshandlingar i det industrialiserade Sundsvall. Där sattes familjefäder också på olika inrättningar när de uppfattades bete sig olämpligt och kunde arbeta. I likhet med anförda skräddare *Zettergrens* fall noterar Drugge också hur myndigheterna genom sitt ganska tålmodiga agerande ville tro att barnafäderna så småningom skulle ta sitt försörjningsansvar.¹¹⁹ I det ännu förindustrialiserade Linköping fanns begynnelsen till en liknande social problematik i mitten av 1800-talet.

Bild 8. Gårdsinteriör, Djurgårdsgatan 13. Foto: Didrik von Essen, 1903. Källa: ÖLM.

¹¹⁹ U. Drugge (2007), s. 82.

ÖVERLEVNADSVÄGAR OCH KRITISKA VÄGVAL

Att icke då förgås, men stå: att ur sig själv organiskt utveckla all den förmåga, som nu behövs — det är att *kunna* vara fattig.¹²⁰

1800-talsförfattaren Carl Jonas Love Almqvist ger, som märks i citatet ovan, förvisso uttryck för en romantiserad och tidstypisk syn på hur den fattige borde hantera sin situation på ett ärbart sätt. En fråga som infinner sig är hur familjerna i staden livnärde sig, när de i husförhörslängden stod skrivna som före detta arbetstagare och inte heller var regelrätta fattighjon. När sjukdom, ålderskrämpor och död drabbade familjeförsörjaren var det en katastrof för en barnfamilj i staden. Flera forskare har påtalat att det inte fanns samma möjligheter i staden som på landet för kvinnor och barn att hitta något kompletterande levebröd.¹²¹ Det innebär inte nödvändigtvis att de inte försökte. Eftersom dessa familjer i många avseenden kan ses som pionjärer till den industrialiserade epoken kan rimligen också den “[s]tadens samlar- och jägarhushållning” som Löfgren talar om i det sena 1800-talet appliceras på dessa individer. Barnen hade en väsentlig roll att fylla här genom att exempelvis samla saker till hushållet såsom ved.¹²² Även tiggeriet kan ses som en del av denna samlarhushållning.

BARNEN

Hur tiggeriet kunde fungera har skönlitterärt berörts av författaren och läkaren C. A. Wetterbergh, som för övrigt bodde en tid i Linköping, i romanen *Penningar och arbete* från 1869, i en passage angående nödvändigheten att låta sitt barn tigga istället för att gå i lära:

Ja, visst är det ett fel, men också förbannadt litet, om den, som i sjönöd sjelf måste anstränga alla sina krafter för att ej gå till botten, icke tar en annan olyckskamrat i släptåg. Ser du, det var med knapp nöd, jag och du kunde lifnära oss sjelfa, - hvad var då att göra? Jo, låta pojken tigga; ty eljest svälte han ihjel. Och när skulle han tigga? Jo, hela dagen, ty det faller inte folk in att vara barmhertiga just på förmiddagen, - och så gick dag ut och dag in, utan att han lärde något. Nej, mor, det är klart, att om hela dagen går åt blott för att vi skola kunna hänga med här i lifvet, så blir ingen tid i öfrig att lära något.¹²³

Det bör i sammanhanget påpekas att flera av barnen till föräldrarna i kohorten förvisso gick ut i lära eller skola. Murarlärling *Johan Petterssons* son som blev exempelvis lärling hos svarvaremästare *Anders Svensson*.¹²⁴ Som tidigare nämnts gick skräddare-

¹²⁰ C. J. L. Almqvist (orig. 1838, 1989), s. 42. Almqvist ger sitt uttryck för det rätta sättet att bära sin fattigdom.

¹²¹ D. Gaunt (1983), s. 298. Se även B. A. Engel (1994), s. 242; B. Zacke (1995), s. 146.

¹²² O. Löfgren, "Familj, släkt och hushåll" i O. Löfgren & M. Hellspong (1995), s. 267.

¹²³ C. A. Wetterbergh (1869), s. 20.

¹²⁴ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 43, s. 620; vol. 46, s. 270.

mästaren *Johan Zettergrens* söner i en skola för fattiga barn. Sådana skolor fanns också i Göteborg och hade engelsk förebild.¹²⁵

Samma olyckliga skäl som låg till grund för barnatiggeriet låg också bakom amornas tjänsteerbjudanden, som visserligen inte var förbjudna, samt den motsvarande möjligheten att tjäna på vuxendödligheten genom att ta emot fosterbarn.¹²⁶ Från stadens synpunkt torde de många oförsörjda barnen ha varit en av de mest kritiska punkterna i inflyttningsfrågan och den sammanhängande sociala frågan, med tanke på fattigdomen och den höga manliga dödligheten i städerna. Det fanns funderingar på rikspanet, som Edgren påminner om, att sätta en undre åldersgräns på 25 år på giftermål bland de obesuttna för att minska risken för försörjningsoförmåga. Utredarna befarade emellertid att detta förmodligen skulle öka antalet utomäktenskapliga barn.¹²⁷ Problemet nationella storskalighet blev uppenbar i Linköping när transporter av hundratals barnhemsbarn på sin väg söderut i landet stundom drog fram genom staden.¹²⁸ Det var förstas inte de allra fattigaste som kunde ta emot ett fosterbarn. Ingrid Olsson har undersökt fosterhemsplaceringar av handikappade barn i 1800-talets Linköping och visar att det ofta var hantverkare som tog emot dem för att lära dem ett hantverk. Det förekom dock även att änkor och pigor i fattiga omständigheter fick ta hand om fosterbarn.¹²⁹ Fattigvården tog den familj som klarade sig med lägst ersättning, något som kunde missbrukas. Trumslagare *Stenqvists* mor, som ”stått tjuvfrätt” och som fick fattighjälp tillsammans med sin blinde statdrängmake, hade exempelvis under en begränsad tid två fosterbarn hos sig som betalades av församlingen.¹³⁰ Det finns också indikationer på att barn i Linköping sattes ut tillfälligt hos värdfolk i staden mot ”skälig betalning” innan de hittat fosterföräldrar på landsbygden.¹³¹ Det fanns enligt tillgänglig statistik 67 fader- och moderlösa barn utackorderade och 35 fosterbarn inom stadens befolkning år 1850.¹³² Svarvaremästaren *Anders Svensson* hade ett fosterbarn boende hos sig i cirka fem år.¹³³ Gårdsägaren *Johannes Nyström* fick aldrig några egna barn men hade istället ett fosterbarn. Nyström hade börjat som timmerkarl och vattenåkare för att sedan bli delägare i gården Tannefors 39. Han dog av tärande sjukdom i 53 års ålder. Då hade han flyttat från gården och var änklings och hade fått lämna bort fosterdottern som var åtta år när hustrun dog i lungsot.¹³⁴ Fosterbarnet lämnades då över till hovslagarmästaren *Johan Peter Andersson* i granngården Tannefors 40.¹³⁵ Förre underjägaren *Johan Peter Petersén* och hans hustru hade två fosterbarn några år innan Johan

¹²⁵ G. Swedner (1993), s. 42.

¹²⁶ Se även D. Gaunt (1983), s. 299 samt M. Edgren (1994), s. 79.

¹²⁷ M. Edgren (1994), s. 203; *Underdånigt betänkande, med dertill hörande handlingar, angående fattigvården i riket, utom Stockholms stad, jemte dermed sammanhang egande ämnen* (Stockholm, 1839), s. 33.

¹²⁸ ÖC 18420706.

¹²⁹ I. Olsson (1999), s. 150.

¹³⁰ DDB/LHD, UU, St Lars hfl, vol. 4, s. 66; vol. 6, s. 132.

¹³¹ LiSA, Fattigvårdsstyrelsen i Linköping protokoll, se ärende 18460129, § 2 resp. 18460724, § 3.

¹³² DDB/LHD, UU, Sockenstatistik, Stånds- och yrkesfördelning för LinD år 1850. Det är oklart hur distinktionen gjorts mellan utackorderade och fosterbarn.

¹³³ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 43, s. 620; vol. 46, s. 270.

¹³⁴ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 30, s. 494; vol. 47, s. 444; vol. 43, s. 444. Dito GID 333.51.87700; Dödboken 1850, vol. 609, s. 282.

¹³⁵ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 47, s. 456. Dito GID 333.57.45100.

dog i koleraepidemin 1866. En del av tiden bodde även deras biologiska son, som var i övre tonåren, hemma.¹³⁶

Till dem som blev utackorderade hörde familjen *Zettergrens* barn vars fattigvårds-ärenden som sagt kan ge en uppfattning om hur svårbemästrad situationen kunde vara beträffande en enda familj. Samtidigt anas förstås hur vitt skilda perspektiv fattigvården och familjen själv hade.¹³⁷ Fattigvården önskade få utackordera så många av barnen som möjligt år 1844. De andra skulle få följa med föräldrarna till korrektionshuset. Den yngste sonen som blev utackorderad rymde dock från fosterföräldrarna och polisen skickades att ingripa med direktiv att Zettergren förbjöds att återta sin son.¹³⁸ Modern dömdes senare ånyo till korrektionshuset i två månader för försvarslöshet.¹³⁹ Ett par år senare var föräldrarna åter intagna, nu på stadens fattigarbetshus. De kom att avvika olovligen från arbetshuset, men skickades tillbaka. En av sönerna följde med och sattes under ”sträng tillsyn” och fick arbeta i en skomakareverkstad om dagarna. På lediga stunder skulle han ägna sig åt läsning. Han skulle snart läsa fram hos prästen men uppträdde då så ”tarfligt” att tillsyningsmännen tvingades ge honom ”ytterligare behandling.”¹⁴⁰ Prästen noterade att han var ”vanartig” och att han blivit agad för snatteri.¹⁴¹ Kanske var det samma son som stulit två näsdukar av en statkarl.¹⁴² Flera av sönerna hade också varit på fattighuset i olika omgångar, utan någon annanstans att ta vägen. Dottern var utackorderad till en arbetskarl i Nykil och den yngste sonen hamnade i Vist.¹⁴³

Johan Henrik Petterssons två söner utauktionerades också strax efter faderns död. De fick dock komma tillbaka, när de var runt 10-12 år, till samma gård de tidigare bott på men snart gick de ut i lära.¹⁴⁴ *Johannes Månssons* dotter blev utauktionerad till Rappestad när hon blev moderlös som femåring. Fadern arbetade som dräng men var ”ofärdig”. Brodern dog två år gammal. Modern hade avlidit när pojken var nyfödd, på 1830-talet, och vid samma tid hade fadern blivit anklagad för att ha slagit sin husbonde, ett tilltag som kan förutsättas att fattigvård och andra auktoriteter fick kännedom om och uppfattade som sammankopplad med den nya tidens självsvåldighet bland tjänstehjonen. Även i det här fallet anas hur perspektiven hos parterna var skilda. *Månsson*, själv ”ofärdig i Ben och Knän” sedan en längre tid, måste ha haft en besvärlig situation åren innan hustrun dog.¹⁴⁵ I likhet med familjerna ovan, utgör Månssons ett typexempel på hur problemen hopade sig och blev övermäktiga i den barnaalstrande fasen av livet. Månsson gifte om sig och fortsatte familjelivet men blev med tiden

¹³⁶ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 53, s. 101; vol. 53, s. 148; Dödboken 1866, vol. 612, s. 662.

¹³⁷ Som nämnts är dock inte alla turer kring familjen undersökta i fattigvårdens och andra instansers arkiv.

¹³⁸ LiSA, Fattigvårdsstyrelsen i Linköping protokoll 18440401, §, 8 och 18440725, § 3.

¹³⁹ LiU, EP, Databas över fångrullor, Linköpings Kronohäkte, datum 18440415, Vala, DIIIaa:5. Att hon, eller maken blivit dömda till korrektionshuset i januari samma år, enligt ovan, framgår inte här.

¹⁴⁰ LiSA, Fattigvårdsstyrelsen i Linköping protokoll 18460725, § 8; 18461126, § 7; 18460903, §, 5; 18470724, §, 5; 18470819, §, 4.

¹⁴¹ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 41, s. 418.

¹⁴² LiSA, Fattigvårdsstyrelsen i Linköping protokoll 18460326, § 2.

¹⁴³ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 43, s. 240; vol. 43, s. 234; vol. 43, s. 232; Dödboken 1850; vol. 609, s. 282; vol. 41, s. 418; LiSA, Fattigvårdsstyrelsen i Linköping protokoll 18510605.

¹⁴⁴ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 49, s. 454; vol. 49, s. 210; 50, s. 244. Det är osäkert vem de bodde hos. Närmast ovan i husförhörslängden står en f.d. piga med barn. Här bodde även *Petter Eriksson*, se nedan.

¹⁴⁵ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 25, s. 238; vol. 29, s. 232; vol. 32, s. 202; vol. 29, s. 224; vol. 33, s. 268.

”synbart ofärdig”, togs ”ur mantal” och hamnade på fattighuset en sejour redan när han var 46 år. Då var den hemmavarande dottern åtta år. Han återvände från fattighuset efter några år men kunde inte längre arbeta som arbetskarl och hamnade slutligen på fattighuset där han dog av lungsot, 69 år gammal.¹⁴⁶

EN ”DOLD EKONOMI”

Tiggeriet var förmodligen en inte obetydlig överlevnadsutväg för dessa familjer och kan grovt sett förknippas med den förkapitalistiska mångsysslerivanan och som en del av den ”dolda” ekonomin, vilken är svår att få syn på i källmaterialet. Den brukar för det mesta sättas samman med kvinnors informella försörjning.¹⁴⁷ Sådan verksamhet kunde även ta sig olagliga uttryck, som att sälja ”dricka” vid marknadsplatsen Kampen om lördagarna, något som en piga i staden gjort och fått böta för.¹⁴⁸ Intrång i skrå- och gillereglerade handels- och hantverksyrken i staden förekom alltså, innan näringsfriheten började uppluckras. Det framgår exempelvis att två personer blivit anmälda i staden för att ha tryckt vävnader olovligt.¹⁴⁹ Även män torde dock ha haft en informell ekonomisk sfär i staden. Militärmusiker kunde få möjlighet till extranäck som musiklärare till barn exempelvis.¹⁵⁰ Så kallade ”bönhasar” utförde hantverksyrken utan mästarstatus och olovlig försäljning skedde ibland på kyrkbacken om söndagarna runt om i trakten.¹⁵¹ Mörkertalet är förstås stort här bland alla som inte blev ertappade. Även hemslöjd kan övervägas som en bisyssla i staden. Det är känt som ett viktigt inkomstkomplement på landsbygden, något som ibland till och med tog överhanden. Det krävde visserligen resurser i form av råmaterial, redskap och tillräcklig arbetsbelysning som kanske saknades i de toftigaste hemmen, där ”ljusplåtar” var det bästa som gick att uppbringa.¹⁵² Vissa personer i statens tjänst såsom soldater, postiljoner, fånggevaldiger, slottsknektar, vissa vaktmästare med flera fick också ägna sig fritt åt hantverk som kompletterande syssla eftersom de ansågs ha en mager och sporadisk lön.¹⁵³ I boupp-teckningen efter Pettersson som beskrivs ovan, fanns en vävstol och en spinnrock som möjligen kunde nyttjas till annat än husbehov. Hushållsgris och åkdon talar för djurhållning och kanske också någon form av skjutstjänst. Olofssons redskapsarsenal skulle kunna tyda på någon tillverkning, eller ett extraknäck av något slag. Ängshumpen torde vidare ha inbringat viss inkomst. Beträffande 1800-talets senare arbetarförstäder har just denna livsföring som rymde element från både landsbygd och stad framhållits.¹⁵⁴

¹⁴⁶ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 45, s. 278; 45, s. 504; vol. 51, s. 220; vol. 55, s. 101; vol. 60, s. 102; vol. 63, s. 116; vol. 45, s. 246; vol. 49, s. 398; vol. 50, s. 152; vol. 54, s. 61; vol. 54, s. 119; vol. 56, s. 210; Dödboken 1871, vol. 612, s. 864.

¹⁴⁷ Se Agneta Boqvist, *Den dolda ekonomin: en etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850-1950* (Lund, 1978), Angående kvinnors försörjning, se M. Edgren (1994), s. 77f. som tar upp Boqvists arbete.

¹⁴⁸ Det gällde pigan Lisa F. som ej är hustru till någon i kohorten. Böterna för olovligt mångleri i staden var 1 riksdaler och 32 skilling 1842, enligt kungörelse i ÖC 18420903.

¹⁴⁹ LB 18360409. Rikets kommerskollegium hade givit enskilt tillstånd till en kvinna i staden att trycka vävnader och endast hon hade rätt att göra det. Kvinnan, Christina S., är ej hustru till någon i kohorten.

¹⁵⁰ Se annons i LB 18180623, där en hautboist önskar undervisa i klavér och violinspel. Denna hautboist ingår ej i kohorten.

¹⁵¹ *Landshövdingen i Östergötlands femårsberättelse 1837-1841*, s. 38.

¹⁵² A. Boqvist (1978), s. 115.

¹⁵³ H. Lindström (1923), s. 284f.

¹⁵⁴ H. Nilsson och M. C. Nelson (2006).

Vad gäller försäljning av alkoholhaltiga drycker har det redan nämnts att kohortmedlemmar ägnade sig åt det, till exempel gjorde drängen *Anders Joakimsson* det när han var i sextioårsåldern. Han sålde bland annat öl i gården där han bodde. Han hade vid tillfället två småbarn med sin andra hustru, som för övrigt var nästan trettio år yngre än maken, samt hade en vuxen son hemma och skrevs i husförhörlängden "ur mantal".¹⁵⁵ I mantalslängden framgår att han var "vanför".¹⁵⁶ Då var han i 50-årsåldern med sex hemmavarande barn att försörja. Han hade också, som nämnts, försvarslösa söner hemma tidvis. Han skrevs aldrig som fattighjon i kyrkböckerna eller bodde på fattigarbetshuset utan skrevs fortfarande som arbetare när han dog 81 år gammal.¹⁵⁷ Som visats ovan torde också både den olovlige och lovlige inhysningen ses som en möjlig kompletterande försörjningskälla för dessa individer, där kanske den olovlige var mer lukrativ.¹⁵⁸ Vad stadens myndigheter alltså hade att bekämpa i olika former av överträdde lagar och förordningar är svårt att se som något annat än delar av en viktig överlevnadsutväg hos de obesuttna. Staden hade således rätt i sina farhågor kring hur en del av dessa barnfamiljer skulle klara försörjningen. Med tanke på den fattiga livsföringen för dessa familjer i staden och den paradoxala situationen av hög inflyttning kombinerat med en alltför privilegierande ekonomisk marknad kan överträdelserna ses som ett växande, oartikulerat krav på borgarna att dela med sig av staden, både på formell och informell väg. Den tärande livsformen vändes på så vis både inåt och utåt. Arvet från den medeltida stadsorganisationen hade del i detta. Som Nils Herlitz visar, och som också åskådliggjorts i kapitel 5, innebar den en naturbaserad princip om "menighetsbestyr" där borgarna i egen hög person och med egna medel skulle sköta många stadsplikter, som till exempel sanitet, vägunderhåll och brandskydd. Ansvaret för fattigförsörjningen var i samma anda ytterst en plikt för borgarna och på vissa håll i det tidiga 1800-talet var den ordnad som på landsbygden, det vill säga med kringgång i husen.¹⁵⁹ Tiggeriet och andra "dolda" sätt att livnära sig kan på så vis ses som en utökad eller urartad form av denna princip.¹⁶⁰ Parallellt urartade förmodligen samtidigt borgarnas vilja till att sköta menighetsbestyren.

TILLFÄLLIG HJÄLP, KREDIT ELLER STÖLD

Den tillfälliga hjälpen i form av hyreshjälp, kontanter, föda eller kläder som fattigvården bistod personer med i hemmet var troligen viktig för överlevnaden hos många av barnfamiljerna. Värt att notera är att de som åtnjöt tillfällig hjälp inte alltid skrevs som fattighjon i kyrkböckerna varför de riskerar att betraktas som självförsörjande. Fattigvårdens soppköksinrättning tillhandahöll en till två portioner dagligen och var inte bara ämnad för de ordinarie fattighjonerna. Den kunde även ges mot viss betalning.¹⁶¹

¹⁵⁵ Se *Johan Berggren* och *Anders Joakimsson* ovan. DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 45, s. 462; vol. 49, s. 594; vol. 53, s. 168. Huruvida Joakimsson hade tillstånd att sälja öl är oklart. Det här inträffade medan 1846 års handelsordning gällde, enligt saköreslängdens uppgift.

¹⁵⁶ VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151.

¹⁵⁷ DDB/LHD, UU, LinD hfl, vol. 69, s. 259, Dödboken 1883, vol. 614, s. 63.

¹⁵⁸ LiU, EP, Databas, Saköreslängd. Domdatum 18420411, arkivsignum AI. 145.

¹⁵⁹ N. Herlitz (1924), s. 232ff.

¹⁶⁰ Omvänt sett tar Drugge upp att kringgången var ett sätt att bemästra tiggeri, se U. Drugge (2007), s. 129.

¹⁶¹ LB, Bihang 18261220.

Drängen *Anders Joakimsson* hörde till dem som utan att vara regelrätt fattighjon fick bröd och soppa till sin stora familj på 1840-talet utifrån distriktschefens i kvarteret anmälan.¹⁶² Det fanns också några mer eller mindre privata välgörenhetsinitiativ i staden.¹⁶³ I Linköping bildades ett tidigt borgerligt välgörenhetssällskap, "Sällskapet de fattiges vänner", år 1843. De bestämde sig för att lämna bidrag till fattiga som "äro kända för Gudfruktan, arbetsamhet och en hedrande vandel, samt icke af den allmänna fattgvården njuta understöd".¹⁶⁴ Det fanns alltså i deras tycke folk som *borde* ha fattighjälpen men som inte fick det i staden. För övrigt skiljde sig dock inte deras krav på sköt-samhet och arbetsflit från de krav som fattigvården hade på sina fattighjon. Det framgår att styrelsen för sällskapet haft en diskussion om huruvida en "hedrande vandel" skulle krävas. Detta krav lades till vid justeringen av protokollet. Gruppen av ledamöter var också sammansatt på ungefär samma vis som fattigvårdsdirektionen. Här fanns representater ur adel, präster, ecklesiastik och borgerskap. Stadskomminister Rosengren märks även i detta sammanhang.¹⁶⁵ Alla som skänkte ett bidrag blev medlemmar men rösträtt hade endast de som bidrog med 2 riksdaler banko eller mer.¹⁶⁶ Vid sällskapets extra sammanträde år 1849 var baronen och landshövdingen Palmstjerna ordförande. Vid detta möte framgår att sällskapet tyckte sig ha problem "... att med så små tillgångar åstadkomma något verkligt gagnligt..." Istället lät de sig uppgå i den nybildade fruntimmersföreningen för förbättrad föräldravård. Under exempelvis 1850-talet gav sedan denna förening bidrag till någon enstaka änka, jungfru eller mamsell per år.¹⁶⁷

Om hushållskassan tröt återstod kanske möjligheten att handla på kredit, eller ta ett personligt handlån eller bli skyldig hyran. Det har framgått i bouppteckningarna efter *Pettersson* och *Olofsson* men även beträffande arbetskarlen och gårdsägaren *Johannes Nyström* (som inte hade egna barn men fosterbarn). Han hade såväl fordringar som skulder vilka ytterligare kastar ljus över hur hushållsekonomin fungerade. Han hade lånat ut pengar till en gårdsägare, en vattenåkare och en gardist mot ränta men hade själv en skuld till samma gårdsägare samt hade tagit ett kontantlån av en trädgårdsmästare och var skyldig en skomakare för hyra och en glasruta. Här märks även naturahushållningen i staden då han väntade in en skörd av potatis och ärtor till ett värde av dryga 13 riksdaler. Hans tillgångar var heller inte riktigt lika magra som Petterssons och Olofssons. Efter att skulderna var reglerade stod dödsboet på drygt 117 riksdaler plus.¹⁶⁸ Kreditmöjlighet i staden utnyttjades tydligen av harmonikerna och trumslagarna till den grad att deras chefer vid livgrenadjärregementet på 1820-talet gick ut och förbjöd handlare att ge dem kredit då musikerna saknade likviditet.¹⁶⁹ Detta ger stöd åt

¹⁶² LiSA, Fattigvårdsstyrelsen i Linköping protokoll 18461216, § 8. Det har kontrollerats att det inte finns någon annan person med samma namn i hfl i Linköping vid denna tid.

¹⁶³ Som redan nämnts fick trumslagare *Johannes Stenqvists* styvdotter uppfostringshjälp från Serafimeriget på 1820-talet.

¹⁶⁴ Stiftsbibliotekets arkiv i Linköping, Sällskapet de fattiges vänner, Ingår i handlingar för Sällskapet för förbättrad föräldravård, signum 1955:2, vol. 4. Protokoll 11 februari 1843, § 4.

¹⁶⁵ *Ibid.*, Protokoll 11 mars 1843, § 1.

¹⁶⁶ *Ibid.*, Protokoll 6 februari 1843, § 16.

¹⁶⁷ Stiftsbibliotekets arkiv i Linköping, Sällskapet de fattiges vänner, Ingår i handlingar för Sällskapet för förbättrad föräldravård, signum 1955: 2, vol. 4. Protokoll extra sammanträde 28 februari 1849.

¹⁶⁸ Landsarkivet i Vadstena, Bouppteckning, vol. B 67, s. 35f., 18530706.

¹⁶⁹ LB 18210314. Kungörelse av magistraten.

fattigvårdens rädsla angående militärmusikerna i staden, åtminstone i början av 1800-talet.

Om medel saknades i hemmet kunde i vissa fall stöld förekomma. Det verkar i alla fall ha varit fallet inom familjen hos förre betjänten *Johan Edoff*, som blev försvarslös i femtioårsåldern, med två vuxna hemmavarande döttrar där den ena också var försvarslös. En av döttrarna kom tillbaka hem under en tid med en liten son, vilket beskrivits ovan. Hon hade dock hunnit flytta när modern några år senare blev tagen för första resan stöld, en stöld som visar nöden i tydlig dager. Hon hade stulit en spellåda med marker, ett förkläde från en jungfru, ett par ullstrumpor från en änka samt ett förkläde från en piga. Hon skulle nu böta tre gånger det stulnas värde, vilket blev 25 riksdaler och 50 öre. Hon kunde inte betala utan sattes på vatten och bröd i länsfängelset. Dessutom dömdes hon till straffarbete i ett halvår, till vilket hon inte kunde sändas på grund av sviktande hälsa och istället lades hon in på hospitalet i Vadstena där hon avled inom kort, 52 år gammal.¹⁷⁰ Vad skulle hon ha haft sakerna till? Om hon inte använde dem själv är det troligt att hon lämnade dem i pant.¹⁷¹ Det finns uppgifter om att kvinnokläder användes i detta syfte i Linköping vid denna tid.¹⁷² Även drängen *Magnus Persson*, som var vanförr, blev straffad för andra resan stöld när han var i 40-årsåldern och hade barn hemma att försörja. För första stölden hade han redan avsuttit 28 dygn på vatten och bröd.¹⁷³

HUSTRURNAS OCH ÄNKORNAS FÖRSÖRJNINGSMÖJLIGHETER

Enligt Artæus hade kvinnorna vid den här tiden såsom omyndiga marginella möjligheter till egen försörjning utanför tjänstehjonssektorn. Skråbestämmelserna som gällde fram till 1846 utestängde kvinnor med undantag för änkor, som trots laglig rätt vanligen saknade resurser och möjligheter att ta över sin makes verksamhet. Inom enstaka handelsverksamheter såsom krognäringen och klädes-, nipper-, och blomsterhandeln tilläts också kvinnor.¹⁷⁴ De ogifta borgerliga, eller av ålder eller barnafödande ratade pigorna, var således lämnade åt en dunkel hushållsbesläktad tjänstesektor om vilket lite är känt. Kontantuppdragen inom denna sfär började troligen öka först framemot 1800-talets mitt.¹⁷⁵ Artæus resultat stödjer en dyster bild av kvinnornas möjligheter till att klara sig själva i den svenska småstaden. Hon motsätter sig därför den forskning som allt för ivrigt betonar kvinnornas *teoretiska* möjligheter till egen försörjning vid den här tiden utan att ta hänsyn till den faktiska frekvensen kvinnor som försörjde sig genom någon form av lönearbete.¹⁷⁶ Gunnar Qvist vill dock påstå att de manliga och borgerliga arenorna visserligen var svårforcerade för kvinnor men i *varierande* grad och att det

¹⁷⁰ LiU, EP, Databas över fångrullor, Linköpings Kronohäkte, rörande Helena Catharina Edoff. VaLa, DIH-aa:101.; Liu, EP, Databas över Saköreslängder Linköpings Rådstufwurätt, domdatum 18590413; VaLa AII-Ia:10; DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 52, s. 542; Vadstena Hospital Dödbok 1859, GID 402.2.6200.

¹⁷¹ Jfr Arne Jarrick, Johan Söderberg, *Odygd och vanära: Folk och brott i Gamla Stockholm* (Stockholm, 1998), s. 35.

¹⁷² O. Hassler (Linköping, 1978), s. 10.

¹⁷³ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 36, s. 476, vol. 48, s. 392.

¹⁷⁴ I. Artæus (1992), s. 168-169; S. Carlsson (1968), s. 87.

¹⁷⁵ I. Artæus (1992), s. 168-169, 180. Den manliga arbetsmarknaden var, enligt Artæus, även efter 1846 svårforcerad i realiteteten för kvinnor.

¹⁷⁶ I. Artæus (1992), s. 183.

inom mat-, dryck-, textil-, och hemrelaterade näringar trots allt fanns en viss men svåruppskattad andel kvinnor som blev prövade att få bedriva handel. Utöver detta betonar även han möjligheter att arbeta såsom guvernant, sällskapskvinna eller hushållerska men till en okänd omfattning.¹⁷⁷ Christine Bladh har undersökt kvinnor som fått tillstånd att arbeta som månglerskor, det vill säga sälja matvaror, i Stockholm i början av 1800-talet. Tillstånden var restriktiva och företräde skulle ges till gifta kvinnor i syfte att stötta mannens obefintliga eller otillräckliga ekonomi. Det var alltså ett sätt att minska behovet av fattighjälp för staden. Det kunde också hända att kvinnor lyckades ekonomiskt inom denna näringsgren. Gruppen månglerskor var skiftande till sin karaktär men det verkar inte ha varit ett alternativ för de barnrika kvinnorna, eftersom dessa var få till antalet inom mångleribranschen. Antalet ogifta kvinnor och mödrar ökade dock med tiden inom mångleribranschen. Bladh menar vidare att såväl den manliga överdödligheten som armodet i städerna, bör ha åsamkat ett stort behov av kvinnors egenförsörjning.¹⁷⁸ Lotta Vikstöm, som studerat migrantkvinnors möjligheter till arbete och försörjning i Sundsvall under i huvudsak senare delen av 1800-talet, menar, i linje med Qvist, att även de gifta kvinnorna sysslade med olika visstidsarbeten under olika perioder av sin livscykel som en vital del av sin försörjning. Hon kan visa detta genom att komplettera de officiella källorna med bland annat lokala tidningsannonser.¹⁷⁹

Annonser i lokaltidningarna i Linköping avslöjar existensen av en mer eller mindre dold arbetsmarknad där kvinnor (som inte var hustrur till män i kohorten) försökte livnära sig på att tvätta kläder och laga mat, tvätta handskar, sy i linne, sy och/eller sälja kvinnokläder, huvudbonader och blommor, tillverka bomullsvadd och karda täckstopp.¹⁸⁰ En änkefru erbjöd dessutom andra kvinnor förtjänst om de ville ägna sig åt "... spånad af Tågor och Blårnor eller Bomull..."¹⁸¹ En madam sålde vitkål och jordärtskockor direkt från gården där hon bodde.¹⁸² Uppgifter som tyder på att "oloflige månglerskor" sålde kött i staden indikerar också den svarta marknadens konturer.¹⁸³ Det är också känt att kvinnor i Linköping nödgades ägna sig åt olovlig brännvinsförsäljning.¹⁸⁴ Det framgår dock av exempel i lokaltidningen att Hallrätten i Linköping hade givit tillstånd till en kvinna, Sara Catharina, att på beställning tillverka hattar av halmflätor och att en annan kvinna, Johanna Sophia, fått tillstånd av magistraten i staden att sy "Fruentimmerskläder".¹⁸⁵ De näringar i staden som fick undantag från burskapsreglerna varierade till viss del från stad till stad på grund av en otydlig lagstiftning på området, särskilt gällande de näringar som kvinnor kunde få ta del av.¹⁸⁶ Det finns ytterligare exempel från det tidiga 1800-talets Linköping där änkor annonserar att

¹⁷⁷ G. Qvist (1960), s. 263, 264.

¹⁷⁸ Christine Bladh, *Månglerskor: Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819-1846* (Stockholm, 1992), s. 27, 62, 190-200.

¹⁷⁹ L. Vikström (2003), s. 254, 259.

¹⁸⁰ ÖC 18421228, ÖC 18421217, ÖC 18420427, ÖC 18420323, ÖC 18420205 resp. LB 18260610. Dessa, och nedanstående exempel på tidningsannonser, rör kvinnor som inte är hustrur till männen i kohorten.

¹⁸¹ ÖC 18410331.

¹⁸² LB 18261206.

¹⁸³ LB 18260603.

¹⁸⁴ J. Sundin (2001), s. 87. Se även I. Artæus (1992), s. 168.

¹⁸⁵ LB 18180902; *Adress-Kontor för Östergötland med Wadstena län* (supplement till LB 18310212.) Dessa kan ha varit änkor även om det inte står i titeln.

¹⁸⁶ N. Herlitz (1924), s. 115.

de tagit över sin makes hantverksnäring, med hjälp av en gesäll.¹⁸⁷ Någon genomgång av de officiella registreringarna av näringsverksamhet har dock inte gjorts här.

Det förekom också, som nämnts, att kvinnor i Linköping erbjöd sig att ta hand om fosterbarn för att dryga ut hushållskassan såsom en mamsell i staden önskade göra. Hon beskrev sig som ”Ett bättre fruntimmer” och lovade tillhandahålla ”öm och moderlig omvårdnad”.¹⁸⁸ Dansundervisning för barn var också något som en kvinna ur medelklassen kunde syssla med.¹⁸⁹ Det fanns också möjligheter för mamseller att få undervisa överklassens barn i hemmet:

Att börja med wore hon nöjd att hos något af Stadens herrskaper, som hade en, ett par, eller flera döttrar informera dessa, emot öfverenskommelse om husrum, twätt, upppassning [oläsligt] i proportion efter elevernas antal.¹⁹⁰

...åtaga sig mindre flickors danande samt underwisning uti alla sorter nu brukliga finare sömnader, Rita och något Fransyska.¹⁹¹

Den skönlitterära 1800-talsförfattaren August Blanche visar hur denna verksamhet kunde vara ett sätt för arbetsfolket att komma in i de finare salongerna och göra en försiktig klassresa:

... för när jag [en månglerska] lät min dotter lära sig laga mat i ryske ministerns kök, sy hattar hos Folckers och brodera i guld hos fru Nybom och tala franskan, ja franskan, herre, då tänkte jag mig också en måg tre strån vassare än en kammar-skrivare i tulln, och därmed basta!¹⁹²

Hur förtjänsten såg ut för kvinnorna förtäljer emellertid inte annonserna. I några fall framkommer att kvinnorna var nöjda om de fick komma under en husbondes beskydd och till exempel hjälpa frun i hushållet, eller att agera sällskapsdam.¹⁹³ Tjänsten som mathållerska och sjukvakterska, som klockarens änka tog över efter sin make, vilket beskrevs i kapitel 4, tillhörde också denna kvinnoarbetssektor. När anställningen senare annonserades ut krävdes ”ogifte och barnlöse, välfrejdade qvinnor af god hälsa, som anse sig härtill hafva böjelse och duglighet”.¹⁹⁴ Att hustrun fick arbete i makens närhet var kanske ett sätt att bibehålla en patriarkal struktur, något som uppenbarligen inte bara förekom inom statarnäringen. När ”Kyrkostäderskan” i staden slutade sin tjänst efter 30 år gavs till exempel tjänsten till kyrkovaktmästarens hustru.¹⁹⁵ Vidare söktes

¹⁸⁷ LB 18180428; 18181216; 18261104.

¹⁸⁸ ÖC 18411113.

¹⁸⁹ LB 18181219.

¹⁹⁰ LB 18260121.

¹⁹¹ LB 18260128. Samma kvinna kunde i första hand tänka sig att bli sällskapsdam, som nämnts ovan.

¹⁹² August Blanche, *Hyrkuskens berättelser* (orig. 1863-1865, Stockholm, 1962), s. 132. Min anmärkning.

¹⁹³ LB 18210512; 18210627; 18260128.

¹⁹⁴ ÖC 18410818.

¹⁹⁵ VaLa, Kyrkoarkiv KIa, 5 Sockenstämmoprotokoll 1832-1856, ordinarie Walborgssockenstämma 18360603, § 8 resp. 9. Dessa är ej hustrur till män inom kohorten.

en arbetskarl med ”arbetsför” hustru i staden av auditeuren och bryggaren Olof Berzelius som kunde erbjuda bostad och arbetsförtjänst under hela året.¹⁹⁶ Berzelius var för övrigt även ombudsman inom fattigvårdsdirektionen.¹⁹⁷ För ett ”quinnfolksdagswerke” i staden betalades dock lägre lön.¹⁹⁸ I vilken utsträckning dessa exempel på kvinno-sysslor stod till buds eller kunde försörja ensamma eller gifta kvinnor i Linköping är ovisst. Annonserna ger trots allt ytterligare stöd för att det existerade en viss arbetsmarknad i gråzonen till det officiella även för de kvinnor som behövde arbeta men inte kunde vara inneboende pigor i någons hushåll.

Ett par av hustrurna till männen i kohorten tog formellt över försörjningen när deras makar inte längre maktade med det. Det kunde röra sig om att vara försörjningsidkerska eller, mer preciserat, ”nålstolskrameriidkerska” som *Anders Ströms* andra hustru arbetade som när han var i femtioårsåldern och inte längre arbetade som vaktkarl. Då hade de också hustruns 10-åriga dotter att ta hand om. Efter 1846 krävdes inte behovsprövning för att få syssla med denna typ av verksamhet, men gifta kvinnor behövde makens tillstånd. När hustrun dog tog maken över nålstolskramhandeln.¹⁹⁹ Hustrun till förre arbetskarlen *Petter Eriksson* försörjde honom och deras två minderåriga barn när han var sjuklig, vanför och noterades att inte betala skatt (“ur mantal”). Hon arbetade som slakteriidkerska och makarna bodde när de var i 50-årsåldern under en tid på skilda håll i staden och hade förmodligen separerat. Det kan också hända att hon tvingades bosätta sig där arbetet var förlagt.²⁰⁰ Det fanns för övrigt ytterligare sex kvinnor i Linköping i slutet av 1850-talet som var slakteriidkerskor, enligt husförhörslängderna.²⁰¹ Båda makarna blev sedermera fattighjon och slutade sina dagar på fattighuset. Som änka hade hustrun tidigare bott ett tag hos sin vuxne brevbärarson, som nämnts tidigare.²⁰²

Beata Losman gör gällande att ensamma män hade svårare att överleva än ensamma kvinnor. Överhuvud taget skildrar hon kvinnorna på landsbygden i Väse församling som starka och självständiga, ofta med maken i arbete utanför hemmet.²⁰³ Att bli änka i en av dessa fattiga familjer i staden var emellertid förmodligen ödesdigert. Om hon gifte om sig skulle det kunna rädda hennes framtida försörjning som annars hade en dyster prognos.²⁰⁴ Änkan efter drängen *Johan Pettersson* blev ”fattig”, enligt prästens anmärkning kort efter makens dödsfall och kom att bli fattighjon medan hon bodde med de två sönerna samt en oäkta son som hon fått, efter makens död, med en stadsbokhållare i staden. Han hade givit henne äktenskapslöfte men ångrat sig och änkan

¹⁹⁶ LB 18180617 resp. 18261011.

¹⁹⁷ LiSA, Fattigvårdsdirektionen i Linköping protokoll 1818, § 10.

¹⁹⁸ LB 18210502.

¹⁹⁹ I. Artæus (1992), s. 38; DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 47, s. 380; vol. 46, s. 86; vol. 50, s. 70; vol. 50, s. 418; vol. 54, s. 179.

²⁰⁰ VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151. Han skrevs som ”vanför” i mantalslängden.

²⁰¹ DDB/LHD, UU, LinD, hfl.vol. 49, s. 306; vol. 49, s. 454; vol. 49-52. Kvinnorna är ej gifta med män i kohorten.

²⁰² DDB/LHD, UU, LinD, Dödboken 1870, vol. 612, s. 836 samt 1873, vol. 612, s. 956.

²⁰³ B. Losman (1986), s. 174f.

²⁰⁴ För en forskningsöversikt vad gäller änkor, se Michel Oris and Emiko Ochiai, “Family Crisis in the Context of Different Family System: Frameworks and Evidence on ‘When Dad Died’”, i Renzo Derosas & Michel Oris, red., *When Dad Died: Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies* (Bern, 2002), s. 17-79.

stämde honom att betala uppfostringshjälp för pojken fram till dess han blev 15 år. Därutöver ville hon ha hyresbidrag. Han inställde sig dock aldrig i rättsalen och kom undan med ett bötesbelopp för ”uteblifwande såsom Part” på 1 riksdaler och 16 skilling, vilket kan anses som ringa i jämförelse med att betala 15 års uppfostringshjälp.²⁰⁵ Änkan fick sörja för sonen på egen hand och dog senare i kolera 1866, när hon var 57 år.²⁰⁶ Stadsbokhållaren, som hon tänkt gifta sig med, slutade själv sina dagar på fattighuset och är alltså ännu ett exempel på den tunna linjen mellan lägre tjänstemän och övriga i det sociala mellanskiktet och underliggande socialgrupp.²⁰⁷ I likhet med männen framgår det bland änkorna inte heller alltid i husförhörslängden huruvida de blivit fattighjon. Fattighjonsstatus har emellertid kunnat konstateras beträffande kammakaregesäll *Lars Rylanders* änka sedan maken avlidit 42 år gammal i ”tärande” sjukdom. Maken hade periodvis rest runt som gesäller plögade göra och lämnat hustrun med tre barn hemma. Hon hade vid ett tillfälle tagits för snatteri. Året innan han dog hamnade hon på fattighuset tillsammans med den 14-åriga dottern. Modern dog sedan året efter maken.²⁰⁸ Änkan till arbetskarl *Anders Gustaf Lindmark* dog på Mörnerska stiftelsen i lungsot, dit hon kommit tre år efter att maken dött. Sönerna flyttade till Norrköping och Stockholm 12 och 15 år gamla.²⁰⁹ Förrre fångevaldigern och drängen *Johannes Hallgrens* änka blev fattighjon i hemmet efter att maken dött. Hon hade tre barn, varav ett minderårigt tvillingpar, att försörja. När de senare flyttat hemifrån och äldsta dottern gift sig med en stadstjänare flyttade hon hem till dem under några år, som nämnts tidigare. Hon slutade sina dagar på fattighuset.²¹⁰ Likaså går det att fastställa att ovan nämnda *Johan Zettergrens*, *Sven Perssons*, *Petter Erikssons*, *Anders Olofssons* och *Petter Perssons* änkor blev, om de inte redan var, fattighjon när maken dog. I sistnämnda fallet var hustrun ”vanför” i 50-årsåldern och blev tidigt fattighjon.²¹¹

Förmodligen fick ytterligare flera änkor någon form av tillfällig fattighjälp. Det är inte känt hur det stora flertalet försörjde sig i övrigt. *Johan Henrik Petterssons* änka försörjde sig på 1850-talet som väktare av något slag, kanske inom fängelset. Hon hade hand om den yngsta sonen, sedan de två äldsta utauktionerats, samt hade även fått en oäkta dotter efter makens död. Hon förlorade båda dessa barn i scharlakansfeber fyra år efter makens död.²¹² Troligen var det fler än arbetskarl *Anders Anderssons* änka som

²⁰⁵ LiU, EP, Databas över Saköreslängder Linköpings Rådstufwurätt, domdatum 18550214, VaLa, AIII:6. Någon av parterna återkallade angifvelsen hos rådhusrätten några dagar senare, enligt prästens anmärkning. Förmodligen var det änkan som tvingades ta tillbaka anklagelsen. Se DDB/LHD, LinD, hfl. vol. 45, s. 240.

²⁰⁶ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 58, s. 234; Dödboken 1866, vol. 612, s. 644.

²⁰⁷

²⁰⁸ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 31, s. 390; vol. 31, s. 402; vol. 39, s. 594; vol. 39, s. 580; vol. 39, s. 224.

Änkan heter Maria Rylander Carlström.

²⁰⁹ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 50, s. 112; vol. 53, s. 166; Dödboken år 1864, vol. 611, s. 670. Änkan heter Anna Stina Carlsdotter Lindmark.

²¹⁰ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 37, s. 358; vol. 41, s. 350; vol. 44, s. 690; vol. 43, s. 332; vol. 46, s. 444; vol. 47, s. 540; vol. 47, s. 682; vol. 51, s. 484; Dödboken 1870, vol. 612, s. 838. Änkan heter Margareta Hallgren Andersdotter.

²¹¹ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 37, s. 368, vol. 47, s. 606. Hon står dessutom antecknad som ”u.m” enl. attest samt som ”vanför” i mantalslängden. VaLa, Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköping år 1850, E III a, band III, vol. 151.

²¹² I födelseboken är angivet att modern är ”Syr=wäktare”, se DDB/LHD, UU, LinD, Födelseboken, 1855, vol. 310, s. 87; hfl. vol. 51, s. 566; Dödboken 1856, vol. 609, s. 351 och 352. Det skulle möjligen kunna tydas

arbetade som överårig piga eller liknande. Hon var piga i femtioårsåldern, något som sällan brukar framgå av källorna, och flyttade fem år efter makens död till Stockholm, vilket inte kan betraktas som vare sig unikt eller slumpmässigt.²¹³ I likhet med henne flyttade fem av de andra änorna iväg efter makens bortgång. Skänninge, Stockholm, Göteborg och Nordamerika var destinationerna och exemplifierar Leslie Pages Mochs tes att olika typer av flyttning och migrationssystem grep in i varandra under olika faser av livet.²¹⁴ Likväl kan det tyckas anmärkningsvärt att, som till exempel *Sven Perssons* änka Stina vid 58 års ålder, bege sig till Göteborg över 30 mil bort. Hon hade levt 30 år i Linköping och 17 år som änka. Vad låg bakom upprottet? Hon hade, som bekant, tidigare behandlats för venerisk smitta och denna kategori av befolkningen var faktiskt aningen överrepresenterade i fråga om långväga flyttningar inom landet. För övrigt har dock de många veneriskt smittade under 1800-talet inte uppvisat några tecken på att ha varit särskilt marginaliserade i samhället, vilket skulle kunna ha drivit på utflyttningen.²¹⁵ Studier av Sundsvall respektive landsbygdens Belgien under senare delen av 1800-talet tyder dessutom på att den äldre befolkningen stod för en betydlig andel flyttningar, dock inte i paritet med de yngres. De belgiska resultaten visar även att särskilt äldre män ofta reste iväg strax innan de avled, förmodligen för att inte tära på sina familjemedlemmars resurser.²¹⁶ I den här studien har snarare en mer flexibel familjestödsform kunnat märkas i flera fall och Ingrid Artæus menar dessutom att kvinnor knappast gav sig iväg på vinst och förlust.²¹⁷ Säkert var Stina Perssons bortflyttning motiverad av det faktum att dottern redan flyttat dit.²¹⁸ Det illustrerar således vad Andrejs Plakans och Charles Wetherell menar, att utstötta eller utsatta familjemedlemmar ofta fick plats i någon annans hushåll när det ursprungliga inte längre fanns till hands eller hade tillräckliga resurser.²¹⁹ Det är troligt att de övriga kvinnorna också hade kontakter på de platser dit de flyttade. Stina dog vid 59 års ålder strax efter att hon flyttat till Göteborg.²²⁰ Hon hade haft en svår period i Linköping, som fattighjon och med tre barn mellan 7 och 14 år att ta hand om. Barnen lämnade hemmet vid 15, 17 och 18 års ålder. När den äldsta sonen kom tillbaka från en vistelse i Stockholm i början av 1850-talet var han utbildad skomakare och kunde gifta sig med en kvinna från Linköping. I samband med detta blev Stina, som nämnts tidigare, en del av sonens familj i ungefär fem år. Han hade köpt en gård i staden och etablerade sig där som

sjukvårdare eller "syster" som vaktkvinnan kallades på fängelset, enligt H. Blomqvist, D. Waldetoft (1997), s.174.

²¹³ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 45, s. 34. Änkan heter Anna Lovisa Andersson Berggren. Ett annat exempel på en äldre piga är *Olof Finnströms* svägerska som bodde en tid i hans familj. Hon stod då som piga vid 61 års ålder. DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 58, s. 242.

²¹⁴ L. P. Moch, "The European Perspective: Changing Conditions and Multiple Migrations, 1750-1914", i D. Hoerder & L. P. Moch, red. (1996), s. 132f.

²¹⁵ A. Lundberg (1999), s. 137, 144.

²¹⁶ Ann-Kristin Högman, "Elderly Migrants in a Northern Swedish Town in the Nineteenth Century", *Continuity and Change*, vol. 16, nr. 3 (2001), s. 423-442; M. Neven (2003), s. 269-295.

²¹⁷ I. Artæus (1992), s. 88, 101.

²¹⁸ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 50, s. 222 samt utflyttningslängd, vol. 406, s. 0331.

²¹⁹ A. Plakans, C. Wetherell (2003), s. 65.

²²⁰ Dödsorsaken är okänd. I kyrkboken förefaller det som att hon skulle ha dött samma dag hon anlände till Göteborg, vilket tyder på vissa oklara omständigheter kring henne. Genline, Göteborgs Gustavi domkyrkoförsamling, hfl. vol. 1861-65, AIA:9 samt Förteckning över inflyttade ogifta personer, 1861-1865. Änkans namn är Stina Jonsdotter Persson.

hantverkare. Änkan behövde som det verkar inte fattighjälp längre. Det kan därför tyckas lite märkligt att hon inte stannade hos sin son längre men dessa samboendelösningar var som visats i de flesta fall temporära. Nu var det förmodligen dotterns i Göteborg tur att göra en insats för sin mor. Än mer vidlyftig tycks änkan till *Carl Fredric Person* ha varit som vid samma ålder, 59 år, tog ut flyttbevis till Nordamerika. Det här inträffade visserligen år 1873 när emigrationen tagit fart på allvar.²²¹ Hon hade som bekant också haft det svårt och tidigare vistats med familjen på länets korrektionshus. Som änka levde hon ensam i över tio år sedan det sista barnet flyttat vid 17 års ålder, innan hon beslutade att ta det stora steget att emigrera.²²² Dessa sena utflyttningar, efter många år i staden och ett stationärt familjeliv bakom sig, tas därför som ytterligare tecken på den svåra situationen och en sista förhoppning om att få det lite bättre någon annanstans, kanske i någon anförvants hem.

SÄRSKILT HÅRT DRABBADE?

När Lotta Vikström kompletterar sin demografiska analys med andra, bland annat kvalitativa, källor modifieras bilden av de inflyttade kvinnornas liv i Sundsvall under andra hälften av 1800-talet. Fler möjligheter till förtjänst kommer fram och kvinnornas aktörskap, sociala relationer och förmåga att klara sig i staden framträder tydligare.²²³ Även i detta kapitel har analysen av individerna fördjupats i förhållande till kapitel 5, men då stärks alltmer bilden av männens och familjernas svåra och problemfyllda liv. Till viss del har det med det källmässiga utgångsläget att göra. Det finns mer information att hämta om männen än kvinnorna i de grundläggande folkbokföringskällorna (kyrkböckerna). I kapitel 5 framgick till exempel att livslängden för de 51 kohortmedlemmar som stannade kvar i staden var 57 år i median och 59,5 år i medeltal. Drygt 70 procent av dessa var fäder i staden. När alla möjliga tecken på trångmål för de 37 familjerna beaktas utifrån ett mer kvalitativt synsätt än vad som var fallet i kapitel 5, framträder den tärande livsföringen som typisk för många av dessa barnfamiljer. Det framgår att 18 fäder dog före 60 års ålder, med en medelålder på 48,5 år. Till detta kan läggas att ytterligare fem, enligt källorna, slutat att arbeta före 60 års ålder. Sammantaget blir det 23 av de 37 kvarboende fäderna. Någon gång i slutet av 40- och början av 50-årsåldern började alltså det tärande livet ta ut sin rätt hos många. I 19 av familjerna gick en av föräldrarna bort, varav 15 var fäder, medan de hade minderåriga barn hemma. Ytterligare fem fäder hade slutat arbeta medan deras barn var minderåriga. Nio av fäderna samt fem av änorna blev regelrätta fattighjon. Utöver detta har ännu fler familjer befunnits ha någon form av försörjningsproblem, det vill säga att de kan betraktas som marginaliserade eller inom fattigdomens gråskala. Här märks försvarslöshet eller arbetslöshet, vanförhet och sjuklighet, kriminalitet och i ett par fall uttalade alkoholproblem, vilket alltsammans minskade försörjningsförmågan och gjorde att de ofta saknade medel att betala skatter. Sammantaget kan på detta vis åtminstone 22 fall av tärande, problemfyllda liv i staden vaskas fram, det vill säga knappt 60 procent av de

²²¹ DDB/LHD, UU, LinD, hfl vol. 61, s. 219.

²²² DDB/LHD, UU, LinD, hfl vol. 49, s. 314; vol. 53, s. 129; vol. 57, s. 134, vol. 57, s. 220; vol. 61, s. 219.

Änkans namn är Anna Nilsson Carlsson.

²²³ L. Vikström (2003), s. 246-278, 280.

37 barnfamiljer som stannade i staden uppfattas vara i någon form av trångmål. Utan att dra detta resonemang alltför långt utifrån små tal kan det ändå ge en fingervisning om något av den pionjära arbetsklassfamiljens situation inom stadens demografiska och sociala struktur. Den präglades av en markant hög manlig dödlighet, i synnerhet bland medelålders män. Dessa män var förvisso oftast, eller hade varit, familjefäder. År 1850 fanns det exempelvis 797 ogifta män över 15 år i Linköping jämfört med 638 gifta och 60 änklingar. Av dessa tillhörde 412 av de gifta och 595 av de ogifta gruppen ”alla andra”, vilket innebar de lägre socialgrupperna som alltså inte var adel, präster, borgare eller andra ståndspersoner. Det fanns sammanlagt endast 230 män över 50 år. Det var alltså en kraftig slagsida i staden av yngre åldrar. Kvinnoöverskottet var dessutom generellt.²²⁴ Även om det onekligen var mer riskabelt att vara ensamstående man i staden, hörde en stor del av den vuxna manliga befolkningen till den gifta gruppen. Dessutom, som kohortgenerationen antyder, var många av dem inflyttade. Som familjefäder var deras sårbarhet och dödlighet en angelägenhet för långt fler än de själva.²²⁵ Kanske finns det skäl att tala om ”högriskfamiljer” även bland en del av dessa familjer såsom det görs när det gäller vissa familjer med särskilt hög andel spädbarnsdödlighet.²²⁶ Här har visserligen inte spädbarnsdödligheten studerats men forskning tyder på att förståelsen av relationen mellan familj och hälsa behöver inkludera fler perspektiv.²²⁷ Problemen i staden drabbade dock inte alla. I jämförelse med de män och familjer som presenterats ha levt ”tärande liv” i staden framgår att ett femtontal familjer inom kohorten trots allt klarade sig bättre i staden.

FAMILJER SOM KLARADE SIG BÄTTRE

Genom att studera kyrkböckernas information om männens och deras familjers livsöden i staden framkommer inte alltid alla nyanser i levnadsstandarden. Dessa nyanser kan bättre synas i de tyvärr fåtaliga bouppteckningar som lämnats efter detta sociala skikt. En lägre tjänsteman/arbetare såsom postiljonen *Peter Pettersson Ahl* hör till de 15 familjer som inte visar några tecken på fattigdom eller övriga problem i staden, något som i hans fall alltså ytterligare kan styrkas genom att undersöka familjens förteckning över kvarlåtenskaper.²²⁸ Han och maken fick aldrig några barn tillsammans

²²⁴ DDB, UU, Tabellverket på nätet [http://www.ddb.umu.se/visualisering/Tabverk?Next=FormF520]. Folkmängd för LinD år 1850. Åtkomst 090806. Ungdomar (män) under 15 år uppges i artikel II vara 760 till antalet men i artikel I uppgår de till 751. Differensen på 9 individer är också den skillnad som blir mellan angiven total manlig befolkningmängd på 2255 och faktisk summa av angivna åldrar (män) som uppgår till 2246. I kvinnokolumnen finns också ett räknefel, då det uppges finnas 793 (sic) kvinnor jämfört med 88 män i åldern 50-55. Det är troligen 193 kvinnor som avses, vilket stämmer med totalsumman.

²²⁵ Sten Carlsson har också lyft fram föräldradödligheten i städerna, i Sverige, Sten Carlsson, ”Kvinnoöden i 1800-talets Sverige” i H. Norman, red., (1983), s. 39-54.

²²⁶ Sören Edvinsson, Anders Brändström, John Rogers, Göran Broström, ”High- Risk families: The unequal distribution of infant mortality in nineteenth-century Sweden”, *Population Studies*, vol. 59, Nr. 3 (2005), s. 321-337. Författarna avser både biologiska och sociala faktorer.

²²⁷ Magdalena Bengtsson, red., *Family and Health: A Multidisciplinary Conference on Family Mechanisms* (Stockholm, 2000), s. 12-13.

²²⁸ De 15 familjerna var, utifrån makens namn: *Petter Pettersson Ahl, Petter Lindgren, Lars Gustaf Sjösvärd, Per Anton Östlund, Sven Andersson, Samuel Färdig, Johan Peter Petersén, Anders Svensson, Gustaf Sund-*

men hon hade en son sedan tidigare som hade arvsrätt efter den sist avlidna föräldern. När modern dog 54 år gammal i hjärnfeber bodde sonen kvar hemma. Han var då 17 år. Makarna hade gift sig sent, 1842, och då låtit skriva ett testamente om orubbat bo för den efterlevande parten. Deras hem kontrasterade kraftigt gentemot Petterssons och Olofssons, trots att postiljoner, som nämnts tidigare, inte var kända för sina höga löner. När makan dog fanns både en guldring och en silverring i hemmets ägo samt en besparing i Linköpings sparbank på drygt 194 riksdaler. Hennes halva i gården nummer 57 i Sankt Kors kvarter var värd 700 riksdaler. Bland ägodelarna som utmärker sig och gjorde hemmet mer komfortabelt kan nämnas en servis med åtta par kaffekoppar samt ett mindre parti glas och porslin, ett väggur med fodral, elva stolar, två speglar, tretton taylor, ett sockerskrin, flertalet madrasser, kuddar, fjäderbolster och en filt, dukar och servetter, gardinkappor med jalousier samt en rullgardin. Sonen hade lånat ut en mindre summa kontanter till hjälp med begravningskostnader. Hela bohagets värde uppgick till drygt 1,000 riksdaler. När maken gick bort året därpå hade han en inestående lön på postkontoret på cirka 10 riksdaler. Han hade också 147 riksdaler inestående hos en förmyndare samt obetalda hyror att kräva in av en före detta brevbärare, en fiskhandlare, en snickare samt en postiljon. Dessutom ägde han andra hälften av gården, som var värd 700 riksdaler. Vidare hade han skulder till en krögare i Nykyrka, en bonde i Nykil, till en snickarmästare samt till en bryggare för förtäring. Dessutom förvaltade han pengar åt en omyndig flicka såsom förmyndare. Allt som allt summerades tillgångarna efter honom till lite över 700 riksdaler.²²⁹ Skulderna och fordringarna människor emellan antyder yttermera det brukliga med privat kreditgivning i en tid som balanserade på gränsen mellan naturhushållning och kapitalism. I det förindustriella samhället var den privata kreditgivningen och pantsättningen en vital del av den dolda ekonomin och kompletterade den öppna, enligt Arne Jarrick och Johan Söderberg, som tolkat spåren av detta i 1600-talets Stockholm. Även kvinnorna var i hög grad engagerade i detta, vilket de menar troligen hade avgörande betydelse för arbetarfamiljernas försörjning.²³⁰ Petterson Ahls bankbok i Linköpings Sparbank får symbolisera det kapitalistiska inslaget i ekonomin. Gustaf Utterström gör gällande att Sparbankens uppkomst runt om i landet hade en social och fostrande funktion för arbetsklassen. Just denna bank gav också de minst välbärgade en chans att spara och därmed gynnades ”penninghushållningens utbredning”.²³¹

Flera av dessa lite bättre beställda familjer hade, i likhet med de fattigare familjerna, barnen hemma länge och de undslapp inte heller alltid problem med sina barn såsom fattigdom, försvarslöshet, kriminalitet eller sjukdom. Några av männen som bedöms ha klarat sig lite bättre dog dessutom, i likhet med Petterson Ahl, före 60 års ålder. De dog alla av slag. Det gäller glasmästaren *Hans Peter Söderberg* som dog vid 57 års ålder samt målaremästaren *Johan Gustaf Bergstedt* som dog vid 48 års ålder

berg, Johan Peter Andersson, Jonas Jaensson Lindgren, Hans Peter Söderberg, Johan Gustaf Bergstedt, Johan Berggren, Anders Peter Örtgren.

²²⁹ Landsarkivet i Vadstena, Bouppteckningar, vol. BI 64, s. 24f, 18500705.; resp. vol. BI66, s. 3f, 18520126. Hustrun namn är Sara Maria Pettersson.

²³⁰ A. Jarrick, J. Söderberg (1998), s. 35-36.

²³¹ G. Utterström (1957), första delen, s. 612-613.

samt arbetskarlen *Anders Peter Örtegren*, som dog 57 år gammal.²³² Alla tre förefaller ha varit yrkesverksamma innan de dog, förmodligen hastigt. Några arbetade heller inte ända till slutet av sin levnad. Underjägare *Johan Peter Petersén* slutade arbeta någon gång i 60-årsåldern. Han hade varit slottsvaktmästare men flyttade ut ur staden och kom senare tillbaka som före detta underjägare, vilket kan ha inneburit ett försiktigt socialt avancemang. Han tog dessutom arbete som extra vaktknekt på länsfängelset när han var 56 år.²³³ Före hautboisten och sergeanten *Johan Berggren* uppbar pension från armén några år innan han fyllde 60 och drygade vid den här tiden ut kassan, som visats tidigare, genom att olovligen sälja starka drycker. Som änklings boende hos honom som flyttade med honom till ett par olika adresser. Han dog 64 år gammal av äggvita i urinen.²³⁴ Den före detta livgrenadjären *Samuel Färdigs* livssituation är egentligen svår att bedöma. Han var nämligen något så ovanligt som en änklings som hade hand om barnen. Han flyttade dock fram och tillbaka från Nykil, där döttrarna var födda, några gånger och hade förmodligen hjälp av familjemedlemmar där. Han var arbetskamrat med *Anders Olofsson* på länshäktet där Samuel arbetade som extra vakt medan han var skriven i Nykil. Han ska också ha ägt en gård i staden medan han bodde i Nykil och den torde ha inbringat en viss inkomst i form av hyresintäkter. I sextioårsåldern flyttade han tillbaka till Linköping och dog där i bröstinflammation, alltjämt ensamstående, 67 år gammal.²³⁵

Utmaningen för dessa familjefäder var förknippad med det mest basala; möjligheten att ha hälsa nog för att kunna arbeta, det vill säga arbetsförmåga, eller åtminstone ha någon förtjänst att leva av långt fram i livet. Värdet av hälsan gällde i och för sig alla grupper i staden, och de sociala skillnaderna i detta hänseende är svåra att upptäcka vid denna tid, men i kombination med en utsatt position som obesutten arbetare och familjeförsörjare blev den troligen direkt utslagsgivande. Beata Losman menar att det fanns en viss insikt i de etablerades uppfattning vid denna tid "... att om man bara var frisk och arbetsför, så gick det bra i livet".²³⁶ Denna viktiga förutsättning var emellertid ofta svåruppnådd i staden eftersom det av kohortfallen att döma förefaller som att den onda "fattigdomscirkeln" grep in i arbetet, hälsan, arbetskapaciteten och den "tärande" livsformen. Några ytterligare exempel där det verkar ha gått bra i livet kan dock noteras i kohorten. Gifte tegeldrängen *Sven Andersson* blev lykttändare och sedermera arbetskarl och framstår som yrkesverksam ända fram till att han dog 74 år gammal i hjärnskakning. Han bodde i gården Tannefors 40 i över 30 år. Det framgår inte att han var ägare men det stabila boendet tyder på det, något som för övrigt i sig är ett tecken på att familjen funnit en viss ro.²³⁷ Bataljonstrumslagare *Petter Lindgren* arbetade fram

²³² DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 51, s. 576; Dödboken 1859, vol. 610, s. 420; hfl. vol. 43, s. 490; Dödboken 1849, vol. 609, s. 280; Dödboken 1859, vol. 610, s. 421.

²³³ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 33, s. 138; vol. 51, s. 634; vol. 49, s. 18; vol. 53, s. 102; vol. 53, s. 148; vol. 57, s. 154; Dödboken 1866, vol. 612, s. 662.

²³⁴ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 47, s. 526; vol. 49, s. 412; vol. 51, s. 475; vol. 53, s. 156; Dödboken, 1864, vol. 611, s. 638.

²³⁵ DDB/LHD, UU, LinD, Inflyttningslängd, vol. 204, s. 0144; hfl. vol. 40, s. 374; Inflyttningslängd, vol. 207, s. 0001; hfl. 51, s. 440; vol. 55, s. 191; vol. 60, s. 199; Dödboken 1867, vol. 612, s. 742. LiU, EP, Databas, Saköreslängd Linköpings Rådstufwurätt. Domdatum 18450517. Arkivsignum AI:148.

²³⁶ B. Losman (1986), s. 46.

²³⁷ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 36, s. 514; vol. 39, s. 428; vol. 39, s. 656; vol. 47, s. 458; vol. 51, s. 404; vol. 55, s. 175; vol. 60, s. 189; vol. 63, s. 23; vol. 67, s. 164; Dödboken 1876, vol. 613, s. 640.

till 60-årsåldern men hade förmodligen en pension att leva av. Han och make levde sedan tills de blev närmare 80 och, som nämnts, ägde de gården de bodde på.²³⁸ Betjänten *Lars Gustaf Sjösvärd* blev vaktmästare i femtioårsåldern efter att ha varit extra vaktkarl på slottet en period och bodde i gården Sankt Per 4, där Östergötlands hypoteksförening höll till. Som nämnts tidigare tog ett av hans barnbarn över tjänsten när han dog vid 76 års ålder.²³⁹ Bland övriga som fick det lite bättre märks också några hantverkarmästare, vilka som borgare och egna företagare i regel hade bättre förutsättningar till förtjänst och dessutom kunde fortsätta arbeta långt fram i livet, om inte hälsan sviktade. De hade därmed bättre förutsättningar att bilda familj. Svarvaremästaren *Anders Svensson* (76 år), garvare *Gustaf Sundberg* (68 år), hovslagaremästaren *Johan Peter Andersson* (76 år) samt snickaremästare *Jonas Jaensson Lindgren* (70 år) förefaller ha kunnat arbeta ända fram till slutet eller åtminstone hållit sin verkstad i gång med hjälp av lärlingar och gesäller. Jaensson Lindgren dog dock i lungсот.²⁴⁰

Den som ändå framstår som enastående i sammanhanget är *Per Anton Östlund*. Han kom till staden som musikelev 1830 vid första livgrenadjärregementet och blev harmonist, det vill säga musikant av lägsta graden, som många andra.²⁴¹ Han gifte sig 1834 och förvärvade sedan gården Tannefors 55 i staden. I 40-årsåldern hade han slutat som harmonist och blev snart titulerad *herr* i kyrkboken, i likhet med andra borgare. Han fick en stor familj som fotsatte att växa efter att första hustrun dog 1857 och han gifte om sig med en 30 år yngre fru. Det har tidigare noterats att stora skillnader i äktenskapsåldrar mellan makar signalerade hög social status.²⁴² Vid den här tiden startade han en mössfabrik på sin gård. När han dog i kolera 1866 var han fortfarande mössfabrikör med sex barn hemma, varav några var över femton år.²⁴³ Det är möjligt att hans framgång sprungit ur den rättighet som soldaterna hade att bedriva hantverk som bisyssla. Hans framgång kan i alla fall sägas symbolisera vad många inflyttare bland det obesuttna arbetsfolket antagligen hoppades på; att kunna bli sin egen och skapa sig ett visst välstånd i staden. Ironiskt nog var det inte fullt möjligt ännu, även om vissa steg mot näringsfriheten tagits 1846. Stadsfabrikörer behövde exempelvis inte anhålla om burskap men krävdes på andra borgerskapsplikter. Magistraten skulle besluta om rätten att bedriva rörelsen men deras uppförande skulle först kontrolleras liksom att de ägde självständighet från husbonde, om det fanns egendom att förvalta, samt huruvida personen kunde skriva och räkna.²⁴⁴ Det skulle visa sig att Östlund saknade tillstånd att tillverka och sälja mansmössorna i staden, fastän han betalat bevilning (skatt) för rörelsen de föregående åren. Han hade inte ens sökt tillståndet. Därigenom hade han gjort sig skyldig till ”intrång för andra personer, hvilka med behörig rättighet härstädes utöfwa samma yrke”. Hantverksföreningen ville ha tre riksdaler och 16 skilling banko i

²³⁸ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 56, s. 93; vol. 65, s. 248; Dödboken 1879, vol. 613, s. 750.

²³⁹ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 45, s. 30; vol. 65s. 20; Dödboken 1877, vol. 613, s. 650.

²⁴⁰ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 66, s. 229; Dödboken 1878, vol. 613, s. 734; vol. 58, s. 216; Dödboken 1869, vol. 612, s. 788; hfl, vol. 67, s. 275; Dödboken 1877, vol. 613, s. 650; hfl, vol. 62, s. 163; Dödboken 1872, vol. 612, s. 928

²⁴¹ SAOB, elektronisk version, [<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>] Åtkomst 090922.

²⁴² H. Norman (1983), s. 105.

²⁴³ DDB/LHD, UU, LinD, inflyttningsslängd, vol. 203, s. 0062; hfl, vol. 30, s. 564, vol. 39, s. 568; vol. 43, s. 594; vol. 47, s. 604; vol. 51, s. 550; vol. 55, s. 235; vol. 60, s. 257; Dödboken 1866, vol. 612, s. 672.

²⁴⁴ H. Lindström (1929), s. 72f.

gengäld.²⁴⁵ Staden var formellt inte redo för sådana personer som Östlund än. Hans fall är ett exempel på hur borgarna, under i synnerhet början av 1800-talet, bevakade sina stadsprivilegier för att hindra att få konkurrens från icke borgerliga näringar, där främst ”fabrikören” och dennes manufaktur var ett hot. Redan 1821 blev manufakturrättigheterna fria för dem som kunde erbjuda bättre, eller andra, varor än hantverket gjorde. Det bäddade förstås för tvister.²⁴⁶ Östlund dog två år efter att näringsfriheten slagit igenom fullt ut. Hans fall visar på de begynnande *möjligheterna* i staden och är trots att det sticker ut från mängden betydelsefullt för helhetsbilden av situationen.

Bild 9. Hunnebergstullen med Onkel Adamsgården till höger i bild. Huset uppfört 1790. På övervåningen bodde C.A. Wetterberg. Foto: Didrik von Essen, 1898. Källa: ÖLM.

²⁴⁵ LiU, EP, Databas, Saköreslängd Linköpings Rådstufwurrätt. Domdatum 18560716, Arkivsignum AIIIa:7.

²⁴⁶ N. Herlitz (1924), s. 116f.

LIVET SOM HELHET

Den ”fattigdomscykel”, som många av kohortfamiljerna råkade i, behöver sättas i ett vidare sammanhang. Ur den *primära kohorten* har tre barnfamiljer, som introducerats tidigare, valts ut för att ge en bild av uppväxtförhållanden och livet före stadsflyttningen. De delar kohortens typiska erfarenheter men utifrån en viss livshistoria och familjesituation. Kortare glimtar från uppväxtåren hos några av de övriga männen och hustrurna inom den *primära kohorten* kompletterar detta avsnitt.²⁴⁷ De individuella livshistorierna kan inte sättas som schablon för andras livsöden. Den här studien genomsyras dock av uppfattningen att enskilda händelser, liksom individer, är *delar* av strukturer. Det går därför att lära något allmänt av varje unikt livsöde och på så vis foga samman en mer fullödig förståelse. En del data som presenteras här har nämnts i föregående kapitel men placeras nu inom en familjs livskurs. Den utgår från maken men inkluderar även hustruns familjrelationer.

FAMILJEN SVEN PERSSON

Sven Persson, som den här studien inleds med, fick som visats ett svårt och avkortat liv i staden som dräng och arbetskarl med ansvar för en barnfamilj. Hans fru Stina blev änka och fattighjon medan barnen bodde hemma. Hennes liv slutade sedan, efter över 30 år i Linköping, i Göteborg dit en vuxen dotter flyttat. Skildringen av denna familjs livshistoria tar sin början i Svens uppväxt. Släktrrelationer inom familjen illustreras i figur 1.

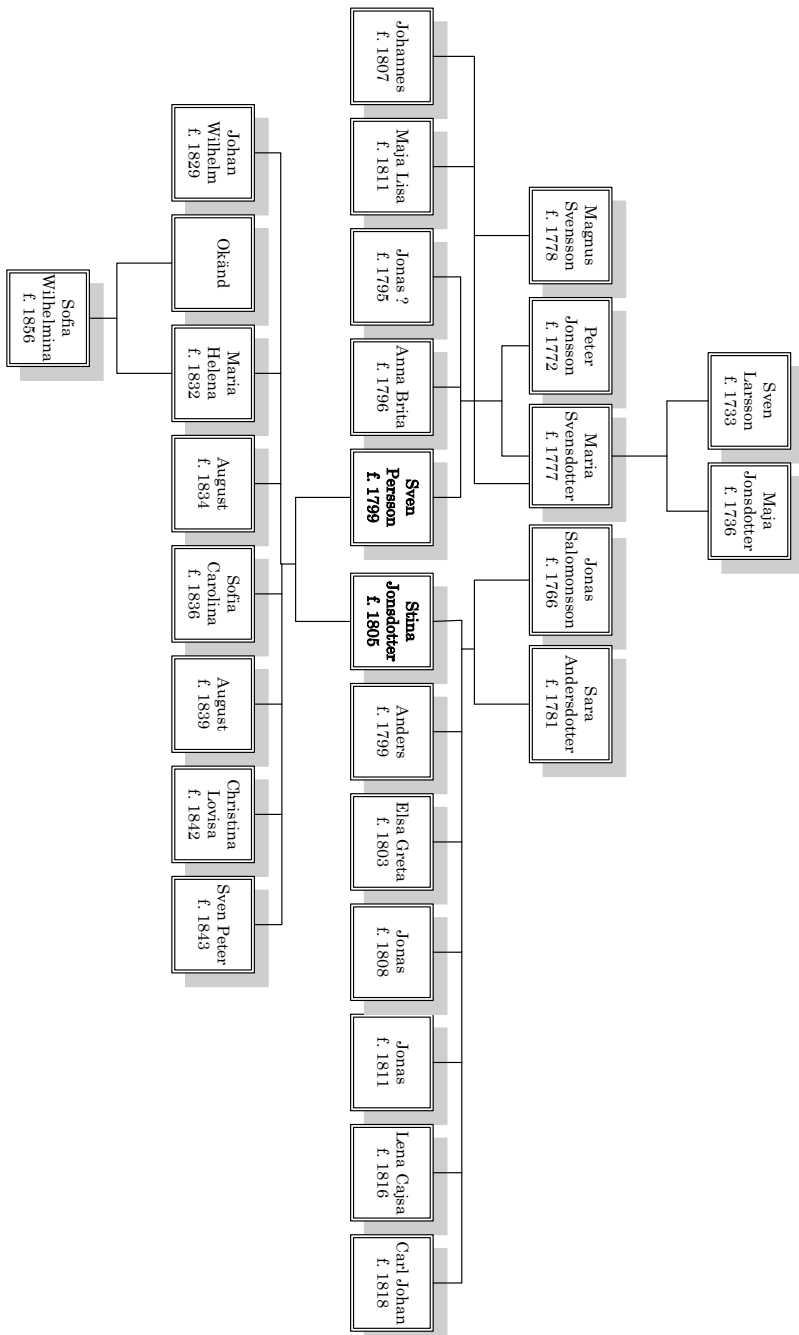
Sven föddes i Vårdnäs som son till en skattebonde. Modern var bonddotter.²⁴⁸ När Sven var i femårsåldern skilde sig föräldrarna, vilket var ovanligt vid den här tiden, i synnerhet på landet.²⁴⁹ Modern flyttade iväg och snart var hela familjen splittrad. Sven återförenades dock strax med sin mor på morföräldrarnas gård. Modern gifte om sig när Sven var nio år men styvfadern dog fyra år senare och Sven blev änyo faderlös. När han var 17 år lämnade han hemmet och började sin yrkesbana som tjänstehjon på ett rusthåll i Skeda.²⁵⁰

²⁴⁷ Urvalet grundar sig delvis på en analys som primärt presenterats i Victoria Nygren, ”Migrant Men in Misery: Result from a Qualitative Life History Analysis on Individual and Families Concerning Internal Migration, Health and Life Circumstances in Early 19th Century, Linköping, Sweden”, *Hygiea Internationalis. An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, vol. 6, no. 1 (2007), s. 107-144.

²⁴⁸ Gammalkil vigselbok 1798, vol. C:3, s. 163, GID 289. 24. 17100. *Sven Persson* föddes 17991110 i Vårdnäs, födelseboken för Vårdnäs 1799, vol. C: 3, s. 100. GID 413.23.65000 och hfl 1792-1802, s. 266, GID 413. 2. 78900. Enligt DDB/LHD, LinD, hfl, 1841-1845 (dvs. urvalsperioden) föddes han 18001112. Denna felregistrering av födelsedatum, som dessutom var relativt vanlig i kyrkböckerna i början av 1800-talet, har inte ansetts diskvalificera honom från kohorten. Fadern flyttade till Slaka 1806 och har inte kunnat följas längre, Vårdnäs, hfl. 1803-1812, s. 115, GID 413. 4. 7000; utflyttningsbok 1806, vol. C.2, s. 243, GID 413. 22. 58000.

²⁴⁹ Vårdnäs, hfl. vol. AI:3, s. 102, GID 413. 4. 5700. Uppgiften om att föräldrarna skiljts finns i DDB/LHD, UU, Gammalkil, hfl. vol. 5, s. 2; Marja Taussi Sjöberg, *Skiljas: Trolovning, äktenskap och skilsmässa i Norrland på 1800-talet* (Stockholm, 1988), s. 68, 171, tabell 1.

²⁵⁰ DDB/LHD, UU, Gammalkil, hfl. vol. 6, s. 3; utflyttningslängd, vol. 401, s. 17; Skeda inflyttningslängd, vol. 202, s. 35; hfl. vol. 7, s. 124.

Figur 1. Släktrationer inom familjen Sven Persson.

Enligt David Gaunt kan denna period betraktas som "förlorade år" då ungdomarna mellan ungefär 15 och 25 år arbetade som drängar och pigor i annans hushåll innan giftermålet. Det var allmänt sett en problematisk tid med många kraven från husbonden i en fas av livet då också lockelserna var många. Att låna ut arbetskraft mellan hushållen var ett sätt att få medgörliga drängar och pigor som lättare än de egna barnen kunde åthugas. Systemet innebar dock även att tjänstefolket kunde spara till sitt eget framtida hushåll.²⁵¹ En av lockelserna för ungdomarna var föräktenskapliga relationer. Sven inledde en sådan med pigan Stina som tjänade i samma hushåll som Sven i Slaka utanför Linköping.²⁵² De gifte sig i Slaka några månader innan Stina födde en son. Föräldrarna hade alltså haft en föräktenskaplig förbindelse. Stina var 23 år och Sven var 29.²⁵³ Sonen föddes och döptes i Gammalkil,²⁵⁴ den socken som Svens mamma och styvsyster bodde i. Sven och Stina kunde lämna sitt förstfödda barn till Svens mor och systemen när det var nyfött och de behövde hjälp med barnpassningen. Då ställde, förutom lillasyster som bodde med modern, en dräng och ett bondepar som troligen tagit över gården, upp som dopvittnen.²⁵⁵ Stina hade antagligen tvingats lämna sin nyfödda hos Svens familj, eftersom det inte var tillåtet att skaffa barn inom husbondens väggar. Efter en tid flyttade Sven och Stina dock till en annan arbetsgivare i samma socken där Sven kunde få arbete som *gift* dräng. Deras son kom hem till dem när han var sju månader.²⁵⁶ De flyttade snart igen, denna gång till pastorsbostället i Slaka där Sven började arbeta som statdräng.²⁵⁷ Det var en hård tillvaro för de obesuttna hushållen, där det även ingick att hustrun skulle tjänstgöra som mjölkerska.²⁵⁸

I maj 1831 gick flyttlasset till Sankt Lars församling där Sven åter fått tjänst som gift dräng. De bodde grannar med flera andra drängfamiljer.²⁵⁹ De fick en dotter året därpå och bland dopvittnena återfanns en syster och svåger till Sven från Kaga samt en syster till Stina, som redan flyttat till Linköping.²⁶⁰ Det fanns alltså en kanal in i staden för familjen, varigenom de kunde få tips om arbete och bostad. Sven hade dock redan varit i staden och arbetat som dräng en kort tid när han var 27 år och ogift. Inte heller den gången var han utan band i staden. I samma gård/hus som han bodde fanns en piga som flyttat i samtidigt som honom från samma socken, Slaka.²⁶¹ Också den storasyster som var ett av vittnena på dopet hade varit i Linköping före honom, som 16-åring.²⁶² Sven bodde hos henne, efter sin första tur till Linköping, under några månader sedan hon gift sig med en bonde i Kaga.²⁶³ Innan han flyttade till Linköping första

²⁵¹ David Gaunt (1983), s. 114, 22, 23.

²⁵² DDB/LHD, UU, Slaka, hfl, vol. 6, s. 164.

²⁵³ DDB/LHD, UU, Slaka, vigselbok 1828, vol. 505, s. 365.

²⁵⁴ DDB/LHD, UU, Gammalkil, Födelsebok, 1829, vol. 304, s. 26.

²⁵⁵ DDB/LHD, UU, Gammalkil hfl, vol. 8, 1828-1832, s. 2, dito Geline, s. 1 och 2.

²⁵⁶ Geline, Slaka, Inflyttningslängd 1829, B:I 1806-1833; DDB/LHD, UU, Slaka, hfl, vol. 6, s. 163.

²⁵⁷ DDB/LHD, UU, Slaka, hfl, vol. 6, s. 362.

²⁵⁸ S. Carlsson (1968), s. 53-56.

²⁵⁹ DDB/LHD, UU, Sankt Lars, inflyttningslängd, vol. 204, s. 2; hfl, vol. 11, s. 22.

²⁶⁰ Geline, Sankt Lars, Födelsebok 1832, CI: 6 1828-1845. Svens syster och svåger bodde på Gillberga mellangård där Sven bott en kort period tidigare, se nedan.

²⁶¹ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 27, s. 386; Geline, Link. Domkyrko inflyttningslängd, 1826, besked nr. 304 och 305. Pigans namn är Anna Lisa Eriksdotter. Hon ingår ej i kohorten.

²⁶² DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 14, s. 176.

²⁶³ DDB/LHD, UU, Kaga, inflyttningslängd, vol. 203, s. 50, utflyttningslängd, vol. 403, s. 53; Geline, Kaga hfl. 1822-1830, vol. 2, s. 70. Systemens namn är Anna Britta Persdotter.

gången hade han bytt bostad och arbetsgivare åtminstone fem gånger. Vid 20 års ålder hade han redan erfarenhet av problem med knäna under en period, något som hindrat honom från att arbeta och betala skatt. Han hade dock åter blivit ”frisk och arbetsför”.²⁶⁴ Det skulle tyvärr inte hålla i sig särskilt länge.

Det kan konstateras att trots att Sven var faderlös och kom från ett splittrat föräldrahem fanns fungerande relationer inom familjen. Svens frånskilda modern togs emot med sitt barn och sedermera nye make på sin föräldragård. Huruvida den äldre generationen sattes på undantagskontrakt framgår inte men ett samarbete mellan generationerna måste hur som helst förmodas. När Svens mor relativt snart blev änka bodde hon i alla fall kvar ända tills hon blev ”utgammal och sjuklig” och slutligen dog 1853, 76 år gammal.²⁶⁵ Hon hade då i sin tur hjälpt Sven och Stina när deras förstfödde behövdes om hand den första tiden. Sven hade också som visats, möjlighet att som ungarl mellanlanda hos sin gifta storasyster, som sedan, tillsammans med maken, blev fadder åt hans dotter.

Svens hustru, Stina Sophia Jonsdotter, föddes i Slaka och var torpardotter. När hon var två år flyttade familjen till ett annat torp i Skeda. Hon lämnade föräldrahemmet för gott när hon var 19-20 år. Hennes föräldrar blev senare brukare av en gård, vars utjord de fick en eftertraktad möjlighet att köpa loss delar av, i enlighet med den förekommande hemmansklyvningen. De är därmed exempel på en svårbestämbar social kategori vilken befann sig någonstans mellan jordlöshet och ett visst jordinnehav.²⁶⁶ Fadern var ”ofärdig” efter ett benbrott men hade hand om gården tills han dog av lungshot 72 år gammal. Då tog en av sönerna, född 1811, över och brukade gården tillsammans med sin hustru, men han dog redan när han var 42 år av ”vattusot”. Stinas mor fortfor sedan att äga gården ända fram till sin död, enligt vad det framgår av husförhörslängderna. Möjligen arrenderade hon ut gården. Hon dog av ålderdom, 84 år gammal och, på grund av den stora ålderskillnaden, hela 28 år efter sin make. De sista 10 åren vistades hon emellertid i Linköping, där Stina bodde kvar som änka, vilket nämnts tidigare. En syster till Stina mellanlandade mellan 18 och 23 års ålder efter en tids bortavaro på föräldragården medan fadern fortfarande levde.²⁶⁷ Hon hamnade sedan, som alla syskonen förutom brodern som tog över gården, i Linköping. Därmed kan syskonskaran, liksom ringar på vattnet, sägas utgöra ytterligare exempel på den här generationens landsbygdsbarn som nästan alla blev övertaliga i sina hembygder och som nådde staden. Det kan således vara intressant att översiktligt jämföra Stinas syskons liv i staden med Svens och Stinas och övriga inom kohorten.

²⁶⁴ DDB/LHD, UU, Slaka, hfl. vol. 5, s. 180; vol. 5, s. 90.

²⁶⁵ DDB/LHD, UU, Gammalkil, hfl. vol. 7, s. 1; vol. 8, s. 1; vol. 10, s. 4; vol. 12, s. 3; vol. 14, s. 3; vol. 16, s. 3; Dödboken 1853, vol. 607, s. 86.

²⁶⁶ Det är oklart hur ägoförhållandet såg ut mellan Siktesbo södergård och utjorden Wåtebo, dvs. vilka delar av gården familjen egentligen ägde. Sonen som brukade gården efter faderns död stod som ”utjordsägare” i dödboken när han dog medan änkemodern både före och efter hans död stod som ägare. Angående bestämningen av socialgrupperingar på landsbygden, se C. Winberg (1975), s. 39, 42, 45.

²⁶⁷ Stina Sofia Jonsdotter föddes 18050130 i Slaka, födelsebok 1805, vol. C: 3, s. 224 GID 376. 22. 12300; DDB/LHD, UU, Slaka, hfl. vol. 2, s. 132; Skeda hfl, vol. 5, s. 146; vol. 7, s. 107; vol. 9, s. 108; vol. 11, s. 200; vol. 12, s. 104; vol. 12, s. 110; vol. 14, s. 398; vol. 16, s. 491; vol. 18, s. 467; vol. 19, s. 303. vol. 20, s. 306; vol. 22, s. 107; vol. 23, s. 316; Skeda dödbok år 1838, vol. 605, s. 489; år 1866, vol. 607, s. 28; år 1853, vol. 605, s. 544.

System Lena Cajsa, född 1816, kom till staden som piga från Skeda 1840 och födde ett oäkta barn som dog. Därmed var hon del av det vanliga mönstret med utomäktenskapliga barn i staden som myndigheterna bekyrnade sig över och bland vilka spädbarnsdödligheten var som störst. Hon flyttade ut till Slaka efter ett par år men återvände i trettioårsåldern, nu gift med en arbetskarl som inte heller härrörde från staden. De fick flera barn och hon lyckades alltså vända den svåra situationen. Hon levde sedan återstoden av sitt liv med sin familj i Linköping och avled 70 år gammal i ”kronisk bröstsjukdom”. Maken var då 67 år och stod fortfarande skriven som arbetare. Barnen hade flyttat hemifrån.²⁶⁸ Den andra systemen Elsa Greta, som var född 1803, blev inte långvarig i staden. Hon flyttade in 1831 som piga men gifte sig med en arbetskarl på bränneriet i Sankt Lars dit hon flyttade 1833.²⁶⁹ Brodern Anders, född 1799, bodde som bekant en tid tillsammans med Sven och Stina i tullhuset i början av 1830-talet. Han var gift och hade barn när han kom från Kimstad där han varit hemmansbrukare. Familjen illustrerar den oroliga vanan att flytta in till och ut ur staden. De flyttade till Slaka relativt snart men återvände efter några år igen. Han fick en tjänst i staden som dräng men flyttade året därpå till Sankt Lars för att arbeta som daglönare.

Ett år senare var familjen tillbaka i Linköping igen. Anders försörjde sig nu som dräng och arbetskarl i staden fram tills han dog 48 år gammal av en icke angiven orsak. De hade då en son på 13 och en dotter på 16 år boende hemma. Änkan och sonen bodde sedan på samma adress som en annan bror till Stina och Anders, vattenåkaren Carl Johan, född 1818, nyligen bött på. Han var änklings med en 14-årig son och hade nyligen, 1859, gift om sig när han året därpå dog i staden 42 år gammal.²⁷⁰ En av Svens och Stinas döttrar, Sofia född 1836, bodde hos morbrodern ett par år innan han dog. Hon var då 21 år och hade flyttat från Sankt Lars. Hon började som tjänsteflicka i Linköping och fick ett oäkta barn som dog. Det var hon som senare flyttade till Göteborg, som nämnts tidigare i detta kapitel.²⁷¹ Hennes syster, Maria Helena född 1832, höll sig i hemtrakterna och försörjde sig som piga. Under en period i Linköping var hon noterad i husförhörslängden som försvarslös. Även hon fick ett oäkta barn.²⁷² Det överlevde den vanskliga första tiden och inlemmades, som nämnts, som fosterbarn i skomakarebroderns hem i Linköping. Denne broder, Johan Wilhelm född 1829, gifte sig men fick aldrig några egna barn. Efter att han avlidit 60 år gammal 1889 i cancer flyttade Maria Helena, som senast bött i Norrköping, till sin svägerska, den nyblivna änkan. Dit återvände också vid denna tid Maria Helenas dotter, född 1856, som var fosterdotter i skomakarefamiljen. Hon var nu i trettioårsåldern och kom närmast från Vårdnäs. Hon var sedan några år utexaminerad ”småskolelärarinna”. Svens och Stinas till vuxen ålder överlevande barnaskara bestod av ytterligare en son, August född 1839. Han flyttade hemifrån som femtonåring för att arbeta som tjänstgosse och blev sedan elev på ”Mu-

²⁶⁸ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 38, s. 304; vol. 45, s. 202; vol. 49, s. 630; vol. 53, s. 127; vol. 57, s. 131; vol. 60, s. 32; vol. 63, s. 34; vol. 67, s. 28; vol. 71, s. 1038; Dödboken 1886, vol. 614, s. 132.

²⁶⁹ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 32, s. 314; vol. 29, s. 24.

²⁷⁰ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 38, s. 626; vol. 41, s. 532; vol. 42, s. 270; vol. 42, s. 690; vol. 46, s. 266; vol. 50, s. 222; vol. 50, s. 462; Dödboken 1847, vol. 609, s. 264. Carl Johan återfinns ej i dödboken.

²⁷¹ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 45, s. 206; vol. 50, s. 222.

²⁷² DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 45, s. 358; vol. 45, s. 198; vol. 45, s. 200; 45, s. 164; vol. 50, s. 48; vol. 51, s. 44.

sikinstitutet” på regementet. Som 19-årig lärling hade han flyttat till Stockholm, några år innan hans mor, Stina, flyttade till Göteborg.²⁷³

FAMILJEN JOHAN ZETTERGREN

I figur 2 illustreras relationerna inom familjen *Johan Zettergren*. Skräddaremästaren Johan Zettergren var född i Asker socken i närheten av Örebro. Hans far var bysmed och inhyses torpare. Familjen flyttade till Norrbyås någon gång innan Johan hunnit fylla 10 år. Under delar av Johans uppväxt fanns en 13 år äldre bror, en två år yngre bror samt en sju år yngre fosterdotter i familjen. Johan flyttade till Örebro när han var 17 år för att arbeta som lärling hos en skräddaremästare.²⁷⁴

Ett år senare flyttade den 20-åriga pigan Cajsa Lisa Qvarnström till Örebro från Askersunds landsförsamling. Hon flyttade tillsammans med en mjölnarefamilj som hon bott hos sedan ett par år.²⁷⁵ Väl i Örebro flyttade hon snart till egen adress. I staden mötte hon Johan som senare blev hennes äkta make. Före dess hann de få en föräktenskaplig son, år 1822. De gifte sig fem månader efter att sonen fötts när Johan alltså var lärling. Vittne till vigseln var en skomakare som bodde på samma gård som Cajsa Lisa och sonen gjorde den första tiden. Hon flyttade snart samman med Johan i eget hushåll sedan han blivit skräddaregesäll och arbetade på en änkas verkstad på annat håll i staden. En syster till Cajsa Lisa, Lovisa, bodde också hos dem.²⁷⁶ Familjen, inklusive systemen, flyttade två år senare till Askersund där Johan arbetade som skräddare med egen verkstad. En av gesällerna följde med till Linköping när de sedan flyttade dit året därpå. Johan såg ut att ha en god mästar karriär framför sig, dessutom med en korpalsbefattning (det viss säga underbefäl) från det militära i bagaget. Det första varningstecknet på att det inte skulle bli någon bra karriär visar sig här, i och med att han blev tagen av stadsfiskalen i Askersund för stöld.²⁷⁷

Cajsa Lisa var född i en mjölnarefamilj i Filipstads Bergslag.²⁷⁸ Hon hade fyra systrar och en bror. Hennes far dog vid 41 års ålder av ”bröstsjukdom” när hon var 13 år. Han hade varit ofärdig under en period före sin död. Vid det laget bodde familjen i Kvistbro utanför Örebro.²⁷⁹

²⁷³ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 41, s. 388; vol. 47, s. 556; vol. 50, s. 686; vol. 50, s. 88.

²⁷⁴ Örebro, Asker församling, födelsebok 1801, vol. C:3. GID 284. 59.38300; hfl. vol. AI:7 1795-1803. GID 284. 49. 56300; hfl. vol. AI:9 1803-1812. GID 284. 51. 98900; Örebro Norrbyås församling, hfl. vol. AI:10 1806-1810. GID 201. 27. 13400; vol. AI:11 1811-1816. GID 201. 28. 23700; vol. AI:12 1816-1820. GID 201. 29. 35300; Örebro församling, inflyttningslängd 1818, vol. AI:16B, GID 2316. 102. 66300; hfl. vol. AI:17A 1821-1825, GID 2316. 103. 78500.

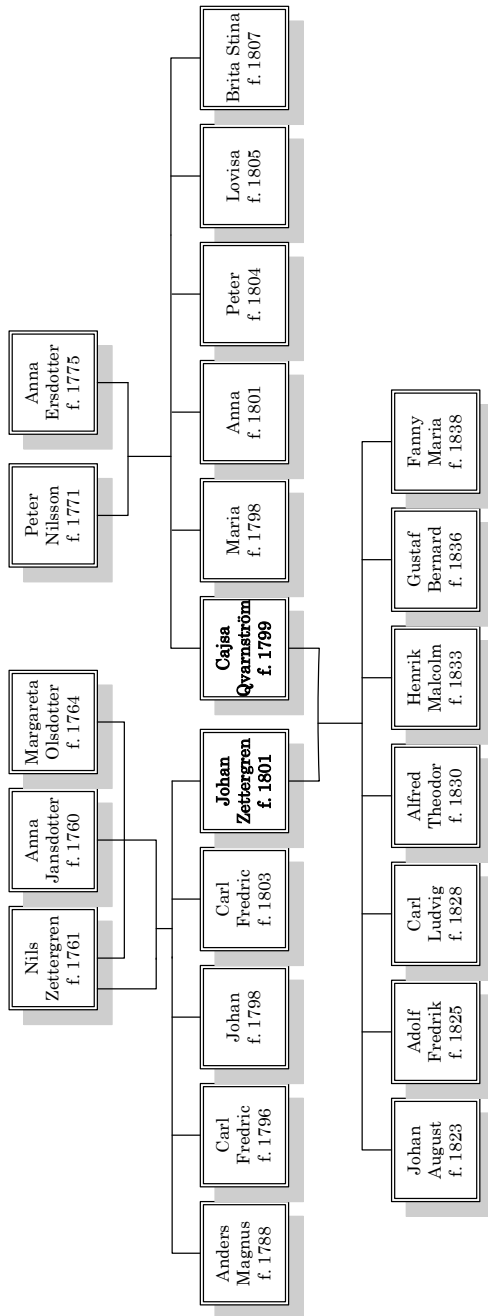
²⁷⁵ Örebro, Inflyttningslängd, vol. AI:16B, år 1819, GID 2316.102.66700; Askersunds landsförsamling, hfl. vol. AI:4B 1816-1820, GID 403.56.50200.

²⁷⁶ Örebro stad, Födelsebok, vol. C:5, år 1822, GID 2316.130.49300; vigselbok, vol. E:2, år 1822, GID 2316.83.27500; hfl. vol. AI:17A 1821-1825, GID 2316.103.69700 resp. 2316.103.69600; vol. AI:17A 1821-1825, GID 2316.103.85900 resp. 2316.103.76500 resp. 2316.103.69300.

²⁷⁷ Askersund stad, hfl. vol. AI:7 1816-1825, GID 455.20.103300 resp. 455.20.107400; LinD, inflyttningslängd, vol. B:1 år 1825, GID 333.66.34300.

²⁷⁸ Filipstad, Födelsebok, vol. C:7, år 1799, GID 479.51.21600.

²⁷⁹ Örebro, Kvistbro, hfl. vol. AI:1 1800-1805, GID 381.26.102200; hfl. vol. AI:3 1811-1815, GID 381.29.51300; Dödbok, vol. C:6, år 1812, GID 381.45.77000.

Figur 2. Släktrationer i familjen Johan Zettergren.

Modern hamnade inom några år på fattighuset i Askersunds landsförsamling, dit de flyttat efter faderns död. De två yngsta döttrarna följde med till fattighuset medan Cajsa Lisa kom till en änkefru i närheten som flicka på gården. Hon titulerades alltså inte piga, vilket några av de andra i hushållet gjorde. Efter en kort tid kom hon till den mjölnarefamilj som hon sedan följde till Örebro. Kanske var de släktingar. Hennes mor stannade på fattighuset där hon dog 50 år gammal av inflammatorisk feber.²⁸⁰

Båda Johans föräldrar överlevde tills han nått vuxen ålder. Modern dog som 67-åring när han var 26. Fadern var då medellös inhysesman, enligt en anmärkning i dödboken. Han gifte likväl om sig året därpå. Den nya maken var endast några år yngre än den första frun och blev ”sängliggande” inom några år. Johans far dog elva år efter sin första fru, vid 77 års ålder, kvarboende på orten. Han var då änklings även efter sin andra fru.²⁸¹ Ingen av Johans eller Cajsa Lisas föräldrar fanns således tillhands i närheten av dem som vuxna. Det gjorde emellertid periodvis två av Cajsa Lisas systrar. Lovisa, född 1805, flyttade med från Askersund till Linköping och fortfor att bo med familjen ytterligare en period innan hon som 24-åring flyttade iväg till Grebo för att tjäna som piga på ett herresäte. Där arbetade för övrigt också kohortmedlemmen *Anders Anderssons* blivande hustru för en tid. Lovisa flyttade sedan vidare till Stockholm.²⁸² En annan syster till Cajsa Lisa, Maria född 1798, hade kommit till Linköping från Askersund redan 1818. Hon arbetade som piga och titulerades senare jungfru och arbetade som klädessömmerska i staden i många år innan hon gifte sig med en 20 år yngre badmästare när hon var 42 år. Paret flyttade tre år senare till Falun.²⁸³

Johan och Cajsa Lisa fick en besvärlig tid i Linköping, något som kulminerade under den barnaalstrande perioden av deras liv. Familjen togs om hand av fattigvården och barnen auktionerades ut eller följde med föräldrarna till fattighuset. Samtliga sju barn flyttade iväg till Stockholm, Norrköping, Askeby och Nykil. Den stad som lockade deras föräldrar var alltså inte lika attraktiv för dem. Ingen återvände.²⁸⁴

Johan var visserligen skräddaremästare under en tid i Linköping men familjelivet hade han förvisso ”tjuvstartat” redan när han var lärling i Örebro. Förmodligen var det svårt att försörja hustru och barn på den lönen och kanske drev det honom in på brottets bana. Hur som helst följde inte uppgiften om stölden som han begick när han var ”skräddare” i Askersund med i prästens noteringar vid inflyttningen till Linköping. Hans frejd noterades oklanderlig till en början, annars hade han nog fått bekymmer att

²⁸⁰ Askersunds landsförsamling, hfl. vol. A1:4B 1816-1820, GID 403.56.54700; vol. A1:5 1821-1825, GID 403.58.105100; Dödbok, vol. E:1, år 1825, GID 403.44.94800; hfl. vol. A1:4B 1816-1820, GID 403.56.60000 resp. 403.56.50200 resp. 403.56.49700.

²⁸¹ Örebro, Norrbyås, Dödboken, vol. F:1 år 1827, GID 201.25.35200; hfl. vol. A1: 14 1826-1830, GID 201.31.64400; vol. A:1 15 1831-1835, GID 201.32.78900; vol. A:16 1836-1840, GID 201.33.93100; Dödbok, vol. F:1, år 1838, GID 201.25.35900. Faderns dödsorsak är ej angiven.

²⁸² DDB/LHD, UU, LinD, inflyttningslängd, vol. 202, s. 0108; hfl. vol. 24, s. 194; 26, s. 276; vol. 26, s. 140; vol. 26, s. 146; utflyttningslängd, vol. 404, s. 0053; Grebo inflyttningslängd, vol. 201, s. 30; hfl. vol. 5, s. 88; utflyttningslängd, vol. 401, s. 87. *Anders Anderssons* blivande hustru, som arbetade som piga i Grebo, hette Anna Lovisa Berggren.

²⁸³ Örebro, Bjurtjärn, födelsebok, vol. C:5, år 1798, GID 464.29.85300; DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 20, s. 214; vol. 20, s. 262; vol. 25, s. 12; vol. 21, s. 16; vol. 24, s. 214; vol. 32, s. 160; vol. 34, s. 156; vol. 38, s. 274; vigselboken, vol. 5070, s. 532; utflyttningslängden, vol. 405, s. 0181.

²⁸⁴ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 40, s. 608; vol. 41, s. 418; vol. 43, s. 234; vol. 33, s. 306; vol. 47, s. 252, vol. 52, s. 456; vol. 43, s. 232, utflyttningslängd, vol. 406, s. 0075. Barnen har sökts i staden fram till 1895, dvs. så långt databasen sträcker sig. De har inte följts på andra orter efter att de lämnat staden.

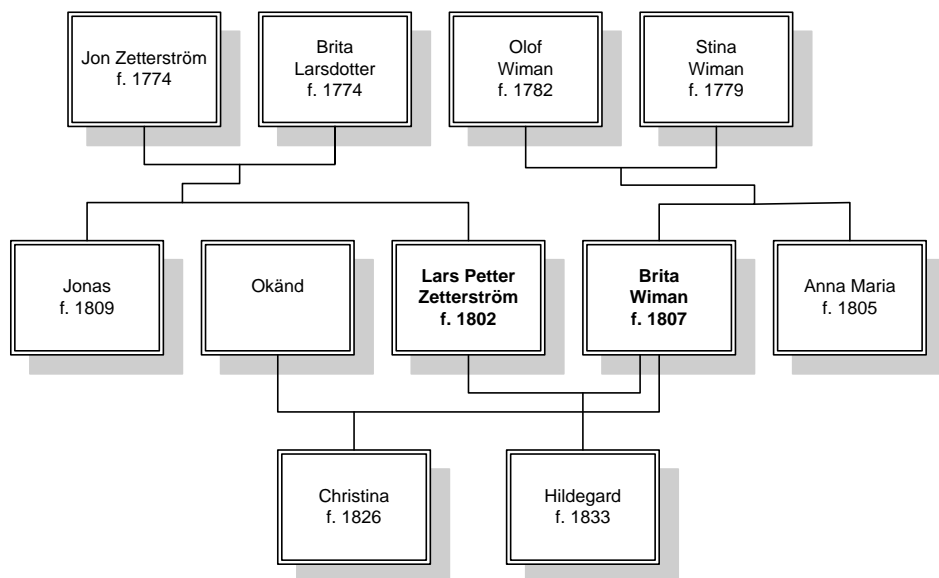
komma in i staden. Den gesäll, som flyttade med honom från Askersund bytte dessutom strax arbetsgivare till en annan skräddare. Det kan tyda på att det inte var så enkelt för Johan att etablera sin verksamhet i staden. Gesäller var visserligen en rörlig yrkesgrupp. De första tio yrkesverksamma åren hade Johan en uppsättning lärlingar och gesäller men han flyttade ofta och bytte verkstad. Han skrevs inte heller som mästare, annat än den allra första tiden.²⁸⁵ Som mästare i staden skulle Johan normalt sett ha mötts med viss aktning och varit en del av borgerskapet. I och med att han blev struken ur borgerskapet när de fick reda på hans brott och han så småningom slutade arbeta förlorade han i anseende och kom i beroendeställning till andra hantverkarkollegor som representerade staden och fattigvården. 1835 fick han dessutom genomgå enskild absolution i kyrkan för brott mot sjunde budet, det vill säga stöld igen.²⁸⁶

FAMILJEN LARS PETTER ZETTERSTRÖM

Ett gott betyg i läsning och förståelse av katekesen kunde vara nyckeln till att få skolutbildning och kanske ett visst socialt avancemang, också för en son till en gårds-skräddare. Det visar *Lars Petter Zetterström* från Rönö, Vikbolandet, vars familjerelationer redovisas i figur 3.

²⁸⁵ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 24, s. 194; vol. 26, s. 140; vol. 31, s. 146 GID 333.37.17300 resp. 333.37.17400; vol. A1:24, 1821-1825 GID 333.28.46000; vol. A1:26 1826-1830 GID 333.30.96400 resp. 333.30.97700 resp. 333.30.104400; DDB/LHD, UU, LinD, inflyttningslängd, vol. 202, s. 0108; hfl. vol. 24, s. 160. Gesällen som flyttade med från Askersund hette Anders Holmqvist.

²⁸⁶ DDB/LHD, UU, LinD, hfl, vol. 36, s. 134.

Figur 3. Relationer inom Lars Petter Zetterströms familj.

Lars Petter fick möjlighet att gå i Söderköpings skola när han var 13 år, alltså långt innan folkskolan fanns, sedan prästen noterat hans goda läsning. Som tonåring fick han stora A av prästen i de olika husförhörsbetygen medan föräldrarna fick ab. Som sjuttonåring flyttade han till Stockholm men återkom året därpå till föräldrarna och mantalskrev sig på Gottenviks säteri hos bruksinspektorn som gårdsskrivare.²⁸⁷ När han flyttade till Linköping som 30-åring var han ogift och hade arbetat som betjänt i Tjärstad. Han fick arbete som stadsfogde i Linköping och hade en till synes förhållandevis ordnad tillvaro både bakom sig och framför sig. Problemen verkar ha börjat när det sades att han "hafwa lägrat" pigan Brita Stina Wiman, under äktenskapslöfte.²⁸⁸ Paret fick, som så många andra vid den här tiden, en utomäktenskaplig dotter 1833 och gifte

²⁸⁷ Rönö, födelsebok, år 1802, vol. C:1, s. 336, GID 362.11.72700; hfl 1803-1810, vol. 1, s. 8, GID 362.1.88400; vol. 2, 1812-1816, s. 24, GID 362.3.12100; vol. 3 1817-1826, s. 14, GID 362.4.2300; vol. 3 1817-1826, s. 31, GID 362.4.39900.

²⁸⁸ DDB/LHD, UU, LinD, Inflyttningslängd, vol. 203, s. 0120; hfl. vol. 32, s. 26. Lars Petters förehavanden i Tjärstad har inte gått att undersöka, då församlingen saknar in- och utflyttningslängder för berörda år.

sig småningom. Han blev av med arbetet som stadsfogde någon gång vid den här tiden och försörjde sig som vaktmästare tills hans hälsa med tiden blev för dålig. Han dog senare i tärande sjukdom.²⁸⁹ Det är inte helt omöjligt att kärleksaffären med pigan svärtade ned hans rykte och medborgerliga förtroende. Brita Stina hade dessutom ett dåligt prästomdöme i bagaget. Hon hade tjänstgjort hos en magister i staden i tjugooårs-åldern. Prästen skrev att hon var ”Näsvis, önskas en högre nåd till stadga och dygd”, ett exempel på hur auktoriteterna började tycka sig se uppstudsighetstendenser och vanart hos tjänstefolket. Brita Stina hade även fått en oäkta dotter, som avled vid fem års ålder, innan hon fick barn med Lars Petter.²⁹⁰

Brita Stina hade vuxit upp med sin syster och mor. Fadern, som varit vaktmästare, hade dött när Brita Stina var sju år, 1814. De hade bott i Linköping ända sedan 1811, när hon var fyra år och de flyttat från Kärna.²⁹¹ Änkemodern kom senare att bo med Lars Petter och Brita Stina som fattighjon fram tills hon dog.²⁹²

Lars Petters föräldrar hade en fosterdotter som bodde kvar hemma ytterligare tio år efter att Lars flyttat hemifrån. De hade dessförinnan haft ännu en fosterson som lämnat familjen redan i 10-årsåldern. Fadern, som blev sängliggande de sista tre månaderna av sitt liv, dog i slag 1844, 70 år gammal. Modern bodde då kvar i torpet i Rönö tillsammans med en piga som också bott där de sista åren som maken levde. När sedan gifte sig 1848 och flyttade iväg bodde änkan ensam under flera år. Hon överlevde sin son och avled inte förrän 1862, 88 år gammal.²⁹³

GLIMTAR UR UPPVÄXTEN HOS NÅGRA AV DE ANDRA MÄNNEN OCH HUSTRURNA

Slutligen ska glimtar av uppväxten för några av de övriga männen, inom den *primära* kohorten, och deras hustrur, presenteras kortfattat. Påfallande många av dessa hade, i likhet med *Sven Persson* och *Johannes Zettergren* upplevt svåra uppväxtförhållanden, sett till ekonomi, hälsa- och familjesituation.²⁹⁴ Många hade förlorat en förälder innan de hunnit flytta hemifrån och flera av föräldrarna var sjuka och levde i fattigdom och armod i backstugor och torp medan barnen var små. Några av barnen var också oäkta. Bland fäderna återfinns soldater, småhantverkare, inhysta daglönare och arbetare i jordbruket, förutom några torpare och bönder.

Johannes Tollstens mor, som var gift med en torpare och skräddare, dog redan när Johannes var tre år. Fadern gifte dock om sig året därpå.²⁹⁵ Johannes kom sedermera att

²⁸⁹ Se tidigare avsnitt om Lars Petter i kapitel 6.

²⁹⁰ DDB/LHD, UU, LinD, hfl. vol. 21, s. 150; vol. 32, s. 22; Dödboken, år 1831, vol. 607, s. 635.

²⁹¹ DDB/LHD, UU, Kärna födelsebok år 1807, vol. 302, s. 412; hfl. vol. 1, s. 210 1807-1820; LinD, hfl. vol. 13, s. 58; vol. 13, s. 68; Dödboken år 1814, vol. 605, s. 409. Fadern dog i ”Vattenfot”, enligt tolkningen som gjorts i databasen. Det kan röra sig om vattusot.

²⁹² Se tidigare avsnitt om Lars Petter.

²⁹³ Rönö, hfl. 1817-1826, vol. 3, s. 31, GID 362.4.39900; vol. 1825-1840, vol. 4, s. 18, GID 362.5.58400; vol. 4, 1825-1840, GID 362.5.74700; vol. 5, 1841-1847, s. 23, GID 362.6.90200; Dödbok, år 1844, vol. C1:2, GID 362.12.99700; hfl. vol. 6, 1847-1855, s. 23, GID 362.8.12800; vol. 7, 1855-1863, s. 19, GID 362.9.32300. Moderns dödsorsak går inte att finna då dödboken inte omfattar det aktuella året.

²⁹⁴ Detta bygger *delvis* på en delanalys där nio män inom den primära kohorten vaskades fram och som befann sig i särskilda svårigheter i staden., se V. Nygren (2007), s. 107-144. Av utrymmesskäl redovisas endast centrala källor nedan som gör det möjligt att följa individen. Mer fullständiga excerpter finns arkiverade.

²⁹⁵ DDB/LHD, St Lars, Födelseboken 1800, vol. 305, s. 93; hfl. vol. 1, s. 274; Dödboken 1803, vol. 605, s. 337; Kärna hfl, vol. 91, s. 59.

gifta sig med en kvinna som var född i Linköping, Anna Stina Brunelius. Hennes far var timmerman och dog när hon var i de yngre tonåren. Modern hade tjänat på lasaretet men blev senare ”sjuklig” och fick fattighjälp medan Anna Stina fortfarande bodde hemma.²⁹⁶

Petter Ericsson växte upp i ett soldattorp. De flyttade till en backstuga när Petters far pensionerades från armén. Han dog när Petter var 16 år. Han hade hunnit flytta hemifrån för att arbeta men fick återvända eftersom han var ”liten” och ”svag” och ”oförmögen att arbeta”. Samtidigt blev modern ”utfattig”.²⁹⁷ Petter Ericssons hustru, Anna Lisa Follin var faderlös som barn och bodde i Skänninge stad. Fadern hade dött när hon var sju år. Han hade arbetat som tullarbetare. Modern gifte om sig sex år senare med en arbetskarl.²⁹⁸

Johan Carl Stenqvist föddes utanför äktenskapet och hade officiellt en okänd far. Hans styvfar som modern gift om sig med var dräng och de bodde i en backstuga. Styvfadern var sjuk och blind och familjen fick ta emot fattighjälp för att överleva. När Johannes var 10 år dog styvfadern. Modern, som var piga, kom då i klammeri med rättvisan. Hon gifte om sig med en statdräng som drunknade tre år senare.²⁹⁹ Johan Carl Stenqvists första hustru, Christina Malmberg, uppges vara född i Jönköping. Hon hade bott i samma backstuga i Sankt Lars som Johan Carl men före honom då hon var 25 år äldre. Hon hade redan tre oäkta barn när de träffades.³⁰⁰ Hans andra hustru, Sara Sofia Tollsten var halvsyster till *Johannes Tollsten* inom kohorten. Hon hade dock vuxit upp i en annan socken än Johannes och fick ha sin mor i livet under barndomen.³⁰¹ Johan Carls tredje hustru, Wilhelmina Dorothea Sandberg var drygt 20 år yngre än honom och var född i Linköping. Hon var oäkta, precis som sin make. Hennes mor var piga och i samma ålder som Johan Carl. Hon dog när Wilhelmina var 16 år men då hade hon hunnit få en styvfar som arbetade som guldsmedsgesäll.³⁰²

Johan Henric Petterssons far var klockare och organist, vilket innebar en viss informell bildning eftersom han som sådan skulle informera församlingsborna i vissa ärenden. Modern kallades ”madam”, något som också tyder på en viss strävan efter förfining. Fadern dog när Johan var elva år och modern dog sex år senare. Båda föräldrarna dog i lungdot.³⁰³ Johan Henrics första hustru, Johanna Carlsdotter var dotter till en

²⁹⁶ Anna Stina föddes 17990314 i LinD, DDB/LHD, UU, Födelseboken, vol. 303, s. 414; hfl. vol. 15, s. 164, vol. 20, s. 170, vol. 28, s. 54.

²⁹⁷ Västerlösa födelsebok 1800, vol. C:4, s. 9. GID 417.23.51300; hfl. vol. AI:3, s. 36, 1793-1801. GID 417.4.98400; hfl. vol. AI:5, s. 36, 1812-1816. GID 417.7.42900; Dödbok vol. C:4, 1798-1857, s. 270. GID 417.23.64900; hfl. vol. AI:16, s. 32, 1817-1823. GID 417.8.69100.

²⁹⁸ Anna Lisa föddes 18041102 i Skänninge församling, Genline, Födelseboken 1804, vol. C.3, s. 97; hfl. vol. AI:9, s. 117.

²⁹⁹ DDB/DHD, Landeryd födelseboken 1802, vol. 303, s. 107; St Lars hfl, vol. 2, s. 52; vol. 4, s. 66; vol. 6, s. 132.

³⁰⁰ Christina uppges vara född i Jönköping år 1777 men det har inte kunnat konfirmeras. DDB/LHD, UU, LinD, hfl., vol. 22, s. 514.; vol. 14, s. 28; St Lars hfl, vol. 6, s. 130.

³⁰¹ Sara Sofia föddes 18160514 i Kärna församling, Genline, Kärna födelsebok, 1816 vol. C:3, 1808-1856, s. 41; DDB/LHD, UU, Kärna hfl, vol. 91, s. 59; vol. 4, s. 9.

³⁰² Wilhelmina föddes 18270414 i LinD, DDB/LHD, UU, Födelseboken, vol. 307, s. 24; hfl. vol. 27, s. 100; vol. 26, s. 342; vol. 38, s. 626.

³⁰³ Bjälbo födelsebok 1802, vol. C:2 1772-1827, s. 385, GID 273.17.84800; hfl. vol. AI:5, 1801-1810, s. 36; GID 273.5.86100; vol. AI:6 1810-20, s. 78, GID 273.6.93900; S. Carlsson (1968), s. 168f., 278.

rusthållare och hade med andra ord möjligen vuxit upp i viss besuttenhet.³⁰⁴ Johan Henric gifte senare om sig med Anna Greta Sandberg som var dotter till en ”brukare” av ett hemman. Han försörjde sig också som knappmakare. Modern var ”sjuklig” och rekommenderades av prästen att bli avkortad från skattelängden. Fadern avled när Anna Greta var 14 år. Då var han fattig. Prästen noterade att han var ”beskedlig” men hade svårt att ”berga sig”.³⁰⁵

Johan Edoff var oäkta son till en piga. Syskonen var också oäkta. De levde som inhysesjon och var ”fattiga”. De delade även bostad med mormodern som var ”utfattig” och ”sjuklig”.³⁰⁶

Anders Ström hade också en faderlös uppväxt med en änkemor som var ”utfattig” och beroende av fattighjälpen. Fadern, som dog när Anders var nio år, hade varit livgrenadjär.³⁰⁷

Anders Olofsson föddes i en bondfamilj men fadern dog strax innan han föddes. Modern flyttade med barnen till Askeby socken, där hon var född, och gifte om sig med en statorpare som sedan också kom att bli daglönare. När Anders var i 20-årsåldern bodde han för en tid tillsammans med sin ännu gifta men tillfälligt separerade moder som inhyses i en backstuga. Det kan också nämnas att han redan som ung dräng hade ådragit sig bräck, en åkomma han avled i när han var 46 år.³⁰⁸ Modern gifte sig alltså till synes nedåt i den sociala hierarkin, vilket ofta var fallet med änkor och änkelingar.

Peter Petterssons uppväxt har inte gått att få kännedom om. Han gifte sig dock med en bonddotter, Carin Jonsdotter.³⁰⁹

Dessa män hamnade alla i svårigheter i staden. Hur såg uppväxten ut för några av de män som klarade sig bättre? Här har inte hustrurnas uppväxt undersökts.³¹⁰ *Johannes Berggren* förlorade båda sina föräldrar i lungsot när han var sju respektive tio år. Familjen hade bott inhyses i ett livgrenadjärtorp den sista tiden och varit ”utfattige”. Johannes bodde kvar sedan modern avlidit men blev efter ett par år utackorderad på bygden. Han var då ”sjuklig” och hade ”fattigdel”. Han hamnade till sist som fosterbarn i en livgrenadjärfamilj.³¹¹

Petter Lindgren var son till en rusthållarbonde men också hans fader dog när han var elva år. Modern gifte om sig först när Petter var 15 år med en före detta dräng som

³⁰⁴ Johanna föddes 18131007 i Flistad församling, Födelseboken vol. C:2, 1794-1837, GID 286.10.83500; hfl. vol. AI:I 1809-1814, s. 65, GID 286.1.12700; hfl. vol. AI:2 1814-1821, s. 83, GID 286.2.34200.

³⁰⁵ Anna Greta föddes 18220109 i Slaka församling, DDB/LHD, Födelseboken vol. 305, s. 53; hfl. vol. 6, s. 338; hfl. vol. 7, s. 342.

³⁰⁶ Sund födelsebok 1802, vol. C:5, s. 118, GID 385.20.32800; hfl. vol. AI:3 1805-1813, s. 105, GID 385.3.69600; hfl. Vol. AI:4 1813-19, s. 32, GID 385.4.79900; hfl. vol. AI:5 1820-1824, s. 51, GID 385.5.5600.

³⁰⁷ Östra Skrukeby födelsebok 1801, vol. C:4, GID 439.14.56200; hfl. vol. AI:4, 1816-1823, GID 439.4.56200.

³⁰⁸ DDB/LHD, UU, St Lars födelsebok 1802, vol. 305, s. 106; Askeby hfl. vol. 2, s. 91; hfl. vol. 93, s. 303; Örtomt hfl. vol. 10, s. 50.

³⁰⁹ Carin föddes 18010814 i Östra Ryd församling, Födelseboken 1801, GID 438.23.90100.

³¹⁰ Inga barndomsförhållanden gått att uppsåra för *Petter Petterson Ahl* eller *Johan Pettersson*.

³¹¹ DDB/LHD, UU, Vikingstad födelsebok 1800, vol. 303, s. 78; hfl., vol. 8, s. 44; hfl. vol. AI:10 1806-1811, GID 408.11.96300; hfl. vol. AI:11 1811-1816, GID 408.13.21300; Dödbok 1807, vol. C:3 1807, GID 408.29.38200; Dödbok 1810, vol. C:3, GID 408.29.38600; hfl. vol. AI:10 1806-1811, GID 408.11.96200; hfl. vol. AI:11 1811-1816 GID 408.13.21300.

också var brukare. Då hade hon och barnen bott på annat håll men modern torde ha behållit någon slags äganderätt till gården eftersom de senare kunde återvända till samma gård som hon och Petters far en gång bott på.³¹²

Lars Gustaf Sjösvärd fick ha sina föräldrar i livet under uppväxten. Fadern var livgrenadjär och de bodde i en backstuga. Fadern avskedades någon gång innan Lars Gustaf fyllt 10 år. De flyttade sedermera till ett torp.³¹³

Johannes Nyströms far var skraddare och ”skatteman”, vilket bör ha inneburit ett eget hemman. Även han dog av lungshot, en sjukdom som för övrigt var överrepresenterad bland skraddare, när Johannes var 10 år. Två år senare gifte hans mor om sig med en dräng som då blev skatteman på gården. Prästen ansåg den nye maken ha varit ”känd för en mycket from, uppriktig och rättskaffens man” när han avled några år efter att Johannes flyttat hemifrån. När modern sedermera avled av ålderdom skrev prästen att hon ”sätter et nöje och glädje at, utan egennyttia, vara hjälpsam och tjenstaktig mot alla”. Det kan därför misstänkas att hon inte varit barskrapad och i beroende av fattig-hjälp.³¹⁴

Gustaf Bergstedt var också skraddarson och familjen bodde i ett torp. Han lämnade hemmet för Linköping redan när han var 16 år. Modern hade då dött året innan.³¹⁵

Gustaf Sundberg var född i staden Skänninge, såsom oäkta son till en hattmakaränka. Hennes make hade dött i lungshot, tre år innan Gustaf föddes.³¹⁶

Utifrån dessa enstaka exempel framträder inte några tydliga skillnader i uppväxten mellan de män som hamnade i svårigheter i staden och de som till synes klarade sig bättre. Det som är gemensamt är istället att så många av dem förlorat en eller båda föräldrarna under uppväxten. Flera av männen och deras hustrur hade således påbörjat en livskurs i svåra omständigheter redan innan de kom till staden. Livskursperspektivet bidrar följaktligen till att bilden av kohortens levnadssituation blir än mer komplex.

SAMMANFATTANDE DISKUSSION

De materiella förutsättningarna för de flesta stadsproletära familjerna släpade efter samhällsutvecklingen. Lönerna räckte ofta inte till för hela familjers överlevnad än. Likväl prövade familjerna i kohorten på detta liv. Det blev för många ett slitsamt, tärande liv som intensifierades i den barnaalstrande livsfasen. Arbetsförmågan hos den typiska familjefadern började ge vika i 40-50-årsåldern, åtminstone vad männen i kohorten beträffar. Då återstod för åtskilliga att hanka sig fram i försvarslöshet, eller

³¹² DDB/LHD, UU, Skeda födelsebok 1801, vol. 304, s. 117; hfl. vol. 5, s. 70; Landeryd hfl. vol. 3, s. 408; Skeda hfl. vol. 9, s. 28.

³¹³ DDB/LHD, UU, Vreta Kloster födelsebok 1801, vol. 306, s. 61; hfl. vol. 6, s. 161, hfl. vol. 9, s. 199, hfl. vol. 11, s. 326.

³¹⁴ Järstad, födelsebok 1800, vol. C:2, 1762-1786, GID 314.10.40100, hfl. vol. AI:2, 1805-1815, GID 314.2.3400; Dödbok, 1810, vol. C:2, GID 314.10.46100; hfl. AI:3, 1816-1825, GID 314.3.24200, Dödbok 1824, vol. C:2, GID 314.10.46900, Dödbok 1831, vol. C:2, GID 314.10.47500; B-I. Puranen (1984), passim.

³¹⁵ Stora Åby, födelsebok 1801, vol. CI:2, GID 427.21.26300; hfl. vol. AI:1, 1790-1805, GID 427.1.18000; hfl. vol. AI:2, 1805-1814, GID 427.2.49000; hfl. vol. AI:3, 1814-1820, GID 427.3.88600.

³¹⁶ Skänninge, födelsebok, vol. C:3, 1801, s. 61, GID 373.10.49700; hfl. vol. AI:8, 1799-1810, s. 14, GID 373.20.63200; hfl. vol. AI:10, 1810-1820, s. 148, GID 373.22.84900; Dödbok 1798, vol. C:3, s. 30, GID 373.10.48300.

arbetslöshet, om inte fattigvården gav dem försvar i form av fattighjälp. Många kom dock inte i fråga för fattighjälp fastän de nog skulle behöva. De passade inte riktigt in i de mallar som fanns för vilka som skulle få den: riktigt gamla och sjuka och sådana som plötsligt drabbats av en olycka utan egen förskyllan. Här handlade det snarare om en utdragen process av utslitning, många barn, trångboddhet, kanske i kombination med alkoholmissbruk. Detta var precis vad fattigvården ville bekämpa. Dessa familjer kom in i en ”fattigdomscykel” som Gaunt tidigare beskrivit som ett internationellt storstadsproblem. Det finns alltså fog för att konstatera detta även i småstaden Linköping. Resultaten i kapitlet ger således ytterligare stöd för att den egensinniga livsföringen, som Björn Horgby talar om, torde ha dominerat inom dessa familjer i nöd. I efterhand går det alltså, utifrån kohortfamiljerna, att ge stadens styrande och fattigvård i huvudsak rätt vad gäller deras tolkning av inflyttnings- och försörjningssituationen i staden. Många barnfamiljer fick faktiskt en besvärlig och riskabel situation när de bildade familj. Många kom krasst sett att tära på stadens, och i grunden borgarnas, gemensamma kassa och de många barnen gjorde att problemen nästan ökade exponentiellt. Det är samtidigt inte svårt att tänka sig att dessa inflyttare var tvungna att tänja på gränserna som en utväg för att överleva i staden. En sådan utväg blev till exempel tigeriet, som inte stadens styrande gav någon pardon för. Det formades en ”dold ekonomi” i gränslinjen till det olagliga där exempelvis uthyrning av rum eller sängplats, olovlig försäljning av spritdrycker, eller ett handlån kunde dryga ut kassan och fick komplettera de arbetsförtjänster som erbjöds i staden.

En social parallell till den svårartade försörjningssituationen i staden för barnfamiljerna uppmärksammades av landshövdingen vad gäller den allt vanligare ”stat-torparen” på landsbygden som:

... sällan äger hopp att se sin flit och omtänka bereda honom bättre villkor på äldre dagar, hvaremot, den förutseende husbondens jordtorpare äga en visshet derom, som hvarje godt år bekräftar.³¹⁷

Husbondesystemet hängde än så länge samman med jordsystemet där familje- och hushållsbildning krävde avkastning av jordbruket. Statlönesystemet, menade landshövdingen, gav inte familjeförsörjaren möjligheten att själv få spara i ladorna utan blev istället en negativ spiral av ”hopplöshet” och ”modlöshet” som förledde många att ”dränka bekymren i glaset”, vilket i sin tur ledde till armod.³¹⁸ Han lyfte dock fram ett exempel, som också Gustaf Utterström nämner, nämligen den Schwartska Hofgården utanför Linköping, där innehavaren försökte komma tillrätta med problemet genom att 1838 skapa en ”belönings- och sparkassa” för sina gifta statkarlar att kunna nyttja vid sjukdom, orkeslöshet eller frånfälle. Åtta skilling banko sattes in per vecka för varje arbetare som ”under ett nyktert och anständigt uppförande troget och flitigt uppfyllt de åligganden, han åtagit sig”. Landshövdingen såg initiativet som föredömligt för att undvika en situation med

³¹⁷ Landshövdingen i Östergötland femårsberättelser för åren 1832-1836, Bihang till Riks-ståndens protocoll, s. 10.

³¹⁸ Ibid.

... hjälplöst förskjutne statfolk med deras hustrur och barn, och icke en samhälls-klass till skapas, hvilken under sin arbetsföra tid är blott ett redskap, en machin, som, när den hunnit blifva försliten, utkastas på Kommunen, utan att någonsin vara satt i tillfälle att bereda sig utvägar för bergning på ålderdomen eller vid aftagande krafter, samt ännu mindre att samla något för enka eller efterlemnade barn.³¹⁹

Egentligen var problemet för många av kohortens barnfamiljer i staden av likartad natur. För att familjen inte skulle gå under i staden krävdes att familjeförsörjarens hälsa inte gav vika i förtid och att det fanns möjlighet att arbeta, eller leva av besparingar, intill döden.

Det fanns emellertid inom olika yrkesgrupper några barnfamiljer, som klarade sig lite bättre i staden. Postiljonfamiljen som faktiskt hade möjlighet att spara en skärv på banken, var troligen ett sådant mer sällsynt "föredöme". Vare sig han eller hans hustru kom från något välbärgat hem, av vad som kan utläsas av den torftiga informationen i husförhörslängderna. Båda kom dock troligen från torparhem som var socialt sett något bättre än backstugusittares, inhyreshjons eller statares hemförhållanden.³²⁰ Att familjen likväl kunde spara en slant berodde förmodligen på att fadern hade en något mer solid, statlig anställning som dessutom traditionellt låg utanför husbondens domän och var mer anpassad till att försörja en familj på. Detta förhållande är något som alltså behöver begrundas i samband med en individs eller grupps sociala kategorisering. Ett annat utmärkande exempel på betydelsen av informella näringsfång kan ses hos harmonisten som blev mössfabrikör. Han lyckades i staden, men strikt sett var hans verksamhet inte sanktionerad av borgarna. Några hantverkarmästare i kohorten gynnades förmodligen av att de kunde arbeta långt fram i livet men förvisso också av att de hade förutsättningarna för att bilda hushåll och familj och vara del av borgerskapet. Här finns dock enstaka exempel som visar på mästare och hantverksidkare med problem och som blev just sådana misslyckade familjeförsörjare som staden befarade. Resultaten från kohorten antyder alltså att små nyansskillnader i levnadsnivån spelade en viktig roll men dessa är svårgripbara, i synnerhet på aggregerad nivå. Kvarlåtenskapen i hemmet kan visa dessa skillnader, om en bouppteckning gjorts.

Ur ett demografiskt perspektiv brukar yrkestillhörighet, civilstånd, dödsorsak och livslängd få vara sociala markörer men egentligen är den sociala situationen mer komplicerad att fastställa än så. Ett långt liv kunde vara kantat av sjukdom, arbetsoförmåga och nöd under flera decennier. Problemen kunde hopa sig i en viss livsfas för att sedan plana ut. Änkor och barn kunde ärva misären som familjelivet medförde, vilket spred sig som ringar på vattnet. En postiljonfamilj kunde ha ett prydligt och välartat hem och en skräddaremästarfamilj ett torftigt och splittrat. En del av dessa olikheter inom kohorten är förväntade eftersom livskursforskning brukar betona att individen och famil-

³¹⁹ *Landshövdingen i Östergötland femårsberättelser för åren 1837-1841*. Bihang till Riks-ståndens protocol 1844-1845. 2 saml. 2 afd. 1 bandet (Stockholm, 1844), s. 28-29.

³²⁰ Se I. Svanström (1975), s. 120. *Peter Pettersson Ahl* hör till dem i den *primära kohorten* som inte har kunnat följas under uppväxtåren. Detsamma gäller hans hustru Sara Maria Bengtsdotter. Det framgår vare sig i födelsebok eller husförhörslängd genom titel vad deras respektive fäder försörjde sig på, något som åtminstone antyder att de inte tillhörde det övre samhällsskiktet. Se Västra Ny församling, födelsebok år 1801, vol. C:3, GID 421.21.99400; husförhörslängd 1792-1804, vol. A:2, GID 421.2.21400 resp. Västra Eneby församling, Födelsebok år 1796, vol. C1:2, GID 418.20.89700; husförhörslängd, 1797-1803, vol. A1:1, GID 418.1.75800.

jen har viss möjlighet att välja sin bana inom strukturens ramar.³²¹ I vilken riktning individerna lyckades påverka sina liv torde till viss del ha att göra med vilken livsföring enskilda familjer tog del av men denna var i sig ett resultat av ett samspel mellan socioekonomiska omständigheter och tillgängliga sociala kretsar. Staden var heterogen i denna bemärkelse och präglades av klivenhet inför social förändring och inflyttning. En ytterligare subtil värdeskala som inverkade men som inte går att få vetskap om utgjordes dessutom av i vilken grad individerna ägde högt skattade egenskaper som exempelvis yrkesfärdighet, kroppsstyrka och mod.³²²

Vid sidan av nyansrikedomen framträder också ett mönster i denna ”födelsekohort”.³²³ När kohortens individer är i samma ålder kan relationen mellan en viss ålder och historisk tid framträda medan skillnader gentemot andra åldersgrupper inte direkt kan åskådliggöras. Det kan konstateras att de flesta männen inom den primära kohorten, vars uppväxt det varit möjligt att få kännedom om, inte haft något bra utgångsläge och att förlusten av en förälder i barndomen hörde till dessa olyckor. Det gäller även flera av de män som trots allt fått ett, till synes lite, bättre liv i staden. I såväl den samtida debatten om den ”sociala frågan” som inom demografisk forskning har uppväxten betraktats som viktig för hur det resterande livet skulle komma att arta sig. Splittrade hemförhållanden, fattigdom och socialt utanförskap har exempelvis framhållits som viktiga bakgrundsfaktorer i vuxna fångars liv i 1800-talets Sverige.³²⁴ Även bland ett 70-tal förhørsprotokoll med misstänkta manliga lösdrivare i det sena 1800-talet framgår det att knappt hälften av dem lämnat hemmet före 14 års ålder, blivit föräldralösa som barn eller varit födda utom äktenskapet.³²⁵ Att växa upp utan en, eller båda föräldrarna, var riskabelt för barnet också ur ren överlevnadssynpunkt.³²⁶ Ju yngre barnen var desto större inverkan fick det. Lyckades barnen överleva till vuxen ålder, var prognosen dock mer gynnsam, till och med för att kunna klättra uppåt på den sociala stegen.³²⁷ Michel Oris och George Alter har också tolkat flera dödsfall inom familjen som en allmänt ohälsosam bakgrundsprofil som kunde verka hämmande för beslutet att flytta iväg från sin familj. De som stannade kvar på landsbygden i Belgien hade sämre hälsa än de som flyttade till industristäderna.³²⁸

I den här studien har barn som överlevt sin barndom, och valt att flytta, följts. Det är angeläget men svårt att söka bedöma hur mycket barndomens situation egentligen påverkade dessa kohortmedlemmars senare liv. Det handlar alltså om eventuella selektionsprocesser, något som i tidigare forskning framhållits som betydelsefulla i migra-

³²¹ G. H. Elder Jr., M. Kirkpatrick Johnson, R. Crosnoe (2003), s. 3-19. Se även kapitel. 3.

³²² I. Svanström (1975), s. 120.

³²³ G. H. Elder Jr., M. Kirkpatrick Johnson, R. Crosnoe (2003), s. 3-19. Citat s. 9, min översättning. Det innebär att alla män är födda under samma valda tidsintervall.

³²⁴ M. Taussi Sjöberg (Stockholm, 1986), s. 36.

³²⁵ S. Jakobsson, (1984), s. 37-88, enligt min egen bearbetning av förhørsreferaten.

³²⁶ Se t. ex. Erik Beebink, Frans von Poppel och Aart C. Liefbroer, ”Parental Death and Death of a Child: Common Causes or Direct Effects?” i R. Derosas & M. Oris, red. (2002), s. 258-260; Marco Breschi och Matteo Manfredini, ”Parental Loss and Kin Networks: Demographic Repercussions in a Rural Italian Village”, i R. Derosas & M. Oris, red., (2002), s. 382-387.

³²⁷ Sune Åkerman, Ulf Högberg och Tobias Andersson, ”Survival of Orphans in Nineteenth-Century Sweden”, i L.- G. Tedebrand, red., *Orphans and Fosterchildren: A Historical and Cross-Cultural Perspective* (Umeå, 1996), s. 85, 89-90.

³²⁸ M. Oris, G. Alter (2001), s. 474f.

tionssammanhang. Till frågan hör också om kohortmännens barndom ska betraktas som särskilt svår och oturlig eller om de kan förväntas ha varit en del av vardagen på landsbygden under de första decennierna i 1800-talets Sverige. Såväl 1800-talets samtid som nutida forskare har haft olika tolkning av graderna av armodet under tiden för befolkningsökningen på landsbygden.³²⁹ Exempelen från uppväxten, med informationen om kohortens föräldrar, ger först och främst prov på den typiska mångfalden hos det agrara underskiktet som balanserade mellan fattigdom och marginalisering. Här märks småhemmansägare och småbrukare, inhysesjon, backstugusittare, torpare, statorpare, soldattorpare, daglönare men också byhantverkare, som alla på sitt eget vis kämpade om att få tillgång till eller behålla den åtråvärda jorden och besuttenheten men där många skulle komma att förlora och istället bli lönearbetare.³³⁰ I synnerhet backstugusittarna, inhysesjonen och andra lösa befolkningselement som inte stod under direkt husbondevälde uppfattades av opinionsbildare i samtiden som ett nytt stort moraliskt hot, på samma vis som stadens lösa arbetsklass kom att göra det något senare. Bland annat framhölls benägenheten att på överilade grunder bilda familj. Olle Lundsjö visar att fokus på dessa grupper på landsbygden försvagades framemot 1840-talet när istället statarsystemet växte fram.³³¹ Kritiken nådde då istället deras barn, däribland den 40-åriga kohortgenerationen som studerats här och som i många fall hade att välja mellan det egendomslösa statarlivet och det likaledes egendomslösa stadslivet. När männen var i 20-årsåldern hade det däremot rått ett lite bättre utgångsläge för dem konjunkturmässigt, vilket allmänt sett givit dem en förhöjd konsumtionskapacitet. Detta visade sig även i ökade födelse- och giftermålstal på nationell nivå. Däremot ökade förmodligen inte arbetstillfällena.³³²

Under ”prologen till urbaniseringen” på 1830-50-talen, när inflyttarna i kohorten etablerade sig och skaffade familj i staden, gav proletariseringssökningen på landsbygden också återsken i staden.³³³ Gustaf Utterström hävdar att det nu hunnit bli ett ojämnt förhållande mellan arbetskraft och arbetstillfällen.³³⁴ Det fanns inte utrymme att stanna på landet och förvärva en jordlott när de skulle sätta bo utan de flesta männen i kohorten fick lov att börja sina vuxna familjeliv som obesuttna. När till och med backstugorna och torpen var svåra att komma över, tycks de varken ha kunnat eller velat ha väntat på den hävdvunna gången att först skaffa egendom och sedan familj utan de slog sig lösa från husbonden och begav sig till staden för att skaffa arbete. De tvingades på så vis att vara brådmogna sett till tidens ideal. I och med det kom denna generations ”familjetid” att krocka med den ”historiska tiden”.³³⁵ I den till inflyttare ambivalenta staden tycktes kanske andra, mer flexibla möjligheter finnas som lockade men det visade sig vara lättare att halka nedåt i den sociala hierarkin än att klättra uppåt. Det illustreras av skräddaren *Johan Zettergren*, en försvarslös hantverkare med stor familj, vars pro-

³²⁹ Se redogörelse och diskussion i O. Lundsjö (1975), s. 162-173. Jfr även redogörelse i A-M. Skoglund (1992), s. 19-21.

³³⁰ G. Utterström (1957), första delen, s. 96. Jfr O. Lundsjö (1975), som diskuterar hur en ökad andel lönearbetande inte nödvändigtvis behöver ses som en fattigutveckling eller för övrigt av ondo, s. 167.

³³¹ O. Lundsjö (1975), s. 164f.

³³² G. Utterström (1957), s. 882. Första delen. Utterström är ambivalent i frågan huruvida arbetstillfällena minskande på landsbygden vid denna period. Se även kapitel 2.

³³³ L. Nilsson (1989), s. 143.

³³⁴ G. Utterström (1957), Första delen, s. 882-883.

³³⁵ T. K. Hareven (1994), s. 437-461. Citat s. 439.

blem i staden egentligen började redan i samband med hans skyndsamma familjeetablering i Örebro.

Livskursperspektivet bidrar således till att se hur dessa familjeöden kan sättas i samband med den "historiska tiden", och de strukturella förutsättningar som rörde *både* landsbygd och stad. Staden och landsbygden utvecklades i symbios med varandra, något som konkretiseras när dessa individer följs från landet och in i staden. Många av kohortmedlemmarna var också påverkade av sin tidigare "familjetid" i form av ackumulerade bekymmer som är svårt att frikoppla från den historiska tidens påverkan men som visar att familjefasen var kritisk, såväl i staden som på landsbygden. Många av fäderna inom kohorten dog som bekant och efterlämnade barn i hemmet liksom deras egna fäder gjort, även om det inte alltid skedde i småbarnsåren. Dessa män fick förnyade och förstärkta bekymmer i staden och deras barn fick i sin tur uppleva bekymmer kring fattigdom som påminner om kohortenmännens, och vissa av hustrurnas, uppväxt. Livskursen visar också på dominoeffekten av dessa problem som drabbade familjerna, både över tid men också mellan olika individer i en familj och vidare ut i samhället. På så vis kunde livskurserna också ta en ny vändning i samspel med en ny tid.³³⁶ Ett exempel på det är ett av Svens och Stinas barnbarn som fick möjlighet att utbilda sig och blev småskolelärarinna.

I de mer utförliga livskursbeskrivningarna går det att märka hur "individtiden" till stor del ingick i familjens tid, vare sig det rörde kohortmedlemmarnas föräldrahem eller den egna nya familjen. I den här studien framträder den självständiga "individtiden" som tydligast när individerna beslutade att flytta till staden i den lucka av egen tid som infann sig under åren i legotjänst, innan de skaffade egen familj. Denna livsfas brukar betraktas som särskilt sårbar men framträder inte fullt så i kohorterna. Urvalsförfarandet måste dock hållas i åtanke i samband med detta. Att flytta till staden var således för de flesta inget familjebeslut men för dem som stannade blev det ett familjeöde. Fattigdomscykeln grep in i den här livsfasen och här måste också stadens betydelse som livsmiljö betonas. Trots att det alltså går att se kopplingarna till landsbygdens och uppväxtens problematik, vilket bidrar till att nyansera bilden, fanns också specifika problem för familjerna i staden, något som framgått vid en närmare granskning av männens liv i denna studie. Utifrån en familjehistorisk synvinkel är det viktigt att visa på hur familjerna hanterade social förändring men också huruvida det funnits situationer som varit särskilt svåra att klara ut. Den situation som många av familjerna i den här studien befann sig i var svår att bemästra. Det som tycks särskilt problematiskt var att staden under den här perioden på sätt och vis var både landsbygd och stad men blev för dessa individer praktiskt taget "varken eller". Med det menas att familjen sannolikt fick söka leva på en blandekonomi med dolda inslag, som på landsbygden, fastän med svårare förutsättningar och kraftigare övervakning från myndigheternas sida. Sten Carlsson är av samma uppfattning, att det förindustriella stadslivet i många fall var svårare och osäkrare än livet på landsbygden.³³⁷ Kohortindividerna skaffade stora familjer trots trångboddhet och dyra lägenheter i staden. Detta gjorde de dessutom i en ekonomisk miljö som var skapad av och för borgarna och inte för dem. Dessutom saknades ännu den industrialiserade epokens arbetstillfällen. Fäderna misslyckades i flera

³³⁶ T. K. Hareven (1996), s. 333.

³³⁷ S. Carlsson (1983), s. 39-54.

fall med försörjningsplikten och de eller änkor blev i flera fall föremål för fattighjälpen. De blev om inte fattiga, så marginaliserade. I några av familjerna blev barnen utackorderade. Tidigare forskning också betonat svårigheterna för obesuttna i den förindustriella staden men brukar låta den snabba utflyttningen från staden bland dessa grupper vara tecknen på detta. Här har de män som stannade kvar i staden, varav de flesta bildade familj, följts. Ska dessa betraktas som mer lyckade, med bättre förutsättningar, än de som försvann ut ur staden? Det talar inte deras livsöden för. Det talar snarare för att de var vanliga män, med familjer, som fick ta del av det urbana straffet. Det drabbade de flesta av männen i kohorten i form av en livsföring präglad av ett tärande liv i staden som ofta slutade för tidigt och i armod. Om "livsstilen", eller här kallat livsföringen, spelade in på den manliga dödligheten i städerna som det hävdats tidigare torde dessa män ha tagit del av den. Här har också familjens roll vävts in i detta och belysts. Dessa män (och kvinnor) tog ett ovanligt beslut när de stannade kvar i staden men de gick ett vanligt öde till mötes.

KAPITEL 8

MELLAN TVÅ SAMHÄLLEN: SAMMANFATTNING OCH SLUTSATSER

INLEDNING

En flyttning mellan två gårdar och husbönder ledde ofta till en flyttning mellan socknar och därefter in till Linköping och vidare kanske till större städer eller ut på landsbygden igen... För de flesta unga människor var inflyttningen till den förindustriella staden en del av en livskurs som kännetecknades av att ständigt vara redo att anpassa sig och söka efter arbete och boende. Det var kort sagt vad som kunde förväntas av livet, med ett viktigt tillägg. Det var inte tänkt att fortsätta så hela livet. Enligt det traditionella livsmönstret skulle det vara möjligt även för den obesuttne att stadga sig och skaffa något eget, kanske ett torp eller åtminstone en liten backstuga vid tiden för giftermålet. Det som studerats här är en grupp individer som i likhet med de flesta andra i samma situation möttes av det faktum att detta blivit allt svårare. De hade att välja på att antingen inte gifta sig utan istället arbeta kvar som dräng eller piga hos någon husbonde i en slags "limbo"-tillvaro eller att gifta sig utan att ha jord som kapital och säkerhet för sin familj. Många valde trots allt att gifta sig och då återstod för många bara det nya statarsystemet på landsbygden. Urvalet individer i den här studien gjorde ett annat och mer provocerande val när de valde att stanna kvar i staden. På så vis personifierade de frågor som med dominoeffekt hade börjat uppträda i hela riket. Vilka hade egentligen rätt att bilda eget hushåll och skaffa familj, flytta och sätta bo, vem skulle ta ansvar för dem som inte kunde försörja sig och var skulle gränserna för allt detta sättas?

För att nå en på samma gång konkret och övergripande förståelse måste tas hänsyn till dessa sammankopplade företeelser: proletarisering och om/inflyttning i en tid av social förändring. Dessutom handlar det om individer vars traditionella livskurs måste omprövas och riktas om med eventuella konsekvenser för livsfasen och familjelivet. Syftet med avhandlingen har varit att undersöka den sammantagna livssituationen i staden Linköping för ett begränsat urval individer inom företrädesvis det lägre sociala skiktet (arbetsfolket) i en *primär kohort* av 19 män och en *utökad kohort* med ytterligare 42 män, det vill säga totalt 61 män. Dessa har studerats i ett familjesammanhang. Det handlar närmare bestämt om att så långt källorna tillåter söka kvalitativt förstå och karaktärisera socioekonomiska villkor, familjeliv och hälsa, såsom det gestaltar sig i den vardagliga livsföringen och i relation till den specifika tiden och den lokala stadsmiljön. I denna skärningspunkt mellan individen och den yttre omgivningen undersöktes såväl möjligheter som begränsningar, händelser och handlingar med ett *mikrohistoriskt* angreppssätt. I syftet har således också ingått att genom detta gestalta själva det lokala samhället i förändring och dess förhållande till nya invånare och grupper, för att

ge underlag för fortsatt forskning kring social förändring. Fem övergripande frågeställningar har ställts till materialet:

1. Hur uppfattades inflyttare till staden av dess normgivare och makthavare och vilka följder fick detta för hanteringen av inflyttningssituationen och för inflyttarna själva?
2. Vad avslöjar källorna om de faktiska möjligheterna till försörjning, familjeliv och hälsa i staden för denna befolkningsgrupp, sett utifrån kohorterna av inflyttat arbetsfolk och deras familjer som typexempel?
3. I vilken situation befann sig detta inflyttade arbetsfolk med familjer, sett i relation till den allmänna "sociala frågan" och den sociala krisen vid denna tid, det vill säga kan de något tillspetsat betraktas som "lösa", rotlösa och marginaliserade i samhället? Den sociala förankringen, släkt och andra relationer är också av intresse här.
4. Hur står detta i förhållande till specifika livskurser och familjesituationer?
5. Vad säger resultaten sammantaget om lokalsamhällets karaktärsdrag?

Resultaten av dessa frågeställningar återges här i tur och ordning.

DE LOKALA AUKTORITETERNAS SYN PÅ OCH HANTERING AV INFLYTTNINGSSITUATIONEN (FRÅGA 1)

Inflyttarna behandlades som grupp med stor skepsis, som kan liknas vid ett stigma, från borgarnas och makthavarnas håll. De sågs framför allt som presumtiva fattigvårdstagare som riskerade att tära på stadens kassa. Därigenom blev de ett hot som skulle avvärjas innan de bosatte sig i staden. Vid den här tiden rådde fortfarande en pliktordning där först och främst husbonden, därefter församlingen och i vissa speciella fall staten skulle ta ansvar för de svaga, det vill säga föräldralösa barn, änkor, gamla, fattiga och sjuka. Det fanns samtidigt en inbyggd gråzon i ansvarsfördelningen där olika aktörer sökte lämpa över förpliktelse mellan sig. Församlingarna hade på så vis ett visst utrymme för egna tillämpningar av författningarna. I Linköping sattes, åtminstone på pappret, toleransnivån lågt i början av 1800-talet för att få bukt med att personer vistades olovligt i staden. Den ökande inflyttningen sågs som ett stort problem och en kontrollapparat med gamla anor revitaliserades där den lösa befolkningen per definition inte ansågs tillhöra staden. Rätten att bosätta sig i staden tillkom borgarna och deras försvarsfolk. Det var en tät organisation, i stil med den traditionella bygemenskapen, där gränserna skulle bevakas noga och där minsta skrymsle var stadens, borgarkollektivets, angelägenhet. Även den tillfälligt tillresta befolkningen bokfördes och utannonserades i tidningarna med uppgift om var de logerade. Husbönder, gårdsägare och kvartersombud fick i början av 1800-talet i uppgift att rapportera varje nyanländ till staden. Systemet bäddade för en sträng kontrollapparat, ett slags angiverisystem, där kyrkan och borgarna/husbönderna skulle liera sig mot inkräktarna. De hänvisade till staten och lagtexten, men det visar sig att de ibland tolkade lagen till sin egen för-

del, när de exempelvis önskade ta mer individuell hänsyn till försörjningsmöjligheterna eller till barnfamiljers storlek.

Friska, unga, ogifta och otadliga tjänstehjon hade dock alltid välkomnats till staden mot att de tog årtjänst där och blev en del av borgerskapets arbetskraft, hushåll och ansvar. Det var ett tidsbegränsat yrke, där arbetsgivarna räknade med en ständig utväxling av de äldre mot nya, yngre pigor och drängar. Principen var att ”hyra” in dem, inte att de skulle bosätta sig i staden på obestämd tid. Övriga, det vill säga äldre personer över 40 år (senare 50), gifta, eller ensamma kvinnor, arbetsoförmögna och inom andra näringar än tjänstehjonens var tvungna att söka individuell prövning hos fattigvårdsdirektionen (sedermera fattigvårdsstyrelsen). Att få detta tillstånd kan jämföras med att bli beviljad kredit. Det krävdes först en inkomstprövning av framtida betalningsförmåga, eventuella borgensgarantier och en kontroll av vandeln. Väl insläppta fick de potentiell rätt till stadens och borgarnas resurser, byggt på en privilegieprincip som kan liknas vid ett socialt kapital av exkluderande typ. Detta började dock uppluckras i och med att det blev en obalans i staden ju fler som kom in i staden utan formell borgarstatus.

I Linköping går det alltså tydligt att se hur ett ”osäkerhetstillstånd”, med Arthur Montgomerys ord, omgärdade de ökande obesuttna grupperna som ville ta sig in i staden, där en viss godtycklighet rådde i kontrollsystemet. Ingen som inte hade rikliga tillgångar kunde vara säker på att få bli insläppt eller stanna utan säkra papper. Det var ekonomin som slutligen avgjorde, inte samhällsställningen eller könstillhörigheten, även om dessa mestadels sammanföll. Det var särskilt svårt för ensamma kvinnor att få tillstånd att bosätta sig om de inte hade mycket resurser eller var tjänstehjon, men systemet slog också mot de manliga arbetare och drängar som var familjeförsörjare. Här blir det tydligt att dessa män med familjer sågs som en börda. De antogs inte tillräckligt kunna bidra till familjens försörjning främst på grund av löneläget och arbetsmarknaden. På så vis sammanfaller deras situation med ensamma kvinnors, med eller utan barn, som också bröt mot det invanda systemet och som fick svårt att försörja sig. Normerna för manlighet hängde ihop med detta system och en man som inte kunde försörja sig och sin familj ansågs inte uppfylla idealen. Han var inte ”nyttig” för staden. Därmed blev det också en moralisk dom där sedeslöshet sågs som en konsekvens. Att dessa män troddes få svårt att försörja sig berodde först och främst på att stadens inflyttnings- och understödsregler ännu ännu inte var anpassade till de friare yrken och livsföringar som började växa fram, där till exempel boende utanför husbondens hushåll blev allt vanligare. De många militärmusikerna med familjer i staden är exempel på en grupp som staden till en början inte visste hur den skulle hantera.

Det var trots allt, relativt sett, få individer som helt nekades att flytta in under den studerade perioden och dessutom slank somliga sannolikt igenom på formellt felaktiga grunder eller rent av obemärkta. Magistraten och fattigvården var båda missnöjda med hur kontrollen sköttes. Det fanns nämligen en folklig vana att hysa och anställa folk på olovliga grunder, inte minst för att tjäna extra pengar. Det blev en slags vi och dom-retorik i diskussionerna kring inflyttningen där begreppet stadens invånare egentligen avsåg den lilla gruppen borgare och aristokrati som utgjorde den mer stabila stommen bland stadsbefolkningen, medan majoriteten av stadsbefolkningen i själva verket var inflyttade och inte torde ha samma avoga inställning till landsbygdens folk som borgarna. Det går dock inte att renodla resonemanget helt. Tiggeriet, som ofta likställdes

med inflyttarfrågan, skulle till exempel bekämpas med alla medel och det gavs gång på gång förhållningsorder till befolkningen om att sluta ge tiggarna allmosor. Det kan inte ha varit det allra fattigaste befolkningsskiktet som skänkte till tiggarna. Likaså hyste och anställde även borgare obehörigt folk. Den här kluvenheten i staden var betydelsefull och gällde inte enbart attityden till inflyttarna utan skulle visa sig även i andra sammanhang.

Borgarna följde den husbondelogik som samhället traditionellt var uppbyggt kring. När nu samhället var under omformation manifesterades krocken mellan de två samhällssystemen kanske som allra tydligast i städerna. Det gamla agrara samhället innebar en rigid uppdelning mellan land och stad och olika platser; det nya, industriella samhället som var i antågande löste långsamt upp detta. En centralisering mot städerna började ta fart men ännu var den i sin linda. Inflyttarna i början av 1800-talet blev som grupp ett uttryck för detta, även om själva rörelsen mellan land och stad funnits tidigare. En stor andel av befolkningen riskerade nu att sakna tillhörighet till socken respektive husbonde eftersom den tillspetsat sett frigjorts, åtminstone tillfälligt, från dem båda.

Enligt det äldre tänkesättet innebar detta i grunden att vara "lös", ett begrepp som kunde ges olika innebörd men som alltid tycktes handla om att sakna anknytning till en ort, till en husbonde och till en värdegemenskap. "Ordningen" i samhället byggde sedan århundraden tillbaka på att alla hade en given plats och tillhörighet. Som tidigare forskning visat kring 1600-talets Linköping gick det sociala resursutbytet ut på att återföra folk till sina givna funktioner och platser. Det fanns inte utrymme att söka omdana dessa platser eller ta ställning till nya gruppers krav på delaktighet. I det tidiga 1800-talets samhälle byggde tankeelementen således fortfarande på tradition snarare än förnyelse. Tidigare forskning har visat att sådana samhällstyper gör det svårare för nya grupper att ta sig in i en ny miljö och finna en plats.

De lokala auktoriteterna såsom fattigvården och magistraten i Linköping använde sina beprövade medel för att bekämpa den nya oordningen, inflyttningen, som förvisso inte var en ny företeelse men uppfattades som en större påfrestning än tidigare, kvantitativt och kvalitativt. Dessa traditionella farhågor kring inflyttningen var en inflätad del av den "sociala frågan" med likheter och kopplingar till bland annat försvarslöshetsfrågan. Det var således ett invecklat förhållande mellan materiella faktorer och värdefrågor som hade ett gemensamt ursprung i husbonde-/hustavlesystemet. Oron för att balansen och ordningen skulle rubbas var inbyggd i själva systemet. Skillnaden var att nu hade oron blivit verklighet, enligt tidens sätt att definiera det. Lokalsamhällets och stadens företrädare såg som sin primära uppgift att skydda staden, sitt hushåll, från fattigdom samtidigt som de började märka av kraven på att anpassa sig och ta större hänsyn till omgivningen. I den omförhandling som pågick kring tillhörighet märks således att staden varken var enad eller entydig. Den kontrollapparat som skulle brukas för att stävja inflyttningen trädde aldrig i full kraft. Den försvagades inifrån, då dess konstruktion byggde på det gamla samhället som hade börjat vittra sönder. Staden hade visserligen aldrig varit helt tät, i bemärkelsen utan inslag av främlingar och invånare som hyste dem olovligt, men tillräckligt för att hålla den samman.

Stadens förhållningssätt till inflyttningen och inflyttarna har kopplingar till de tongångar som florerade på kontinenten om till exempel farorna med att lösgöra sig från platsen och flytta till befolkningstätare miljöer. Dessa tankar togs något senare upp i

det äldre migrationshistoriska forskningsparadigmet. Där betonas dock även skarpa skillnader mellan olika epoker. Myndigheternas förhållningssätt i Linköping illustrerar snarare hur traditionens normer och praktik inte alltid följde med i samma snabba takt som de sociala förändringarna och att det därmed blev en gradvis överlappning mellan gammalt och nytt. Det kunde ibland bli en väl så kännbar konflikt. Först i efterhand märks hur det äldre förhållningssättet i Linköping, med bland annat stigmatiseringen av de nya grupperna, var ett sådant kvardröjande element på vägen in i det nya.

VAD KÄLLORNA AVSLÖJAR, UTIFRÅN KOHORTERNA, OM DE FAKTISKA MÖJLIGHETERNA TILL FÖRSÖRJNING, FAMILJELIV OCH HÄLSA I STADEN (FRÅGA 2)

Den utökade kohorten har visat sig vara typisk för inflyttningsströmmen till staden i flera bemärkelser. Den var del av en etablerad migrationsström och kom företrädesvis från den östgötska landsbygden, sydväst om Linköping, det vill säga orter med vilka det fanns ett gammalt handels- och kulturutbyte. Kohorten speglar även stadsinflyttarnas typiska drag i form av social tillhörighet, civilstånd och ålder. Några sociala gränfall i form av hantverksmästare och gårdsägare har dock också inkluderats i kohorten för att söka efter eventuella nyanser och variationer. Inom kohorten har få klara fall av social karriär i staden påträffats. De allra flesta förblev arbetsfolk livet ut.

En genomgång av bötesförelägganden inom stadens rådstugurätt, som främst lagförde brott mot de administrativa förordningarna i staden, visar den ökande delaktigheten i staden hos de obesuttna befolkningsgrupperna vid denna tid. Männerna i kohorten kunde äga gårdar i staden, gå brandvakt och krävas på andra stadsplikter och avgifter. Männerna i kohorten visar en tendens att vilja undslippa dessa, dock i likhet med andra borgare och mer välbeställda personer i staden. Det går däremot inte att utifrån bötesföreläggandena uttala sig om den allmänna brottsbenägenheten inom kohorten eftersom rådstugurätten inte hanterade samtliga brottsärenden under den studerade perioden men resultaten kan fogas till de övriga noteringar om lag- och ordningsöverträdelse som noterats i framför allt husförhörslängderna och som kvalitativt sett ger indikationer om en utsatt livsföring.

Männerna i den utökade kohorten präglades av det manliga överdödlighetsmönstret i staden där tärande sjukdom, slag och infektionssjukdomar var dominerande dödsorsaker och där dödligheten var markant i medelåldern. De 51 männen som stannade kvar och till sist dog i staden hade en medelålder på 59,5 år och en medianålder på 57 år. Tas även hänsyn till de tio utflyttarnas ålder innan de lämnade staden var medelåldern i överlevnad 60,1 år. Den sociala spridningen inom kohorten, liksom längden på boendet i staden tycks inte ha påverkat livslängdsresultatet i någon väsentlig mening. Kohorten hade en betydligt kortare medellivslängd än den förväntade livslängden bland 40-åriga män i hela landet vid denna tid men landsbygdsbefolkningens lägre dödlighet drar upp de nationella siffrorna. Samtidigt levde männen i kohorten i genomsnitt några år längre än vad som tidigare framkommit i en jämförbar kohort av ensamstående män i Linköping. Resultatet är förväntat eftersom de flesta var gifta, något som brukar förknippas med ett hälsosammare liv. Det är dock stor spridning i livslängd inom kohorten i föreliggande studie och talen är små. Resultatet kan även jämföras med vad som är känt

från en tidigare studie kring handikappade män och kvinnor i 1800-talets Linköping där de flesta inte levde kortare liv än majoriteten.

Den förindustriella staden har i tidigare forskning betecknats som befolkningsmässigt stagnerad och svårforcerad för de obesuttna grupperna och den stora utflyttnings-tendensen bland inflyttarna brukar betonas. Här har istället intresset fokuserats på den andra gruppen av inflyttnings-skaran som tidigare forskning har visat stannade i staden i åtminstone fem år. För den utökade kohorten som selekterats i 40-årsåldern innebar det att de bodde i flera decennier i staden. Flera flyttade också ut och in igen men de allra flesta stannade till sist kvar i staden livet ut. Inom den utökade kohorten har 43 barnfamiljer identifierats i staden. Av dessa flyttade endast sex familjer iväg för gott. De kvarboende familjerna kan komplettera och nyansera bilden av situationen i den förindustriella staden. Familjelivet kan ses som en viktig indikator på att det fanns tillräckligt utrymme i hushållsekonomin för att bilda familj. Giftna män med familj anses också ha levt i mer stabila och ordnade förhållanden med en social trygghet som ensamstående män ofta saknade. Vidare brukar äktenskapet i staden ses som tecken på "urban anpassning" eftersom giftermålet oftast sammanföll med att makarna bodde kvar i staden. Det är således befogat att fråga sig om kohorten är exempel på en positiv selection. I det förindustriella 1800-talet är emellertid bilden mer komplicerad. Stadens representanter och fattigvården i Linköping oroade sig för att de obesuttna familjerna inte skulle klara sig ekonomiskt och socialt. Denna uppfattning tolkas här som socialt stigmatiserande och en kvarleva från det äldre samhällets tankegods. Likväl finns det skäl att undersöka om det kan ha funnits någon grund för dessa farhågor eftersom samhället ännu befann sig mitt i brytningsskedet.

Vid livets slut stod cirka 25 procent av männen som bodde kvar i staden skrivna som fattighjon men betydligt fler, drygt hälften, av familjefäderna inom den utökade kohorten visar tecken på att ha levt ett tärande liv i staden. *Tärande* används här som en kvalitativ samlingsbeteckning på hur livet i staden tog ut sin rätt. Här finns kopplingar till den "tärande" sjukdom som många drabbades av och som kännetecknades av att vara utdragen och försvagande, men användningen av dessa begrepp ska likväl inte ses som synonyma. Efter en granskning av källorna framgår att många män inom kohorten fick svårt att klara försörjningen för sig och sin familj på ett sätt som tolkas som typiskt för situationen. Nöden spred sig som ringar på vattnet när en familjefar drabbades av problem i staden, ett problem som hade med den manliga försörjningsbördan att göra, men som drabbade båda könen och fortplantade sig till hustrurna, änkorna och barnen. Försörjningsproblematiken bör alltså ses ur ett familjeperspektiv. Fattigvården fick ibland träda in men kraven var höga för att komma ifråga och hjälpen var i första hand riktad till den äldre befolkningen och inte på hela familjer som långsamt försvagades och utarmades. Det låg dessutom en inbyggd skuld i att ha skaffat familj på eget bevåg i staden. Fanns alkohol med i bilden förvärrades skulden eftersom fattigvården krävde en hedrande vandel av sina hjön. Det har dock framkommit exempel där fattigvården tvingats ingripa i familjen fastän fadern varit alkoholiserad. Det kan misstänkas att fattigvården ibland av pragmatiska skäl fick ge avkall på sina krav. Genom enstaka exempel framskymtar också hur fattigvården och familjen kunde ha skilda perspektiv på situationen och att det nog inte alltid var ett lockande alternativ att bli satt under fattigvårdens husbondevälde. Fäder som kunde arbeta skickades på arbetsinrättning, ibland med hela familjen, med förhoppningen att dessa fäder skulle

bättra sig. Fattigvården i det förindustrialiserade Linköping fick således känna av en utslagningsprocess som påminner om det som Ulf Drugge visat vara karaktäristiskt i det industrialiserade 1800-talets Sundsvall, bland fäder som inte tog hand om sin familj.

Förmodligen är mörkertalen stora då det gäller fattigdomen i det förindustrialiserade Linköping. Tillfälliga utbetalningar, klädgåvor, soppkök och begravningshjälp var andra sätt att få hjälp av fattigvården vilket inte alltid framgår i husförhörslängdernas, eller för den delen mantalslängdernas, noteringar om personerna. Det fanns också en möjlighet att få fattighjälp mot att arbete utfördes i hemmet eller på inrättning. Prästerna hade själva svårt att överblicka situationen i församlingarna. Att inte kunna betala den lägsta skatten, kurshusavgiften, har i tidigare forskning betraktats som ett säkert kriterium på fattigdom och det finns flera fall i kohorten där männen slutat betala skatt i tidig medelålder. Individer skrevs dessutom inte som arbetslösa vid den här tiden utan ansågs som försvarslösa. Sviktande arbetsförmåga och svårighet att få tillräckligt med arbete eller lönen att räcka till grep in i en ”fattigdomscykel” som vanligen brukar avse de internationella industristäderna. Mest framträdande var den i den barnalstrande perioden men den följde sedan ofta med in i ålderdomen. När arbetsfolkets löner inte var anpassade till familjehushåll måste barnens underhåll ha blivit en kritisk börda. Några av barnen till föräldrarna i kohorten har återfunnits i fattigskolan medan andra gått ut i lära tidigt. Även utackorderingar förekom. Barnatiggeriet kunde bli en del i dessa familjers överlevnad. Det var otillåtet men var sannolikt en del av den ”dolda ekonomin” och kan ses som ett sätt att på informell väg kräva delaktighet i borgarnas slutna ekonomi. Andra vägar till extra inkomster för såväl männen som hustrurna måste också övervägas även om mycket av detta inte framträder i källorna. Bisysslor som slöjd i hemmet, olaglig alkohol-/matförsäljning, barnundervisning, uthyrning av rum eller sängplats, naturahushållning, pantbelåning och kreditköp, amning och passning av andras barn torde ha hört hit. I några fall kunde dessutom stöld komma ifråga. Det har också framkommit att familjerna emellanåt levde i flexibla, tillfälligt utökade familjer för att hjälpa varandra. De pionjära arbetsfolksfamiljerna i kohorten uppfattas här som en länk till arbetarfamiljerna i det senare industrialiserade samhället där dylika familjekonstellationer tidigare har uppmärksammats. Familjerna i den här studien närmade sig således gränsen mellan det patriarkala och det individuella-proletära och riskerade därmed att hamna utanför såväl husbondens som församlingens skyddsnet när de bildade familj på eget bevåg och bosatte sig utanför husbondens hushåll. Barnen till familjerna i kohorten bodde ofta kvar hemma hos föräldrarna i flera år efter att de blivit skattskyldiga och hade ett flexibelt förhållande till boendet i föräldrahemmet.

Många av familjerna var således fattiga, eller marginaliserade enligt Johan Söderbergs begrepp, vilket här används i ett stadssammanhang. Dessa omständigheter torde ha förhindrat dem från att förverkliga sina ”vitala” livsmål. Enligt samtida utsagor var just möjligheten för de obesuttna till ett eget familjeliv ett sådant livsmål men där beskrivs också en längtan efter att kunna leva ett lite bättre, mer förfinat liv. En borgerlig påverkan kan alltså märkas redan på 1840-talet. I staden blev nog skillnaderna i levnadsnivå mer påtagliga än på landsbygden eftersom det var en socialt sett rikt blandad miljö som dessutom hade börjat förändras och luckras upp i sina gränser. Det finns dock en hel del tecken, främst indirekta, på att det förfinade, disciplinerade livet uteblev hos många av dessa familjer till förmån för en mer oordnad livsföring ”ur hand i

mun”. Det är svårt att få någon entydig bild av hur omfattande till exempel alkoholkonsumtionen var bland invånarna i staden, men nykterhetsvännerna, fattigvården, dagspressen och landshövdingen ansåg att det var ett problem att räkna med. Det överensstämmer med tidigare forskning som också är av uppfattningen att alkoholintaget var betydande och en central del i livsföringen. Få av männen i kohorten fick dock någon anmärkning i husförhörslängden om dryckenskap men här kan möjligen finnas ett mörkertal. Det har i ett par fall visat sig att notoriska drinkare inte registrerats som sådana av prästerna som i allmänhet hade god kännedom om individerna i församlingen. Myndigheterna hade dock gjort det besvärligare för folket att offentligt konsumera alkohol på gator, marknader och krogar. Antalet krogar hade sjunkit drastiskt i staden i början av 1800-talet och öppettiderna var begränsade på liknande sätt som de internationella storstädernas krogliv reglerades. Drängarna fick inte träffas och umgås på sin lediga tid utan vaktens överinseende. Trots det är det spridda intrycket från bötesrullorna i staden att bråk och kiv var allmänt förekommande i gaturummet. Individerna i kohorten som ”satt för sig själva” och alltså bodde utanför husbondens hushåll tog rimligen plats i staden på det nya sätt som Mats Hayen framhållit och som gav nya tillfällen till konfrontationer mellan olika befolkningsgrupper.

Det är svårt att se de familjer som bodde kvar i staden och som kom i trångmål som mer framgångsrika än de som flyttade ut ur staden och det förefaller vara närmare till hands att betrakta dem som en ”demografisk komplikation”, såsom Torkel Jansson gör beträffande obesuttna gesäller som valde att flytta från husbonden och bilda familj. Familjerna i kohorten var emellertid ändå pionjära och medverkade till den viktiga befolkningsökningen i staden. De var en del av minoriteten som bodde länge i staden vilket torde ha tagit på krafterna. Att vara familjefar kan visserligen ha skyddat från vissa risker som ensamstående män utsattes för men samtidigt var livsföringen som familjeförsörjare utanför husbondens hushåll påfrestande. Det märks bland annat i männens dödlighetsstatistik som följer det typiska mönstret. Ett annorlunda val att stanna kvar i staden slutade alltså i ett öde delat av många. En del av familjerna drabbades dock av så pass svåra öden att det kan finnas skäl att fråga sig om de var särskilt hårt drabbade.

I kontrast till familjerna i trångmål fanns trots allt ett femtontal familjer som klarade stadslivet till synes bra och som inte visar några tydliga tecken på att ha haft problem med hälsan eller ekonomin till den grad att de kom in i en fattigdomscykel. Bland dessa märks snarare att ”hälsan tiger still”, det vill säga det finns inte lika mycket information om dem i källorna. Bilden är att den förindustriella staden rymde många subtila sociala nyanser och motsägelser som visserligen är svåra att uppdaga i efterhand men som är viktiga att förstå. En av de mer uppenbara svårigheterna var familjeförsörjarens möjlighet till ett arbete som kunde försörja en hel familj utan riskabla periodvisa avbrott. Lönen, bostaden samt eventuell pension eller naturaförmåner skiftade även inom de obesuttna arbetaryrkerna. Kunde en summa pengar till ålderdomen sparas på banken eller i madrassen var mycket vunnet. Hur familjen förhöll sig till de borgerliga influenserna kan också ha spelat in, till exempel i form av sociala kontakter. Det var inte alltid som dessa mönster följde de sociala gränsdragningar som konstruerats av forskningen. Det förekom till exempel att arbetskarlar och militärmusiker ägde fastigheter i staden. Någon kanske ägde del i en häst eller en bit mark, vilket kan ha gjort stor skillnad. Samtidigt hände det att fattigvården krävde in såväl pensionspengar som

fastigheter från folk som kommit i trångmål och behövde hjälp med försörjningen. Genom yrkestitlarna märks heller inte alltid om det funnits tillgångar i hemmet, till exempel dukar på borden, tavlor på väggarna, stearinljus, bättre kvalitet på täcken och gångkläder, finare sjalar, sängar till barnen, eller redskap för naturhushållning. Ibland hamnade sådana lite bättre tillhörigheter ändå till slut i fattighusets källare, för utdelning till andra fattiga. Det har också framkommit exempel som visar att det heller inte var omöjligt att utmana skråsamhället och till exempel starta en manufaktur utan att vara hantverkare men borgarna försökte försvara sina revir innan näringsfriheten fullt ut slagit igenom. Ytterligare andra motsägelsefulla fall visar hur en hantverkarmästare med familj kunde vara det främsta exemplet på vad fattigvården försökte skydda staden ifrån. Bland fattigvårdens representanter och kvartersombud märks kollegor till hantverkaren. En annan hantverkare levde ett mycket långt liv men utmärkte sig som alkoholist. När de sociala skranken försiktigt började vittra blev de sköra. Det gällde sannolikt både uppåt och nedåt men den grundläggande strukturen gjorde det trots allt enklare att halka nedåt. Epidemier, venerisk sjukdom och dryckesvanor kunde dessutom skära genom alla sociala lager och på så vis blottlägga hur i viss mening nära och inflytade olika samhällsgrupper fortfarande var med varandra.

DET INFLYTTADE ARBETSFOLKETS, MED FAMILJER, SITUATION SETT I RELATION TILL DEN ALLMÄNNA "SOCIALA FRÅGAN" OCH KRISEN (FRÅGA 3)

Detta lokalsamhälle var, i likhet med andra städer, i "prologen" till urbaniseringen som sammanföll med en kristidsperiod i landet år 1835-55. Då var kohortmännen i medelåldern och de flesta hade, eller skulle skaffa, familj som skulle försörjas i staden. Tolkeningen är att en betydande andel av familjerna i kohorten blev fattiga eller ekonomiskt marginaliserade. Det inverkade sannolikt på förutsättningarna att kunna leva ett ordnat och disciplinerat liv. Skillnader i livsföring och manér skapade klyftor inom befolkningen. När ett närmande mellan dessa sakteliga blev möjligt började de sociala gränserna att bevakas hårdare. En kamp om, eller omförhandling av, stadens utrymmen pågick som var kopplad till föreställningen om vilka som var "lösa" i någon mening och inte skulle få tillträde till dem. Att ha en plats i staden innebar att vara "nyttig" för staden. Många av männen i kohorten sågs förmodligen som onyttiga och otillräckliga enligt den rådande borgerliga husbondemodellen, vilket skapade ett socialt stigma. I den meningen är det svårt att skilja på ekonomisk och social marginalisering. Den "sociala frågan" var en del av detta och var egentligen ingen ny fråga, utan sammanfattade det äldre samhällets farhågor som nu besannats.

Sett till kohortfallen går det att ge fattigvården och andra av stadens representater i grunden rätt i sina farhågor kring dessa inflyttade familjer vad gäller försörjningsproblemen i staden. De inledande citaten från landshövdingen i kapitel 1 är därför inte alltför långsökta, om moralismen undantas. Det berodde dock i hög grad på det gamla systemet självt, att det fortfarande upprätthölls och försvårade möjligheterna för nya grupper att ta sig in. De obesuttna inflyttarna var dock i majoritet i staden under en större del av 1800-talet och som en följd av den pågående förändringen blev dessutom kontinuiteten inom denna grupp i staden allt större. Utvecklingen gick mot att det som

ansågs löst och apart sedermera blev inordnat och ordinärt. Detta bidrar också till att bilden som presenterats här av situationen i staden över tid ibland är motsägelsefull och kluven. Ett karaktäristiskt problem för individerna i denna studie är just det paradoxala förhållandet med en tät, organisk samhällsform men med ett kitt som började lösas upp. Förenklat uttryckt gav det upphov till både hopp och förtvivlan.

Sett i ett migrationshistoriskt sammanhang ger detta anledning att i forskningen vara lyhörd för de givna förutsättningarna i kontexten och dess förhållande till inslag inom de olika teoribildningarna. I den här specifika kontexten går det med andra ord att finna stöd för en del av det äldre paradigmetes teser om svårigheter i att bryta upp och finna sin plats i en ny miljö, som dessutom var en sluten förindustriell stad, i och med att mycket av det äldre paradigmetes tankegodis var i kraft vid den här tiden. Den kluvna och föränderliga situationen i staden nyanserar samtidigt bilden och ger visst stöd för inslag i det nya migrationshistoriska paradigmet som betonar möjligheterna för migranter att förbättra sin situation. Det gäller framför allt de sociala relationernas betydelse för att hantera omställningen. Det finns alltså inte fog utifrån den utvalda kohorten att säga att de nya grupperna var isolerade och saknade social förankring i staden. Tvärtom tyder exemplen på att de upprätthöll och skapade kontakter med familjemedlemmar, släkt, grannar och arbetskamrater. Bilden av det rotlösa, inflyttade proletarietet nyanseras alltså i detta avseende men i ett annat avseende stärks samtidigt beläggen för vad som tidigare har sagts om svårigheterna som de obesuttna mötte i den förindustriella staden. Många av de tillfälligt utökade familjerna var förmodligen krisutlösta av att någon familjemedlem var sjuk, hade avlidit eller var utan arbete och försörjning. Det ger också stöd för forskning som ser "kärnfamiljssvårighets-hypotesen", inte som att den utesluter stöd mellan familjemedlemmar utanför kärnfamiljen, utan som att den visar under *vilka former* det oftast skedde.

I den förindustriella staden började så smått också socialt blandade sällskap uppträda såsom nykterhetssällskap, jägarföreningar, väckelserörelser och välgörenhetssällskap. En del av männen i kohorten hade kopplingar dit och exemplifierar hur en del av de sociala avgränsningarna långsamt försvagades och gjorde att fler grupper än borgarna började involvera sig i stadens angelägenheter. Familjerna bodde dessutom utspridda i staden och flyttade ofta. De rörde sig med andra ord över många kontaktytor men vid en närmare granskning av bostadsadresserna finns dock vissa tecken som talar för att de likväl ingick i ett visst socialt kretslopp på bestämda ytor. Det handlade kanske om att ett begränsat antal billiga lägenheter och rum fanns till förfogande och ofta nyttjades av de mindre bemedlade. Männen och familjerna var sammanfattningsvis i viss mening socialt förankrade men många var likväl marginaliserade, med andra ord på samma gång "lösa" i dåtidens vida bemärkelse men inte nödvändigtvis i avsaknad av sociala kontakter och relationer med familj och släkt.

SPECIFIKA LIVSKURSERS OCH FAMILJESITUATIONERS BETYDELSE (FRÅGA 4)

Den reproduktiva fasen i obesuttna och fattiga människors liv har alltid varit vanskelig och i staden var det en åtminstone formellt sett en relativt oprövad livsföring bland dessa grupper. När några av individerna i den primära kohorten studeras genom hela sin livskurs och i ett familjeperspektiv blir det också tydligt att många av dem hade ett dåligt utgångsläge. De var barn till de mer eller mindre egendomslösa på landsbygden: backstugusittare, torpare, soldater, inhysesfolk, brukare, smärre byhantverkare, klockare, daglönare och bruksarbetare. Många familjer flyttade ofta runt i jakt på arbete eller en jordplätt. Flera av männen i den primära kohorten och deras hustrur hade vuxit upp under fattiga förhållanden och förlorat någon av sina föräldrar. Det brukar ses som ett allvarligt handikapp för de framtida utsikterna. Hur mycket kan detta ha påverkat deras liv i staden? Det är komplicerat att avgöra men Olle Lundsjö har visat att kohortens föräldrageneration på landsbygden drabbades av en del av det som kohortfamiljerna drabbades av i staden. De beskyldes för att bilda familj på överilade grunder utan vare sig resurser eller mognad. När kohortens män bildade familjer på 1830-40-talen i staden hade kritiken nått deras generation men framför allt avsågs de mer uppmärksammade statdrängarnas leverne på landsbygden. Problemen i staden blev för många både förnyade och förstärkta då staden var demografiskt mer riskabel att leva i än landsbygden och de alternativa näringsmöjligheterna var få. Tidigare forskning har betonat att bakgrundsfaktorerna till migration är viktiga för den fortsatta livsbanan. Det blev således ett slags dubbelt arv av personliga svårigheter och strukturella hinder. Likväl hade individerna i studien en drivkraft att flytta och söka skapa sig en framtid någon annanstans trots svåra förhållanden under uppväxten. I ett livskurs- och familjeperspektiv framstår den tid individen hade till förfogande mellan cirka 15 och 25 års ålder som särskilt viktig för vilken riktning livet fortsättningsvis skulle ta. Kvarboendet och familjebildandet i staden var i sammanhanget ovanliga val som i sig visar hur de strukturella ramarna trotsas. På sikt bidrog de på så vis till samhällslig förändring. De som flyttade från landsbygden till staden riskerade att komma i kläm mellan två samhällen, det ena föräldrat och det andra i vardande. Familjerna, till viss del sedda i ett generationsperspektiv, var dock en levande länk mellan dessa samhällen. Det framgår bland annat genom samspelet mellan olika familje- och släktmedlemmar. Människor rörde sig ständigt fram och tillbaka mellan landsbygd och stad. Det ger anledning att misstänka att det inte var någon väsentlig skillnad mellan hur relationerna till familjen såg ut på landsbygden och hur relationerna såg ut i staden. Individerna ingick i embryon till arbetarfamiljen och i ett arv från torpar-/backstugufamiljen. Det kom för många att bli ett torparliv där jorden saknades och ett arbetarliv där lönen var för klen.¹ Studiens uppläggning har till viss del synliggjort hur gränserna mellan de två samhällena inte var självklara. Snarare träder beroendeförhållandet fram mellan landsbygd och stad och

¹ Jfr. parallellen inom hantverkargrupperna som T. Jansson diskuterar (1985), s. 117, i vilket han citerar ur C. J. L. Almqvists roman *Det går an*: "Ett intagande och märkvärdigt mellanting! Lantflicka icke, bondflicka alls icke — men icke heller riktigt av bättre klass. Vad skall en sådan egentligen anses för? vad kallas? Det är någonting outgrundligt i denna mellansort. Låt se — tag hit en biffstek!"

mellan tradition och förändring, något som behöver belysas ytterligare i fortsatt forskning.

BILDEN AV LOKALSAMHÄLLET KARAKTÄRSDRAG UTIFRÅN RESULTATEN (FRÅGA 5)

Flera aspekter av denna frågeställning har redan besvarats i samband med de tidigare frågeställningarna men några kommentarer kan tilläggas. Förändringsperspektivet pekar på betydelsen av att begrunda konstruktionerna kring gränsdragningar, såväl kamerala/territoriella som sociala och hur de hänger samman med uppfattningar kring ekonomisk fördelning och tillhörighet. I det förindustriella svenska 1800-talet var allt detta under omprövning. Betingelserna formades av en mängd sammanvävda faktorer, vilket gör det svårt att se några enkla orsakssammanhang eller bryta ut en enstaka fråga som är avgörande för de obesuttna gruppernas situation. I just den här kontexten, delvis med tanke på dess specifika demografi, innebär det också att det är svårt att skilja de sociala faktorerna, den sociala tillhörigheten, från inflyttarna och inflyttningsfrågan. Det uppfattas snarare finnas ett egenvärde i att belysa detta förhållande. Här har ett försök gjorts att nå konkret *förståelse*, i kvalitativ mening, med ett mikrohistoriskt angreppssätt och med en strävan att se problemet från olika håll, med förbehållet att källtillgången spelar in på vilken information som kommer fram. Ett invecklat förhållande framträder mellan ideologi och demografi; stadens borgare och makthavare definierade och avgränsade stadens fullvärdiga (med)borgare främst utifrån ekonomi och förmåga att bidra till stadens nytta men här låg också värderingar inbäddade som rörde förväntningar på olika befolkningsgrupper. De obesuttna grupperna hade inte samma status som borgarna men var trots allt i majoritet i staden. De bodde sällan länge i staden, något som bidrog till en flyktig atmosfär tillsammans med den höga dödligheten i staden. Minoriteten av borgare kämpade alltså för att bevara kontinuiteten i staden. Genom att kombinera ett underifrånperspektiv och ett ovanifrånperspektiv framträder en klyfta mellan de lokala myndigheternas försök att bevara den gamla ordningen och det obesuttna arbetsfolkets intressen och handlingar som, förmodligen omedvetet, sökte bryta den. På kort sikt agerade de lokala myndigheterna i viss mån ändamålsenligt och tog ett ansvar för staden utifrån husbondesystemet. Det behöver framhållas för att undvika en tolkning präglad allt för mycket av nutiden. I längden blev stadens representanter dock tvungna att anpassa sig, bland annat på grund av förändrad lagstiftning. Den processen är också ett steg i riktning mot demokratisering. Motsättningarna var inte heller statiska. Staden var ambivalent till de obesuttna grupperna och en viss typ av arbetskraft behövdes exempelvis också. Genom att fler obesuttna stadgade sig i staden och så småningom började ta del av den borgerliga kulturen går det att skönja hur dessa olika grupper (och samhällen) sakteliga närmar sig varandra, men inte utan uppoffringar. De subtila nyanserna inom och mellan olika sociala grupper är likaledes viktiga att uppmärksamma och inom kohorten pekar exempelvis hantverkarmästarnas situation inte i någon entydig riktning.

Denna specifika och begränsade grupp individer levde i en *specifik* tid och miljö och det finns anledning att pröva resultaten i andra och större sammanhang. En del tentativa resonemang kräver mer bevis innan de kan fastställas. I fortsatt forskning kan

sökas efter fler nyanser och kopplingar mellan individer, samhällsnivåer, handlingar och tänkesätt. Att utvidga generationsstudien såväl bakåt som framåt i tid förefaller också fruktbart, vilket även inkluderar landsbygden. I den här studien har det exempelvis visat sig att ett flertal män och kvinnor haft en barndom i toftiga omständigheter, oftast på landsbygden, med föräldrar som avled innan barnen flyttat hemifrån. Det bidrar till att nyansera bilden och behöver belysas ytterligare. Det skulle vidare vara intressant att undersöka hur bilden ter sig i en tidigt utvecklad industristad. Vilka jämförelser med andra kontexter som är möjliga att göra bestäms i första hand av vilka liknande grundförutsättningar som råder. Resultaten i den här studien stödjer forskning som betonar att migration och inflyttning kan vara försvårande i miljöer som bygger på tradition med en begränsad och svårforcerad arbetsmarknad, i synnerhet om samhället dessutom är i en förändringsfas. Också i forskning som rör nutiden finns det anledning att integrera långa tidsperspektiv och fråga sig vilka mönster som kan vara gemensamma (eller olika) för till synes olika samhällsformer. Resursfördelning och bristande samhörighet mellan befolkningsgrupper är aktuella frågor i dagens globaliserade samhälle som blir alltmer gränsöverskridande, kulturellt heterogent och befolkningsmässigt rörligt.² I dag rapporteras exempelvis om "sociala utestängningsprocesser" som människor hamnar i när de försöker närma sig en exkluderande arbetsmarknad i nya miljöer. "[G]ästarbetare" sägs vara ekonomiskt betydelsefulla men löper risk att marginaliseras.³

En slutsats från föreliggande studie är att den samhälleliga förändringen i början av 1800-talet rörde vid grundläggande essentiella frågor, inte bara förvandlingen från ett agrar- till ett industrisamhälle, utan ramarna för själva samhället; vilka som skulle ingå i det och kriterierna för detta. Omprövningen gällde alla samhällsgrupper, om än på olika vis. När lokalsamhället stöptes om från ett patriarkalt till ett individuellt samhälle krympte samtidigt den privata sfären som medverkat i beslut och ekonomi och staden slutade fungera som borgarnas "hushåll". De samhälleliga, offentliga, kretsarna utvidgades. I denna strukturella utveckling spelade individen också roll. Många av männen och familjerna som följts här tycks ha fallit offer för staden, och samhällsutvecklingen, men var också med och skapade den. Det var samtidigt vissa män och familjer som sannolikt lyckades få sina livsmål uppfyllda där. Det var alltså inte helt *omöjligt*.

² Stephen Castles, Mark J. Miller, *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Second ed. (Hampshire & London, 1998), s. 294-298.

³ C. U. Schierup, S. Urban (2007), s. 60-61.

SUMMARY

AIM, METHOD AND THEORETICAL POINTS OF DEPARTURE

The aim of this study is to investigate the overall living situation in the small town of Linköping for a limited selection of individuals (one *primary cohort* of 19 men and one *enlarged cohort* of another 42 men, i.e., totally 61 men), who mainly belonged to the lower social strata (labourers) and had moved to the town in the first half of the 19th century. They are viewed in a family context. The purpose implies, as far as the sources allow, trying to comprehend and characterize socio-economic conditions, family life and health, as it appears in everyday life and in relation to the specific time and place. In this intersection between the individual and environment, both possibilities and limitations, events and acts, are studied with a micro-historical approach. Thus, included in the aim is also to characterize the local society in change and its approach towards new groups of settlers. The aim is broken down into five comprehensive questions, whose answers are presented below.

The micro-historical approach implies a comprised, local scale of study where the issue is investigated from different angles, i.e. holistically. For example, these men's lives will be traced throughout their life course in town, and for some also during their childhood and upbringing. Furthermore, these men's and families' lives are viewed in connection to the ideas and practice of the town authorities regarding the migration policy in town. Hence, the method used in this study is qualitative, striving towards a hermeneutic principal of *understanding* from a broad spectrum of sources. The main sources are the church ministerial records, i.e. the records of births and deaths and migration, parish catechetical meetings and marriages. In the records from the catechetical meetings, the priests also noted if there were any problems regarding ability to work, pay taxes, complying with the law, matrimony status, *et cetera*.

In addition, sources from the town administration accompanied with several examples of individual cases, poor relief committee, the parish assembly as well as local newspapers, chronicles from the county governor, records of fines, estate inventories, and patient records are used to get as rich a picture as possible. The empirical findings are collected partly in a systematic way and partly on indication. This means that some parts of this study are explorative and that the same sources can be used in different ways. The *primary cohort* was selected randomly from the parish catechetical meeting census 1841-1845, besides the criteria that the men must be born outside of Linköping in 1800, 1801 and 1802 and belong to the lower social strata. This means that they must have moved to Linköping before the 1847 legislation which made migration to the town free. The *exceeded cohort* includes the remaining men in the parish catechetical meeting census 1841-1845, who match the primary cohort. Only a few men did not match and were hence excluded from the study. Linköping was a small town, with approximately 5 000 inhabitants in the middle of the 19th century and nearly 70 percent belonged to the lower social strata and was born out of the town.

This study takes departure from previous research with the conclusion that small scale (internal) migration is relevant to regard in connection to more general theories within the field of migration history, since there are connections in terms of “migration systems” between different kinds of migration. There has been a paradigmatic turn of interpretation over the decades and migration is now generally viewed as not so much a modern, dangerous obstacle and socially disrupting event as a regular and ordinary strategy to adjust and improve one’s life, closely connected to the labour market and social networks at hand. However, from an urbanization and social history perspective it is also important to acknowledge that the cities, both in Sweden and Europe, were dangerous places to dwell in mortalitywise, in comparison to the countryside. This was especially the case for men whose mortality rate continued being high, even in small towns, when the rates for women and children had already started to decrease during the first half of the 19th century. This phenomenon has been regarded as a “male puzzle” with a quest for a better understanding of the life style processes involved. In times of social change, migration to new environments seems to put an extra burden, especially on the breadwinner of the family, who traditionally has been a male. On the other hand, researchers of demography usually consider growing a family to be a health promoting act with a positive effect on the father’s social integration. This is also considered as an indicator of a certain economic stability needed to support a family. Moreover, during the first half of the 19th century, a “social issue” was debated among the leading authorities in Sweden. It addressed the problem with a growing proletariat, and their potential to destroy the stability of the societal structure. Traces to modernization theory and the old migration history paradigm can be found in this discussion.

Hence, there is a need for more research on the urban family, especially in the pre-industrialized period and with a focus on close social relations. It is disputed what capacity the family have had to reach out to different members of the family both in times of crisis and in everyday life, and it is also of interest to know more about the different ways families coped with change and modernization and the transformation from an agrarian way of living to an urban, industrialized one. In addition, by considering some of the ideas that flourished in the local society during this time regarding migration to town and the proletarians, makes it possible to link together elements from the different paradigms within migration theory.

The study uses insights from life course analysis, which put emphasise on the interaction between different life phases of the family members, along with a *social integration* perspective where *social anchorage* is used as a generic term for how well the individuals are connected to their social environment. Lastly, a perspective on social change addresses the question of the role of tradition and modernization in the process of transformation in the local society.

The men in this study moved to Linköping during a period of dramatic social change in Swedish history. The early 19th century was in the initial phase of a transformation from an agrarian society to an industrialized one. This affected society and the people profoundly, not the least individuals who were leaving the countryside to lead a life in the town, and in doing so personifying essential aspects of the change in themselves. Traditionally, to leave the home parish and the employer’s household was a risky endeavour since society was built upon the idea of local, geographic boundness. Loyalty to a master, to an employment, and to a parish were all linked to the, still,

heterogeneous and arbitrary social system of poor relief. Without the protection from a master and not belonging to a certain local place, the individual was, at least formally and temporarily, unattached from society. This was not a new phenomenon but as more and more people were forced to move and society was undergoing change, it raised questions concerning the right to move, to settle and raise a family. The town of Linköping was a town full of contrasts, an administrative centre for both the church and the county with an upcoming middle-class, but still very much touched by an agrarian way of living.

HOW DID THE LOCAL AUTHORITIES PERCEIVE THE MIGRANTS TO THE TOWN AND WHAT WERE THE CONSEQUENCES OF THIS FOR THE PRACTICE OF MIGRATION POLICY AND FOR THE MIGRANTS THEMSELVES?

Migrants to the town were perceived with great scepticism, much like a stigma, by the bourgeoisie and ruling elite. First and foremost they were viewed upon as potential paupers who risked consuming the collective resources of the town. Hereby, they became a threat which must be warded off. At this time there was still an order of duty concerning taking care of the weak, old and incapacitated people or orphans, where the household master had the primary responsibility, followed by the parish, and lastly and in certain circumstances, it was an obligation of the state. At the same time there was a traditional grey area in this distribution where different agents tried to force the responsibility onto someone else. Hence, the parishes had a certain liberty to decide on their own how to apply the regulations. In the town of Linköping, there was a low level of tolerance towards people who were in town unrightfully, at least according to the written records. The increasing amount of migrants to the town was regarded as a huge problem and an organization of control was revitalized from an old tradition where "loose people" by definition were not perceived to belong to the town. The right to settle in town was entitled to the burghers and the people of their household. It was a tight organization, much like the traditional solidarity of the village. The town borders ought to be carefully watched and its slightest corner was the concern of the town and the burgher community. Even temporary visitors were registered and their lodgings were announced in the local papers. Masters of households, house owners and block representatives were all in the beginning of the 19th century given the task to report every newcomer in the town. This system was designed for a harsh control, a kind of informing system, where the church and the burghers/masters of households were supposed to ally themselves against the intruders. The town authorities referred to the state and the legislation but it appears that they sometimes interpreted the law in their own favour, for example when they wished to consider, on a more individual basis, the possibilities to support oneself in the town or the size of the families who applied for permission to live in the town.

Healthy, young, and blameless servants, however, had always been welcomed to the town in exchange of work on a yearly basis and by so incorporate themselves into a master's household and employment. This was thus a job limited in time where the employers calculated on a regularly replacing of older servants with younger maids and farmhands. The idea was, so to speak, to hire them into town, not to let them live

in the town indefinitely. Other people, that is to say people over 40 years old (later on 50), married, single women, people without the ability to work or people applying for work or support outside the servant sector had to apply for an individual trial at the poor relief committee. To be given this permission can be compared to applying for a credit. There was a trial of estimated future income, personal guarantees and a control of morals. When these individuals were let in they got the potential right to the town resources, built on a principal of privileges which can be compared to an exclusive kind of social capital. The system, however, had started to loosen up when more and more people were let into town without having a formal status of a burgher.

In the town of Linköping it is thus obvious how a “state of uncertainty“, in Arthur Montgomery’s words, surrounded the growing proletarian groups who wished to enter the town where a certain arbitrariness took place in the control system. No one without sufficient means could be certain to be let in and to stay without proper formalities. In the end it was the economy that determined, not societal rank or gender, even though it mostly coincided. If it was extensively hard to get a permission to stay in town for single women without means or servant employment, it was also hard for working men with a family to support, or ill or old men. These men with families were viewed as a burden. They could not earn enough money to support a whole family, allegedly due to the labour market and size of salaries. In this way their situation is similar to single women who, also, broke the ideal pattern and had a hard time supporting themselves. The gender norms of masculinity were in operation here. A man that could not support himself and his family was not regarded as a real man. He was not “useful” to the town. In this respect it was a sentence of bad morality, and as a consequence depravity was expected. The attitude towards this group had to do with the old regulations of moving into town and of entitlement to poor relief, both which were not yet adjusted to the more liberal labour market, where it also had become more common to live outside the master’s household. One example of this is the many military musicians with families in town who belonged to a group of people that the town in the beginning of the century did not know how to handle.

In spite of this harsh policy there were relatively few individuals that were denied to move into town during the studied period and some people can be suspected to have been let in on false grounds and some without even having been noticed. The town magistrate and poor relief committee were both displeased with how the control of the migration was handled. There was a common habit among people in the town to lodge and hire people without proper permission, not the least in order to make some extra money, a kind of black labour. A sort of “us and them”-rhetoric developed from the discussions about the migration. The notion of town inhabitants actually intended only the small group of settled burghers and aristocracy while the majority of the population in the town in fact were born outside the town and most likely would not share the same hostile attitude towards other people moving in. This is, however, not the whole truth. The begging, which was often equalized with the issue of migration to town, for example must be fought against with all means necessary and there was constantly orders given to the inhabitants not to give food or money to the beggars. It cannot have been the poorest who gave this to them. Moreover, also burghers were involved in the illegal lodging and hiring of people. This ambiguity in the town was important and did

not only apply to the attitude towards the migrants but could also appear in other contexts.

The burghers followed a traditional household rationale. When society was under transformation, the clash between two kinds of societies manifested itself most clearly in the towns. The old agrarian society meant a rigid separation of country and town as well as between different places; the new upcoming industrial society, slowly dissolved this. Centralization towards the towns had begun but was not yet completed.

According to the old way of thinking, to move away and let go of a domicile, meant to be “loose”, a notion with different meanings which nevertheless seemed to have to do with lack of attachment to a certain place, master or shared values. “The order” in society was since ages built on the idea that everybody had their own place and role in society. Previous research on Linköping during the 17th century shows that the social exchange was all about bringing people back to their proper places. There was no scope for changing functions to make it possible for new groups of people to fit in. Thus, in the beginning of the 19th century the societal structure was still built upon ideas of tradition rather than renewal. Previous research has shown that those kinds of societies make it harder for new groups of people to integrate in their new environment.

The local authorities in Linköping, such as the poor relief committee and magistrate, used their well-trying means to fight the new disorder, i.e. the migration to town, which was not new but was perceived as a greater challenge than before, both quantitatively and qualitatively. These traditional concerns were an embedded part of the “social issue” with similarities and connections to the issue of not belonging to a master, i.e. unemployment, “försvarslöshet”. Hence, there was a complicated relationship between material factors and ideological values with a common origin in the household system. The anxiety of losing the order was embedded in the system itself. The concerns had now become reality, according to the definitions of the time. The local authorities regarded as their primary task to protect the town, their household, from poverty but at the same time they noticed the growing demands to adjust and take the surroundings into consideration. In this negotiation regarding belonging, it is noticeable that the town was neither united nor clear-cut. The system of control that was used for controlling migration was not fully executed. It was weakened from within since it was built upon the old society that had started to decompose. The town had never been altogether dense, in the meaning of lacking strangers or inhabitants who were willing to hire them illegally, but dense enough to hold together.

The migration policy in the town of Linköping and its attitude towards the migrants is connected to similar ideas flourishing in Europe at the same time regarding the alleged dangers involved in breaking up from a place. These ideas were later included in the old migration history paradigm. However, within this it is usually argued that there are sharp contrasts between different eras. From the attitudes among the authorities in Linköping, it can rather be shown how the traditional norms and values not always follow the same fast pace as the societal changes themselves. Instead there seems to be more of a gradual overlap between the old and new way of thinking and acting. However, it could be a tangible enough conflict. Afterwards it can be noticed how the older system with stigmatisation of the new groups was such a lingering element in the path to the future.

WHAT DO THE SOURCES REVEAL ABOUT THE ACTUAL POSSIBILITIES OF SUPPORT, FAMILY LIFE AND HEALTH IN THE TOWN AMONG THIS GROUP OF PEOPLE, VIEWED WITH THE MIGRANT LABOURERS IN THE COHORT AND THEIR FAMILIES AS TYPICAL EXAMPLES?

The exceeded cohort has been shown to be typical of the migration stream to the town in several aspects. They were part of an established “system” of migration and arrived mainly from the county of Östergötland, southeast of Linköping, i.e. places with which there were old patterns of trade exchange. Furthermore, the cohort reflects the typical traits of the migrants to Linköping in respect of age, social belonging, and civil status. However, there are some social borderline cases, like craft’s masters and yard owners, included in the cohort in order to search for any nuances. Overall, few apparent cases of social success in Linköping have been noticed in the cohort. Most of the men stayed as labourers their whole life.

A survey of fines from the town court, which mostly handled violations against the town administrative regulations, shows indirectly the increasing involvement in the town from this group of people. The men in the exceeded cohort could be owners of houses in town, be fire watchers, and have town fee debts or owe duties to the town administration. The men in the cohort show the same tendency as the more distinguished people in the town by trying to avoid these debts and duties. Nevertheless, it is not possible from this source to reach a conclusion regarding the overall tendency for crimes within the cohort since the town court studied here was not the only court handling crimes during this period of time, but the results can be put in connection to notifications found in the church books regarding these men’s violation of the law. There are indeed some cases in the cohort that imply problems with the law of a more serious kind.

The exceeded cohort is characterised by the general male mortality pattern in the town, where wasting disease, sudden death and infectious diseases were in majority among the causes of death which were especially pronounced in the middle ages. The 51 men who died in the town reached an average lifespan of 59, 5 years and a median age of 57. Including the 10 men who left the town permanently, the average life span was 60, 1 years. The social spread within the group, as well as the length of the stay in town, do not seem to affect the results in an essential way. The cohort men had a considerably shorter lifespan compared to the expected longevity among 40 year old men in the country during this time. The figures are however affected by the fact that the mortality in general was lower in the countryside. Additionally, the men in the exceeded cohort lived a few years longer than what has previously been shown in a comparable cohort of 19 single men in Linköping during this time. This is expected though, since most men in the exceeded cohort were married, something which is generally considered as associated with a healthier life style. The longevity of the exceeded cohort can also be compared to a previous study of disabled men and women in Linköping during the 19th century, which shows that most of them did not live shorter lives than other people. Then again it is small numbers and a broad spread of longevity involved in the exceeded cohort.

The pre-industrial town has in previous research been regarded as stagnated populationwise and hard to force when it comes to the proletarians. The extensive tendency to move out of town among those who have previously moved in, has often been recognized. This study, focuses on the other group of the migration stream who in previous research has been shown to stay for at least five years in the town. For the exceeded cohort, which was based on the men being in their forties, this meant that they lived in the town for decades. Several of them moved back and forth, but most of them eventually stayed there permanently. Within this group, 43 families with children in town were recognized. Among these, only six families moved out permanently. The staying families can complement and nuance the picture of the situation in the pre-industrial town. Family life can be viewed as an important indicator of sufficient means in the household economy to support a family. Married men with family are regarded to have lived more stable and orderly lives with social security which single men usually lacked. Furthermore, marriage in town is usually perceived as a sign of “urban adaptation”, since marriage often coincided with settlement in town. Thus, it is justified to question if the exceeded cohort studied here is an example of positive selection. However, in the pre-industrial town, the picture is more complicated for several reasons. For example, Torkel Jansson argues that journeymen without property, who chose to move out from their masters’ households to raise families, were a “demographic complication”. In the town of Linköping, the town authorities were worried that the proletarian families would not manage financially and socially. These ideas have now been found to be stigmatising and based on traditional conceptions of society. Still, there is reason to study if there were any reasons for these concerns since society was in the midst of transformation.

Towards the end of their lives, approximately 25 percent of the men in the exceeded cohort who stayed in town for good were registered as paupers. However, considerably more men, show signs of a draining/wasting life in town. *Wasting* is used here as a qualitative umbrella term expressing how living in town came with a price. There are connections to the “wasting disease” which several of the men in the cohort suffered from and which was characterised by a prolonged degeneration. However, these two conceptions should not be taken as synonymous. With a qualitative review of the sources, it is clear that many of the men in the exceeded cohort had a hard time supporting themselves and their families, in a way that is considered as typical of the situation. The distress was spread in circles when a father suffered from problems in the town, a problem that had to do with the male burden of providing for his family but affected both genders and thus the spouses, widows and children. The problem of providing thus needs to be viewed from a family perspective. Sometimes the poor relief committee was forced to help out, but to qualify was tough and primarily designed to fit the aging population, not whole families who were slowly weakened and impoverished. Besides, there was an implicit blame of having started a family on one’s own responsibility. The case was worsened if there was alcohol involved, since the poor relief committee requested their paupers to live righteous lives. Nevertheless, there are examples in the cohort where the poor relief committee was forced to intervene even though the father was an alcoholic. It can be suspected that the poor relief committee sometimes had to let go of their demands for pragmatic reasons. From occasional cases disparate perspectives of the families and the poor relief committee can be noticed.

Surely, it was not always such an appealing alternative to be in the ward of this institution. Fathers who were able to work could be sent off to working institutions, sometimes along with the whole family, with the intention that the fathers would better themselves. The poor relief committee in pre-industrialised Linköping was thus struck by a process of marginalisation, which resembles the results of Ulf Drugge in the industrialized 19th century Sundsvall amongst fathers who did not provide for their families.

Probably, there are some hidden figures of poverty in Linköping. Temporary payments, clothing gifts, soup kitchens and burial support were alternative ways of helping poor people that were not always noted in the church books. Furthermore, it was possible to get some support by working at home or at an institution. Consequently, the priests had a hard time to overview the situation in their parishes. Additionally, not being able to pay the lowest level of tax has in previous research been taken as a reliable sign of poverty. There are several cases in the cohort where the men have stopped paying their taxes in their early midlife. Moreover, people were not registered as out of labour during this time, they were perceived as *out of defend*, that is without protection from a master. A failing ability to work and problems to get enough work for a sufficient salary were intervening in a “cycle of poverty” that has in previous research mainly been connected with international industrial cities. This was most prominent in the years of child production but it remained on into old age. When the salaries of manual work were not adjusted to whole families, the child support must have been a heavy burden. Some of the children of the families have been noticed in the school for poor children while others went out as apprentices in early years. Foster care also occurred. Child begging could be a part of the survival strategy for these families. It was not permitted but most likely part of a “hidden economy” and can be interpreted as an informal way of demanding participation in the closed economy of the burghers. Other ways of complementing the incomes for these people must be considered as well, even though much of this is not detectable in the sources. It could involve handicraft, illegal trade of food and alcoholic beverages, child tuition, letting of rooms or beds, natural economy, mortgage lending, buying on credit, breastfeeding or looking after other people’s children. In some cases theft has been noticed. It has also been shown that these families sometimes lived in flexible, temporarily exceeded families to help each other. These pioneering working families are in this context interpreted as a link to the worker families of the later industrial society where such family patterns have been recognised before. The families of this study were hence approaching the border between the patriarchal and the individual and risked being excluded from both the household system and the parish security when they decided to support a family on their own responsibility and settle themselves outside the employers’ households. The children of the families in the cohort often stayed in their parents’ home for several years after they turned old enough to pay taxes of their own and they had a flexible approach to the home of their parents.

Many of the families were thus poor or marginalized, which most likely prevented them from realizing their “vital” goals of life. According to statements of the time, the possibility of the workers to create a family life of their own, was indeed such a goal, along with a yearn to live a better, more sophisticated life. A bourgeois impact can thus be noticed as early as the 1840’s. In town, the differences between living standards

were probably becoming more apparent than earlier, since it was a socially heterogeneous environment, which had started to loosen up in its social borders as well. There are, however, several signs, most of them indirect, that these families did not lead a more sophisticated life and instead there was more of a disorganised way of living “from hand to mouth”. It is nevertheless hard to get a clear-cut picture of how extensive for example the alcohol consumption was among the town inhabitants, but it was addressed as a problem by the temperance movement, the poor relief, the local newspapers and the county governor. This is in accordance with previous researchers, who have noted that alcohol played an important role in the way of living during this time. There were however few men in the cohort who got a remark from the priest in the church book regarding drunkenness but it has, on the other hand, been detected in a couple of cases that known drunkards were not commented by the priests, even though the priests in general had good knowledge of their congregation members. The authorities had indeed made it more difficult for the people in town to consume alcohol in public in the streets, and at markets and taverns. The number of taverns had decreased distinctly since the beginning of the century and the opening hours were restricted in a way similar to the taverns in international cities. The farmhands were not supposed to meet and socialize freely without guards. In spite of this, the widespread impression from the records of fines in the town is that quarrels and fights were frequent in the streets. The men in the cohort were “sitting by themselves” in the town, in the new manner that Mats Hayen has emphasized, and which gave new opportunities of confrontations between different groups of people. The military musicians with families in town is an apparent and local example of the more modern way of living which actually was not yet fully explored among the proletarian groups of people.

It is hard to view the majority of families who stayed, and came into trouble, in town as more successful than the groups of people who left the town. In any case, they were pioneering and became a part of the vital increase of the population in town as well as part of the minority that lived there for a long time, and this seems to have drained them on energy. This can be noticed in their mortality pattern which coincides with the general pattern among men. Thus, their unusual decision to stay in town, ended in a shared destiny. To be married with children may have protected them from some of the risks that single men faced but at the same time the life as family providers was trying.

After all, circa 15 families seemed to manage the life in town better and show no obvious signs of having problems with health or economy to the extent that they ended up in a circle of poverty. Rather, the impression is that there is less information in the sources among these families. The picture is that the pre-industrialized town was filled with many subtle social nuances and paradoxes which certainly are hard to get information about but still are important for a full understanding. One of the more obvious troubles in town was the provider’s ability to find an employment that could support a whole family without periodic interruptions. The salary, the housing, possible pension or any payment in kind varied among the workers’ occupations. If it was possible to save some money in the bank or the mattress much could be gained. How the families related to the influences of the burghers may also have been a factor, for example in terms of social relations. These social boundaries did not always follow the patterns that have been framed by research. It happened, for example, that working men and

military musicians owned their houses in the town. Others may have owned a horse or a piece of land and such things could make a difference. At the same time it could happen that the poor relief committee requested money from pensions or estates from people in trouble who needed their help. From pure titles it is not possible to find out if the household had any resources, like cloths on the tables, pictures on the walls, candles, better quality in quilts and clothing, better shawls, beds for the children, or tools for a nature economy. Sometimes these kinds of items still found their way to the basement of the poor relief house, in order to be distributed among the poor people. Neither was it impossible to challenge the community of guild and try to start a manufacture without being a craftsman, but the burghers tried to guard their territory before the economic liberalisation had been completed. Further contradictive cases show how a craftsman master with family could be the most telling example of what the poor relief committee tried to protect the town from. Among the members of the poor relief committee and the block representatives, the colleagues of the craftsman can be noticed. Another craftsman lived a very long life but showed to be an alcoholic. When the social boundaries slowly started to decompose they became fragile. This, most likely, applies in both directions but still, in this society it was easier to fall downwards than to climb up in the social hierarchy. Epidemics, venereal disease and drinking habits could furthermore cut through the social layers and by this expose how, to *some* degree, close and intertwined different social groups still were.

WHAT WAS THE SITUATION LIKE FOR THESE MIGRANT LABOURERS WITH FAMILIES VIEWED IN RELATION TO THE GENERAL “SOCIAL ISSUE” AND THE SOCIAL CRISIS DURING THIS TIME, I.E. ARE THEY TO BE PERCEIVED AS “LOOSE”, ROOTLESS AND MARGINALIZED? THE SOCIAL INTEGRATION, RELATIVES AND OTHER SOCIAL RELATIONSHIPS ARE INTERESTING IN THIS CONTEXT AS WELL.

As has been shown, a vital part of the families were poor or economically marginalised. This most likely affected their conditions to live an orderly and disciplined life. Differences in ways of living and in conduct were creating gaps between social groups. When it became more possible to approach one another, the social boundaries were even more protected. There was a struggle, or negotiation, concerning the spaces in town, connected to the notion of “loose” people and their possible belonging. To get space in town meant to be “useful” to the town. Many of the men in the cohort were thus viewed upon as useless and inadequate according to the ruling master system and this created a social stigma. In this respect it is hard to separate between economic and social marginalisation. The “social issue” was involved in this which was actually not a new issue but rather concerns of the old society that had come true.

Regarding the cohort cases, the poor relief committee was right in its concerns about these families’ problems with supporting themselves. The introductory quotes in chapter 1 from the county governor are thus not too far-fetched, if the moral judgements are ignored. This was however due to the maintenance of the old system which complicated the prospects for new groups to enter the town. The proletarian groups

were nevertheless in majority in the town throughout the century and consequently the continuity of this group increased. What was earlier viewed as loose and odd eventually came to be viewed as ordinary and conformed. This contributes to the, by time, somewhat contradictory and split picture of the town. A typical problem for the individuals in the cohort is exactly the contradictory state with a dense, organic society with bonds that started to loosen up. In other words, this gave rise to both hope and despair.

From a migration history perspective this is cause for a keen attitude towards the context and its given conditions in relation to different theories. In this specific context, it is in other words possible to find some support for the old paradigm regarding the difficulties in departing and finding a new place to settle, especially since it was a closed pre-industrial town. The split and changing situation in the town is simultaneously balancing the situation and gives some support for the newer paradigm which underlines the possibilities for migrants to improve their situation. Hence, there is no ground for claiming that the selected cohort was completely isolated and lacked social integration and social anchorage in town. On the contrary, the cases show that they maintained and created bonds with members of their family and relatives, neighbours and fellow workers. This is in accordance with previous family history research that applies a life course perspective. The results from this study, support research that interprets the “nuclear hardship hypothesis”, not as something which excludes support between family members, but as something which describes under what circumstances this underwent.

Moreover, in the pre-industrial town socially heterogeneous associations, like hunting societies, temperance movements, revivalist movements and charity societies, were appearing as well. Some of the men in the cohort were associated with these and show how the social boundaries slowly cracked and lead new groups of people to being involved with each other. The families were widely spread in town and moved frequently. In other words, they moved across several areas in town but a closer look at the addresses indicates a certain social circulation in certain spaces. It might have to do with a certain number of available cheap apartments and rooms to hire, often used by the less fortunate. To summarise, the families were in some respect socially anchored, but yet marginalised.

HOW IS THE ABOVE RELATED TO SPECIFIC LIFE COURSES AND FAMILY SITUATIONS?

The reproductive phase of life has always been risky for the proletarians and in the town it was, at least formally, a relatively untried way of living. Many of the temporary extended families were probably triggered by a crisis of some sort, an ill or deceased member of the family, or a relative who could not support him/herself. In studying some of the individuals through their whole life course, it is obvious that many of them did not have a favourable point of departure. Their parents were more or less without property: lodgers, soldiers, crofters, cottagers, small village craftsmen, day-labourers, iron workers, and bell-ringers. Many families moved around much in search of work or a piece of land. Many of the men in the cohort and their spouses spent their childhoods

in poverty and despair and several of them had also lost one of their parents before they were old enough to leave home. This is usually viewed as a serious handicap for the future. How much could this have influenced their lives as grown ups in the town? Olle Lundsjö has previously shown that the generation of the cohort members' parents in the countryside suffered from some of the same things that the cohort men suffered from in town. They were said to raise families on premature grounds without resources or proper age. When the men in the cohort started their families in the 1830's and 40's, the critique had reached their generation but the opinion was more attentive towards the agricultural labourers in the countryside. For many of them the troubles in town became both renewed and reinforced since the town was more dangerous healthwise than the countryside, and alternative modes of livelihood were few. It became a sort of double legacy of personally accumulated worries and structural barriers. Yet, the individuals in this study had the driving force to move and try to build a future somewhere else, in spite of hard conditions in their childhoods. From a life course and family perspective, the time between the age of approximately 15 and 25 seems especially important for the direction of the rest of the life. The decision to stay in town and raise a family was in this context unusual, which in itself shows how the structural frames were challenged. In the long term they contributed to the direction of social change.

Those who moved from the countryside to the town were clashed between two societies, one obsolete and one in being. The families, partly viewed from a generational perspective, were however a living link between the two. This appears among other things through the interaction between the different members of the family and relatives, and this is a piece of the picture regarding family patterns in both environments. People were constantly moving between the town and the countryside. This gives reason to suspect that there were no significant differences between how families functioned in the countryside and in the town relationshipwise. These individuals were involved in the embryo of the worker family and in the legacy from the crofter family. For many, this meant a crofter's life where the land was lacking and a worker's life where the earnings were too meagre. The structure of this study makes it visible how the boundaries between the two societies were not self-evident; there seems rather to be a complicated relationship between the two and between tradition and change.

WHAT DO THE RESULTS SAY ALTOGETHER, ABOUT THE FEATURES OF THIS LOCAL SOCIETY?

This local society was, similar to other towns, in the "prologue" to urbanization, which coincided with a time of crisis in the country 1835-1855. By this time the men in the cohort were in their midlife and most of them had, or were about to have, a family in town to support. The perspective of change points to the importance of reflecting upon the constructions of borders and boundaries, as well cameral, territorial as social and how they are connected to perceptions of economic distribution and belonging. In the Swedish pre-industrialized 19th century all of this was being reviewed. The conditions were modelled by a number of intertwined factors, making it hard to see any simple causal relationships or to point to any single issue crucial for the situation of the proletarian groups. In this specific context this also means that it is hard to single out the

social factors from the migrants and the issue of migration. Indeed, it seems valuable to illustrate this relationship. In this study, a micro-historical approach was used to reach a tangible understanding by striving to view the problem from different angles. When doing this, a complicated relationship appeared between demography and ideology; the town burghers and ruling elite defined and delineated those worthy of town membership, mainly based on economic resources and ability to contribute to the benefit of the community but in this, expectations were imbedded regarding different population groups. The proletarian groups did not have the same status as the burghers but were still in majority. Usually, they did not stay long in town and along with the high mortality in town, the atmosphere was volatile. Hence, a minority tried to preserve the continuity of the town. By combining a perspective from beneath and from above, a gap is shown between the local authorities' strive to preserve the old order and new groups of working people who tried, maybe unconsciously, to break the order. In short terms, the authorities acted to some degree appropriate but in the long run they had to adjust themselves, not the least by legislation. This process is a step towards democratisation. The conflicts were not static either. For instance, a certain kind of labour was needed, and when more and more proletarians settled in town and eventually took part of the middle class culture it is possible to see how these groups and societies slowly approached each other, but not without sacrifices.

This specific and limited group of individuals lived in a *specific* time and place and there is reason to test the results in other and greater contexts. Some tentative lines of arguing need more evidence in order to be established. In future research more nuances and connections between individuals, societal levels, acts and ways of thinking can be traced. To enlarge the generation study, in time and scale, seems to be a fruitful way as well. Furthermore, it would be interesting to investigate these aspects in an early developed industrial town. What comparisons to make rely primarily on what the common grounds are. The results in this study support research that underlines the complicated aspect of migration to environments with a limited labour market, especially if society is built on tradition while changing. There is also reason to integrate long time perspectives, when researching on nowadays societies to question what patterns could be common or different within apparently different societies. Resource distribution and lack of solidarity between different groups of a population are current issues in today's globalised society which turns more and more transcending in regards of boundaries, cultures and population movements. For example, "social processes of exclusion" are reported, and described as people trying to be involved in an exclusive labour market in new environments but at the risk of being marginalised. A conclusion in this study is that the societal change in the beginning of the 19th century concerns basic essential issues. It had to do, not only with the transformation from an agrarian to an industrial society, but also the frames for society itself; who should be included in society and on what conditions. The revision concerned all social groups, however in different ways. When the local society was changing from a patriarchal to an individual one, the private sphere which was involved in decisions and economics shrank and the town stopped functioning as the burghers' household. The societal, public, circles were extended. In this structural development, the individual was important as well. Many of the men and families in this study seem to be victims of the town, and the social change, but were at the same time involved in creating it. There were also some men

and families that, most likely, succeeded in having their life goals fulfilled there. It was not completely *impossible*.

FÖRKORTNINGAR

DDB, Demografiska databasen
EP, Electronic Press
GID, Genline ID
Hfl, Husförhörslängd
LB, Linköpings Bladet
LFP, Linköpings fattigvårdsdirektions protokoll, inkl. fattigvårdsstyrelsens.
LHD, Linköpings historiska databas
LinD, Linköpings Domkyrkoförsamling
LiU, Linköpings Universitet
LiSA, Linköpings stadsarkiv
SAOB, Svenska Akademiens ordbok
SFS, Svensk författningssamling
SSP, Sockenstämmoprotokoll
SVAR, Svensk Arkivinformation
UU, Umeå universitet
VaLa, Landsarkivet i Vadstena
ÖC, Östgöta Correspondenten
ÖLFA, Östergötlands föreningsarkiv
ÖLM, Östergötlands länsmuseum

BILAGA 1. FÖRTECKNING ÖVER INDIVIDER I PRIMÄR OCH UTÖKAD KOHORT

Namn, födelseuppgift och yrkestitel hämtade från urvalstillfället i husförhållningarna (hfl), vol. 37-40, år 1841-1845 i Linköpings Domkyrkoförsamling. Notera att eventuella ändringar av födelsedata efter kontroll i andra källor inte beaktats här för att underlätta identifikation i hfl.

Källa: DDB, Umeå Universitet, LHD, Linköpings Universitet. Nr 1 t.o.m. 19, som är fetmarkerade, tillhör *den primära kohorten*, övriga ingår i *den utökade*. I kapitlen ovan är individnamnen från kohorten kursiverade.

1. <i>Sven Persson</i>	18001112	Arbetskarl
2. <i>Johan Tollsten</i>	18000409	F. Fånggevaldiger
3. <i>Peter Eriksson</i>	18000808	Arbetskarl
4. <i>Gustaf Sundberg</i>	18000725	Logarvare
5. <i>Johannes Nyström</i>	18001009	Gårdsägare
6. <i>Johan Berggren</i>	18000623	Hautboist, Sergeant
7. <i>Anders Ström</i>	18010111	Extra vaktkarl
8. <i>Johan Gustaf Bergstedt</i>	18010918	Målaremästare
9. <i>Johan Zettergren</i>	18010128	F. Skräddare
10. <i>Lars Gustav Sjösvärd</i>	18010316	Extra vaktkarl
11. <i>Petter Lindgren</i>	18011010	Bataljonstrumslagare
12. <i>Peter Pettersson Ahl</i>	18010213	Postiljon
13. <i>Johan Petersson</i>	18010427	Murarlärling
14. <i>Anders Olofsson</i>	18021214	Dräng
15. <i>Johan Edoff</i>	18020219	Betjänt
16. <i>Johan Henrik Petersson</i>	18021024	Extra vaktkarl
17. <i>Lars Peter Zetterström</i>	18020801	Vaktmästare
18. <i>Peter Persson</i>	18020000	Dräng
19. <i>Johan Carl Stenqvist</i>	18020113	Trumslagare
20. <i>Johannes Hallgren</i>	18000504	Dräng
21. <i>Johan Gustaf Söderborg</i>	18001124	Dräng
22. <i>Anders Carling</i>	18000203	Bokbindare
23. <i>Johan Peter Hagsten</i>	18001108	Harmonist
24. <i>Lars Rylander</i>	18000000	Gesäll
25. <i>Samuel Färdig</i>	18000411	Livgrenadjär
26. <i>Sam. Jonsson Sandström</i>	18000706	Dräng
27. <i>Johan Peter Petersen</i>	18010323	Slottsvaktmästare
28. <i>Johan Peter Andersson</i>	18010000	Hovslagare
29. <i>Per Gustaf Björnlund</i>	18010623	Gesäll
30. <i>Abraham Phil. Lundström</i>	18010905	Gesäll
31. <i>Anders Andersson</i>	18010130	Arbetskarl
32. <i>Wilhelm Dahlgren</i>	18020406	Snickaremästare
33. <i>Anders Joakimsson</i>	18021024	Dräng
34. <i>Carl Gustaf Zetterlund</i>	18020318	Natt-/kyrkväktare
35. <i>Johannes Månsson</i>	18020305	Arbetskarl
36. <i>Carl Fredr. Persson</i>	18021111	Dräng
37. <i>Samuel Månsson</i>	18020202	Dräng

38. <i>Johan David Engberg</i>	18020624	Gesäll
39. <i>Anders Gustaf Andersson L.</i>	18020925	Arbetskarl
40. <i>Hans Peter Söderberg</i>	18020824	Oläsligt/Oangivet
41. <i>Johan Peter Nilsson</i>	18020316	Dräng
42. <i>Olof Finnström</i>	18020214	Gesäll
43. <i>Joseph Brander</i>	18020302	Färgaregesäll
44. <i>Sven Jonsson</i>	18020628	Dräng
45. <i>Johan Fredr. Wiström</i>	18021018	Loogarvare
46. <i>Jonas Lindgren</i>	18021027	Snickaremästare
47. <i>Carl Gustaf Tollin</i>	18020421	Dräng
48. <i>Johan Andersson</i>	18020720	Stockmakare
49. <i>Peter Grahn</i>	18020709	Dräng
50. <i>Olof Dahl</i>	18020630	Slottskantor
51. <i>And. Peter Örtengren</i>	18020520	Dräng
52. <i>Swen Andersson</i>	18021003	Dräng
53. <i>Johan Erik Lindsten</i>	18020517	Kakelugns-makaremästare
54. <i>Anton Östlund</i>	18020427	F. Harmonist
55. <i>Anders Svensson</i>	18020228	Svarvaremästare
56. <i>Johan Gottfrid Sembritsky</i>	18020102	Gesäll
57. <i>Magnus Persson</i>	18020223	Dräng
58. <i>Peter Petersson</i>	18020224	Gårdsägare
59. <i>Niklas Persson Björk</i>	18020814	Gårdsägare
60. <i>Anders Wigren</i>	18020901	Postiljon
61. <i>Johan Eriksson</i>	18020712	Dräng

BILAGA 2. FÖRTECKNING ÖVER YRKESTITLAR (INFLYTTADE M ÄN FÖDDA 1800, 1801, 1802) SOM HAR BORTVALTS FRÅN DEN UTÖKADE KOHORTEN

Yrkestitlar och namn baserade på urvalstillfället i husförhörslängderna, vol. 37-40, år 1841-1845 i Linköpings Domkyrkoförsamling.

Källa: DDB, Umeå Universitet, LHD, Linköpings Universitet.

1. Collegie Scholae, Herr Magnus Anders Johan Petersson
2. Handelsman, Herr Jonas Jakob Kullgren
3. Bruksbokhållare, Herr Per Per Adolf Lundgren
4. Provinsiälläkaren Stadsphysikus, Herr Doctor Lars Lindegren
5. Stadsfiskalen, Herr Carl Magnus Öhnell
6. Handelsmannen, Herr Lars Christian
7. Vice Lazarettssysslomannen, Herr Peter Carl Seven
8. Gårdsägaren och f. hemmansägare Peter Larsson
9. Reseinspectoren, Lieutenanten, Herr Anton Fredric Teuqler
10. Jordbrukare Sven Svensson
11. Fältkamereraren, Herr Dan Vilhelm Strömberg
12. Boktryckaren, Herr Magnus Henrik Bernard Palmaer
13. Lectorn, Herr Magnus Anders Hedner
14. Gårdsägaren, f. bonden Olof Hemmingsson
15. Källaremästaren, Herr Gustaf Petersson
16. Bryggaren, Herr Gustaf Sjöberg

BILAGA 3. KOMMENTARER KRING DÖDSORSAKSANGIVELSER

Dödsfall som skett innan etiologin (orsaksläran) fick genombrott i läkarnas dödsorsaksangivelser 1891, brukar betecknas vila på nosologisk (symptomgrundad) diagnos. Dessa diagnostyper kunde dock dröja sig kvar även senare och är alltså i omlopp.¹ Studeras diagnosticeringskicket över tid och rum blir det dessutom tydligt att det alltid funnits utrymme för kontextbundna tolkningar och konstruktioner där även rådande värderingar spelar in.² Ambitionen att finna sjukdomsklassifikationer som fullkomligt korresponderar med det naturgivna övergavs redan under 1800-talet. En mer pragmatisk ambition tog vid i syfte att kunna tillfredsställa samhällets behov av att ha kännedom om befolkningens sjukdomar och dödsfall.³ Dödsorsaksangivelsernas träffsäkerhet har diskuterats i många historiskt-demografiska, medicinhistoriska och medicinfilosofiska studier. Givet en varsamhet i tolkningen har det ändå ansetts praktiskt möjligt att använda orsaksangivelserna och i någon, om än ofullständig, mån förstå dem i ljuset av dagens medicinska begreppsapparat för att kunna placera dem i ett vidare historiskt epidemiologiskt och demografiskt sammanhang.⁴ Tabellverket, som från 1749 samlade in nationell statistik över befolkningen, hade utarbetade formulär (med nomenklaturer som ändrades ett flertal gånger) som låg till grund för prästernas ifyllande på sockennivå. Det ålåg alltså prästerna att avgöra dödsorsaken fram till 1860. Därefter tog läkarna över i städerna, medan prästerna fortsatte på landsbygden.⁵ Prästernas kunskaper har befunnits relativt adekvata med tanke på att de genom sekler haft god insikt i församlingens befolkningsutveckling och tillgång till en del läkekunskap, även om läkarnas kunskaper var större. Samtidigt fanns en diskrepans mellan teori och praktik även bland dessa.⁶ I föreliggande studie har dödsorsaksangivelserna tolkats med hjälp av tidigare forskningsinsatser på området. I de fall sekundära eller bidragande diagnoser förekommit har dessa beaktats som sådana. Det är ett välkänt faktum att det kan vara förenat med en viss svårighet att avgöra vilken diagnos som leder till den andra eller som är ensam ansvarig för döden.⁷

¹ B-I Puranen (1984), s. 22; Henrik R. Wulff, Stig Andur Pedersen, Raben Rosenberg, *Medicinens filosofi* (Göteborg, 1992), s. 102.

² H. R. Wulff, S. A. Pedersen, R. Rosenberg (1992), s. 109-116. Citat s. 109. Se även Karin Johannisson, *Medicinens öga* (Stockholm, 2002).

³ Lennart Nordenfelt, Eva Nyström, "Sjukdomsklassifikation i historisk belysning" i Lennart Nordenfelt, red., *Hälsa, sjukdom, dödsorsak* (Malmö, 1986), s. 75-105.

⁴ Se t. ex. E. Nyström, "Den svenska dödsorsaksstatistikens framväxt och tidiga historia", i L. Nordenfelt, red., (1986), s. 107-133; J. Sundin, Lars-Göran Tedebrand, "Dödlighet och sjuklighet i svensk järnbruksmiljö 1750-1875", *Scandia*, vol. 1 (1981), s. 67-106.. Olika dödsorsaker kan vara olika lämpliga att studera över tid, beträffande t. ex. tuberkulos har det ansetts förhållandevis säkert, se B-I. Puranen (1984).

⁵ Prästerna behövde inte rapportera in dödsorsak mer än i vissa undantagsfall såsom epidemier efter 1830, men gjorde det i sina dödböcker i många fall ändå, vilket bekräftas även i föreliggande studie. 1860 togs rapporteringen upp igen, avseende städerna. Se S. Willner (1999), s. 23f.

⁶ E. Nyström (1986), s. 107-133; J. Sundin och L.-G. Tedebrand (1981), s. 67-106.

⁷ Se t. ex. beskrivningen i H. Nilsson (1994), s. 41f., om kausalitetsproblemet.

BILAGA 4. UTFLYTTNINGSFÖRSAMLINGAR VID F ÖRSTA INFLYTTNING TILL LINKÖPING INOM DEN UTÖKADE KOHORTEN

Områden	Antal
<i>Inom Östergötland</i>	
Tjärstad	2
Hogstad	1
S. Lars	11
Vikingstad	1
Stora Åby	1
Kaga	1
Vreta Kloster	3
Rystad	3
Västerlösa	1
Västra Tollstad	1
Svinstad	2
Skeda	2
Kärna	1
Törnevalla	1
Örtomta	1
Ledberg	1
Östra Harg	1
Askeby	2
Västra Ny	1
Slaka	1
Weta	1
Helgona Orlunda	1
Nykil	2
Sjögestad	1
Norrköping (stad)	3
Skänninge (stad)	3
Vadstena (stad)	1
<i>Utanför Östergötland</i>	
Stockholm (stad)	2
Växjö (stad)	1
Virserum	1
Gränna (stad)	1
Västervik (stad)	1
Dalhem (större delen utanför)	1
Askersund (stad)	1
Oklart	3
Totalt:	61

Källor: DDB/LHD, Umeå universitet, Inflyttningslängder och Husförhörslängder för Linköpings Domkyrkoförsamling. Utflyttningslängder och Husförhörslängder för Sjögestad, St Lars (4 st), Vreta Kloster, Skeda, Askeby, och Slaka; Genline, Utflyttningslängder och Husförhörslängder för Skänninge, S. Åby, Askersund, Hogstad.

Kommentar: Inflyttningsorten är endast bekräftad i husförhörslängd eller utflyttningslängd för den primära kohorten, där 13 av 19 har återfunnits i församlingen. För övriga bygger uppgiften på LinD, hfl. Om stad och församling har samma namn har det antagits att det är stadsförsamlingen som avses. Om det finns fler än en församling med samma namn, varav en är belägen i Östergötland har det antagits att det är den som avses.

BILAGA 5. FÖDELSEFÖRSAMLINGAR INOM DEN UTÖKADE KOHORTEN.

Områden	Antal
<i>Inom Östergötland</i>	
Gammalkil	1
Kimstad	1
Kärna	1
Nykil	1
Västra Tollstad	1
Ödeshög	1
Sya	1
Törnevalla	1
Tryserum	1
Grebo	1
Nykyrka (del av V. Ny)	1
Vadstena (stad)	2
Järstad	1
Rystad	1
Tjällmo	1
Skeda	4
Landeryd	2
Björnsäter	1
Svinstad	2
Norrköping (stad)	2
Vreta Kloster	3
Östra Harg	1
Bjälbo	1
Västerlösa	1
Östra Skrukeby	1
Stora Åby	1
Vikingstad	1
Rönö	1
Västra Ny	1
Sankt Lars	2
Skänninge (stad)	1
Sund	2
Vårdsnäs	1
Vist	1
Viby	1
Skeppsås	1
Kisa	2
Björkeberg	1
<i>Utanför Östergötland</i>	
Gränna (stad)	1
Stockholm (stad)	2
Väsby	1
Karlstad (stad)	1
Säby (del av Trehörna i Östergötland).	1
Lund (stad)	1
Skultuna	1
Asker, Örebro	1
<i>Utanför Sverige</i>	
Königsberg (stad)	1

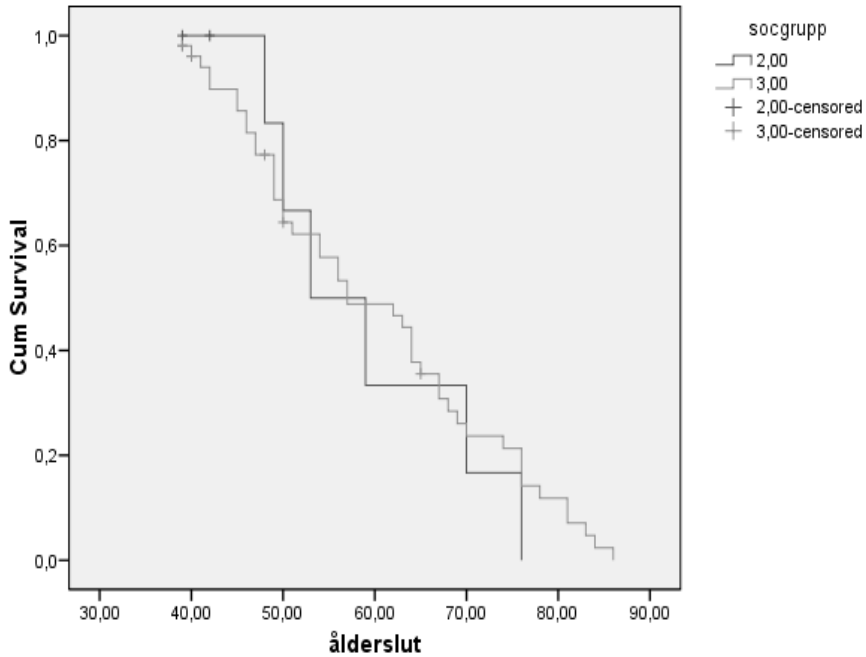
Oklar:	1
Totalt:	61

Källor: DDB/LHD, Umeå universitet, Husförhörslängder för Linköpings Domkyrkförsamling. Födelseböcker för Vikingstad, St Lars (2 st), Skeda, Ö. Skrukeby, Landeryd, Vreta Kloster; Genline, Födelseböcker för Vårdnäs, Asker, Skänninge, Sund, V. Ny, Rönö, S. Åby, Västerlösa, Bjälbo, Järstad.

Kommentar: Födelseort är endast bekräftad för den primära kohorten, 17 av 19 stycken. Övriga bygger på uppgift i LinD, .hfl. Om stad och församling har samma namn har det antagits att det är stadsförsamlingen som avses. Om det finns fler än en församling med samma namn, varav en är belägen i Östergötland har det antagits att det är den som avses.

BILAGA 6. ÖVERLEVNADSFUNKTION. UTÖKAD K OHORT. UTIFRÅN SOCIAL TILLHÖRIGHET

Survival Functions

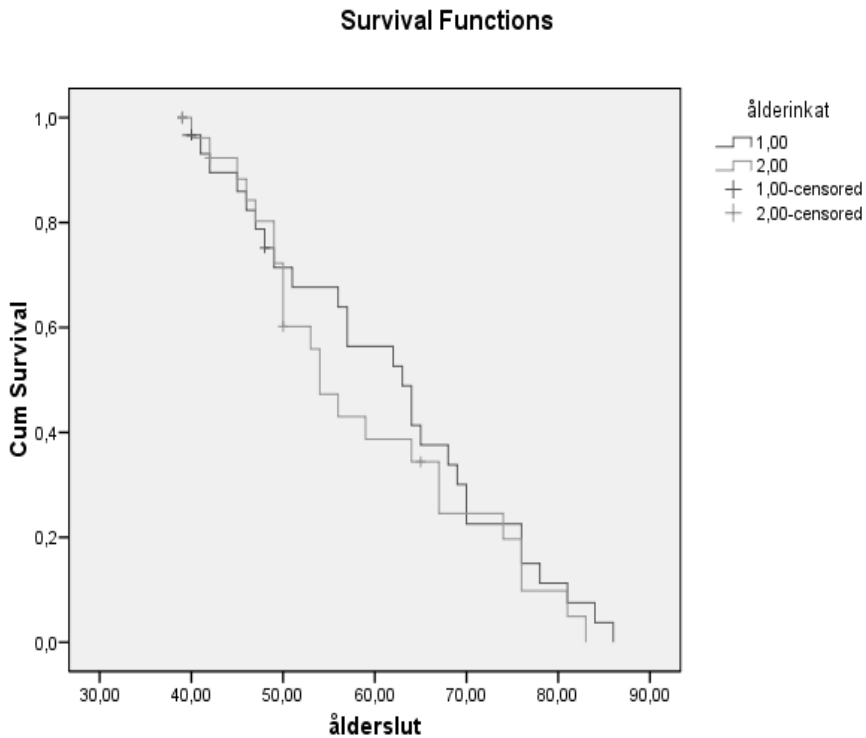

Figur 1. Överlevnadsfunktion, utökad kohort, utifrån social tillhörighet.

Källa: DDB/LHD, Umeå universitet, LinD, hfl., utflyttningslängder, resp. dödböcker.

Kommentar: Socialgrupp 2/3 betecknas i figuren 2 och socialgrupp 3 betecknas 3. De definitivt utflyttade betecknas "censored" i figuren. "Cum Survival" = kumulativ överlevnad, anges i procent. "Ålderslut" = ålder vid död i staden eller ålder vid definitiv utflyttning. För definition av den utökade kohorten, se tabell 1, kap. 5. För socialgruppsindelning, se kap. 3.

BILAGA 7. ÖVERLEVNADSFUNKTION. UTÖKAD K OHORT. UTIFRÅN ÅLDER VID FÖRSTA INFLYTTNING

Figur 2. Överlevnadsfunktion, utökad kohort, utifrån ålder vid första inflyttning.

Källa: DDB/LHD, Umeå universitet, LinD, inflyttningslängder, husförhörlängder, utflyttningslängder och dödböcker.

Kommentar: "Ålderinkat" betecknar ålder vid första inflyttning. 1 = upp till 26 år, 2= över 26 år. De definitivt utflyttade betecknas "censored" i figuren. "Cum Survival" = kumulativ överlevnad, anges i procent. "Ålderslut" = ålder vid död i staden eller ålder vid definitiv utflyttning. För definition av den utökade kohorten, se tabell 1, kap. 5.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

OTRYCKTA KÄLLOR

Demografiska databasen, Umeå universitet (DDB)/Linköpings historiska databas (LHD):

Kyrkböcker (husförhörslängder, födelseböcker, död- och begravningslängder, vigselböcker, in- och utflyttningslängder, anförda böcker och volymer): Linköpings Domkyrkoförsamling och linköpingsregionen: Vårdnäs, Vikingstad, St Lars, Skeda, Ö. Skrukeby, Landeryd, Vreta Kloster, Sjögestad, Askeby, Slaka, Kärna, Gammalkil, Kaga.

Sockenstatistik, Stånds- och yrkesfördelning i Linköpings Domkyrkoförsamling, år 1850.

Sundin, Jan, Opublicerade tabeller och diagram över in- och utflyttning, 1800-tal, Linköpings Domkyrkoförsamling.

Demografiska databasen, Umeå universitet (DDB):

INDIKO- Kyrkböcker på nätet [<http://www.ddb.umu.se/indiko/index.html>] Åtkomst 040312.

Tabellverket på nätet [<http://www.ddb.umu.se/visualisering/Tabverk/Start>] ”Formulär för Folkmängdens antecknande i Städerne”, Linköpings Domkyrkoförsamling, år 1805, 1845, 1850. Åtkomst 090806.

Tabellverket på nätet [<http://www.ddb.umu.se/visualisering/Tabverk/Start>]”Formulär för Nativitetens och Mortalitetens antecknanden både i Städerne och på Landsbygden”, Linköpings Domkyrkoförsamling, år 1851-1855. Åtkomst 080519.

GENLINE [<http://www.genline.com>] Senaste åtkomst 091105.

Digitaliserade kyrkböcker på nätet (anförda böcker och volymer):

Askersund landsförsamling, Askersund stadsförsamling, Bjälbo, Flistad, Gammalkil, Göteborg Gustavi Domkyrkoförsamling, Heda, Hogstad, Järstad, Kärna, Linköping Domkyrkoförsamling, Norrköping St Olai, Rönö, Skänninge, Slaka, Stjärnorp, St Lars, Stora Åby, Sund, Svinstad, Tidensrum, Vikingstad, Vadstena, Vårdnäs, Västerlösa, Västra Ny, Västra Stenby, Ödeshög, Örebro Asker, Örebro Bjurtjärn, Örebro Hidinge, Örebro Kvistbro, Örebro Norrbyås, Örebro stadsförsamling, Östra Ryd, Östra Stenby.

The Human Mortality Database [<http://www.mortality.org/>]:

Sweden, Life Tables (cohort 1x1), Males. Last Modified 31- Oct-2008. Återstående förväntad livslängd för 40-åriga män, Sverige, år 1841.

[http://www.mortality.org/hmd/SWE/STATS/mltcoh_1x1.txt] Åtkomst 090806.

Krigsarkivet:

Stamrulla över musikkåren, Första Livgrenadjärregementet, Reg. exp, serie D II:1. Dnr. 422-2009/00572.

Landsarkivet i Vadstena (VaLa):

Linköpings Domkyrkoförsamlings Sockenstämmoprotokoll (SSP) åren 1818, 1821, 1826, 1831, 1836, 1841 och 1846, vol. KI a 4, KI a:5.

Bouppteckningar, Linköpings Domkyrkoförsamling, vol. B 66; år 18520126; 18521207; vol. BI 62, år 18480321; vol. B 67, år 18530706; vol. BI 64, år 18500705.

Östergötlands länsstyrelse, Landskontorets arkiv, Mantalslängd för Linköpings Domkyrkoförsamling, år 1850, E III a, band III, vol. 151.

Valkebo häradsarkiv, AI, vol. 81, protokoll 3 november 1857.

Linköpings Rådhusrätt och magistrats arkiv, Förteckning öfver Borgerskapet uti Linköpings stad, DIX, vol. 4, Borgarelängder mm.

Landstingsarkivet i Östergötland:

Lasarettet i Vadstena, patientjournal no. 129, 18461024.

Länslasarettet i Vadstena, Vadstena kurhus, överläkarens arkiv, patientjournal no. 125, 1846; patient no 97 och 98, DiA25, 1844.

Lantmäteriet, Historiska kartor

[http://www.lantmateriet.se/templates/LMV_Page.aspx?id=1581&lang=SV]:

”Geografisk charta öfver Landsvägarna genom Östergötland med der intill belägne ordinarie post och gästgifwaregårdar, år 1739, renov. 1740”. Åtkomst 091016.

Linköpings Stadsarkiv (LiSA):

Fattigvårdsdirektionens protokoll (LFP), vol. 1813-1821, AI:2; vol. 1821-1843, AI:3

Fattigvårdsstyrelsens protokoll (LFP), vol. 1843-1852, AIa:1

Fattigvårdsstyrelsen, Diverse äldre handlingar, Spinnbok för fattigvården, 1844-1847, DV: 3, år 1844.

Linköpings Stiftsbibliotek:

”Charta öfver Linköpings stad. År 1834”, publicerad i Tollstorp, J. P., *Beskrifning öfver Linköping* (1834).

”Karta öfver staden Linköping med dertill lydande egor, år 1853.”

Sällskapet de fattiges vänner, protokoll år 1843, ingår i handlingar rörande Sällskapet för förbättrad föräldravård, signum 1955:2, vol. 4.

Linköping University Electronic Press, Linköpings universitet:

Medicinhistoriska databasen, Årsberättelser från Provinsialläkare,

Medicinalstyrelsens föregångare/Sundhetskollegium

[<http://www.2ep.liu.se/databaser/medhist/>] Åtkomst 081006.

Databas över Böteslängder (Linköpings Rådstufwurätts Saköreslängd)

[<http://www.2ep.liu.se/databaser/boter/>] Åtkomst 081006.

Databas över Fångrullor för Linköpings Kronohäkte

[<http://www.2ep.liu.se/databaser/fangrulla/>] Åtkomst 081006.

Statens arkiv, Riksarkivet:

Landshövdingens i Östergötlands län skrivelser till Kungl. Maj:t, vol. 82, 18251108, ingår i akt med flera brev.

Kungl. Maj:t beslut, Ecklesiastikexpeditionens registratur, 18260505.

Stiftsbibliotekets arkiv, Linköpings länsbibliotek:

Linköpings Nykterhetssällskap, vol. 1, manuskript till tal, 18420925;

vol. 1. Räkenskaper 1842-1856, Kassa årsavgift 1842-1843.

Östergötlands läns föreningsarkiv (ÖLFA)

Arkivförteckning [www.olfa.nu/Forsearch.asp] Åtkomst 071217

Östergötlands länsmuseum (ÖLM)

Fotografier via databasen *Bild Linköping*

[<http://bildlinkoping-bilddatabas.linkoping.se>] Åtkomst 091023.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Almqvist, Carl Jonas Love, *Svenska fattigdomens betydelse* (Hedemora, 1989, orig. 1838).

Alpern Engel, Barbara, *Between the Fields and the City: Women, Work, and Family in Russia, 1861-1914* (Cambridge, 1994).

Anbytarforum [<http://aforum.genealogi.se/discus>] Åtkomst 091031.

Anderson, Barbara A. *Internal Migration During Modernization in Late Nineteenth-Century Russia* (Princeton, New Jersey, 1980).

Andersson, Kent, Anderö Henrik, *Ordbok för släktforskare* (Västerås, 1997).

Anderö, Henrik, *Ordbok för släktforskare* (Västerås, 1994).

Ariès, Philippe, *Barndomens historia* (rev. utgåva 1973, sv. övers. 1982).

Artæus, Iréne, *Kvinnorna som blev över: Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft-fallet* Västerås (Uppsala, 1992).

Barrett, James R., "The Transplanted: Workers, Class, and Labor", *Social Science History*, vol. 12, nr. 3 (1988), s. 221-231.

Beebink, Erik, von Poppel Frans, Liefbroer, Aart C., "Parental Death and Death of a Child: Common Causes or Direct Effects?" i Derosas, Renzo & Oris, Michel, red., *When Dad Died: Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies* (Bern, 2002).

- Bengtsson, Magdalena, *Det hotade barnet: Tre generationers spädbarns- och barnadödlighet i 1800-talets Sverige* (Linköping, 1996).
- Bengtsson, Magdalena, red., *Family and Health: A Multidisciplinary Conference on Family Mechanisms* (Stockholm, 2000).
- Bengtson, Staffan, "Varför får icke jag följa med dit fram?" *Medborgarskapet och den offentliga debatten om dövstumma och blinda 1860-1914* (Linköping/Örebro, 2005).
- Bernhardt, Eva M., "Overcrowding and Mortality from Airborne Infectious Disease: The Case of Stockholm 1895-1925", i Brändström, Anders & Tedebrand, Lars-Göran, red., *Swedish Urban Demography during Industrialization* (Umeå, 1995).
- Bladh, Christine, "Gendered by Nature, or...? The Debate on Female and Male Qualities in the Stockholm Newspapers, 1770-1830", i Jarrick, Arne, red., *Only human.: Studies in the History of Conceptions of Man* (Stockholm, 2000).
- Bladh, Christine, *Månglerskor: Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819-1846* (Stockholm, 1992).
- Blanche, August, *Hyrkuskens berättelser* (Stockholm, 1962, orig. 1863-1865).
- Blomqvist, Hans, Waldetoft, Dan, *Zimmermans hotell: Linköpings läns cellfängelse 1846-1946* (Stockholm, 1997).
- Bodnar, John, *The Transplanted: A History of Immigrants in Urban America* (Bloomington, 1987, orig. 1985).
- Boglund, Anders, Eliäson, Sven, Månson, Per, *Kapital, rationalitet och social sammanhållning: En introduktion till klassisk samhällsteori* (Stockholm, 2000).
- Bohman, Stefan, "Tryckfrihetens lov 1838", i *Från undersåte till medborgare: Om svenska folkets demokratiska traditioner* (Stockholm, 1981).
- Boqvist, Agneta, *Den dolda ekonomin: en etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850-1950* (Lund, 1978).
- Bourdieu, Pierre, "The forms of capital", i Richardson John G., red., *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (New York, 1986).
- Brante, Thomas, Andersen, Heine & Korsnes, Olav, red., *Sociologiskt lexikon* (Stockholm, 1998).
- Breschi, Marco, Menfredini Matteo, "Parental Loss and Kin Networks: Demographic Repercussions in a Rural Italian Village", i Derosas, Renzo & Oris, Michel, red.,

When Dad Died: Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies (Bern, 2002).

Brändström, Anders, Sundin Jan, Tedebrand, Lars-Göran, "Two Cities: Urban Migration and Settlement in Nineteenth-Century Sweden", *The History of the Family*, vol. 5, nr. 4 (2000), s. 415-429.

Brändström, Anders, Sundin Jan, Tedebrand, Lars-Göran, "Marriage and Urban Adaptation, Sundsvall and Linköping in XIXth Century Sweden", *Annales de Démographie Historique*, 2 (1999), s. 97-114.

Burke, Peter, *What is cultural history?* (Cambridge, UK, 2004).

Burnett, John, "Housing and the Decline of Mortality", i Schofield, Roger, Reher, David & Bideau, A, red., *The Decline of Mortality in Europe* (New York, 1991).

Carlsson, Sten, *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället* (Uppsala, 1977).

Carlsson, Sten, *Yrken och samhällsgrupper: Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866* (Stockholm, 1968).

Carlsson, Sten, "Kvinnöden i 1800-talets Sverige" i Norman, Hans, red., *Den utsatta familjen: Liv, arbete och samlevnad i olika nordiska miljöer under de senaste tvåhundra åren* (Stockholm, 1983).

Carr, E. H., *Vad är historia? Den historiska vetenskapens problem, metoder och mål* (Stockholm, sv. övers. 1965, orig. 1961).

Casey, James, *Familjens historia* (Lund, sv. övers. 1993, orig. 1989).

Castles, Stephen, Miller Mark J., *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. (Hampshire & London, 1998).

Christie, Nils, *Hvor tett et samfunn?* (Oslo, tredje uppl. 1978, orig. 1975).

Courgeau, Daniel, "Recent Conceptual Advances", i Ogden, Philip E. & White, Paul E., red., *Migrants in Modern France: Population Mobility in the Later 19th and 20th Centuries* (Boston, 1989).

D:r M. Luthers Lilla Katekes med kort utveckling, sådan den av Kongl. Maj:t den 11 okt. 1878 blivit antagen, jämte hänvisningar till bibliska exempel, samlade och utgivna av Ch. Meurling och O.A. Ottander (Jönköping, 1919).

- Dribe, Martin, "Migration of Rural Families in 19th Century Southern Sweden: A Longitudinal Analysis of Local Migration Patterns", *The History of the Family*, vol. 8, nr. 2 (2003), s. 247-265.
- Drugge, Ulf, *Krisbiografier: Utfattiga och mindre fattiga förr* (Malmö, 2007).
- Durkheim, Emile, *Självmodet* (Uppsala, sv. övers. 1968, orig. 1897).
- Edenstrand, Åke, "Musikregemente av rang" i Hellström, Sven, red., *Livgrenadjärregementet i slutet av en epok* (Linköping, 2000).
- Edgren, Monika, *Tradition och förändring: Könrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet* (Lund, 1994).
- Edling, Nils, *Det fosterländska hemmet: Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900* (Stockholm, 1996).
- Edvinsson, Sören, "Mortality and the Urban Environment: Sundsvall in the 1880's", i Brändström, Anders & Tedebrand, Lars-Göran, red., *Swedish Urban Demography during Industrialization* (Umeå, 1995).
- Edvinsson, Sören, "Adult Mortality and Childhood Conditions: Long-Term Effects of Urban Life in 19th- Century Sweden", i Tedebrand, Lars-Göran & Sköld, Peter, red., *Nordic Demography in History and Present-day Society* (Umeå, 2001).
- Edvinsson, Sören, *Den osunda staden: Sociala skillnader i dödlighet i 1800-talets Sundsvall* (Umeå, 1992).
- Edvinsson, Sören, Nilsson, Hans, "Swedish Towns During Industrialization", *Annales de Démographie Historique*, 2 (1999), s. 63-96.
- Edvinsson, Sören, Brändström, Anders, Rogers, John, Broström, Göran, "High- Risk Families: The Unequal Distribution of Infant Mortality in Nineteenth-Century Sweden", *Population Studies*, vol. 59, nr. 3 (2005), s. 321-337.
- Elder, Glen H. Jr, Kirkpatrick Johnson, Monica, Crosnoe, Robert, "The Emergence and Development of Life Course Theory", i Mortimer, Jeylan T. & Shanahan, Michael J., red., *Handbook of the Life Course* (New York, 2003).
- Elgeskog, Valter, "Väckelserörelserna", i Hellström, Sven, red., *Linköpings Historia 4, 1863-1910* (Linköping, 1978).
- Engberg, Elisabeth, *I fattiga omständigheter. Fattigvårdens former och understödsgare i Skellefteå socken under 1800-talet* (Umeå, 2005).

- Ericsson, Tom, "Godparents, Witnesses, and Social Class in Mid-Nineteenth Century Sweden", *The History of the Family*, vol. 5, nr. 3 (2000), s. 273-286.
- Fagerlund, Solveig, "Vad säger dopböckerna om kvinnors sociala nätverk?" i Aronsson Peter, Fagerlund Solveig, Samuelson Jan, red., *Nätverk i historisk belysning-metapor, metod eller teori?* (Växjö, 1999).
- Faires, Nora, "Introduction", *Social Science History*, vol. 12, nr. 3 (1988) s. 217- 219.
- Fogelström, Per Anders, *Mina drömmars stad* (Stockholm, 1990, orig. 1960).
- Fridlitzius, Gunnar, "Sex-Differential Mortality and Socio Economic Change: Sweden 1750-1910", i Brändström, Anders & Tedebrand, Lars-Göran, red., *Society, Health and Population During the Demographic Transition* (Stockholm, 1988).
- Frykman, Jonas, Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan* (Malmö, 1999).
- Fällström, Ann-Marie, *Göteborgs fattigvård från 1800 till 1840: Att för all tid utrota tiggeriet och utöver Göteborgs råmärken förvisa eländet och uselheten* (Göteborg, 1974).
- Føllesdal, Dagfinn, Walløe, Lars, Elster, Jon, *Argumentationsteori, språk och vetenskapsfilosofi* (Stockholm, 1993).
- Förhammar, Staffan, *Från tärande till närande: handikapputbildningens bakgrund och socialpolitiska funktion i 1800-talets Sverige* (Stockholm, 1991).
- Gabaccia, Donna, "The Transplanted: Women and family in Immigrant America", *Social Science History*, vol. 12, nr. 3 (1988), s. 243-253.
- Gabaccia, Donna, *From the Other Side; Women, Gender & Immigrant Life in the U. S. 1820-1990* (Bloomington, 1994).
- Galley, Chris, "Urban Graveyards and English Population History", i Brändström, Anders & Tedebrand, Lars-Göran, red., *Swedish Urban Demography During Industrialization* (Umeå, 1995).
- Garnert, Jan, *Kulturhistoria för släktforskare* (Västerås, 1982).
- Gaunt, David, *Familjeliv i Norden* (Stockholm, 1983).
- Geijer, Erik Gustaf, "Fattigvårdsfrågan 1839" Första artikeln, N:o 3, mars månad i *Samlade skrifter*, åttonde delen (Stockholm, 1928).
- Geijer, Erik Gustaf, "Fattigvårdsfrågan. 1839" i *Samlade skrifter*. Tredje bandet (Stockholm, 1874).

- Geijerstam af, Gustaf, *Anteckningar om arbetarförhållanden i Stockholm* (Lund, 1973, orig. 1894).
- Gerner, Kristian, "Den kollektiva människan och historievetenskapen: en studie i hermeneutisk marxism" i *Förtolkningsproblem i historia* (Oslo, 1977).
- Gilje, Nils, Grimen, Harald, *Samhällsvetenskapernas förutsättningar* (Göteborg, sv. övers., 2003, orig. 1992).
- Green, Nancy, "The Comparative Method and Poststructural Structuralism: New Perspectives for Migration Studies", i Lucassen, Jan & Lucassen, Leo, red., *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives* (Wien, 1999).
- Göransson, Anita, *Från familj till fabrik: Teknik, arbetsdelning och skiktning i svenska fabriker 1830-1877* (Lund, 1988).
- Götlind, Anna, Kåks Helena, *Handbok i konsten att skriva mikrohistoria* (Stockholm, 2004).
- Götlind, Anna, "Sällskapsliv och borgerlig formering" i *Historisk tidskrift*, vol. 1, (2003), s. 76-84.
- Haines, Michael R., "Conditions of Work and the Decline of Mortality", i Schofield, Roger, Reher, David & Bideau, A, red., *The Decline of Mortality in Europe* (New York, 1991).
- Hammar skjöld, Carl Gustaf, *Om Lösdrivvare och deras Behandling, företrädesvis enligt Svensk Lag* (Lund, 1866).
- Handlin, Oscar, *The Uprooted* (New York, 1951).
- Hareven, Tamara K., "Aging and Generational Relations: A Historical and Life Course Perspective", *Annual Review of Sociology*, vol. 20 (1994), s. 437-461.
- Hareven, Tamara K., "The History of the Family and the Complexity of Social Change", *American Historical Review*, vol. 96, nr. 1 (1991), s. 95-124.
- Hareven, Tamara K., "The Impact of Family History and the Life Course on Social History", i Wall, Richard, Hareven, Tamara K., Ehmer, Joseph, red., *Family History Revisited: Comparative Perspectives* (Newark, 2001).
- Hareven, Tamara K., "What Difference does it Make?", *Social Science History*, vol. 20, nr. 3 (1996), s. 317-344.
- Hareven, Tamara K., "The History of the Family as an Interdisciplinary Field", *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 2, no. 2 (1971), s. 399-414.

- Harnesk, Börje, "Patriarkalism och lönearbete", *Historisk tidskrift*, 3, (1986), s. 330-331.
- Harnesk, Börje, *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige* (Stockholm, 1990).
- Hasselberg, Ylva, "Nätverk är ingen tejudning!", i Aronsson, Peter, Fagerlund, Solveig, Samuelson, Jan, red., *Nätverk i historisk forskning-metafor, metod eller teori?*(Växjö, 1999).
- Hassler, Ove, *Narcissen på Stångån: Brott och romantik i Linköping för 150 år sen* (Linköping, 1978).
- Hayen, Mats, *Stadens Puls: En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760-1830* (Stockholm, 2007).
- Hedenborg, Susanna, "To Breastfeed Another Woman's Child: Wet-Nursing in Stockholm, 1777-1937", *Continuity and Change*, vol. 16, no. 3 (2001), s. 399-422.
- Helgesson, Väinö, "Kontroll av underklassen: Försvarslöshetsfrågan 1825-53", i Hammarström, Ingrid, Helgesson, Väinö, et al, red., *Ideologi och Socialpolitik i 1800-talets Sverige. Fyra studier* (Uppsala, 1978).
- Hellspång, Mats, "Städer" i Hellspång, Mats & Löfgren, Orvar, red., *Land och stad: svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid* (Malmö, 1995).
- Hellström, Sven, "Linköping under 1700- och 1800-talen" i Hellström, Sven, red., *Linköping: Idyll och panik* (Linköping, 1992).
- Hellström, Sven, "Befolkning och social struktur", i *Linköpings historia 4. 1863-1910* (Linköping, 1978).
- Herlitz, Nils, *Svensk stadsförvaltning på 1830-talet* (Stockholm, 1924).
- Hoerder, Dirk, "Segmented Macrosystems and Networking Individuals: The Balancing Functions of Migration Processes", i Lucassen, Jan & Lucassen, Leo, red., *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*, (Wien, 1999).
- Holmberg, Nils, *Medelklassen och proletariatet: Studier rörande 1840-1841 års riksdag och dess förutsättningar i svenskt samhällsliv* (Lund, 1934).
- Horgby, Björn, *Egensinne och skötsamhet: Arbetarkulturen i Norrköping 1850-1940* (Stockholm, 1993).

- Håkanson, Sigrid, ”...då skall han taga henne till äkta...”: *Oäkta födslar, äktenskapsmarknad och giftermålssystem i Östsverige och Västsverige 1750-1850* (Stockholm, 1999).
- Högman, Ann-Kristin, “Elderly Migrants in a Northern Swedish Town in the Nineteenth Century”, *Continuity and Change*, vol. 16, nr. 3 (2001), 423-442.
- Jackson, Jr. James, Moch, Leslie Page, “Migration and the Social History of Modern Europe”, i Hoerder, Dirk & Moch, Leslie Page, red., *European Migrants: Global and Local Perspectives* (Boston, 1996).
- Jakobsson, Svante, *På kant med samhället: Om ”löst folks” tillvaro på 1880-talet* (Uppsala, 1984).
- Jansson, Torkel, *Adertonhundredatalets associationer: forskning och problem kring ett sprängfyllt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800-1870* (Stockholm, 1985).
- Jarrick, Arne, Söderberg, Johan, *Odygd och vanära: Folk och brott i Gamla Stockholm* (Stockholm, 1998).
- Johannisson, Karin, *Medicinens öga* (Stockholm, 2002).
- Johansson, Ryan, Sheila, ”Welfare, mortality, and Gender. Continuity and Change in Explanations for Male/Female Mortality Differences over three Centuries”, *Continuity and Change*, vol. 6, nr 2 (1991), s. 135-177.
- Kearns, Gerry, ”The Urban Penalty and the Population History of England”, i Brändström, Anders & Tedebrand, Lars-Göran, red., *Society, health and Population during the Demographic Transition* (Stockholm, 1988).
- Kertzer, David I., “Household History and Sociological Theory”, *Annual Review of Sociology*, vol. 17 (1991), s. 155-179.
- Kjellén, Alf, *Sociala idéer och motiv hos svenska författare under 1830-och 40-talen* (Stockholm, 1937).
- Kongl. Maj:ts befallningshafvandes uti Östergötlands län, med Wadstena län till Kongl. Maj:t afgifne Femårsberättelse, år 1822. Kongl. Commerce Collegium* (Stockholm, 1823).

Kongl. Maj:ts befallningshafvandes uti Östergötlands län till Kongl. Maj:t afgifne Femårsberättelse för åren::

1827-1831. Bihang till riksdagens protokoll.

1832-1836. Bihang till riksdagens protokoll.

1837-1841. Bihang till riksdagens protokoll.

1842-1847. Bihang till riksdagens protokoll.

Kongl. Maj:ts förnyade nådiga Legostadga för husbönder och tjänstehjon af den 23 Nov. 1833 (Stockholm, 1885).

Kronborg, Bo, Nilsson, Thomas, *Stadsflyttare: Industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad 1870-1910* (Uppsala, 1975).

Lagerqvist, Lars O, Nathorts-Böös, Ernst, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Stockholm, 1984 upplaga 4:3).

Landers, John, *Death and Metropolis: Studies in the Demographic History of London, 1670-1830* (Cambridge, 1993).

Laslett, Peter, "Family, Kinship and Collectivity as Systems of Support in Pre-Industrial Europe: A Consideration of the 'Nuclear-Hardship' Hypothesis", *Continuity and Change*, vol. 3, nr. 2 (1988), s. 153-175.

Lee, Everett S., "A Theory of Migration", *Demography*, vol. 3, nr. 1 (1966), s. 47-57.

Levander, Lars, *Landsväg, krog och marknad* (Stockholm, 1935).

Levander, Lars, *Fattigt folk och tiggare* (Stockholm, 1974).

Lext, Gösta, *Mantalskrivningen i Sverige före 1860* (Göteborg, 1979).

Lext, Gösta, *Studier i svensk kyrkobokföring 1600-1946* (Göteborg, 1984).

Liljewall, Britt, "Tradition som moderniserande kraft: Alternativa mönster för historisk förändring", i *Rig: Föreningen för svensk kulturhistoria tidskrift* (2000), s. 129-149.

Lindberg, Folke, *Linköpings historia 2. 1567-1862. Näringsliv och förvaltning* (Linköping, 1976).

Lindberg, Folke, *Linköpings Historia 3. 1567-1862. Samhälls- och kulturliv* (Linköping, 1976).

Lindskog, Bengt I., "Gångbare sjukdomar- vanliga sjukdomar i Karlskrona på 1700-talet" i Helgesson, Michael, Lindskog, Bengt I., red., *Dessa arma uslingar: Sjuk- och fattigvård i 1700-talets Karlskrona* (Karlskrona, 2000).

- Lindström, Henry, *Näringsfrihetens utveckling i Sverige 1809-36* (Göteborg, 1923).
- Lindström, Henry, *Näringsfrihetsfrågan i Sverige 1837-1864* (Göteborg, 1929).
- Lindtner, Niels Chr., "Den amerikanska litteraturen" i Rinman, Sven, sv. red., *Litteraturens världshistoria. Mellankrigstiden. Andra världskriget* (Stockholm, 2 uppl. 1991, orig. 1974).
- Linköpings Bladet* år 1818, 1821, 1826, 1831, 1836.
- Losman, Beata, *Kvinnor, män och barn på 1800-talets svenska landsbygd: Livsöden för människor födda i Väse församling Värmland 1800-1840* (Göteborg, 1986).
- Lucassen, Jan, Lucassen Leo, "Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives", i Lucassen, Jan & Lucassen, Leo, red., *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives* (Wien, 1999).
- Lunander, Elsa, "Bland handlare och hantverkare i en svensk landsortsstad under 1800-talet: Om hushåll och familjestruktur i Örebro", i Norman, Hans, red., *Den utsatta familjen: Liv, arbete och samlevnad i olika nordiska miljöer under de senaste två hundra åren* (Stockholm, 1983).
- Lundberg, Anna, *Care and Coercion: Medical Knowledge, Social Policy and Patients with Venereal Disease in Sweden 1785-1903* (Umeå, 1999).
- Lundh, Christer, "Servant Migration in Sweden in the Early Nineteenth Century", *Journal of Family History*, vol. 24, nr. 1 (1999), s. 53-73.
- Lundsjö, Olle, *Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet* (Stockholm, 1975).
- Löfgren, Orvar, "Familj, släkt och hushåll" i Hellspång, Mats & Löfgren, Orvar, red., *Land och stad: Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid* (Malmö, 1995).
- Löfgren, Orvar, "Arbetsliv" i Hellspång, Mats & Löfgren, Orvar, red., *Land och stad: Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid* (Malmö, 1995).
- Löfgren, Orvar, "Potatisfolket levde av nästan ingenting" i *Forskning och framsteg*, vol. 5-6 (1977), s. 23-29.
- Magnusson, Lars, *Den bråkiga kulturen: Förläggare & Smidshantverkare i Eskilstuna 1800-1850* (Stockholm, 1988).

- Manfredini, Matteo, "Families in Motion: The Role and the Characteristics of Household Migration in a 19th-Century Rural Italian Parish", *History of the Family*, vol. 8, nr. 2 (2003), s. 317-343.
- Martinius, Sture, *Jordbrukets omvandling på 1700- och 1800-talen* (Lund, 1982).
- Matovic, Margareta, "Migration, Family Formation, and Choice of Marriage Partner in Stockholm, 1860-1890", i van der Woude, AD., Hayami, Akira & de Vries, Jan, red., *Urbanization in History: A Process of Dynamic Interactions* (Oxford, 1990).
- Matovic, Margareta "Embracing a Middle-Class Life: Swedish-American Women in Lake View", i Harzig, Christiane, red., *Peasant Maids-City Women: From the European Countryside to Urban America* (London, 1997).
- McKeown, Thomas, *The Modern Rise of Population* (London, 1976).
- Moch, Leslie Page, *Paths to the City: Regional Migration in Nineteenth Century France* (Beverly Hills, 1983).
- Moch, Leslie Page, *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650* (Bloomington & Indianapolis, 1992).
- Moch, Leslie Page, "Introduction", i Hoerder, Dirk & Moch, Leslie Page, red., *European Migrants: Global and Local Perspectives* (Boston, 1996).
- Moch, Leslie Page, "The European Perspective: Changing Conditions and Multiple Migrations, 1750-1914", i Hoerder, Dirk & Moch, Leslie Page, red., *European Migrants: Global and Local Perspectives* (Boston, 1996).
- Moch, Leslie Page, "Dividing Time: An Analytical Framework for Migration History Periodization", i Lucassen, Jan & Lucassen, Leo, red., *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*, (Wien, 1999).
- Montgomery, Arthur, *Svensk socialpolitik under 1800-talet* (Stockholm, 1951).
- Månson, Per, "Det goda livet", i Månson, Per, red., *Det goda livet* (Göteborg, 2001).
- Nationalencyklopedin* Elektronisk version. [<http://www.ne.se/>]. Åtkomst 070905.
- Neven, Muriel, "Terra Incognita: Migration of the Elderly and the Nuclear Hardship Hypothesis", *History of the Family*, vol. 8, nr. 2 (2003), s. 269-295.
- Neven, Muriel, "The Influence of the Wider Kin Group on Individual Life-Course Transitions: Results from the Pays de Herve (Belgium), 1846-1900", *Continuity and Change*, vol. 17, nr. 3 (2002), s. 405-435.

- Nilsson, Göran B., *Den lycklige humanisten: tio offensiva essäer* (Stockholm, 1990).
- Nilsson, Hans, *Mot bättre hälsa: Dödlighet och hälsoarbete i Linköping 1860-1894* (Linköping, 1994).
- Nilsson, Hans, Tedebrand, Lars Göran, *Familjer i växande städer: Strukturer och strategier vid familjebildning i Sverige 1840-1940* (Umeå, 2005).
- Nilsson, Hans, Willner, Sam, *Inflyttare till Linköping under 1800-talet*, Centrum för lokalhistoria, Linköpings universitet, Rapport nr. 6 (1994).
- Nilsson, Hans, Nelson C., Marie, "The Perennial Pig Problem: Pigs in Theory and Practice in 19th Century Swedish Towns and Cities". Opublicerat paper, Linköpings universitet (2006).
- Nilsson, Lars, *Den urbana transitionen: Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800-1980* (Stockholm, 1989).
- Norborg, Lars- Arne, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen: Svensk samhällsutveckling 1809-1986* (Stockholm, 1988).
- Nordenfelt, Lennart, *On the Nature of Health: An Action-Theoretic Approach* (Dordrecht, 1987).
- Nordenfelt, Lennart, *Livskvalitet och hälsa: teori och kritik* (Linköping, 2:a upplagan, 2004).
- Nordenfelt, Lennart, Nyström, Eva, "Sjukdomsklassifikation i historisk belysning" i Nordenfelt, Lennart, red., *Hälsa, sjukdom, dödsorsak* (Malmö, 1986).
- Nordin, Svante, "Biografi som spjutspetsforskning", i Åkerman, Sune, Ambjörnson, Ronny, Ringby, Pär, red., *Att skriva människan: Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre* (Stockholm, 1997).
- Noreen, Sven E., "Bebyggelse", i Hellström, Sven, red., *Linköpings historia, 4. Tiden 1863-1910* (Linköping, 1978).
- Norman, Hans, "Stor rörlighet-liten förändring: Livet i den agrara köpstaden Örebro årtiondena runt 1800", i Norman, Hans, red., *Den utsatta familjen: Liv, arbete och samlevnad i olika nordiska miljöer under de senaste tvåhundra åren* (Stockholm, 1983).
- Norman, Hans, *Från Bergslagen till Nordamerika: Studier i migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851-1915* (Uppsala, 1974).

Notisum [<http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/20090400.htm>] åtkomst 091101.

Nygren, Victoria, "Socialt kapital och dess relation till individ, samhälle och hälsa" i Lerner, Henrik & Skillnäs, Nicklas, red., *Essäer om hälsa; En antologi från forskarutbildningen på Tema Hälsa och Samhälle*, SHS 33 (Linköping, 2006), s. 45-64.

Nygren, Victoria, "Migrant Men in Misery: Result from a Qualitative Life History Analysis on Individual and Families Concerning Internal Migration, Health and Life Circumstances in Early 19th Century, Linköping, Sweden", *Hygiea Internationalis. An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, vol. 6, nr. 1 (2007), s. 107-144.

Nyström, Eva, "Den svenska dödsorsaksstatistikens framväxt och tidiga historia", i Nordenfelt, Lennart, red., *Hälsa, sjukdom, dödsorsak* (Malmö, 1986).

Odén, Birgitta, *Leda vid livet: Fyra mikrohistoriska essäer om självmordets historia* (Lund, 1998).

Ohlander, Ann-Sofie, *Kärlek, död och frihet: Historiska uppsatser om människovärde och livsvillkor i Sverige* (Stockholm, 1986).

Olausson, Peter, *Gillbergaknaparna: En studie i den svenske storbondens habitus ca 1750-1850* (Göteborg, 2007).

Olofsson, Jonas, *Arbetslöshetsfrågan i historisk belysning: En diskussion om arbetslöshet och social politik i Sverige 1830- 1920* (Lund, 1996).

Olofsson, Lars, *Det lilla lasarettet mitt i stan: Länslasarettet i Linköping 1782-1895* (Linköping, 1989).

Olsson, Ingrid, *Att leva som lytt: Handikappades levnadsvillkor i 1800-talets Linköping* (Linköping, 1999).

Olsson, Lars. "Dödsorsaker bland metallarbetare i Stockholm 1891-1926", i Sperlings, Sven, red., *Studier och handlingar rörande Stockholms historia VI* (Stockholm, 1989).

Ordbok i statistik Elektronisk version [<http://home.swipnet.se/ollevejde/statistikord>] Åtkomst 090721.

Oris, Michel, Alter, George, "Paths to the City and Roads to Death: Mortality and Migration in East Belgium during the Industrial Revolution", i Devos, Isabel & Neven, Muriel, red., *Revue belge d'Histoire contemporaine. Recent Work in Belgian Historical Demography 19th and Early 20th Centuries* vol. 3, nr. 4 (2001), s. 453-495.

- Oris, Michel, Ochiai Emiko, "Family Crisis in the Context of Different Family System: Frameworks and Evidence on 'When Dad Died'", i Derosas, Renzo & Oris, Michel, red., *When Dad Died: Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies* (Bern, 2002).
- Park, Robert E., "Human Migration and the Marginal Man", *The American Journal of Sociology*, vol. 33, nr. 6 (1928), s. 881-893.
- Perlestam, Magnus, *Den rotfaste bonden- myt eller verklighet? Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620-1820* (Lund, 1998).
- Petersson, Birgit, "Debatten om 'Den sociala frågan'", i Sundin, Jan, red., *Kontroll och kontrollerade: Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv* (Umeå, 1982).
- Petersson, Birgit, "Den farliga underklassen": Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige (Umeå, 1983).
- Plakans, Andrejs, Wetherell, Charles, "Households and Kinship Networks; the Costs and Benefits of Contextualization" *Continuity and Change*, vol. 18, nr. 1 (2003), s. 49-76.
- Pleijel, Hilding, *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige* (Stockholm, 1970).
- Plymouth, Birgitta, *Fostrande försörjning: Fattigvård, filantropi och genus i fabriksstaden Norrköping 1872-1914* (Stockholm, 2002).
- Pooley, Colin G., Whyte, Ian D., "Introduction: Approaches to the Study of Migration and Social Change", i Pooley, Colin G. & Whyte, Ian D., red., *Migrants, Emigrants and Immigrants: A social history of migration* (London & New York, 1991).
- Pooley, Colin G., Doherty, John C., "The Longitudinal Study of Migration: Welsh Migration to English Towns in the Nineteenth Century", i Pooley, Colin G. & Whyte, Ian D., red., *Migrants, Emigrants and Immigrants: A social history of migration* (London & New York, 1991).
- Popoola, Margareta, *Integration, en samtidspegling* (Stockholm, 2002).
- Puranen, Britt- Inger, *Tuberkulos: En sjukdoms förekomst och dess orsaker. Sverige 1750-1980* (Umeå, 1984).
- Qvarsell, Roger, *Skall jag taga vara på min broder? Tolv artiklar om vårdens, omsorgens och det sociala arbetets idéhistoria* (Umeå, 1993).

- Qvist, Gunnar, *Kvinnofrågan i Sverige 1809-1846: Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena* (Göteborg, 1960).
- Ravenstein, E. G. "The Laws of Migration", *Journal of the Statistical Society of London*, vol. 48, nr. 2 (1885), s. 167-235.
- Ravenstein, E. G. "The Laws of Migration", *Journal of the Royal Statistical Society*, vol. 52, nr. 2 (1889), s. 241-305.
- Reay, Barry, "Kinship and the Neighbourhood in Nineteenth-Century Rural England: The Myth of the Autonomous Nuclear Family", *Journal of Family History*, vol. 21, nr. 1 (1996), s. 87-104.
- Reay, Barry, *Microhistories: Demography, Society and Culture in Rural England, 1800-1930* (Cambridge, 1996).
- Reglemente för Fattigvården i Linköpings stad, antaget vid sockenstämma den 17 november 1842, att på försök blifva gällande under 2:ne år räknade från den 1 jan. 1844* (Linköping, 1842).
- Ribton-Turner, C. J., *A History of Vagrants and Vagrancy and Beggars and Begging* (New Jersey, 1972).
- Ricoeur, Paul, *Från text till handling*, en antologi om hermeneutik redigerad av Kemp, Peter och Kristensson, Bengt (Stockholm, 1988).
- Ridderstad, Anton, *Historiskt, geografiskt och statistiskt lexikon öfver Östergötland* (Norrköping, 1875-1877).
- Ridderstad, Anton, *Historiskt, geografiskt och statistiskt lexikon öfver Östergöthland. Senare delen M-Ö* (Norrköping, 1877).
- Rondahl, Björn, *Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865-1910 : Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljusne industrisamhälle* (Uppsala, 1972).
- Salomon, Kim, "Den nödvändiga samtidshistorien", i Anderson, M., Lars & Zander, Ulf, red., *In med historien! Fem historiker om korta och långa perspektiv i samtids-historien* (Lund, 1997).
- Sandberg, Siv, "Den offentliga sektorn", i Hellström, Sven (red.), *Linköping historia, del 4, 1863-1910* (Linköping, 1978).
- Sandén, Annika, *Stadsgemenskapens resurser och villkor: Samhällssyn och välfärdsstrategier i Linköping 1600-1620* (Linköping, 2005).

- Schierup, Carl Ulrik, Urban, Susanne, "Social exkludering: Ett beskuret medborgarskap" i Dahlstedt, Magnus, Hertzberg, Fredrik *et al.*, red., *Utbildning, arbete, medborgarskap. Strategier för social inkludering i den mångkulturella staden* (Umeå, 2007).
- Schlör, Joachim, *Nights in the Big City: Paris, Berlin, London 1840-1930* (London, 1998).
- Schofield, Roger, Reher, David, "The Decline of Mortality in Europe", i Schofield, Roger, Reher, David & Bideau, A. red., *The Decline of Mortality in Europe* (New York, 1991).
- Sewell Jr, William H., *Structure and Mobility: The Men and Women of Marseille, 1820-1870* (Cambridge, 1985).
- Sharlin, Allan, "Natural Decrease in Early Modern Cities: A Reconsideration", *Past and Present*, nr. 79 (1978), s. 126-138.
- Simonsen, Anders, *Bland hederligt folk: Organiserat sällskapsliv och borgerlig formering i Göteborg 1755-1820* (Göteborg, 2001).
- Skoglund, Anna-Maria, *Fattigvården på den svenska landsbygden år 1829* (Stockholm, 1992).
- Snoilsky, Carl, "Emigrationen" i *Samlade dikter*, fjärde bandet (1887). Elektronisk version [<http://www.runeberg.org/snoildik/4/emigrati.html>] Åtkomst 050106.
- Sollinger, Günter, *Sjuk- och begravningskassorna och andra understödkassor i Kungl. bibliotekets samlingar* (Stockholm, 1985).
- Statens arkiv [<http://www.statensarkiv.se/default.aspx?id=8868>] åtkomst 091101.
- Stenlås, Niklas, "Det sociala nätverkets logik eller vad händer i sociala nätverk?" i Aronsson, Peter, Fagerlund, Solveig, Samuelson, Jan, red., *Nätverk i historisk forskning-metafor, metod eller teori?*(Växjö, 1999).
- Stråth, Bo, "Historia som samhällsvetenskap", *Historisk tidskrift*, vol. 109 (1989), s. 201-206.
- Sundbärg, Gustaf, "Döde efter kön, ålder och civilstånd i Sverige åren 1751-1900 samt Medelfolkmängden efter kön och ålder under femårsperioderna för samma tid", i *Statistisk tidskrift*, särtryck, vol. 2 (1905), s. 107-162.
- Sundin, Jan, "Kontroll, straff och försoning. Kyrklig rättvisa på sockennivå före 1850", i Sundin, Jan, red., *Kontroll och kontrollerade: Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv* (Umeå, 1982).

- Sundin, Jan, "Äktenskap, ensamkap och hälsa förr och nu: Tankar kring ett forskningsfält", i Ericsson, Tom & Guillemot, Agneta, red., *Individ och struktur i historisk belysning. Festskrift till sune Åkerman* (Umeå, 1997).
- Sundin, Jan, "Worlds We Have Lost and Worlds We May Regain: Two Centuries of Changes in the Life Course in Sweden", *The History of the Family*, vol. 4, nr. 1 (1999), s. 93-112.
- Sundin, Jan, "Livet i den förindustriella staden: Om det goda livets sociala villkor", i Månson, Per, red, *Det goda livet* (Göteborg, 2001).
- Sundin, Jan, "Introduction: Health and Social Change Past and Present Evidence", i *Hygiea Internationalis*, vol. 4, nr. 1, Special Issue, *Health and Social Change Past and Present Evidence* (2004), s. 7-27.
- Sundin, Jan, *För Gud, Staten och Folket: Brott och Rättskipning i Sverige 1600-1840*. (Lund, 1992).
- Sundin, Jan, "Folkhälsa och folkhälsopolitik" i Sundin, Jan, Hogstedt, Christer, Lindberg, Jakob, Moberg, Henrik, red., *Svenska folkets hälsa i historiskt perspektiv* (Stockholm, 2005).
- Sundin, Jan, Tedebrand, Lars-Göran, "Dödlighet och sjuklighet i svensk järnbruksmiljö 1750-1875", *Scandia*, vol. 1 (1981), s. 67-106.
- Sundin, Jan, Willner, Sam, "Social stress, socialt kapital och hälsa: Välfärd och samhällsförändring i historia och nutid", i Sundin, Jan & Willner, Sam, red., *Samhällsförändring och hälsa: Olika forskarperspektiv* (Stockholm, 2003).
- Sundin, Jan, Willner, Sam, "Health and Vulnerable Men. Sweden: From Traditional Farming to Industrialisation", i Chopra, Mickey, Sundin, Jan & Willner, Sam, red., *Hygiea Internationalis. An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health. Special Issue. Health and Social Change. Past and Present Evidence*, vol. 4, No. 1 (2004), s. 175-203.
- Sundin, Jan, Willner, Sam, *Social Change and Health in Sweden: 250 Years of Politics and Practice* (Stockholm, 2007).
- Sundin, Jan, Willner, Sam, "The History of Social Determinants in Europe: A Swedish Example" i Cook Harold J., Bhattacharya, Sanjoy, Hardy, Anne, red., *History of the Social Determinants of Health: Global Histories, Contemporary Debates* (Hyderabad, Indien, 2009).
- Svanström, Ivan, *Torparna* (Stockholm, 1975).

- Svensk Författningssamling* (SFS) 1833, No. 43; Kongl. Maj:ts förnyade nådiga lego-
stadga för husbönder och tjenstehjon: Gifwen Stockholms slott den 23 november
1833.
- Svensk Författningssamling* (SFS) 1846, No. 14, Kongl. Maj:ts nådiga stadga, angäen-
de försvarslöse och till allmänt arbete förfallne personer; Gifwen Stockholms slott
den 29 maj 1846.
- Svensk Författningssamling* (SFS) 1846, No. 40; Handelsordning af Kongl. Maj:t i
nåder fastställd den 22 december 1846.
- Svensk Författningssamling* (SFS) 1847, No. 23; Kongl. Maj:ts nådiga förordning,
angående fattigwården i riket; Gifwen Stockholms slott den 25 maj 1847.
- Svensk Författningssamling* (SFS) 1853, No. 39; Kongl. Maj:ts nådiga förordning an-
gående fattigwården i riket; Gifwen Stockholms slott den 13 juli 1853.
- Svensk Författningssamling* (SFS) 1864, No. 41; Kongl. Maj:ts nådiga förordning an-
gående utwidgad näringsfrihet; Gifwen Stockholms slott den 18 juni 1864.
- Svensk Författningssamling* (SFS) 1871, No. 33, Kongl. Maj:ts nådiga förordning an-
gående fattigwården; Gifwen Stockholms slott den 9 juni 1871.
- Svenska Akademiens ordbok* (SAOB) Elektronisk version.
[<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>]. Åtkomst 091031.
- Svenska Sällskaper: Svenska ordnar, sällskaper och föreningar mm.* (Stockholm.
1873).
- Swedner, Gunnel, *Traditioner som fångslar: En studie av det sociala arbetets motiv
och framträdelseformer i Göteborg under tiden 1790-1918* (Göteborg, 1993).
- Szreter, Simon, Woolcock, Michael, "Health by association? Social Capital, Social
Theory and the Political Economy of Public Health". Von Hügel Institute Working
Paper (2002), WP2002-13. draft: 3 december.
[<http://www.st-edmunds.cam.ac.uk/vhi/research/szr-wlck.pdf>]. Åtkomst 040523.
- Söderberg, Johan, *Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet.* (Stockholm, 1978).
- Söderberg, Johan, "Views of the Criminal in Early Nineteenth-Century Sweden", i
Jarrick, Arne, red., *Only Human: Studies in the History of Conceptions of Man*
(Stockholm, 2000).
- Söderberg, Kjell. *Den första massutvandringen: En studie av befolkningsrörlighet och
emigration utgående från Alfta socken i Hälsingland 1846-1895* (Umeå, 1981).

- Taussi Sjöberg, Marja, *Skiljas: Trolovning, äktenskap och skilsmässa i Norrland på 1800-talet* (Stockholm, 1988).
- Taussi Sjöberg, Marja, *Dufvans fångar: Brottet, straffet och människan i 1800-talets Sverige* (Stockholm, 1986).
- Tedebrand, Lars- Göran, "Remigration from America to Sweden", i Tedebrand, Lars- Göran, *Historia och demografi: Valda texter* (Umeå, 1999).
- Tedebrand, Lars-Göran, "Population Pressure, Internal Migration, and the Process of 'Modernization' in a Rural Community (Selånger) in Northern Sweden 1860-1910", i Tedebrand, Lars-Göran, *Historia och demografi: Valda texter* (Umeå, 1999).
- Thernstrom, Stephan, *The Other Bostonians, Poverty and Progress in the American Metropolis 1880-1970* (Cambridge, Massachusetts, 1973).
- Thomson, David, "The Welfare of the Elderly in the Past: A Family or Community Responsibility?", i Pellings, Margaret & Smith, Richard M., red., *Life, Death, and the Elderly: Historical Perspectives* (London & New York, 1991).
- Thorvaldsen, Gunnar, "Longitudinal Sources and Longitudinal Methods: Studying Migration at the Stockholm Historical Database", i Brändström, Anders & Tedebrand, Lars-Göran, red., *Swedish Urban Demography During Industrialization* (Umeå, 1995).
- Thyresson, Nils, *Från fransoser till AIDS.: Kapitel ur de veneriska sjukdomarnas historia i Sverige* (Stockholm, 1991).
- Tilly, Charles, "Migration in Modern European History", i McNeill, William & Adams, Ruth S., red., *Human Migration: Patterns and Policies*, (Bloomington & London, 1978).
- Tilly, Charles, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons* (New York, 1984).
- Tilly, Charles, "Transplanted Networks", i Yans-McLaughlin, Virginia, red., *Immigration Reconsidered: History, Sociology, and Politics* (New York & Oxford, 1990).
- Tjeder, David, "One Hundred Years of Uncertainty: Changing Conceptions of the Ideal Man, 1800-1900", i Jarrick, Arne, red., *Only Human: Studies in the History of Conceptions of Man* (Stockholm, 2000).
- Tollstorp, J. P., *Beskrifning öfver Linköping* (Linköping, 2. uppl., 1957, orig. 1834).
- Uhlenberg, Peter, "Death and the Family", *Journal of Family History*, vol. 5 (1980), s. 313-20.

- Umberson, Debra, "Family Status and Health Behaviours: Social Control as a Dimension of Social Integration", *Journal of Health and Social Behavior*, vol. 28, nr. 3 (1987), s. 306-319.
- Underdånigt betänkande, med dertill hörande handlingar, angående fattigvården i riket, utom Stockholms stad, jemte dermed sammanhang egande ämnen* (Stockholm, 1839).
- Unger, Christina, *Makten och fattigdomen: Fattigpolitik och fattigvård i 1600-talets Stockholm* (Stockholm, 1996).
- Utterström, Gustaf, *Jordbrukets arbetare: Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten af 1800-talet. Första delen* (Stockholm, 1957).
- Vejbrink, Martin, "En kontrollerad brottsling som historiskt fenomen. Om social kontroll för hundra år sedan och nu. En presentation av en individ och av hans samhälle", i Sundin, Jan, red., *Kontroll och kontrollerade: Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv* (Umeå, 1982).
- Vikström, Lotta, *Gendered Routes and Courses: The Socio-Spatial Mobility of Migrants in Nineteenth-Century Sundsvall, Sweden* (Umeå, 2003).
- Wall, Richard, "The Transformations of the European Family Across the Centuries", i Wall Richard, Hareven Tamara K., & Emer Joseph, red., *Family History Revisited: Comparative Perspectives* (Newark, 2001).
- Wallenstein - Jaeger, Rut, *Torparnit och statarslit när seklet var ungt* (Stockholm, 1983).
- Wamala, Sarah, "Socialt kapital och folkhälsa-begrepp och indikationer", i Hogstedt, Christer red., *Välfärd, jämlikhet och folkhälsa- vetenskapligt underlag för begrepp, mått och indikationer* (Stockholm, 2003)
[http://www.fhi.se/shop/material_pdf/valfard163-252.pdf]. Åtkomst 040523.
- Westling, Claes, *Småstadens dynamik: Skänninges och Vadstenas befolkning och kontaktnät ca 1630-1660* (Linköping, 2002).
- Wetterbergh, C. A., *Samlade skrifter. Tredje delen. Penningar och arbete. Genremålning* (Örebro, 1869).
- Willner, Sam, "Gender and Mortality with Regard to Marital Status in 19th Century Sweden", i Tedebrand, Lars-Göran & Sköld, Peter, red., *Nordic Demography in History and Present- Day Society* (Umeå, 2001).
- Willner, Sam, "Vardagsliv vid Stångån", i Nilsson, Hans, red., *Stångebro: Händelser kring vattnet*. (Linköping, 1998).

- Willner, Sam, "The Impact of Alcohol Consumption on Excess Male Mortality in Early 19th and 20th Century Sweden", *Hygiea Internationalis*, vol. 2 (2001), s. 45-70. [<http://www.ep.liu.se/ej/hygiea/>]. Åtkomst 091105.
- Willner, Sam, *Det svaga könet: Kön- och vuxendödlighet i 1800-talets Sverige* (Linköping, 1999).
- Willner, Sam, "Hälso- och samhällsutveckling i Sverige 1750-2000", i Sundin, Jan, Hogstedt, Christer, Lindberg, Jakob, Moberg, Henrik, red., *Svenska folkets hälsa i historiskt perspektiv*. (Stockholm, 2005).
- Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering; Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*. (Göteborg, 1975).
- Wirth, Louis, "Urbanism as a Way of Life", *The American Journal of Sociology*, vol. 44, nr. 1 (1938), s. 1-24.
- Wulff, Henrik R, Pedersen, Stig Andur, Rosenberg, Raben, *Medicinens filosofi* (Göteborg, 1992).
- Yans- McLaughlin, Virginia, *Family and Community: Italian Immigrants in Buffalo, 1880-1930* (Ithaca & London, 1977).
- Zacke, Brita, *Född 1791: Pojkar i Gamla Stan och Katarina för 200 år sedan* (Stockholm, 1995).
- Zelinsky, Wilbur, "The Hypothesis of the Mobility Transition", *Geographical Review*, vol. 61, nr. 2 (1971), s. 219-249.
- Åberg, Ingrid, "Filantroper i aktion", i Taussi Sjöberg, Marja & Vannen, Tinne, red., *På tröskeln till välfärden: Vålgörenhetsformer och arenor i Norden 1800-1930* (Stockholm, 1995).
- Åkerman, Sune, Högberg, Ulf, Andersson, Tobias, "Survival of Orphans in Nineteenth-Century Sweden", i Tedebrand, Lars- Göran, red., *Orphans and Fosterchildren: A Historical and Cross-Cultural Perspective* (Umeå, 1996).
- Öhngren, Bo, "Urbaniseringen i Sverige 1840-1920", i Authén Blom, Grethe, red., *Urbaniseringsprocessen i Norden, del 3. Industrialiseringens första fase* (Oslo, 1977).
- Österberg, Eva, "Etik i historisk forskning. Strunt – eller rosor i ett sprucket krus?", *Historisk tidskrift*, vol. 110 (1990), s. 2-20.
- Östgöta Correspondenten* år 1838-1842.